ISSN 0131-2561

Вітчизна

5 '90

Проза
Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

Д. Бідноший. Стара хата в Підгірцях

Д. Бідноший. Надвечір'я

вітчизна 5

травень 1990

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
МІСЯЧНИК СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ
• КИЇВ • ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК» ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

В номері

Поезія

Проза

Публіцистика

Критика

Гумор

ТАМАРА КОЛОМІЄЦЬ

З болючим серцем влад

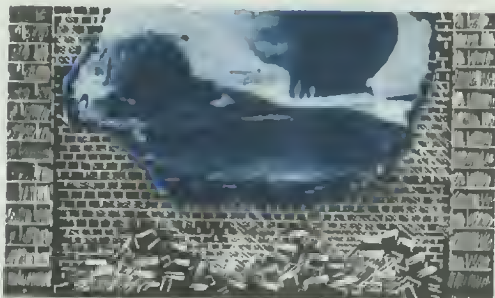

МОТИВ НАДІЇ

Хоч яка непробúвна стіна,
Камінюччя граніту рябе,
Перед часом не встоїть вона —
Крапля камінь довбе.

Хоч між хмарами у темноті
Сяйво зірки таке слабе,
Та проб'ється на правім путі —
Світло темінь довбе.

Як від болю у вічну твердь
Закувала душа себе,
Не спинюся, допоки смерть,—
Слово кривду довбе.

БАЛАДА МОЄЇ ДОЛІ

У вічне поезії небо
Злетіла пташиною дзвінко.
І раптом збагнула:
...не треба! —
Там Леся була,
Українка.

У землю пісенно-тривожну
Уткнулась — зелена билинка —
І раптом відчула:
...не можна! —
Там Леся була,
Українка.

Сльозиною болю упала,
Де спрагло біліла сторінка.
І раптом знетямилась:
...мало! —

Там Леся була,
Укрвінкв.

І, врешті зібрввшись нв силі,
Із сивими скронямн жінкв
Нв вогнище тихо ступилв.
Твм Леся була,
Укрвінка.

РАСТАВИЦЯ

Між м'якими, зеленими, ніби оксамитовими, берегами в'ється гадюкою Раставиця, неначе передражнює здорові річки, як часом маленькі діти передражнюють старших.
І. С. Нечуй-Левицький

Той вершник смвглявий, легкий, нвче птиця,
Летів нв спітнілім коні,
Отвм, де в долині теклв Рвстввиця,
Теклв і теклв в давнині.
Він пив її воду, дзвінку джерелицю,
Зіскочивши легко з сідлв,
І рвптом відчув — потеклв Рвстввиця,
По жилвх його потекла.
Віки прошуміли — по листю, по глиці,
По стоптаній кіньми траві.
Якою ж крвплиною ти, Рвстввице,
В моїй звлишилвсь крові?
Які ж воно сили, бездушні та ниці,
Зиеввги які нввісні
Зорвли, спрямили тебе, Рвставице,
Струїли в землі і в мені?
І тільки вербовий обрубок, як лицвр,
Розп'ято замолює гріх...
Якою крвплинкою ти, Рвставице,
В нащвдквх озвешся моїх?..
Являю рядок за рядочком столиці.
І мушу — біда пропікв! —
Уже не дрвжниться, як тв Рвстввиця,
А стать як великв рікв!

БАЛАДА ПОЗА ЧАСОМ

Ішли бики, лягала борозна...
В. Караткевич

Ішли бики, здіймалися боки,
Переступвли ноги ввйлуввто —
Мого дитинствв неблизькі роки
Свою гврбу тягиули поміж хвти.

Нвс нв гврбі, немов гарбузенят,
Було ущерть — не мвло, не бвгато.
І кожен з нвс, хоч був тому не рвд,
Викочувавсь, доїхввши до хвти.

І порожньо стввало нв гврбі.
Здимівся слід оствинього хлоп'яти.
Зв пвгорбом («...цвбе, цвбе, рябі!»)
Уже позаду залишвлись хвти.

Нема бикіа. Терплячих, у ярмі,
Яке иааік притерлося — ие зияти...
Але ж чому, Володю, ми й самі
Свої позаду полишали хати?

Вже без ярма, аже попаски — у світ,
Де шию гиути — тільки б ие орати...
Забиаши иаахрест, щоб за иами аслід
Одчииеиі ие закричали хати.

Не закричать. Ні сліду. Білизна.
То поза часом: геи обіч дороги
Ішли бики, лягала борозиа,
Півмісяцями пропливали роги...

ДОРОГА В ЛИСТОПАД

Ця сіра пелеиа у пагорба крутого.
Здається, цілий світ обсновано дощем.
І зиов, і знов, і знов забаглося в дорогу,
Аж зблиснула сльоза — такий иа серці щем.

А з иеба струмеиять, снуються сиаі пасма,
Летючо-шелесткі, иеначе ковила.
Це осінь по стерні набряклі хмари пасла,
Водою розлились — таки ие аберегла!

І як мені одній? І що робить тепера?
А ти далеко десь — хіба заплачу лиш.
У крилах літакіа промокли иаскрізь пера,
Такі аоии аажкі — ну як тут полетиш?

Комусь — захмариа вись. Комусь — иоаі аорота.
Мені ж до тебе йти з болючим серцем алад.
Прощайте, иетриакі иадії иа польоти!
Є тільки по землі дорога а листопад.

●

Світ.
Віи такий безмежиий.
Людииа мала така.
Скільки тут щезло.
І щезие.
Зиає хіба ріка.
Россю заемося
Чи Руссю?
Відгуком дааииии
По пересохлому руслу
Сірі бредуть аалуни.

ТРИВОЖНА БАЛАДА

Заспівайте, щоби я заплакав...
Андрій Малишко

Так страшио — пісні я ие пригадаю.
Силкуюся — і все дарма. Дарма.
Здається, там було: «Ой, гаю, гаю...»
А далі... далі що? Стою иімв.

«Ну, пригадай!» — в нестямі припадає
Високобровий сивий чоловік.
Здається, там було іще: «...розмаю...»
А далі ж як?.. Заціпило навік.

І неможливо підвести зіниці
На постать, що морозом обійма...
Аж раптом розумію — все це сниться
І чоловіка вже того нема.

Це біль його промерзлі плити крушить,
І, невгойний, по землі бреде.
«Ну, пригадай,— мені він крає душу,—
Інакше в світі пісня пропаде!..»

БАЛАДА ЧОРНИХ ЗЕРЕН

Світлої пам'яті Михайла Стельмаха

Учителю, куди ж це ти, куди?
А він не може спромогтись на слово —
З отих, що серцем виплекав шовково.
Відходить, онімівши назавжди.

Учителю, навіщо так? Спинись.
А він уже на видноколі тане,
Переступивши марево світанне.
І зірка німо скрапує униз.

Учителю, не треба так. Вертай.
...А поміж нами біле поле орне.
По ньому вшир зерно добірне чорне.
І де ж тому посіву буде край?

Учителю... учителю... прости...
У борознах скреса за словом слово.
І це його жива, болюча мова.
І їй повік не знати німоти.

ПОЕТ

Як басує під крики: — Браво! —
Кінь легкий і гривастий,
Є в поета єдине право —
Не впасти.

Як зігнуться в поклонах лукаво
За шматком фаворити,
Є в поета крилате право —
Творити.

А як стане правитель держави
Окривавленим катом,
Є в поета високе право —
Повстати.

А замучать народ в неславі,
У чадній круговерті,
Є в поета найвище право —
Умерти.

Коли ж вдарять вулканиі лави
Грізиим сплеском,
Є а поета щаслнве право —
Воскреснуть.

ДЗВОНИ. БАЛАДА XX СТОЛІТТЯ

Від сліз і від крові солону
Ковтали наругу храми —
На землю падали дзвоии
Із вирваиими язиками.

З тривкого металу відлиті
Майстрів золотими рукамн,
За віщо ж конали, збиті,
Із внрваними язнкамн?..

Стрімкі спорожнілі дзвіннці
В покорі ставали хлівамн.
А дзвоии иімілн — ннцьма
Із вирваннми язиквми.

Не заспівають на свято.
В біді ие заллються сльозами.
Помруть у вогні затято
Із вирваиимн язнкамн.

І тішивсь (іще ие голий)
Тиран у золоченій рамі:
— Не вдврять уже иа сполох
Із внрваннмн язиками!

ВЕСІЛЬНА БАЛАДА 1933 РОКУ

Вже в безлюдді повнім погвсвла
Донечка, иадія удовнна.
І сама вдова її вдягала,
І свма поклала в домовину.
У візку скрипливому із двору
Дотягла нвснлу до могилн,
Що її у цю иедобру пору
Вирила, аби земля покрила.
А як дощ заструменів цівками,
Цвинтариі оплакуючн втрати,
Босими опухлнмн иогвми
Твицювала у багнюці мвти:
        «Оце ж тії чоботн, що зять двв,
        А за тії чоботи дочку взяв...»
Чорний-чорнний та недобрнй сватаа
І, дивись, таки зумів узяти.
І тепер весільну перед зятем
Гірко відтаицьовувала мвтн:
        «Чоботи, чоботи із бичка,
        Чом діла ие робнте, як дочка?..»
Засихала иа литках багнюка —
Отакі-то переди й халяви.
Босі п'яти нелюдську розпуку
Світові оглухлому жбурляли:
        ...дочку взяв...
        ...д-о-ч-к-у...

АПОСТОЛИ

І день іде. і ніч іде.
Тарас Шевченко

І день іде.
В сорочці смертно-білій.
В такій рушають на останній бій.
Гаряче сонце а прірві голубій,
Неначе німб на голоаі зболілій.
І день іде.

І ніч іде.
В саятенницькій сутані
По вичвхлому попелу бвгвть.
І зорі — наче цвяхи для розп'ять
Прн гострому крнаому ятагані.
І ніч іде.

І день паде.
І крушиться кора
Земна. І світ підважують плечима
Розп'яті поміж днями і ночами
Апостоли ивуки і добра.
І день гряде!

ЛЮДИНІ

Коли іще найпершою по праву
«Аз» у прадааній азбуці була,
Людино, тихі паростки зела
Топтала чи плекала ти ласкаво?

Молилася ти щиро чи лукаво?
Святою а чи грішною жила?
Із анміром яким добра і зла
Почила під божиницею на лаві?..

А може, не таке я щось кажу?
Яку ж гірку ми перейшли межу
В цьому страшиому, иавісному саіті?

І чом так на самісінькому дні
Безсонно аннуртовує а мені
«Я» — літера остання а алфааіті?

ТОЛОКА

Було це а сорок сьомому —
Які ми ще малі! —
Набнли асім оскомину
Макуха та щавлі.

Не печено, не мелено —
Тож хліба ні шматка.
Але ходила селами,
Співала толока.

Обіраана і злиняна,
З цеберком у руках.
Солом'яна і глиняна,
Та ще й у кізяках.

Розбурено, розвалено —
Просвіточку нема.
Оте, що недопалено,
Латалося всіма.

Варилися хазяйкою
Борщі із лободи.
Возилися таратайкою
В бочках моря води.

В замісі заголялися
Спокусливо литки.
А потім розговлялися,
Хоч скупо, мужики.

Безрукі та на милицях —
Але живі, живі.
А молодиці милися.
Вдова лила вдові.

Тепер берись, Дем'янихо,
Заспівуй, не журись!
Отих пісень спом'янемо,
Що у дівках колись.

Змахнула рвучко віями
І горяка взяла —
Як огірочки сіяла,
Сльозою полила.

Сльозиночко-зневірочко,
Спасіннячко од лих.
А в хаті їх четвірочко —
Малесеньких-малих.

Ще молодо та зелено —
Такі ж вони дрібні.
А батька їх застрелено —
Злякався на війні.

Лишився чорним вироком
У їхньому житті,
Бо дітям дезертировим
Заказано путі.

Це ж скільки їх дражнитимуть,
Аж серце запече.
Ще й битимуть-лупитимуть,
Аж юшка потече.

Дем'янихо, кровиночко,
Бідова голова,
Як чорні намистиночки,
Нанизуєш слова.

Очима блиснеш карими
Та й візьмеш горяка!..
Яка ж вона, гірка вона
Вдовина толока!

КИРИЛО КУРАШКЕВИЧ

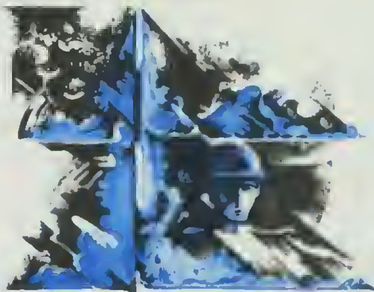

Выйти з мармуру...

НЕСПОКІЙ

Вдарила знову
І ріже мазок
І серце навпіл.
Не арганна,
Не скрипкова,
А гарматна
З Першага Украінськага
Му-зи-ка...
Гарять хліба у палі,
Канає досвіт в муках.
Далеке почорніле літо —
В мінаметних згуках...
Кричу серцю.
Волаю пам'яті:
Годі! Не треба.
Змузичте мені іншу музику!
Щоби не тріскалось неба!

НЕСКІНЧЕНА ДОРОГА

Досі йдуть солдати
Із франтів додаму,
Да Дніпра,
Да хати
Тапчуть втому...
Іх батьки чекають,
Виглядають діти.
Не стихають кроки
І зимою, й літам...
В них пазиду вирви,
Часу глибочінь.
Йдуть вани із мирам,
В сяйві пакалінь!

■

Моєї пом'яті береги
То пекучі, о то солоні.
Як мені вас оберегти,
Ронами незогоєними?

■

Гряне залп! Прокидоюсь,
І плече підстовляю недужому,
І зо руку беру сліпого,
І веду через стежку похмуру.
Повз стовки коламутні,
До горячого дня,
Що розстелені білі рушники,
Зітконі з надії й полинових
мрій...
Стихоє залп.
Сонце заполює день,
І недужий стоє здоровим,
А сліпий видющим...
Чого ж в моїх грудях не
меркне неспокій?

ПО ТОЙ БІК

По той бік —
Столочені гони.
По той бік —
Згорілі стежки.
По той бік —
Стрічолися з кулями ночі.
По той бік —
Колючі дроти...

По цей бік —
Із громом й салютоми
Вінчолося пісня.
По цей бік —
Котилась у сонці
У вікнох сльоза.
По цей бік —
Шипшиново тиша
І сиві літо...

■

В міському парку стрілчості тополі
Зорять —
Все вгору та вгору,
У гості пнуться до сонця.
А йому хотілося вийти з мормуру
І вдогін —
Гривастим коням, що міряли великодню
дорогу
Дзвінкими, срібними підковоми.
Привезти молодій но подвір'я
Свою весільну гілку.

ТВОЄ ОБЛИЧЧЯ

Я ловлю очей твоїх погляд.
А з обличчя твого
Злітають білі голуби
І всідаються на цямриння
синьої криниці,
Де кільчиться наша пісня
З яблуневої гілки.
Ти прийшла з повними відрами.
— Дай напитися!
Молю...
А з гілки цвіт осипається
І застеляє відро.
Я кварти шукаю, щоб набрати
води.
Та відривається вушко,
І кварта котиться в чорний
Яблуневий цвіт...
Світанок виводить мене

В чужий садок,
Де зелені зозулі
Чекають мене з повними відрами
Твоїх пісень.

БІЛЬ

У нього ні діда, ні баби,
Одна тільки мати
На всенький цей світ.
Він з глини виліплював
Рідного тата
І бігав стрічать до зчорнілих
воріт.

ВІКТОР КОЧЕВСЬКИЙ

На правий суд

ЗЕМЛЯ ПІХОТНА

Земля, замучена спекотою,
Твердіша каменя й металу,
Зрослась навіки із піхотою,
Їй братським пам'ятником стала.

У штикову не раз ходили ми,
Вчорашні учні й хлібороби,
І оберталися могилами
Надійно вириті окопи.

А нині зерном обсіваємо
Оці старі солдатські гони,
Щоб колоски злітались зграями
На землю, від зірок червону.

Її джерелами обводнюєм,
В сніги закутуємо в груди
І називаємо піхотною
Цю рідну землю многотрудну.

Нам правда потрібна,
Нескрашена, суща, єдина,
Мов карточка хлібна
В голодну воєнну годину.

Мов кисень цілющий
В запоні ядучого смогу...
Вік юний грядущий
Без неї не знайде дороги.

Були у всьому ми одностайні,
Неначе воляки в одній стайні,
Слухняні воляки волюнтаризму,
Що планомірно на шию тиснув.

З команди сіяли і орали,
Збирали жниво в часи авралів.
Тож від стальної тієї волі
Огріхів сила лишалась в полі.

Тепер нарешті взялись за розум,
Наказів зверху уже не просим,
Але ще треба нам, друже-брате,
Не раз це поле переорати.

Діагноз нині ставлю сам собі:
Проник і в мене вірус ейфорії
В весняну пору
і підступно діє,
Навіюючи мрії голубі.

Я думами рожевими хворію,
Впадаю часом в радісний екстаз,
Буваю ласим до ярких окрас,
Не помічаю вперто, що старію.

На белебні озон пройняв мене.
Це грип душі.
Я вірю: він мине.
На сильні ліки не скупа епоха.
Трудним насущним гласності зерном
І радіонуклідним полином
Лікуюся. Одужую потроху.

У долі своєї ми слова попросим,
Глибинно простого, як хліб і чорнозем,
Щоб можна було біля кожної хати
Джерела замулені ним оживляти.

Ми серцем гарячим його намантачим,
Аби оте слово було не ледачим,
І взявши по вінця джерельної сили,
Поля засівало й будуччя косило.

Осіння молодість
багатша за весняну.
Старовинне
вірменське прислів'я

Земля-родителька завжди
Стає мудрішою під осінь.
Квіт віддаліше медоносить,
Повніш тамують сік плоди.

Жада спрагливіше душа
Озиминою зеленіти
Під сонцем бабиного літа,
Яке за пруг не поспіша.

Невидимих цикад сріблясті дрелі
Серпневу ніч свердлять у Коктебелі.
А море спить, як чайка, склавши крила,
Немов імла вітри заговорила.

Хоч спить воно, а ніби наяву
Зрить білогриву хвилю штормову,
Сніп блискавиць, що ярий грім кресали,
Ламалися й на дні його згасали.

У моря й пам'ять вічна, як воно, —
Тьма-тьменну душ морських взяло на дно.
Сплять в цьому водяному мавзолеї
Й десантні ночі юності моєї.

Я вірю: ти відчуєш згоду
Із полем, вистражданим змалку,
Коли воно — твоя господа,
А не квартира-комуналка.

Його доглянеш, мов світлицю,
Із нього знімеш тінь облуди, —
І диво-колосом пшениця
В сльозах впаде тобі на груди.

В зеленім океані літа
Знайду маленький острівець
І хоч на день між травоцвіту
Забуду стреси...
Хай їм грець.

Я вирвався із їх пекельні
У світ, що плином тиші скрес,
Де сосни-щогли корабельні
Чекають синяву небес.

Та перед ними на світанку
Не встиг схилити голови —
На мене більмами бляшанки
Нахабно зиркнули з трави.

Пляшки розтрощені під гіллям,
Жмут засмальцьованих газет
І купа чорного вугілля
Чортячий правили бенкет.

Гадюка, мабуть, так не вжалить,
Як ці паскудства вітражі...
Куди ж тепер, куди причалить
Невтихомиреній душі?

Рідний хуторе мій Гришків,
Ти в душі моїй не вицвів,

Дав колись мені горішків —
Золотавих чорнобривців.

Летить галка через балку
І над гаєм сумно кряче,
На Коломак і на Валки
Дні несе мої дитячі.

Тут колоссям і сплелися
Ниви харківські й полтавські,
У твоєму буйнолиссі
Я, мов пролісок, розквітався.

І тепер на схилі віку
В спогаданнях серце гою,
Визнаю твою опіку,
Оджерелююсь тобою.

Ніч згортає зоряну мережу,
Досвіток тремтить в очах роси.
Сон тікає...
Та хіба я влежу,
Вчувши саду рідні голоси?

Гулотіння білого наливу,
Що мерщій ховається в траву,
Туркотіння горлиці щемливе
Натягають літа тятиву.

Де б не був я, а сюди вертаю
Причаститись пам'яттю землі,
Що життя моє перегортає,
Повіря мені свої жалі.

І тому за кожну всохлу гілку
У старому отчому саду,
За слова, що вимовились мілко,
Я на правий суд її іду.

Йдуть дуби вікові,
Як миряни на прощу,
Все шукають
Зелену свою Пирогощу.

І несуть в жолудях
Молоденькі діброви —
Заповітні слова
Материнської мови.

Сивочольців-дубів
Не спиняйте у полі,
В них прощення просіть
За образи та болі.

Хай лісничий дубам
Сто турбот подарує,

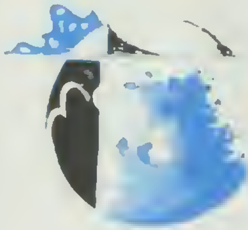

Хай під ними Дніпро
Біля круч кобзарює.

РІДНЕ СЛОВО

Ніжна сила загадкова —
У вишневому корінні.
Заповітне рідне слово,
Заквітай на Україні!

Пий прозір джерелограю,
Лийся з ягід і колосся,
Щоб пішло по отчім краю
Многодзвонне відголосся.

Гей, братове-українці,
Правді сміло гляньмо в очі:
Рідне слово ходить згинці,
Але випростатись хоче.

Ти піднятись вгору здужав,
А не думаєш, земляче,
Що від рук твоїх байдужих
Українська мова плаче.

І душа твоя здорова
Зашкарубне в оніміині,
Як забудеш рідне слово,
Не віддячиш Україні.

Кетяг зорі заярів на калині,
В яр осідає нічна каламуть.
Соняхів аеродроми бджолині
З ранку до вечора тихо гудуть.

Небо метуть кукурудзяні мітла,
Гнеться від яблук гілля у саду...
Земле моя, роботяща і світла,
З тебе я вийшов і в тебе піду.

Я повелів собі взять хоч зеренце
В мову Тичини з мови Чаренца.
Тож хлібороблю за присудом серця,
Доки ще сила у иьому береться.

Вірую в праведну працю-месію,
Що не досію — інші досіють.
Буде довічно Вірменія-мати
Із Україною хліб учиняти.

АББАС АБДУЛЛА

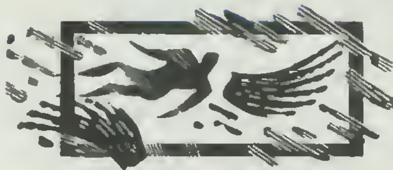

Якщо загублю я душу свою...

Відомому азербайджанському поетові А. Абдуллі, який за переклади з української удостоївся премії імені М. Т. Рильського, виповнюється п'ятдесят. Подаємо нові українські інтерпретації його поезій із збірок «Обличчям до світанку» (1984) та «Каравн, що йде у вічність» (1988).

Щодо циклу «Листи до батька» слід, очевидно, зауважити, що батько поета — А. Аджалов — був репресований за часів культу особи Сталіна.

З ЦИКЛУ «ЛИСТИ ДО БАТЬКА»

1. Туга по тобі

Сорок чотири вже роки ця туга
Повітрям для мене булв і водою,
Під ногами землею твердою,
Богом над головою,
Кров'ю у жилах,
Що тече на всі боки од серця, пульсує,
Світлом булв у зіницях стужілих —
Бо ж тебе виглядали всує.
Без такого повітря й води такої
Не прожити мені й години.
Без такої землі неможливо ходити.
І якщо загублю я тугу свою по тобі —
Тим себе загублю, двлебі...

Моя кров і душа,
                    світло туги моєї
Ще блукають юдоллю земною —
Ось отвк і постáріють разом зо мною.

2. І знову лихо

Навіщо ж у дверях стояти?
Ходи-но, лихо, до хати!
Коли це ти вийшло, що я й не помітив?
Чого ти шукало у місті?
Невже в цілім всесвіті є
Гніздо, що було б тепліше
За серце моє,
Чи, може, є друг вірніший?!

3. Новина

Скелю Еміна-аги
Нещодавно геологи підірвали.
Опинилося під завалом
Око глибоке
Кара-Кузеєвого джерела.

Тату, ця вістка й до тебе дійшла?..

4. Снігової ночі в Уркюпі

У днях дощових, днях студених —
Як тобі, тату, ведеться без мене?..

За те, що в уркюпських ночах засніжених
Я для тебе не можу й досі
Стати папахою на голову простоволосу
І джорабами[1] на закоцюблі ноги,—
Прости ради бога!..
Бога ради, мене у мені — прости...

5. А тим часом

Проминуло півроку —
півроку
Наших зустрічей темних, таємних,
А я ж бо усе ще живу.
Я земля замінована, тату!
Зачеплять —
Рвону і дерева, й траву!

---

[1] Джораби — теплі вовняні шкарпетки.

ЛАБІРИНТОМ ЛАБЕТ ЦЬОГО СВІТУ

Лабіринтом лабет цього світу
Не пройти,— ну, хіба ти не знав?!
Скрізь кордони, стовпи, що завиті
У дроти,— ну, хіба ти не знав?!

Не зітерти нам припису долі!
Ран не згоїти присипом солі!
Не зігрітись за хуги у полі
Самоти,— ну, хіба ти не знав?!

Лиш покинув свій край, Людський сину,—
Чужиною зробив батьківщину.
А свою перед сином провину
Кинь клясти,— ну, хіба ти не знав?!

Тільки й баче твій син — що надії!
В нього серце — печальне гніздів'я...
Хто ж розору йому заподіяв,
Як не ти?! Ну, хіба ти не знав?!

ОКЕАНСЬКА РИБИНА В ВЕЛИКІМ АКВАРІУМІ

Я не звикла до тиші!.. Хай збурені хвилі
Серед простору душу мою заколишуть!
З океаном навіщо її розлучили?..
Заберіть надоколишнє! Дайте колишнє!

Я не можу без бурі, змагання та втоми
В білопінних валах (бороді океану).
Я рожденна — нежданно, за нападу шторму,
Я належу уже відтоді океану.

Ваш акваріум, родички,— це не для мене!
В нім ви росли,
        а я — у солоній стихії...
Пересолена кров омолоджує вени
В захолодному водному лоні стихії!

Океан — я зову,
        океаном я марю.
Там моє пристановище, перше й останнє.
Душить душу свавільну акваріум м а р н о —
Все одно одлетить вона до океану!..

З азербайджанської.
Переклав Микола Мірошниченко

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК

П'ЯТИЙ НОМЕР

РОМАН

ЧАСТИНА ПЕРША

ГНІЗДО

1.

Божевільний Сашко одягав жіночого солом'яного капелюха, підперізувався широким солдатським ременем з блискучою мідною бляхою, підхоплював лівою рукою внука й крадькома вибирався з подвір'я на вулицю. Ішов широкою ступою, босі ноги нечутно зносилися над моріжчаним покровом вулиці, озирався вряди-годи, повертаючи голову і зачіпаючи внука крисами жіночого капелюха. Квітка на капелюсі сягала тоді онукового обличчя, і той нюхав її зів'ялі, шматяні пелюстки.

У божевільного Сашка був свій, твердо визначений шлях. Спершу він скрадався повз довгу дощату стіну, а коли минав її, входив у царство повітряних медуз. Пливали в просторі, ставали на парканах, ходили подвір'ями, перебираючи численними лапами, ніби танцювали вигадливий танок. Їхні кінцівки й справді підсмикувались улад і влад опускалися долі. Божевільний Сашко не відчував нічого лихого до медуз, то більш — навіть їм підморгнув, навіть усміхнувся — онук у цей час знову схилився над квіткою капелюха і понюхав її шматяні пелюстки. Перед божевільним Сашком в цей час починав засвічуватися залитий сонцем тунель вулиці — завмирав на хвилю, здивовано покліпуючи очима, сонце осліплювало і збуджувало його.

— Діду,— торкав його внук,— ходімо ж...

Божевільний Сашко стріпувався і пускався клусом уздовж побілених вапном парканів. Піт лився по обличчю, пощипувало шкіру, краплі збиралися на підборідді й капали на брудновато-сіру майку; вилискували голі плечі й зв'ялі під майкою груди; солом'яний капелюх мокнув від волосся, яке склеювалося й точило нові й нові патьоки поту. Онук похитувавсь у дідових руках, йому ставало весело. Мале личко мружилося, але

зберігало статечну, навіть старечу поважність; дивившись, як стрибають в очах сонячні пасмуги від парканів, як коливаються побіч хати і танцюють на городах мальви й соняшники — на його старечо-дитяче личко накладалася тонка усмішечка.

Божевільний Сашко ляпотів по стежці босими ногами, збиті пальці починали сочити юхою, але він не зменшував темпу, біг зосереджено й старанно, як бігун на довгі дистанції,— для цього довелося й рота розтулити, й дихати з присвистом.

Вулиця була майже порожня: чоловіки — на роботі, жінки — біля плит чи також на роботі; божевільний Сашко вибирав саме такий час, бо не хотів, щоб на нього дивилися сторонні очі,— його вабили лози. Між гілля тих лоз поблискувала річка, а за нею лежала залита сонцем галявина, яку він любив, бо на ній ніколи не гуляли й не паслися повітряні медузи.

Зупинився на горбку, звідкіля видно стало ясно-зелений килим, що так його приваблював,— був то живий шмат простору, який діяв на хвору душу Сашка напрочуд заспокійливо: божевільний стояв, широко розплющивши очі й розтуливши рота, а до нього від верболозів начебто проміння зелене тяглося. Відчував навіть мацаки того проміння на обличчі; м'які хвилі соку заливали землю, а особливо той ясно-зелений клапоть — Сашко з хвилюванням удихав у себе зелене повітря, безсилий згасити нутрощий трем, що підіймався з глибини його сколошканого єства.

У такі хвилини пізнавав захват. Пригортав обережно до себе онукове тіло, привалювався до паркану спиною і ніби вростав у дошки. Піт поступово просихав, плечі вже не вилискували, обличчя знову ставало землисто-попелясте, жіночий капелюх склеювався з волоссям — в таку хвилю онук дозволяв собі торкнутися пальцем потріпаної ганчір'яної квітки, обережно, навіть побожно розправляючи пелюстки.

— Вже є! — казав онук, полишаючи квітку. — Оно!

— Бачиш? — стріпувався божевільний.

На ясно-зеленому килимі, куди так вабило повсякчас, і справді паслося теля. То було віддавен знайоме йому теля — з яблуками на лобі, з блідою ніжною шкірою і рожево-тріпотливою плямою писка. Теля стояло, розставивши стрункі ноги, й помукувало, повернувшись до річки. Божевільний відштовхувався спиною від паркану, згинався, нахилявся вперед, очі його засвічувалися жовтим палахким вогнем, ніздрі тріпотіли, а рот відслонював попсовані зуби. Рушав, скрадаючись, стежкою, перестрибував через тіні, що лягали в ноги, поаертав до аітру жадібні тремтливі ніздрі і збуджено нюхав.

— Не прив'язане! — спокійно попереджав онук.

Мале дитяче личко лишалося стоїчно нерухоме. Зорило холодними жвринками очей — чіпко стежило за телям. Теля повернуло в їхній бік голову, але ще лишалося спокійне. Меланхолійно покліпувало довгими рудуватими віями, і від того його мила мордочка ставала здивовано-добродушна.

Сашко пострибав по хиткій кам'яній греблі. Його рухи були розрахованно-точні. Каміння схитувалося, але нога встигала відштовхнутися — камінь з булькотом зсувавсь у пінливу течію. Онук спокійно пильнував теля, а божевільний біг, майже перелітав через річку. Вистрибнув на траву, поранивши об камінь пальця, але болю не відчув — мав тільки тремке, як пропасниця, хвилювання. Дрож бив тілом, а зуби вже й цокотіти починали.

Теля вже їх помітило. Очі його спалахнули, воно рвонулося й метнулось у верболози. Божевільний обережно поставив онука на траву й стрілою метнувся за телям. Вони помчали по зеленій, аж соком бризкала, траві: спереду перелякане теля із задертим у жахові хвостом, ззаду — швидкий, наче вихор, божевільний. Мчали через галявину, толочачи чисто-зелену траву, мастячись соком і землею,— перед очима в обох грали червоно-зелені виграви. Теля крутилося по колу, задерши хвоста й закинувши голову, божевільний також крутився по колу, ляпаючи босими покривавленими ногами по мокрій траві; над ними в повітрі похитувалися

зеленуваті, з червоним відсвітом медузи, погойдували лапами, вигинались важкими тулубами, а може, це онук вигадував їх для себе: сидів спокійно на березі, схрестивши ноги й неквапно жуючи зірвану бадилину. Від трав'яного соку губи його стали зелені, він випльовував бадилину і ламав нову. Божевільний уже майже догнав теля — стрибнув, розпластавши велике легке тіло, й схопився за хвоста. Теля рвонулося, ревнуло і спинилося.

— Є! — крикнув онук. — Ти його, діду, не пускай!

Теля ще раз спробувало вирватися, але Сашко уперся ногами й звісився назад, натягуючи хвіст струною. Теля мукнуло й подалося. Божевільний схопив його за шию, і за мить теля було залигане — другий кінець шворки все це виплітався з глибокої кишені божевільного.

Онук підвівся, виплюнув з зеленого рота траву й похилитався на кволих ногах до діда. Той повів до малого веселим оком, і на вуста йому напливла добра й переможна усмішка. Випростався й закинув догори голову. Обличчя заясніло й засвітилося — очі Сашкові стали лагідні й розумні.

Онук майже дійшов до них, по дорозі зірвав іще одну стеблину й знову зажував її міцними зубенятами.

— Є! — скрикнув він удруге. — Ти його, діду, не пускай!

Божевільний здригнувся від того голосу. Обдивився навкруги безтямним поглядом, і усмішка погасла на його обличчі.

— Я звинувачую,— сказав він металевим голосом,— оце теля в приналежності до Банди Злочинців Незвичайних, до якої належить і Ювпак С. П.. Звинувачую покровителів і помічників цієї Банди, які десятки років чворять злочини на нашій землі і мислять про жахливу розправу наді мною, Сашком Жданенком, і моїм улюбленим онуком Толею Жданенком.

— Ми його заведемо в міліцію, діду, та? — спитав, закидаючи голівку онук. Вуста в нього були зелені, а зуби все ще жували.

— Ми звернемося до президента Міжнародної слідчої комісії, якщо вона є в Житомирі,— сказав сталевим голосом божевільний. — Ми звернемося до виїзної сесії МКЗІіЛ, яка двадцять років рятує нам життя, звернемося до всіх добрих людей.

Толик все ще стояв, закинувши голівку, рот його розтулився — зелений рот із зеленими зубами та язиком.

— Ми його заведемо в міліцію, та, діду? — вперто спитав він.

— Як накажете, командире,— стукнув босими п'ятами божевільний Сашко. — Ви в мене головнокомандуючий, а я ваш начальник штабу.

— Ми його заведемо в міліцію,— сказав онук і виплюнув жвачку.

Сашко нагнувся й підхопив рукою дитину: онук зручно і звично всівся. Обличчя його знову стало незворушне й суворе, очі запалали ясним вогнем, і в цьому вогні, як у глибокому збільшувальному склі, віддбилося по ромбічному сонечку.

2.

Ганя сіла на ослінця під кущем бузку, навколо розливалися гарячі барви — братова любила квіти. Якраз над Ганиним вухом цвіла жоржина, бджоли вилітали з пелюсток, і Ганя раз по раз відхиляла голову, коли вони пролітали повз неї. Братова сиділа на лавці навпроти, заслала гострі коліна ситцевим платтям, її кістляве обличчя було мирне, а тихі очі врядигоди гасилися важкими, довговіїми повіками.

Ганя почала не відразу. Дихнула запахами квітів, обдивилася городець із квітучою картоплею, тоді зручніше вмостилася на ослінці. Братова за цей час підняла й опустила повіки — її обличчя завмерло.

— Сашко вчора знову тягнув Ювпакове теля,— сповістила Ганя і змовкла, а братова розплющилася. Очі блиснули, але відразу ж погасли. — Казав Ювпак, що вб'є Сашка,— додала Ганя і відхилилася — з пелюстя жоржини вилітав джміль. Звгув, як літак, вважно й зудливо несучи волохате тіло. Братова закинула ногу за ногу, і її гостре коліно чітко проступило під платтям. — Знову вів у міліцію,— сказала Ганя. — Його

вже стільки звідти гнали. Я питаю: «Сашко,чого це ти його туди тягаєш?» Воно, каже, належить, каже, до банди злочинців. І Ювпак, каже, належить до тієї ж банди, а це, каже, його шпійон...

За хвірткою пас корову, тримаючи за налигача, похмурий чолов'яга — худобина меланхолійно скубла траву на узбіччях; легкий теплий вітерець погойдував краї Ганиної косинки, купались у пилюці горобці. Ганя звела руку, щоб упорядкувати волосся, і горобці з шурхотом розлетілися, обсипаючи пилюку. День горів яскравим літом, пахло зіллям, яке вже починало дерев'яніти в корені; дуби коло хати лопотіли щільним листям; сонце заливало братову — її важке, кістляве обличчя, гостре коліно, що проступало під платтям, і тьмяні повіки, що знову прихували очі...

Ввечері вона переповідала чоловікові про Ганині відвідини:

— Думаю: чого вона прийшла? Розказала про Сашка — той знову тягав Ювпакове теля у міліцію. Але бачу — крутиться. І що б ти думав — таки Андрій. З'явився ні сіло ні впало, а Валька, сам знаєш... Спершу кинулася йому на шию,— братова розтягла широкі вуста, відслонюючи напрочуд чисті й правильні зуби. — Горбатий вийшов надвір і навіть розцілувався з Андрієм, уявляєш! Але дитини не сховаєш,— сказала вона і знову всміхнулася. — Тож ударив Андрій Вальку, Горбатий уліз поміж них, він і його турнув. Горбатий тоді побіг на вулицю, сів посеред дороги й почав голосити. Ну, кіно, чисто тобі кіно! — сказала Ганина братова. — Позбігалися люди, хотіли й міліцію покликати. Горбатий навіть лікаря викликав, щоб зняти побої, але де ті побої, коли він раз його турнув?!

...Ганя вже не відхилялася, коли з квітки вилітала бджола; сиділа задумано, а похмурий чолов'яга, який пас на галявині корову, повернув до них орлиний профіль і ніби підслуховував їхню розмову.

— Прибігає до мене Андрій,— розповідала Ганя,— розхвильований, аж білий. Ледве я його заспокоїла. Писала я йому листа про те ще на Донбас, але він того листа не дістав. Хотіла було розказати, як приїхав, але його мов вітром здуло...

— Це таке кодло,— сказала спокійно братова,— що з ним лучче не знаться...

— А я що йому казала? Не сплутуйся з ними, бо це таки справді кодло. Вони такі, що свого не попустять, на голову сядуть, ще й батога в руки. Скільки я йому торочила: не ходи туди, хвий під ними земля вигорить, хай їх болячка погризе! Тягався туди отой носатий із шрамом, ну отой — ціла вулиця про те знає, а тепер хоче, щоб Андрій їхнього вишкребка за свого прийняв.

Ганя журно примовкла, і жінки раптом помітили, що похмурий чолов'яга з коровою опинився майже біля паркану...

Ввечері братова переповідала чоловікові:

— Хоче Андрій брати розвод,— сказала вона. — Та коли йому припишуть дитину...

— Чого б це йому мали приписувати чужу дитину,— перервав її чоловік.

— Е, ти наївний, як і він. Валька така, що свого не пропустить,— сказала жінка. — Вони своє взяти вміють. Це такі, що копійка їм із мацаків не вислизне...

Ганя дивилася на похмурого чолов'ягу, який і досі демонстрував їм свій орлиний профіль — той явно їх підслуховував. Через це вона аж зовсім стишила голос.

— Має ціле тобі горе,— шепнула вона. — Влип, як муха в липучку. Каже Валька: не визнаєш дитину — подам у суд. — Ганині очі стали блискучі, а в куточках забриніли сльози. — І що ти думаєш: подасть... Я йому весь час кажу: покинь туди, бога ради, ходити, покинь. А його ніби шнурком туди тягне. Вони все життя по судах тягаються, а ми як були плохі, такими й помремо...

Братова зітхнула.

— Таке вже їхнє кодло,— сказала. — Всі когути такі: їм пальця в рота не клади.

Гани встала, біля неї закрутилося кілька бджіл. Глянула на город і квітник, утерла кінчиком косинки очі, махнула рукою й утомлено пішла до хвіртки...

— А що Сашко? — спитав увечері Ганин брат.

— А що? — сказала жінка. — Цілий вечір співав, марширував і щось гукав. Коли він те теля затягає до міліції, то зсіда співає, марширує і щось кричить. Радіє, що ту банду подужав. Якраз такі, що дадуться себе подужати.

3.

День напливав на околицю гарячими струменями; біля хат куріли дими літніх кухонь, здіймалися високими стовпами, розлиааючи над вуличкою гіркувато-солодкий запах. Розкладалися під сонцем бур'яни, аж повітря густішало; корова похмурого чолов'яги зупинилася й дивилася на річку. У воді плили відбиті кучми хмар, круглі й волохаті, які скидалися на роздутих, безголових риб. Мовчазний чолов'яга відпустив налигача — корова так само стояла на місці, ніби зачарував її хто. Чолов'яга підійшов до води, ламаючи важкими кирзяками галуззя лози, що випинялося з піску. Скинув чорну сорочку, роззувся, закотив холоші й увійшов у річку. Вода була прозора й тремка. Гадючилося зілля, шандкі рибини снували кам'янистим дном, камінці пообростали зеленим слизом. Чолов'яга широко розставив ноги, нахилився й хлюпнув теплою водою в обличчя й на груди. Потому розігнувся й задивився, як і його корова, на річку й протилежний берег, горбистий і порожній,— обличчя його було покрите прозорими краплями. Корова і собі подерлася крізь лози, схилилася до води й почала, віддуваючись, пити. Чолов'яга вибрів на сухе, відкотив холоші й озув кирзяки. Тоді наклав на голову сіру кепку і взявся за налигача.

— Ну! — гукнув на корову, що перестала вже пити й обгризала траву біля прикорня. — Пішла, трасця твоїй матері!

Вивів корову на вуличку, підійшов до паркана, сів на землю і, не випускаючи з руки налигача, почав подрімувати, раз по раз злякано скидуючи головою.

4.

Горбатий варив їсти, Андрій, надчікуючи Вальку, ліг на ліжко, заклавши ноги на бильце; Горбатий бігав у сіни з кімнати і навпаки; в сінях шипів примус, і чи від того напруженого шуму, чи від задухи, вони обоє відчували, що повітря от-от може розрядитися грозою. Крізь віконце тьмаво сочилося рідке світло, в кутках чатувала сутінь; сіра ковдра покривала скриню з пласким верхом — правила Горбатому вночі за ліжко. Посеред кімнати темнів стіл без скатерки, за тим столом якраз стояв Горбатий і кришив капусту. Вони знали, що тиша в цьому домі тривати довго не буде, обидва чекали вибуху, але починати не бажав ані той, ані другий. Андрій пильно роздивлявся стелю й куток, заснований павутиною; за шибочками віконця палав срібний літній день, тріпотіло листя кленка, через що кімната наповнювалася химерними арабесками. У роті в Андрія скисло від оцього чекання й напруги, і він плюнув просто на підлогу.

— Чого це ти мені плюєшся в хаті? — не стерпів Горбатий.

Андрій рипнув пружинами і плюнув на підлогу ще раз.

«Зараз він закричить»,— мляво подумав, але Горбатий не закричав. Повернувся у його бік від столу, на якому накришена була ясно-зелена капуста, малий, з роздутою спиною та низькою шиєю, на якій сиділа велика, гарна голова. Голова всміхалася; Андрій аж здивувався на ту всмішку, бо не було в ній анічогісінько лихого. Але надто добре знав Горбатого, тому сів, важко вминаючи пружини.

— Ану плюнь ще раз! — сказав Горбатий майже солодко. — Ну-но, плюнь...

Зрештою, Андрій зрозумів причину такої надмірної лагідності

Горбатого. У сінях стояла вже Ввлька, притому твк, що її голова лежала якраз поверх братової. Андрій аж рота розтулив — такі були схожі одна на одну ці дві голови. Валька, там, у сінях, усміхалвся так само, як Горбатий, так само мружилася — чотири однаковнх ока дивилося ив нього пильно й чіпко. Андрій знову відчув ту ж таки кислу слину в роті.

У кутку заплакала дитина, Андрій зиркнув туди, де висіли обличчя, але Валька вже йшла через кімнату і мала зовсім інакше лице: стурбоване й лагідне. Так, була це саме та жінка, що так тяжко його аабила; але не міг не помічати в ній і чогось зчужілого.

— Чого це ти тут розплювався? — спитала вона скоромовкою, спокійно вихопивши з колиски мале. — Взяв би он дитину переповив...

Андрій утретє плюнув, цього разу майже під ноги Ввльці, і зирнув на Горбатого. Того вже не було за столом, а стояв у сінях біля примуса, повернувши до них велике, гарне й надто зацікавлене обличчя.

Валька вправно переповила дитину, сповиваючи її в тугий коконець; дитина при цьому репетувала.

— Ну, от ти й сухеньке,— примоаляла вонв. — Бачиш, який у нас папка, не признає тебе, маленького. Поганий у нас папка, плюється, як верблюд, сердитий...

Стояла біля колиски, світло від віконця падало їй на ноги, і він уздрів золоті волосини на її литках.

— Але ми заставимо тебе признати дурного твого папку,— примовляла вона. — Ша, маленький, ша!..

Андрій дивився на неї зачудовано й тупо, весь час спускаючи очі туди, де горіли золоті волосини. Горбвтий усе це стовбичив у сінях, на вустах його розповзлася задоволена всмішка. Шумів примус, і Андрій раптом збагнув, що саме той шум дратує його. Валька сіла до столу, оголила велике й біле персо, і дитинча схопило те персо малими губенятами. Тоді Андрій скреготнув зубами, але так голосно, що Ввлька вж очима на нього скинула.

— Робить із себе мученика,— голосно сказав із сіней Горбатий.

— А чому йому з себе робити мученика? — спитала Валька, світячи аж ндто білим персом. — Я його з хати не жену. Хоче жити як добрий чоловік і батько, хай живе, а не хоче, саого я доб'юся — за мною закон. Чуєш, Андрюха, за мною звкон, бо я женщина, мені повірять, а таким киурам, як ти, дуля з маком.

Сказала вона це спокійнісінько, не знищуючи голосу, як щось буденне, Андрій зиркиуа на неї зацькоаано. Відчув, як наливвється буряковим соком, а пальці його мимоволі стискаються в кулаки.

— Лярва ти, Валько,— сказав цілим голосом.

— Вибирвй словечка,— аж затрусилося біле персо, розсердилася Ввлька. — Може, й лярва, але ти мене на тому не зловив, і, коли тобі невгодно, коло себе не держу. Йди до мамочки, а мое ім'я слинити не смій!

Дивився на жінку, ніби хотів просвердлити її поглядом.

— Глянь, як він дивиться! — гукнув із сіней Горбатий. — Ти його, Валь, не дрочи, бо він сумашедчий. Усе їхнє кодло сумашедче!..

Андрій знову скреготнув зубами, встав, зиркнув на жінку з таким неймовірно білим персом. Пішов до виходу, і Горбатий, побачивши це, швиденько чкурнув надвір. У розхилений прочіл увірвалося сонце, Андрій пішов просто ив те сонце, відчуваючи, як бухнуть у кишенях кулаки. Водночас відчувв і знесилу, що охоплювала його всього; може, тому й оком не повів до Горбатого, який стояв на стежці, зважуючи: тікати йому на вулицю чи в хату. Зрештою, кинувся він таки в хату, чути стало — накинув на двері защіпку.

Андрій сперся об дощатий ганок, закурив.

5.

Поторгав клямку дядькових дверей — відчинив сам дядько. Був у чорних трусах мало не до колін; тоненькі, криві, зарослі чорним

волоссям ноги випинались з тих трусів неприродно й смішно; груди ж у дядька були розвинені — важкі, м'язисті.

Андрій поставив на стола четвертину і сів, опустивши голову. Дядько мигнув дружині, та невдоволено скривилася, але за якийсь час на столі з'явилася картопля та кришені огірки. Потому дядина поставила ще й три чарки, а дядько видер із пляшчини картонну затичку.

Андрій присунувся до столу, обличчя його було неголене й зморене, а руки ледь тремтіли.

— Нам мати твоя все розказала,— попередила дядина.

Вони причастилися й почали снідати. Дядько жував, низько схиляючись над тарілкою, дядина — випроставшись і неквапно носячи затиснуту, наче ложку, виделку.

— Щось мені нічого в горло не лізе,— мовив Андрій і, поклавши на стола великі руки, втупивсь у заслонене дубовим гіллям вікно. Сонце проривалося крізь листя, і веселі плями стрибали по підлозі, столі й руках. Поблискувало скло чарок.

— Що ж надумав? — дядько проковтнув їжу й зирнув на небожа.

— Втечу,— кисло відказав Андрій.

— Втечеш, утечеш! — підскочив дядько. — У тебе зовсім макітра не варить,— він покрутив біля лоба. — Гадаєш, це так просто: кінці у воду, і моя хата скраю! Знайдуть, і ще посидиш за те, що тікав від суду.

— Вона ще не подавала в суд,— сказав Андрій.

— А може, й подала,— мовила дядина. — Сам знаєш, то таке кодло, що з ними жартувати не варто.

— Не тямлю я цієї тряхомудії,— скривився Андрій.

— Отож-бо й горе! — сказав дядько. — Молоти язиками всі ми гожі і в хаті своїй такі мудрі й сміливі, що не доведи господи! А дійде до діла, ми зайці полохливі. Пришиблені стаємо...

Андрій сидів, тримаючи на столі важкі руки, обличчя його було безпорадне, а в очах світилася туга — не міг із нею впоратися: світ для нього став незрозумілий. Світ утратив знайомі обриси й чужів: дорога, паркани, хати, городи — ціла околиця. Тепер усе ніби з ніг на голову перекидалося: чого він тут, що це навколо за люди і що хоче?

Сидів, поклавши руки на стіл, в долонях у нього крутилася чарка, і він почав несвідомо ловити нею сонячне світло — проміння виіскрювалося на гранях, а крізь відчинену кватирку чути було, як шамотить, не вгаваючи, листя на дубах. Досі світ був для нього простий, знав певний шлях: робота — додому, робота — і знову додому. Ритм порушився відтоді, коли поїхав на заробітки. Сам він, зрештою, не дуже хотів і їхати — все те сталося завдяки Вальці, бо це вона умовила його податися по довгий карбованець, адже так мало він на фабриці заробляв. Це вона приластилася до нього, шепотіла гарячим шепотом на вухо після любові, Горбатий їй підтакував, бо Горбатий підтакував усьому, що говорила сестра...

Крутив у пальцях чарку, і та срібно спалахувала; йому вчувся раптом стукіт коліс поїзда. Їхав сюди з такою світлою й чистою душею; зрештою, віз і гроші — рідний дім його кликав, жінка, про яку стільки перемарив самотніми ночами. І от воно на що перейшло, зараз не мав уже рідного дому: вчора обідав у матері, сьогодні — у дядька, завтра — в тітки чи знову у матері. Ритм був порушений, і він раптом зрозумів, що це сталося ще до того, відколи поїхав на Донбас. Крутив пальцями чарку, йому не хотілося виходити з цієї залитої тріпотливими сонячними спалахами кімнати; за дверима обов'язково побачить чуже небо, і в груди йому знову увійде сірий кисіль, а до серця прив'яжеться сірий камінь.

— Не знаю я всієї цієї тряхомудії,— мовив він. — Та й не взнаю ніколи. Втечу — і хай світ перекинеться.

Дядько знову розсердився. Але не сказав нічого, тільки зиркнув на жінку і кивнув на Андрія, як на безнадійно дурного.

— Нерозумний будеш,— сказала дядина. — Краще обміркуй усе, з мудрими людьми порадься.

Андрій скинув головою, начебто йому сказали незвідь-яку дурницю. Примружив очі, і стали вони непрозорі й темні.

— Я вже лучче,— сказав він,— того виродка, чорта отого, відлуплю. І сестричку його золотеньку.

— І знову собі біди напитаєш,— сказала дядина.

Андрій понурився.

— Давай-но кружлянемо! — примирливо мовив дядько. — І поїж — чого не їси?

Вони спорожнили чарки, але це не дало йому полегші. Лише зібралося все якось докупи: день, вулиця, будинки, два подібні обличчя — обидва тримають на вустах однаково гадючу усмішку. На нього раптом плюснуло чорною хвилею: що воно — туга чи зненависть! Знову побачна: золоті волосини на лиці і сліпучо-біле персо. Знову підкотила темна хвиля, аж йому в голові завинулося. Набрякали кулаки, і він з такою силою стис чарку, що та аж хрумкнула.

— Постарайся за свідків,— сказав дядько.

Чарка тріснула. Дзвінко й несподівано, як надміру натягнена струна. Андрій тупо подивився собі на руку — яскраво спалахнула в долоні цівка крові. Дядина охнула й кинулася шукати йоду та бинта.

— Не навчуся я цієї трахомудії! — сказав Андрій.

6.

Степан Ювпак мав велосипеда з моторчиком. Щоранку голосне тахкотіння будило вулицю — Ювпак виїжджав під гору. Моторчик кашляв і захлинався, велике Степанове тіло погойдувалося, він допомагав мопеду, натискаючи на педалі; моторчик пихкав, блимали сині лоби бруківки — Ювпак таки гору долав. Потому випростувався, обличчя поважніло, і хоч моторчик чхав і кашляв, але спокійніше,— велике Степанове тіло впевнено протрушувалося, рипіло сидіння, а ноги непорушно прикипіли до педалей — велочезні розношені Ювпакові кирзяки були на палець у куряві.

Під вечір Ювпак так само урочисто повертався додому, зупиняв мопеда біля двору, вводив його у хвіртку — від ганку до нього поспішала, здригуючи тлустим тілом, низька, майже чотирикутна жінка. Вони цілувалися просто серед двору, і це не без утіхи помітила Ганя, яка й сьогодні йшла на посиденьки до брата. Вона зупинилася й додивилася той спектакль до кінця: Ювпачиха забрала в чоловіка мопеда і вела його в сарайчика, а Степан волочив до ганку чималої-таки ваги сумисько, яке було перед цим приточене до вантажної рамки на мопеді. На ганку зупинився, ніби відчув, що за ним стежать, і Ганя могла б поклястися, що той погляд, яким метнув у неї, простромив її, ніби спис. Вона хутенько опустила очі і майже побігла по вулиці, побоюючись, чи не станеться їй щось лихе від того урекливого.

Відчула полегкість лише тоді, коли прийшла до братової і, як завжди, всілась у тіні бузкового куща.

— Пху! — сказала вона. — Мало не зурочив мене, чорт!

Братова сиділа навпроти, закинула ногу на ногу й дивилась із-під приплющених повік.

— Уже давно це помітила: коли здибаєшся з ним, потім цілий день болить голова і якось аж нудить...

Братова спокійно чекала, кістляве коліно випиналося з-під плаття, а худе обличчя лишалося незворушне.

На вулиці пас корову мовчазний чолов'яга — повернувся до них спиною, розставив ноги в кирзяках і з пильною увагою роздивлявся ворон, що стрибали на галявині.

Ганя схилилася до братової, і очі її спалахнули.

— Ви б оцього, що пасе,— прошепотіла вона,— якось би звідси спровадили, він теж із їхнього кодла. Це якийсь родич того урекливого, якийсь дядько. Як зараз трудно вирваться з села, а він, бач, вирвався, ще й корову пасе. — Ганя мала вставні сталеві зуби, через це шепотіла

свистячим шепотом. — Десь такий, як усі вони, а грошики має: приїхав і відразу купив половину хати...

Братова повела очима в бік понурого чолов'яги. Той так само стояв серед вулиці, тримаючи за налигача корову, і розглядав ворон. Чорна сорочка покривала похилі плечі, чолов'яга повернув голову і продемонстрував перед ними чіткий орлиний профіль.

— Степан знову притяг такого клунка — ледве пер, — сказала Ганя. — Ніяк не нажеруться!

Відсунулася з сонця, що падало їй на плече. Зизо глянула на вулицю: мовчазний чолов'яга вже тяг корову крізь верболози на галявину.

— Вигідно влаштувався, — сказала братова.

— На вулиці вона того м'яса не продає, стережеться, — шепотіла Ганя. — Виходить нагору, на Пушкінську, і вже там торгує. Якось хотіла в неї купити — де там: і в помині, каже, нема, і самі, каже — чули ви таку заразу, — того м'яса не бачимо, але я не така дурна. Та й всі на вулиці знають про ті її побігеньки на Пушкінську — там, бачте, луччі люди!

Вітер відхилив гілку бузку, і на Ганине лице впав гарячий клапоть сонця. Зіскрили кришталики очей, спалахнули металево зуби; братова в цей час стежила, як там, над горбами, повільно пропливала велика срібна хмара, напрочуд схожа на людську голову. Голова виставила кучмату бороду, і та борода все більше й більше розросталася. Братова розглядала її, але думала про щось інше. Про те, що Ганя завжди робить якісь цілком непотрібні передмови перед тим, як сказати, чого ж прийшла насправді, — не Ювпак і не їхнє м'ясо її турбує. Голова-хмара гойдалася серед яскраво-синього неба, гойдалися, сколихнуті сухим вітром, бузкові листки; Ганя відчула смуток і в тон думок братової й собі подумала: прийшла сюди зовсім не для того, щоб розповідати про того урекливого, але те, задля чого прийшла, якось не кладеться їй на мову...

Степан Ювпак приїздив додому по-всякому: бувши на першій зміні — надвечір, а бувши на другій — пізно вночі. Тоді він вимикав мотора, який нарешті переставав чхати й кашляти, і вся околиця тоді вдоволено відпочивала. Рипали двері, і на ганку з'являлася біла жіноча постать — не бувало такого, щоб вона чоловіковий приїзд проспала, навіть коли повертався пізно вночі.

Вранці після другої зміни любив поспати, а коли виходив на ганок, освітлений сонцем, його важке, чотирикутне, заспане обличчя освітлювалося сакраментальною усмішкою, ніби входив із тим сонцем у зговір. Сокотіли довкола кури, десь кудкав півень, знайшовши черв'яка, — брело городами ледаче, бо це також не проспалося, літо...

Божевільний Сашко так його і сприймав: літо — це таке, що дихає, таке, що повне сонця, соку, глибокої сили, яка ховається в траві і в дереві. Примружуючи очі, божевільний бачив, як розтікається в жилах дерев зелена кров. Ловив якусь неповоротку думку, вперту і слизьку, а перед ним похитувалося гілля — зелений сік тік під корою, вливав у листя, витікав з нього в повітря й заливав околицю зеленим тремтливим світлом. Сашко застиг з розтуленим ротом: починав розуміти щось таке, чого не годен збагнути ніхто. Бо те, про що думав, було однією з найглибших таємниць, до якої, вважав, здатен долучитися тільки він, — те, про що не оповість навіть Міжнародній слідчій комісії, коли така з'явиться, навіть виїзній сесії МКЗНЛ, бо й туди, гадав, можуть проникнути покровителі й помічники Банди Злочинців Незвичайних. Чи не тому, міркував він, теля щоразу опинялося на волі, а ті, з Банди, неодмінно з нього кепкували. Але він мав одну думку і знав: її треба якнайпильніше приховати, принаймні для того, щоб покровителі й помічники Банди йому не перешкодили. Він може висловити цю думку лише так, щоб вуста його не зрухнулися, адже добре знав, чого шукав. Треба йому знайти, думав Сашко, б о г а д е р е в. Коли обламати гілля на б о г о в і д е р е в, сік потече тоді по корі і на околиці щось неодмінно відбудеться. Б о г д е р е в — ось що важливе, стукотіло йому у скронях, зелена каламуть заповнювала мозок, бо він не міг так довго й натужно думати, але він радий і з того, до чого додумався.

Відчуває, що деесь глибоко, на дні, а може, й під дном, де живуть туго скручені у спіралі лінії, ховається вузлик, од нитки, яка має колись протягтись од того «глибокого» через п'яту до ноги, через ногу до живота, далі через тулуб до шиї, а відтак до голови. Тут уже буде зав'язано другого вузлика — божевільний Сашко береже його, як перлину, якою можна погратися й помилуватися. Береже тож оті два слова, які йому так тяжко далися, і легко не забуде їх, адже ці слова — б о г д е р е в, а може, соромливо всміхається Сашко, тим б о г о м д е р е в спробує стати він сам. Треба тільки правильно все робити, треба знати, як ламати гілля і яку при цьому співати пісню,— той сік має проллятися з дерева саме в його жили, заповнивши по вінця, а відтак і постане вона — його глибока таємниця, те, що дасть йому силу здолати потім у великій боротьбі Банду Злочинців Незвичайних...

Степан Ювивк стоїть на ганку в обвислій біля грудей майці, в домашніх штанях з бамбухами біля колін; на ногах у нього пухнасті хутряні капці, які він сам і пошив. Обличчя його ще не прокинулося зі сну, через це очі попідпухали й дивляться з прижмурцем, але то не просто прижмурець — Степан розглядає зелений двір хазяйським оком. Усе розставлено так, як волів він, і це сповнює Степана гордим задоволенням. У відчинені двері за спиною вивіюються запахи смаженого м'яса, біля плити стоїть кругла, аж обтічна, дружина. Йому подобається, як вона там чатує біля того м'яса, бо м'ясо готується для нього й родини. Йому подобається й сама вона: кругла й моторна, рідке волосся зачесане назад, із проділом посередині, волосся стягнуте вузлом на маківці — йому подобається і ця голова, і ця зачіска. Зараз погукає на нього і понесе до столу тарілки, а він любить той урочистий мент, коли сидить за столом і чекає на її послугу. Чи не через те повернув голову, щоб дружина могла побачити його орлиний профіль, і неголосно наказав, хай би хтось із хлопців злив йому на руки. Зійшов з ганку, неквапно скинув майку, охайно повісив її на бильце ганку і став над мискою, широко розставивши ноги. Зігнувся й виставив широкі, як лопати, долоні. Поливав Славко, Степан вряди-годи скошував око на вилицювате синове обличчя, у профіль ніс малого також малювався по-орлиному, сухі губенята складались у владну складку, очі були трохи каламутні — здавалося, у сина щось негаразд із зором. Це, однак, Степана не бентежило: такі очі мала його жінка, і перше, що він примітив у ній,— саме ці очі, які ніколи не дивлялися просто. Це його, зрештою, й принадило до неї, бо несподівано відчув (це тоді, коли вперше її побачив) неясне, але дуже бажання вчинити так, щоб ті очі спрозоріли.

Це сталося тоді, коли вони опинилися сам на сам у березняку, тоді побачив він, що очі її ще більше скаламутніли — не очі, а брунатна мішанка, і це викликало в ньому приплив якогось незбагненного шалу. Раптом кинувся до дівчини, схопив обіруч і зламав отам-таки, в березняку, на зеленій, як сон траві — дика сила заграла в ньому, аж кожна жилочка затремтіла. Бажав одного: розвіяти ту каламуть, захотів дивовижної прозорості джерела, з якого пив, через це і вдивлявся пильно в неї в тому-таки березняку, а вона і не подумала йому опиратися, була ніби земля, в яку хлібороб урізується плугом чи лопатою. Над ними хиталося ясно-зелене гілля, було це навесні, довкола біло стояли і сяяли стовбури беріз, і, підіймаючись до зелено-хмільних верховин, він таки побачив те, чого праг. Очі, котрі досі були наче брунатний кисіль, очі, в яких хотів утопити свій шал, почали й справді прочищатися, ніби джерело. Уздрів сліпучо-білі білки, карі обідки і чорні крапочки зорків — це було так разюче, що мало не розчавив їй плеч: у неї так і лишилися потім сліди всіх п'яти пальців на одному рамені і від п'яти — на другому. Це вирішило його долю, і Степан тоді вперше відчув задоволення людини, котра щось здобула, котра почала творити рід, а відтак здобуває щодо нього тверду відповідальність...

Степан атирається рушником, його тіло пружке та м'язисте, прочищені пори шкіри дихають вранішнім повітрям; сонце стоїть якраз навпроти, ще негаряче, але яскраве; пашать м'якою прохолодою городи,

на них спочиває іще ранкова роса. Акація скинула на землю зайве листя, воно жовте й тонке, вітрець, що заскакує на подвір'я, звіває його, наче пух,— легке воно й шарудкаве.

Біля Степана стоїть мала його подобизна — Славко; Степан повертається до Славка, кидає позир, і той, помітивши батькову прихильність, шморкає носом.

— Папка, дай рубля на морс,— каже він і на всяк випадок відскакує вбік, бо не завжди може вгадати батькову реакцію. Але Степан і справді сьогодні благодушний; він кидає оком на річку, втокулу у верболозах, і на невелику смарагдову галявину біля води, а тоді милостиво цідить крізь зуби:

— Сковжеш у хаті, дам!

7.

Андрій знову лежав, закинувши ноги на бильце ліжка; Валька сиділа в густо-жовтій плямі мертвуватого західного сонця; волосся мерхотіло в тому світлі; він дивився на волосся, а відтак і на широку спину, обтягнуту квітчастим платтям і перетиснуту посередині пружком станика. У кутку біля дверей закляк на низькому ослінці Горбатий, горб випнувся над головою, яка вклалася між долонь, сутінок розмивав його — став Горбатий як нагромадження кругляків: горб, голова, груди, горбики колін. Сидів він босий, великі запорошені ступні стояли на неметеній підлозі, як два млинці. Очі його розплющувалися й пропадали — Горбатий сторожко подрімував.

— Ну,— сказала Валька, натискаючи продітими в очка ножиць пальцями,— що ж вирішив?

Горбатий розплющився, очі його стали круглі й мерехтливі. Андрій не відповідав. Дивився на стелю: білені, накладені одна на одну дошки, посередині два сволоки, теж білені, з одного звисає дріт, а на його кінці роздута прозора лампочка. Лампочка потрапляла в сонячну смугу, відбивалось у ній, вигинаючись жовтою скибкою, мале, розділене на чотири квадратики вікно. Там далі куток, у ньому ікона, майже потемнілий образ серед лискучих станіолевих прикрас; під нею суха, вощена квітка, побіч безвільно звисав рушник.

Голову Андрієві стискало, як обценьками, але думок не мав. Відчував, що він у цій хаті зайвий, але не було сили встати й покинути її.

Горбатий знову опустив обличчя в поставлені руба долоні й приплющився. Андрій твкк сів на ліжку, важко вминаючи іржаві пружини; Валька стригнула нігтя, ножиці дзвякнули. Повернулася боком — сонце трохи змістилося, і її постать тепер розділилася навпіл: одна золотиста — волосся, шия і плече, друга темна — темне волосся, шия, плаття і нога. Валька поклала ножиці, потягшись, дістала дзеркальце. Обличчя відбилось у люстерку: зведені дугами брови, ледь приморщений лоб між золотого намулу волосся.

Мовчання ставало нестерпне. Андрій устав, підійшов до відра (Горбатий у кутку здригнувся), взяв кварту й черпнув води. Була тепла і пахла йодом, він насилу проковтнув її, тоді поставив кварту. Валька підводила брову тушевим олівцем; Горбатий дивився з кутка — знизу вгору, чіпким, насмішкуватим поглядом. Андрієві здалося, що його віддавна переслідує цей погляд — погляд чи запах, подумав він, запах цього помешкання чи людей у ньому. Відчув, що його аж зморозило злегка; сонце вже не освітлювало Вальчиної постаті, він зустрівся раптом з нею очима, і вони потримали так зіткнутими погляди: одні вивідчі, трохи насторожені й гаркі очі, а другі втомлені й тупі.

Андрій знову сів на ліжко, і на рип здригнулося кругле лице Горбатого.

— Ти б сказала йому, Валь,— мовив він,— щоб не розтовкував тобі ліжка.

— Що, тобі стільця мало? — спитала Валька. — І взагалі, чого ти

ходиш? По-моєму, я тобі ясно сказала: запиши дитину, а тобі я й слова не скажу, бо я твоя жінка. Так само, як дитина, і нікуди від неї не дінешся...

Андрій мотнув головою — вдарив лобом у стиснуті кулаки.

— Не роби з мене дурня, Валь,— сказав чи простогнав. — Давай разом жить, але не моя це дитина...

— Коли б я був на твоєму місці, Валь,— поважно сказав Горбатий, і обличчя його зробилося святошне,— не дозволив би так з собою говорити.

— Я своє сказала,— мовила Валька й тоскно задивилась у вікно. — Хочеш зі мною жити, живи, як порадошний, не хочеш — он тобі двері, хай тебе мамочка годує.

— Я тобі гроші віддав,— глухо озвався Андрій.

— Скажи йому, Валь,— поважно прорік Горбатий,— що тих грошей, які він дав, вистачить раз підтертися.

— Ха-ха-ха! — засміялася Валька, показуючи лискучі зуби, які аж спалахнули у сонці. — Цей Петька як скаже, то послухвєш!

— Еге,— задоволено повторив Горбатий,— їх вистачить раз підтертися. А в тебе жінка й дитина — я за себе не кажу. Мені твоїх підтирок не тра, мені он за них серце розривається. Хіба не так, Валь?

— Петя в нас добрий,— сказала милостиво Валька. — Не те що ти, пес блудящий... Тягаєшся по світу, а потім мені ще й сцени влаштовуєш. А я, може, за тобою, паразитом, очі виплакала, он хай Петя скаже.

— По-моєму,— обізвався Андрій,— це ти з ним хотіла, аби я поїхав. Грошей для вас заробив.

— Нє, ти чуєш, Петь, що він каже? Нє, ти тільки послухай,— почала розпалюватися Валька. — Нє, ти тільки глянь, що він меле! Цей паразит мене в гроб зажене!

— А таки зажене, коли будеш йому потакать,— сумирно сказав Горбатий. — Я б, Валь, на твоєму місці прогнав його.

— Ти подиви, який зараза, Петь! Нє, ти подиви! Тягається по світах, дітей своїх не признає, нє, ти подиви! Иди з моєї хати, чоловіче, бачити тебе не можу. Забирайся! — верескнула вона.

І знову Андрієве обличчя налилося буряковим соком, очі блиснули, а руки набубнявіли в кулаки. Горбатий притьма скочив на ноги й тонко заверещав:

— Валько, тікай, він тебе бить буде! Він сумашедчий, Валько, тікай!

Але Андрій не збирався битися, хоч брехала вона йому у вічі. Кинувся, як причинний, і бабахнув руками в двері — подався надвір. Сонце поранило йому очі, і він аж хитнувся. Тонко зойкнуло йому на серці, а зуби куснули губу так, що кров із неї посочилася.

8.

Навколо Андрія надвечір'я. Жовте як руїни. День перетворюється на руїни; нагорі, в місті, ще й досі не прибрані од війни румовища: руїни дня і міста. Андрій бреде повз жовту цегляну стіну із закладеними цеглою вікнами. В одному із вікон дірка, і в ту дірку просунуло гілку деревце, що виросло там. Андрій плугається потрісканими плитами хідника: плити прямокутні й зачовгані, поміж них густо пробивається трава. На одному з цілих будинків висить червоний плакат. Не читає напису на ньому, а тільки дивиться на яскраво-червону пляму. Назустріч ступає селянка з коробкою за плечима. Жінка тримає в руці шматок чорного, як земля, хліба і їсть. Проходить повз нього і наче бто приносить із собою сутінки. Навколо й справді посутеніло, Андрій завертає за ріг і бачить дощату буду, з дверей якої випливає синій димок. Крізь прочіл видно столи, за якими сидять за пивом чоловіки. Вони палять самосад, і цей димок, що витікає з дверей,— від того самосаду. За прилавком стоїть рудий, аж світиться, буфетник і поблискує золотими зубами. Андрій переступає порога. В кутку за столом троє розпивають півлітру. Зводять скляники і голосно цокаються.

— Хлюски-но мені, Сьомко, сто грам,— наже Андрій і нладе ка заляпаний пивом прилавок десятку. Сьомка бере склянку і, не кааплячись, каливає. Андрій тупо дивиться, ян прозоро біжить рідина.

— Лкй доаерху! — каже він, відчуваючи, як у грудях у кього щось дере й шнрябає.

Сьомка ллє, Андрій бере снлякну і п'є, як воду. Не аідчуває кі міцкості, кі смаку. Відчуває, що асередині у нього щось болить, снімлить і плаче. Хоче залкти й затопити те скімливе й плакуще, та нолк ставить склянку ка прилавок, відчуває, що йому пересохлн вуста. Повертається й виходить геть. Над містом хитаються бліді рожеаувві сутікни. Вулиця порожня, і він сковигає по тих-таки прямокутних плитах. Але цього разу плити погойдуються під ногамк, і аін не втримується, щоб не апустнти на ккх важку й солону сльозу.

9.

Ганя снділа на ослінці, хоааючись у тіні бузноаого нуща,— ось про що оповіла аока братовій. Сокце бавилося дубовим листям, півень наступав на курку, войовккче аолочачи по землі крило; аелика попеляста кішна зі світло-зелекимк очима стрибкула ка лавку й каставила до братової мордочу.

— Вчора аони збиралися,— продоажкла розповідь Ганя і хитнула в бік мовчазкого чолов'яги, що снокійко пас корову. — Пили й дуже горлвли!

Братоаа погладила між вухами попелясту нішну, та замуркотіла.

— Може, свято яке? — сназала братова.

— Ніякого свята,— спалахкула Ганя. — У Степака декь кароджекия а січні, а його жінкк — а січні, а у Вальни з Горбатим — у лютому.

Похмуркй чолов'яга підігнав корову блкжче до даору. Сникув сіру, вимоклу а поті кепну і втер долонею густнй піт.

— Раднлнся, ян обплутати Андрія,— сназала Гани.

Вкпоаіла все, що мала сназатн, і капружекня поступово спадало з її обличчя. Від нвітнина ніжно пахло, загула бджола, аилітаючн із жоржини.

— У цьому асьому чорт ногу зламає,— сказала братова.

— Сиділи ка Степановому подаір'ї і сварилися,— новідомила Гакя.

Кішна стрибнула на ноліна братоаої, солодко згоркулася клубном і позіхкула, розводячи рожеаі, обтнкані гострким зубками щелепни.

Воки моачали: Гакя аисловилася, а братоаа не знала, ян її розрадити.

Похмуркй чолов'яга перегнаа короау через дорогу й потяг її через верболози на галявкку. Там він пустив худобинку пастись, а сам ліг ка траві, каклааши ка обличчя кепку. Легка, блискуча ластівка торккулася грудьми води й стрімко майнула агору, де тремтів блакитно-чистий блават.

— Ян там Сашно? — спитала братоаа.

— Знову щось подіялося. То аеселився й маршнрував, а тепер сидить у хаті й не хоче виходити.

— Забуася про теля?

— Кажу ж: сидкть у хаті й думає. Варна боїться, щоб зкову йому щось не спрнчккклося.

Братоаа гладила кішну.

— Акдрій тікати хоче,— сназала Ганя. — Але подадуть на розшун та ще й посадять.

Вона раптом заплакала. Сльозк покотклкся даома сіркми ріачанами.

— Пообідаєш з нами? — спитала братоаа.

— Не треба було з ними за'язуватися! Господи, хіба не назала я: не лізь у те кубло. Тан ні, уперте таке й дурке, а їм такого дуркя тільки й тра... Всі гроші, нкі привіз, ім оддва, і, дурне, чогось туди ще й лазнть. А вони йому у аічі плюють. Господи, кааіщо капасть кв мене така! Старий дому не тркмається, старшкй у землі гккє, а цей — кі пуття, кі радості!

— Ти до нього якось м'якенько,— сказала братоаа. — Ти йому якось розтлумвч.

— Це розумному розтлумачиш,— схлипнула Ганя,— а в дурного ворони на голоаі чубляться...

10.

Уже западало сонце, нолн мовчазний чолов'яга поаів корову додому. Коровв була снтв й сонна, молоко присмно обважнювало її, і вона передчувалв момент, ноли до вимені її торкнуться м'яні рукп, заільняючи її від солодкого й трохн болісного тягаря. Похмурий чолоа'яга днвнася перед себе, маленьні його очна оглядалн світ чіпко й уважно, ступав чобітьми на дорогу — йшов повз паркани й хати, оглядаючи світ будинкіа і нарканіа, ян оглядають власність. Корова мружилася й ліниво відганялася від мух; похмурий чолов'яга минва даір за даором; онолиця, на яній віи недаано поселився, спусналась у глнбоку річкову долину, місто було на горі, а тут пахло бур'янами та городами, цвіли соняшиинн й літали домовиті горобці — нагадувало це йому село. Мовчазний чолоа'яга понуро брів у пилюці — був він останній із роду, яний покинуа криту соломою хату.

Зааів нороау до хліаа, низьна, дебела жінна загримотіла аідром, норова завернула у стійло й розставила ноги, чекаючи доїння, жінка пішлв до неі, в похмурий чолов'яга втер з чола піт. Відразу ж вийшов зв хвіртку й поаільно почвалав по аулиці, поаз ноаі хати й ноаі парканн. Очі його погаслн, ішоа повільно й розвважно, наче беріг снлу, чоботн були закурені, а з-під пахов розходнлнся темні мокрі півнола. Заросла шия розклвдалася на жоаті квадратн, які поблнскували,— булн вкрнті пліаною поту.

Чолов'яга відхилнв хвіртку, і назустріч йому поспішив Горбвтий. Ніс улесливу всмішку і стрибав, наче сналічений птах.

— Заходьте, заходьте, дядьку,— звшепотів аін,— я на аас даано ченаю.

Чолоа'яга сниуа нартуза й переступив порога. Горбатий ниуася до снриньни в кутку і внтяг звідти зелену пляшку, заткнуту гумовнм норком. У кімнаті було иврно, а з двору й темряво — пасмо світла, що пвдало з аіконця, сутіні не розгоиило.

Похмурий чолов'яга сіа до столу й розстебиув горішні гудзнни сорочни.

— Ввльна де? — спитвв.

— Хе-хе! — засміявся Горбатий, ставлячи пляшку на стола. — Твке діло лучче без неї. Баба, дядьну, аоно заажди баба, не мені аам назать, а ноли находиться на тане діло, то чим менше знає, тим, дядьну, ліпше.

Горбатий постааив на стола даі снлянни і вийняа гумоаого норна. Ріднна була сиаа.

— А Вальчин де?

— Зараз аін, мені на удоаольстаіє, у нас не жиае, то їсть, я хочу сказати, що ми його тут не тримаємо,— Горбатий сів до столу й урочнсто розпрямиа плечі. Підтис губи і змружиа очі.

Похмурий чолоа'яга азяа снлянну, подивився на світло, тоді повільно відпнв, відірааася, а за другнм разом допив усе.

— Не знвю, Петре,— сназав він,— чи твкий тн чолоаік, щоб тобі до ніиця доаірять можиа було. Умієш ти мовчать?

— Ян гроб,— урочисто проназаа Горбатий.

Чолоа'яга постаиа до Горбвтого темні, проннзлнві очі. Почали аони поступоао ширитися, наливвючнсь теміннню, а за мить заполум'яніли. Горбатий покрутиа голоаою і мимовільно зирнуа на двері.

— Дивлюся я на тебе, Петре,— сназаа таердо похмурий чолоа'яга,— і таний ти мені, ян глистнк.

— Це аи неправильно мене пойнялн, дядьку,— поважно сназаа Горбатий. — Я, ноли хочете знати, то й зовсім не глистин, а такий, що йому

довірять можна. І небагато ми від вас просимо, дядьку, хочемо тільки, щоб той буцехвіст за розум узкаск, щоб, розумієте, сім'ю не розбиваа — чи ж щось таке погане мк від вас хочемо? А глистиком, дядьку, я ніколи не буа і не буду.

— Може, й так,— сказав похмурий чолов'яга. — Але це таке діло, про яке треба буде забуть. Щоб ніхто не знав і щоб ти навіки-віків забув.

— Це я вмію,— згорда всміхнувся Горбатий. — Коли треба, то я так усе забуваю, що й справді в мене нічого в голові не лишається. Порожня в мене голова стає, отака! — він вдарив себе по голові пальцем, і та й справді задзвеніла. — Я, дядьку, все, що треба, забуваю, як гроб. І мені двічі одного не треба казать, небетливий я, бо інакше при нещастячку своєму я б не прожив.

— Дай-но хоч шкуринку оте твоє пійло звісти.

Горбатий метнувся до своєї скриньки і поклав на стола шмат чорного глевтяка.

— Хліб тут у вас не домашній,— пробурмотів невдоволено похмурий чолов'яга. — А цибулі нема?

Горбатий знову метнувся до скриньки і за мить покотив по столу велику золотисту цибулину. Чолов'яга обдер з неї лушпиння і загнав у неї зуби, як у яблуко.

— Тепер гаразд. Недобре пить, не закусюючи. Скажу тобі одверто, Петре,— не все, що ти мені сказав, до серця мені. Але ти рідня, і я тобі допоможу. Пойняв, тільки тому, що ти рідня!

— Ну, аякже,— захитав головою, мов приставлено її до пліч, Горбатий. — Рідня — це перш за все. Я за рідню голову покладу і не задумаюся. Я за рідню роздушити себе дам.

— Це ще хтозна,— понуро відрізав похмурий чолов'яга і знову поставив до Горбатого палахні очі. В того заповзали по спині мурашки, але на вустах продовжувала грати трохи улеслива, а трохи й підбадьорлива усмішка — очей своїх од пронизуватих похмурого чолов'яги він не відвів. Це, певне, тому не сподобалося, бо несподівано перехилився через стола, схопив Горбатого за барки й майже витяг нагору. Перекинулася сулянка. Горбатий зачепив грудьми пляшку, перекинулася й вона й забулькала. І тут Горбатий повівся, мов циркач: змахнув рукою і підхопив пляшку.

— Ну, чого ви, дядьку, чого? — задзвенів він тонко. — От і святу водичку перекинули, а я не такий багатий, щоб добро розливать. Пустіть мене, дядьку, коли не хочете, щоб я вам голову розбив!

Але чолов'яга вдивлявсь у нього гарячим поглядом.

— У бога ти віруєш?

— Ну, певне, дядьку, ну, певне! Як це так — не вірувать у бога. Та я, їй-богу, вірую в бога...

Чолов'яга відпустив Горбатого, і той м'яко сповз назад на стілець.

— Це я тебе спробував,— сказав дядько м'якко, і на вустах у нього спалахнуло щось схоже на усмішку. — Наливай іще!

Горбатий лив тремтячою рукою.

— Та не трусись ти, як юдине дерево,— сказав похмурий чолов'яга. — Все, що треба, я зроблю. В мене, брат, слова не полова, по вітрі не віються. Буде вам як шовковенький. Пойняв?

— Чого ж не пойняти, дядьку! — скоромовкою заговорив Горбатий. — Через те тільки й прошу вас, що ви родич та й діло добре знаєте. Я вас візнаю уважав, дядьку. Бо ви серед нас, дядьку, як той кулак.— Горбатий зціпив кулака і твердо поставив його на столі,— ви в нас, дядьку, характерник. Я теж трохи не від того, бо на картах гадаю, але вам я, дядьку, і в підметки не годжуся.

Похмурий чолов'яга з хрускотом розтирав зубами хліб із цибулею.

— Може, й так, а може, й ні,— пробурмотів він.

11.

Минулої осені, коли було так багато листя, коли околиця мріла в м'якому літеплі й шелестіла, мов шепотіла заклинання, помер старий

Ювпак, спокійно відійшовши в царство тіней і пронісши наостанок через околицю свій гострий профіль та міцно стиснуті вуста. Старий прожив життя настороженo й мовчазно, не мовивши нікому зайвого слова і не полишивши заповіту. Падало тоді й засипало околицю листя, а літепло пронизувалося ножами холодних струменів. У таку пору старий виглядав у труні урочисто й повчально; зрештою, такий він був, його заповіт: знай своє, роби, але не пащекуй. Безпомильно прочитав цей заповіт на батьковому обличчі перш за все Степан, через це й не відводив од батька погляду: навіть неживий, той мав стиснуті вуста, а риси обличчя залишалися нерухомо-чіткі. Валька плакала, як і годиться під таку хвилю жінкам, а Горбатий смиренно пускав під лоба очі: переймався подією якнайменше, бо батько Горбатого не любив. Мовчазний чолов'яга, котрий тоді ще жив у селі, приїхав на ту нагоду до міста возом — на його свиті й досі висіли жовті соломинки,— дивився байдужно й тупо: вони з братом родичалися не вельми. Листя шаруділо в них під ногами, коли виносили труну з покійним, і вони рушили всі разом із цікавими й охочими — цікавих та охочих, правда, було небагато,— услід за тим гострим профілем, несучи за ними профілі й свої, так само гострі — орлині.

Минулої осені, коли так багато було листя, вони таки відчули, що осиротіли. Але попри те кожен ніс у собі й світлу часточку: кожен із них у свій спосіб звільнявся — старий був вдачі крутої. Отож, ідучи отак щільним рядом зі своєю скорботою, кожен знав своє й думав за своє: кожен по-своєму розв'язував вузли, тобто думав про те, що не було завершене. Отак вони й ішли: з'єднані, але й роз'єднані; та голова, що в'язало їх, стало мумією і покірно несло орлиний профіль в осінь та шарудіння. Вони ж одностайно йшли по листю, мали звільнення й скорботу, і це було так, як літепло з ножами холодних струменів. Навіть Валька перестала плакати, забувши, що це їй годилося як жінці, підтисла вуста, і її очі засвітилися так само твердо, як і в братів,— вони йшли та йшли, злучені перед очима цікавих, гордовито, але й печально, важко ступаючи чобітьми — чоботи в усіх, крім жінок. Коли ж налетіли пасма бабиного літа й оповили незрушне обличчя покійного, всі відчули благословення, послане кожному зокрема. А осінь того року так якось відразу обсипала листя, і найбільше його випало саме того дня — вільготне і свіже, з тим-таки ніжно-тлінним запахом, який і позначає смерть, але який приносить у душу й вільготу. Через це вони і ступали дружно: заплакані жінки й суворі чоловіки, ззаду кілька охочих і цікавих із тих, хто сподівався бути запрошеним на поминки,— це накладало на всіх обітницю єдності. Але було й інше: кожен із них під цим небом і біля цих дерев, що наче змовилися скинути сьогодні із себе листя, відокремлювався від інших і ставав сам по собі, і це відчували вони з кожним рухом, з кожною лопатою землі: грудки стукали об віко труни, а Горбатий упав навколішки і покладав на груди великі та щедрі хрести — він єдиний із них помолився за упокій батькової душі.

12.

Наступного дня похмурий чолов'яга корови не пас. Її вивело миршаве руденьке дівча, яке пильно стежило за худобиною й безсило махало руками, коли та не слухалася.

Похмурий чолов'яга надів поверх сорочки сірого кортового піджака, взяв корзину й повільно рушив через кладку, далі — під гору, а за якийсь час сховався за кущами — ішов він стежкою, що вела до лісу.

Ганнина братова довго стояла біля хвіртки й дивилася. Нарешті постать похмурого чолов'яги сховалася, і братова зітхнула. Руденьке дівча тягло корову, яка огиналася й крутила головою.

— Це що, батько сьогодні не пасе? — спитала братова.

Дівча зупинилося, а корова махнула головою.

— Дід? — перепитало дівча. — Дід сьогодні не пасе.

— Не було кого послати, чи що? — спитала братова.

— Не було.— сказало дівча і втерло з лоба піт. — У баби ноги болять.

— А мвмв?

— Мама з батьком на роботі,— сказало дівча.

Братова зітхнулв, а мале потягло короау далі.

— Куди це ти її тягнеш? — спитала братоаа.

— Твж пастись,— відказало діача.

— Паси тут, під парканом,— запропонуаала братоаа, хоч похмурому чолов'язі аони те з чоловіком забороняли.

Мале пустило корову, і та скубнула сокоаитої, нетоптаної трави. Дівча сіло нв каменя і відрвзу ж перетворнлося на руду грудочку.

— Мала ти ще до корови,— сквзала братова й пішла у глиб даору.

Дівча вистввило конопате личко, моргнуло рудими аіями й показало а спину братовій язикв. Руді оченята її блиснули, а губи нараз міцно стулилися.

13.

Божевільний підхопив рукою внука і почав скрадатися аздовж почорнілої дощатої стіни, на якій золотнлнся подекуди ясні плями сучків. Ступва у глибокнй тунель аулиці й роззирнувся. Зобабіч здіймалися горби, вулиця тяглась угору — круто загнутий бумервиг — і донизу в глиб околиці. Божеаільний зноау рушив туди, вниз, де були міст та пивниця. Пришвидшуввв ходу і нарешті побіг, притнскаючи внука до грудей. Гарячий, як кроа, піт котнася по його обличчю — сьогодні забагвто бачив червоного: гілки верболозів, хвилі річки, аажкуааті, з йодистим аідблиском листки аквцій, що шаруділи під ногами, нааіть трввв. Це нервувало божевільного, бо він вийшоа задля зеленого, а прагнув знайти те, чого так пильно шуква і про що так доаго думаа, звчиннвшись у хаті. Там, у хаті, не один день просидіа біля аікна й неаідривно дивнвсь у шибу. Було те аікно запнуте листям америкванського клена, а крізь нього проглядвли голубі медузи неба, по яких креслилися білі, сині й червоні лінії. Заввжвло йому й було недоречне тількн червоне, але його рятуввло тоді кленове листя; листя й приваблюаало його — годинами міг роздивлятися його обриси. Це нагадуаало щось приємне й забуте, це, зрештою, давало йому снлу думати. Думав довго й уперто, можливо, через те не хотіа їсти й пити. В такі хвилі ніхто з домвшніх не зважувався підходити до нього; натомість посилали анука. Онук ніс миску борщу в малих тремтливих руках, затинаючнсь на кволих ніжках, його облнччя стааало також суаоре й трохн урочисте, малі очі саітилися апеанено і ясно — божевільний бачив онука й усміхаася до нього куточком рота й одним оком — друга полоанна обличчя лишалася незаорушна. Браа тарілку, а внук умощуввся біля нього на стільчику і терпляче чекав, поки дід поїсть. Тільки при ньому божевільний їв — любив аідчуаатн коло себе цього малого, серйозного й такого на себе схожого. Відтак віддаааа хлопчику миску й цілував у лоба. Це означало, що внук мвв аідійти, і той відходив так само неквапно й урочисто, несучи перед собою аже порожню тарілку. Божеаільний знову припадаа до вікна і зноау вбирав у себе зелене світло, що його виточувало з себе кленове листя. Сидів отак доаго, серйозний і похмурий, і в очах його грвли зелені аогники. Коли ж до нього зноау підходнв онук з квартою чвю чи узаару, зноау асміхався до нього тількн полоанною облнччя. Друга полоаина, та, до аікна, за яким ріс клен, була серйозна й звмислена; арешті, ужв починвв аідчуввти в собі ритмічний плив, що охоплюаав ціле його єстао і якого не повинен у собі порушуаати. Відчуааа цей настрій, як щось таке, ненвдійне, що може ось-ось перерааться,— боявся того, адже зввжди тоді приходив до нього Біль — білий чолоаік із знаряддями тортур.

Сьогодні аранці один кленоаий листок почервонів, і Сашко схвилюаався. Сприйняв це як сигнвл і аирішив більше не гаятися, а таки вийти у білий саіт. Старанно поголився, натяг жіночого капелюшка (зараз, коли аін біг між парканіа, онук знову нюхав шматяну каітку на ньому), добре поснідаа, а тоді й аийшоа на ганок. Онук подибав слідом — так аона й почалася, їхня сьогоднішня втеча.

Бачив, як поєднується вода й небо — ота велетенська медуза, яна висіла над головою, торкалася прозорими ногами річки, і в місцях дотиків спалахувало золотом і сріблом: вода — це не тільки річка, а й хмари,— було в цих двох началах щось напрочуд єднальне: голубе й голубе, рідке й рідне. Відчував цю сполуну і знав, що ніхто тан не зможе,— це танож одна із його найзаповітніших таємниць. Шукав відтак у собі слова, щоб з'явити собі глибинне: сонце ходило, як живе, бо й було воно живе, воно батько землі й води, подумав він, а відтак і неба. Земля вбирає воду і повітря, міркувалося йому, й витворює з себе зелене диво, про яке він стільки гадав. Ось вона — головна таємниця світу, і він хотів пізнати її одкровення: злиття й творення. Те червоне, що його нервувало, було руйнівником зеленого, через це Сашко й попросив у сонця, що плавало в тій горішній ріці, щоб воно не посилало червоного передчасно. Червонебо — це була осінь, а восени йому, як правило, ставало погано, восени приходив до нього Біль — білий чоловік із знаряддями тортур; Біль — головний провідник Банди Злочинців Незвичайних, а може, тільки його покровитель чи помічник. Але він знав, що восени знову потрапить туди, де ходять Білі Халати — слуги Болю, і від яких терпів він люту муну, а то було тан страшно! Знав, що тоді впритул підходить до Ночі, що тоді сонце спускається в чорну річку і б'ється там із Чорним Змієм. Чорний Змій теж був покровителем чи помічником Банди Злочинців Незвичайних — дитя пітьми, яка виходить на нього. Коли він переможе, той Змій, його, Сашкове, тіло перетвориться в крижану кулю, а коли упаде, задвигтить земля, а з горлянки його потече випита проздовж ночі синява — небо й вода, злютовані в одне. Тоді й понотиться знову сонце в ранок, щоб запліднити з'єднану воду й небо. Земля попросить звільнення від самоти, і сонце дасть на те наказ: вода й небо згідно з ним сполучаться з землею. Але для цього, щоб тане сталося, мав народитися б о г   д е р е в, а може, й не народитися, а просто знайтися, адже є в цьому світі ще й третя сила — вогонь. Вогонь гуляє світом, палить, але й гріє, нищить, але й допомагає народжувати. Це він посилає на землю осінь, але й він творить весну. Весною ж Сашко завжди виривався з Білого полону, в який забирають його Білі Халати.

Божевільний біг, ляпаючи босими ногами по зарослій шпоришем вулиці, піт струмками дзюрив йому по чолі, а в голові тяглася й тяглася безперервна вервечна думок. Є ще одна сполука, думав він, яка сплавлює все, але якій немає йменння,— це небо, вода й вогонь водночас. Йому кладеться завдання знайти назву для цього четвертого, того, що стоїть вище б о г а   д е р е в   т а   б о г а   з е м л і. Він знайде цю назву і провістить її світові — саме для цього так стрімно оце біжить, адже він Посланець тих, що воюють з Бандами Злочинців Незвичайних.

Сашко біг, глухо вихекуючи перепалене повітря, на руці в нього погойдувався спокійний і задоволений онук, обхопив дідову шию й дивився назад з-поза його плеча. Світ стрибав у нього перед очима, і саме це найбільше й подобалось онукові: стрибали паркани й городи, соняшники й кукурудза, хати й постаті у глибині дворищ. Божевільний злякав курку, яна підскочила, змахнула крильми і з кудкудаканням ударила в ноги. Бігла попереду них швидно й сполохано, безсила звернути вбік; ззаду мчав божевільний, і курка мало не померла з переляку. Але попереду з'явилася якась жінка, і курна з розгону скочила у бур'ян. Жінна виплеснула через дорогу помиї і стала, засвітивши до божевільного неймовірно зацінавленим обличчям,— Сашко промчав повз неї, ян вихор.

Зрештою, йому потрібно було вже стишити біг: наближався до того, куди прямував. Повернув голову, й онук понюхав квітку, що схилилася йому до очей. Сашко вже не йшов, а плив під парканом, безшумно ставлячи ноги на запорошену траву. Обличчя його напружилося, а що було облите потом, то й виблискувало, наче облите олією.

Перед братовим двором божевільний зупинився. Став і обережно спустив онука на землю.

— Деда, ми куди? — спитав онук.

Сашко поклаа пальця на ауста й раптом закинуа голоау. Над ким ріс дуб. Велкчезний, крислатий, темно-зелений, залитий щедрим сонцем. На грубезному стовбурі могутньо сиділа аелетенська корона-шапка, густе й таерде листя тріпотіло під аітерцем, у короні просвічуаалося, наче кісткк, чорне гілля — дуб дихаа на повкі груди, покриввючи тінню й хату, й галявкку перед кею; божевільний відчув, вк у нього солодко завмерла душа.

— Він! — шепнув самкмк вустами.

— Хто аін, деда? — торсонуа його за штанкну онук.

— Він, він, Тольцю,— лагідно сказав Сашко. — Він!..

Зайшоа у хаіртку й покрадьки підійшоа до дуба. Схопився за звкслу гілляку і за мить буа уже на ній. Капелюх зачепиася за сучка і мало не злетів, але Сашко вчасно схопився за нього рукою...

За кілька хаилин братоаа почула спіа. Вона аизирнула у аікно: на дубі сндів божеаільний. Вона поралася і не зразу апійшла, в Сашко все спіааа і спіааа. Це буа якийсь днакий спіа, поаілький, розтяжний, з вксоккмк ствлеанмк вкриками. Зрештою почав лвмвти гілки і скидати їх докквзу. Спіааа і ламаа гілля — щось проміжне викокуваа між гімном тв плачем. Хктався капелюх із квіткою, босі когн міцно спиралнсь об гілки — божевільний аж плвкав своїм катхненим співом.

Летіло долі поламане гілля, там ходив на каолих, коротких ніжках онук і серйозно збираа і складаа аіття на купу. Божеаільний не агавга. Братоаа анйшла на подаір'я, сталя, приклала дашком долоню до лоба й днаилася; заіддалік поспішаа із поаннми аідрами аоди брат, він уже помітка божеаільного і майже біг — вода рясно обливала йому штвни. Онук не заажаа на господикю обійстя, ходив і ходив під дубом, збираючи галуззя,— божевільккй усе так само спіавв.

Зрештою замоак. Сів на гілляку і втер з лоба піт.

— Що це тк робнш? — спитаа його брат.

Божевільний скипув квпелюха й почав зморено обмахуватися.

— Деда гілляки лама,— сказаа онук, задерши до дорослих голову.

Божеаільний натяг капелюха й почав швидко злазитк. Зіскочна на землю й засаітка даома рядами жовтих зубів.

— Звкурити дасн? — спитав аін.

Брат подаа йому цигарку.

Божеаількнй запалив, сіа ка лавку й зморекo аідкинуася ка спикку.

— Нащо ти це робив? — спитала братоаа.

Білк Свшка примостився окук, вони мовчки сиділи. Божевільний пускаа угору сині колечка диму, а анук серйозно, зосереджено дивився перед собою.

— Днан, скільки дереаа наламаа,— озааася брат.

— Мені треба небагато,— моапа тверсзо й упевнено божевільний. — Осьо обламаю гілля...

Замовк, тількк солодко затягся димом.

— І що? — спитаа брат.

— Хіба не знаєш? — розважно сказав божевільний. — Вони кедаремко aпускають його ка галяакку. Теля оте — шпійок, і я доб'юся, аби його врештувалк...

14.

Ганя прийшлв до бртвової втомлена, майже хвора. З її обличчк зійшов закчайний добродушний вираз, аажко опустилася на ослінця біля бузку і навіть не помітила, що апставилася на сонце. Облнччя її здааалося постарілим і зів'ялим.

— Малі дітн — малий клопіт,— сказала аона. — А великі — аеликкй.

Братоаа моачки сіла ка лавку.

— Приходпа Акдрій,— сказала Ганн. — Валька таки хоче миритнск, але щоб вік пркзнав те дитя за своє. Ну, а він уперсн, чого б то чуже признавати?..

— Це вже ти говорила,— сказала братова.

— Може, й говорила,— мовила Ганя,— але не говорила іншого. Щось вони там замишляють...

Ганя посунулася й таки сховалась у тінь. Оповідала урнвчвсто.

— Вже їх добре вивчила,— сказала. — Іду вчора — аж Горбатий. Хотіла обійти, а він аж вклонився: «Драстуйте!» Ніколи не здоровкався, а це аж розцвів. І така в нього мармиза хитра, аж олія пливе.

Ганя втомлено подивилася на братову.

— Ні, це вже напевне щось замишляють,— сказала вона. — Я вже їх як облуплених знаю. Іду вчора ж, а тут Степан зі своїм моторним лісапетом. Глянув, і так йому весело зробилося, так весело, аж ошкірився...

Ганя понурилася. Сплітала й розплітала пальці, ліва повіка в неї тремтіла.

— Коли вже щось замишляють,— сказала,— сходяться і п'ють. Позавчора знову пили й кричали...

На вулиці пас корову похмурий чолов'яга. Дивився на річку, повернувшись до них спиною, а корова неохоче скубала траву.

— Цей, що пасе, у їхніх затіях не останній,— прошепотіла Ганя, киваючи в бік похмурого чолов'яги.

Чолов'яга несподівано повернувся в їхній бік. Жінки побачили щільно замкнене обличчя й малі, пронизливі очі. Ганя ковтнула невимовлені слова, а братова схилилася зірвати з босої ноги задерту шкірку.

Попеляста кішка стрибнула на лавку.

— Геть! — штовхнула її братова.

Кішка ображено блиснула злодійкуватими очима.

— По-моєму, вони щонеділі п'ють,— сказала братова.

— Але не так кричать,— відказала Ганя. — Я вже їх вивчила, як свої п'ять пальців. Та й позавчора ніяка не неділя була.

— Позавчора і він не пас,— сповістила братова, киваючи в бік мовчазного чолов'яги. Той знову відвернувся й дивився з-під кепки на річку.

Ганя насторожилася.

— Кудись ходив. Із корзиною через кладку,— вона махнула рукою на той бік річки, звідки починалася стежка до лісу.

— Я ж кажу: замишляють,— сказала Ганя.

— Онука його пасла. Мале таке, руденьке...

Похмурий чолов'яга потяг корову до верболозів, а попеляста кішка знову стрибнула на лавку. Братова погладила її, і та солодко замуркотіла.

— А чого думаєш, що це проти Андрія? — спитала братова.

Ганя не відповіла. Зоріла перед себе, радше в себе, бо очі її повнилися каламутною плівкою і знерухоміли. Сонце припікало їй голову, плече й ногу, але Ганя не зважала на це. Сиділа мов заклята, і братова таки не втерпіла, щоб не спитатися знову:

— А чого думаєш — це проти Андрія?

Ганя повернулася до братової, неуважно зирнула на неї, і тяжко зітхнула.

15.

Того дня, коли Андрія вкоїли зіллям, він спершу не хотів заходити до Вальки. Щось йому муляло, дошкуляло, якийсь неприємний доважечок висів біля серця, якась стума. Подався до річки, але там не мав чого робити; подався до пивниці, але в кишенях у нього гуляв вітер — та дещиця, яка в нього залишалася, була вдома, а йти додому, де на нього чатувала мати, аж ніяк не хотів. Отак він покрутився вулицею, пройшовся нею туди й назад, і ноги його привели до того ж таки подвір'я, до того ж підвалу, на вступі до якого стояв, мов вірний пес-сторож, Горбатий. Горбатий зустрів його солодкою усмішкою й блискучими очима і заговорив до нього так приязно, що він мав би відчути: щось не так. Але так йому було того дня на душі маркітно, окрім того, випала така погода — сірі

хмари, що спустилися майже до землі, свинцева річка, і дув пронизливий вологий вітер, що він, запитавши, чи вдома Валька, відповів на приязний тон Горбатого. Валька, річ певна, була вдома. Він переступив порога, зігнувшись в одвірку, а коли звів голову, побачив, що вона сидить біля столу, оголила персо й годує дитину. Валька озвалася на його вітання так само, як і Горбатий, люб'язно, і це також мало б його здивувати. Але він був радий хоч би з того, що його звідси не женуть, і задивився на дитину. Вразили його напрочуд чіткі риси, сформоване підборіддя, владні губенята, що пожадно цмулили материнське молоко. Була то жінчина порода, в тому не сумнівався, але була то й не його дитина — в тому не сумнівався ще більш. Зайшов Горбатий, так само усміхнений і з веселими очима.

— Кажуть, що ти вже скоро від'їжджаєш? — спитав.

— Хто каже? — спитав Андрій.

— Ціла вулиця каже,— озвалася Валька. — Коли в тебе відпустка кінчається?

Він тільки тепер згадав, що й справді: зовсім небагато залишилося в нього відпустки, що, справді, скоро доведеться йому покидати цей край, адже там він завербований.

— Я навіть хотіла,— сказала Валька,— Петю за тобою посилати. Відпустка твоя кінчається, а ми так ні до чого й не домовилися: чи будеш ти мені присилати на дитину, чи подати на аліменти?

Він скинув головою: Валька говорила добродушно, навіть усміхнено. Чи ж вважає його за цілковитого дурня? Раніше, коли ще не їхав на заробітки, з її примуси ж поїхав, не помічав за жінкою нічого, що б схитнуло подружню вірність. Трохи патякали про неї сусіди — переповідала це вже мати, але він знав, що таке сусідські язики. Зрештою, й сусіди не патякали чогось певного — всі балачки виходили з того, що дитина, судячи з простого арифметичного підрахунку, таки не могла бути Андрієва. Зраз Валька вражала його своєю неприступністю. Не жили вони як чоловік і жінка, ночував він у матері, але не міг і сюди не приходити — тягло його незборним потягом. Не міг не дивитися на неї, бо завжди викликала в ньому незбагненний вогонь, і завжди хотів він її. Хотів бачити її вагітною, але за два роки життя все-таки не запліднив її — тоді вперше відчув її зневагу. Зараз же розгубився між цим лобовим нахабством, настирливою, прямою брехнею, яка робила з нього несусвітнього дурня, і неприступно-строгим виразом Вальчиного обличчя. Може, саме через це нестримно хотів її, привиджувалася вона йому вві сні, і тільки вві сні міг її цілувати й милувати. Це тим більше гнітило його й лютило: ці дві однакі ляльки, Лють та Гніт, всечасно боролися і збуджували його; розумів свою чоловічу ганьбу, але й свою безпорадність, яку все-таки подолати не міг. Скільки разів зарікався не переступати цього порога, але тільки виходив з дому, щоб утекти від материного гдирання, ноги приводили сюди; незмінно зустрічав ці два майже однакові обличчя: Горбатий дивився на нього насмішкувато, а Валька з холодною, але й млосною байдужістю. Зводила на нього спокійні очі, і він відчував, що від того погляду все колотиться йому всередині. Розтуляв рота, щоб виповісти те, на що вони сподіваються, але погляд його падав на колиску, і слова самі по собі зникали. Коли ж дитина плакала, Валька кидалася до неї і зацитькувала, незмінно, як пущена платівка, промовляючи, що от, мовляв, прийшов папка, який не хоче своєї дитини знати, поганий, лихий і сердитий папка! Її голос під ту хвилю був такий повзучий та ніжний і такі скрушно-лагідні нотки звучали в ньому, що він скреготів люто зубами, повертався і йшов геть. Так, це все незмінно повторювалося, з тією відміною, що останнім часом Валька стала до нього зовсім лагідна, часом блискала й усмішкою, тією, що зводила його ще в час парубоцтва, він розумів: довго так тривати не може.

— Слухай, ти,— сказав він Горбатому, що незмінно стовбичив біля них. — Ану-но, біжи погуляй!

— Валь, він мене з моєї хати проганяє,— поскаржився Горбатий. — Чула таке?

— Чого ти його проганяєш? — спитала Валька, хмурячись. — Він у своїй хаті.

— Поговорити з тобою хочу,— сказав Андрій.

— Можеш при ньому говорити,— скоромовкою відказала Валька. — Від братика в мене нема секретів.

— Все одно від мене нічого не сховаєш,— потвердив Горбатий.

Андрій подивився на одну і другого, одна і другий здалися йому далекими і зчужілими, хоча ні, жіноче обличчя й зараз його приваджувало.

— Зникни, бо черепа проваллю! — рявкнув Андрій з такою люттю, що Горбатий миттю опинивсь у сінях.

— Чула, Валь! — закричав він із сіней. — Цей бандюга голову мені хоче провалити, а ти мовчиш!

— Залиши нас, Петю,— мирно сказала Валька і сіла на стільця біля столу, куди падала сонячна стяга. Сонце відразу ж позолотило її волосся і засвітило світлі волосини на нозі; Горбатий прихилив двері, але, певне, прикипів вухом до замкової щілини.

— То що? — спитала Валька крижаним тоном. — Тільки не кричи, дитину мені розбудеш.

Але дитина вже прокинулася. Запищала в колисці, і Валька рушила до неї.

— То що? — кинула на ходу.

— Я це,— сказав він. — Хочу сказать, ну, знаєш, є воно, то є. Давай того... знову зійдемося... Ну, поживемо трохи, а там я, може, до нього і звикну.

Валька взяла дитину на руки, воно закліпало на Андрія синіми оченятами.

— Чого ж,— сказала вона,— вже тобі не вперше кажу: визнай дитину — й житимем.

Його обличчя побуряковіло, а посеред лоба виступила напружена жилка.

— Ні,— сказав він. — Так зразу не можу я. Давай трохи поживемо. Дитина не моя, але я до того звикнути хочу.

— Твоя чи не твоя, а твоя буде,— сказала зимно Валька і підгецнула маля. — Ану, маленький, гоп! Бач, який у тебе папка, не признає тебе, такого гарного пузанчика.

Він натужно дихав.

— Ти чуй, що хочу сказати,— мовив він. — Є воно, то хай буде, ніде його не подінеш. Але не зразу, не можу я зразу...

— А я хочу зразу,— сказала Валька, різко встаючи.— Хочу — і все. І в нього буде батько. Не можна добром, суд припише.

— Як припише? — спитав перелякано Андрій.

— А отак, візьме й припише. Ти мій чоловік, не живемо разом, то маєш мені на нього платити. І нема чого тут багато гадать. Я тебе біля себе не тримаю, але й не жену. Я з тобою всіда по-доброму, отож не виводь мене. Не виводь, бо випру, і більше через порога мого не переступиш.

Вона схилилася до малого й почала лоскотати його носом:

— Ти мій мазунчик, у-лю-лю, ти мій красунчик, ти мій пузанчик...

Раптом звела розпашіле й од того погарніле обличчя і, дивлячись на Андрія майже лагідно, сказала:

— Немає в тебе серця, чоловіче! Ну, як такого маленького не любить!..

Андрій відчув, що сила покидає тіло, що він у цій нерівній боротьбі чоловічого та жіночого єства поступово втрачає рубіж за рубежем: природа завжди більше співчуває жінкам, адже вона сама з тих, кому випадає народжувати. Отой усміх, коли підвелася Валька від дитини, а було це в той-таки день, як його споїли зіллям, вчинив із ним щось таке чудне, мав він потаємну силу, що впливала передусім на його волю, тобто Андрієві стало нестерпно втримувати своє бажання тієї, яка мусить належати йому по праву і яку люблено не раз. Більше того, вона не противилася йому, хотіла тільки зламати його затятість. Але все-таки

існуввла ця колиска, отже, ие затихали його Гнів та Гніт, хоч природа мусняв з'єднувати все призначсне для з'єднивния; через це не міг устояти в цьому змвгвині, тим більше що з'їдвло його чорне почуття: знесилення його й неприкаяність. Найбільше вражало його те, що дружина відштовхувалв його, звміcть запобігвти лвски й прохати вибачения. Зрештою, й зврвз поводилася в його присутності без сорому: розкрила персо й годувала маля. Він стояв серед хати побуряковілий і мовчазниі, за дверима в сіиях принишк, аж око його влазило у замкову щілииу, Горбатий; Андрій же гарячково шукав компромісу: ну, як його залагодити, щоб і вівці були цілі, й аоаки ситі? А може, вдати, що погоджується з нею, що таки приймає дитя за своє, тількн хай вона згодиться вгамуватн його тугу. По тому, як це станеться, думав аін, по-дурному витрішкуючись нв біле пишие персо, можнв буде спокійно звідси аід'їхати. Обдумуааа цю думку на всі лади, але знову щось ставало упоперек горлв.

У цей час розчахнулися двері, і а них постав Горбатий.

— Чого ви меие трнмвєте у сіиях, Валь? — сказав віи ображено. — Ви тут ні про що таке секретне не говорите і нічого твкого секретного не робите. Чого я не можу бути в хаті?

— Він оно не хоче,— ліниво аідказала Валька.

Стояв серед хати як бевзь. Топтався незграбно і ие зиав, де подіти руки.

— І нема чого топтаться,— сказаа категорично Горбвтий. — Валя тобі діло каже. А ие хочеш, ушивайся і ие колоти ивм спокійиої жнсті.

Андрій рвитом розвериуася і схопив Горбатого за барки. За мить той вилетів у сіни й почвв репетуввти, щоснлн тарабаиячи кулаками в зачинені двері.

— Що це ти внчворяєш? — звпиталв спокійио Валька. Вона вже поклала дитину а колиску й стояла супроти нього.

— Тебе хочу,— сквзав поиуро і ступив до иеї крок.

— Горбатий за дверима перестав репетуаати, видно, прислухався.

— Нічого не аийде,— сказала Валька, і на її вуста набігла глумлива посмішка.

— А коли вийде? — грізно спитав він, широко роздуввючи ніздрі.

Ввлька звсміялвся.

— Сам знвєш, що не вийде...

Він це знаа. Через це знітився, його запал поступово пропадвв. Стояв перед иею, великий і незграбний, спустивши рукн.

— Чого мучиш мене? — спитаа хрипко.

— По-моєму, сам себе мучиш,— сквзала спокійио Валька. — Зроби, що тобі належить як батькоаі, і мвтимеш.

— Нвві що ти це зробила? — з мукою в голосі спитав він.

— Бо тн мені цього не зробив,— так само спокійно сказала Валька. — І ие тримвй меиі братв в сінях, він у себе адомв.

Вона пішла повз Аидрія й відкинула з даерей клямку. В кімнату в'юиом улизиуа Горбатий.

— Бандит, зараза! — закричвв він. — Забирайся з нашої хати! Звбирайся, бо міліцію покличу!

Аидрій повів оком у бік Горбатого.

— Заспокойся, Петю, заспокойся, бога ради! — крикиула Валька. — Тут у ивс цікввв розмова йде, можеш послухвти.

— Спровадь його,— сказав крізь зуби Андрій.

— Ну, ти аже нам тут не командуй. Тут уже ми командувати будемо — не в твоїй хаті.

— Випри його утришня, Валь,— вже спокійніше сказав Горбатий.

Андрій повериувся, щоб іти.

— Ні, стривай,— зупинила його Валька. — Набридли мені твої приходини. Набридло мені оце аалаидаиия. Сідай, вип'ємо по чврці й поговоримо. Раз і ивзавжди... Сідай, сідвй до столу.

Тоді він відчув, як у ньому щось зрушилося чи зламалося. Повагався якусь мить, але чого ввгатися: може, й справді до чогось путящого

домовляться. Може, вдасться йому загасити отой чорний вогонь, що так немилосердно його поїдає, а знав до того тільки один спосіб: треба цю жінку в якийсь спосіб здобути.

Горбатий ніс до столу зелену пляшку, заткнуту чорним гумовим корком, де подівся його гнів, на обличчі в нього цвіла улеслива усмішечка; Валька також стояла біля столу, й мирно всміхалася, й дивилася на Андрія майже так, як дивилася раніше. Потім вона сіла, а Горбатий приніс хліб, цибулю і шматок сала. Усмішечка так само цвіла на його гарному обличчі; зрештою видряпався на високого стільця і завмер урочисто.

— То що, Валь,— звхихотів він,— вже мирова? Як давно я цієї мирової чекав!

— Приніс мужську,— сказала Валька,— а забув, що я дитину годую. Дай-но мені женську!

Горбатий плеснув у долоньки, наче тільки тепер згадав про це таке важливе, знову зі стільця й подріботів до скриньки. За мить на столі вже стояла інша пляшка, висока, з вигнутим денцем.

— Я з тобою, Валь, тоже женську буду пить,— поважно мовив Горбатий,— бо сама знаєш: коли він тут нап'ється, то хто зна, що буде...

— А що буде? — спитав Андрій, тупо всміхаючись.

— Ти не ображайся, Андрухо, в сам знаєш свій характер. Не ягода ти і не малина!

16.

Перше, що відчув,— обважнілість. У голові, й ногах, і попереку. Якась дужа сила пригнітила його до столу, перед очима почали обертатися кола; побачив, що вони барвисті, оті кола. Спершу були білі, з рожевими обідцями, між них темні чи, власне, темно-брунатні пасмуги: біле сліпило, і він збагнув краєчком мозку: над ним учинено наругу. Не міг утямити яку, адже світ застилався смугами вже з червоними обідцями; з'явилися звиви вузьких, як стрічки, потічків: Андрій сидів за столом і махав головою, як кінь, наче збирався на силі, щоб отямитися. Можливо, було то звичайне оп'яніння, але мозок застеляася вже червоними смугами з темно-брунатними обідцями. Знав, що треба встати, і він встав. Глянув перед собою й побачив Вальку. Світила супроти нього зубами й була також посмугована: смуга біла і смуга чорна. Дружина ставала зеброю, й він вирячив очі, здудований і вражений. Валька дивилася на нього пильно й пронизливо.

Хотів утримати рівновагу, намацати босими ногами, йому здалося, що таки був босий, підлогу, яка похитувалася, ніби стояв у човні; а коли ступив по дошках, простяг руку, щоб спертися, ну, хоч би об тої вологий круп зебри. Натомість побачив двоє жарин. Палали супроти нього два перелесники, що весело застрибали по хаті. Тіло Андрієве стало легке, може, надміру — напевне знав; очі, що на нього зорять, таки знайомі, надто знайомі, бо супроводжують його скрізь. Кинувся до тих очей, аже хотів схопити, полонити, одне в одну жменю, а друге в другу, але перелесники стрибнули в протилежний бік і засвітилися зеленим вогнем, ніби сиділа там велетенська кішка.

Тоді він упав руками на підлогу. Лежав якийсь час, відчуваючи обличчям дошки, що пахли зіпрілим сіном. Зумів напружити волю й підвести голову, щоб простежити, куди майнули перелесники. Але не побачив ані перелесників, ні Горбатого, ані зебри-Вальки. Побачив тільки кут, вогкий, із вологим тиньком — місце, де сходилися стіни; уздрів солом'яні устюки, а вище — китиці рушника, що спадав од ікони: рушник був брудний. Йому навіть здалося, що з того рушника скрапують червоні краплі, в яких, наче у склі, відбивається вигнута рама вікна. До нього прийшов особливий, навіть не дуже великий жаль. Захотілося заплакати в цьому вогкому кутку, але то мав би бути п'яний плач, адже й справді: п'яний він як ніч, хоч випив тільки кілька чарок. Можливо, через це Андрій не заплакав, тільки почав шукати щось на підлозі. Його пальці повзали, ніби мацаки, торкаючись цупкого й сухого дерева.

Зв спиною хтось стояв, і він зрозумів, що це Валька й Горбатий. Рипнула колиска, гойдали дитину, отже, стояв над ним тільки Горбатий. Колиска порипувала, Андрій спробував поворухнутися, звівся на руки, але не витримав напруги. Знову впав обличчям на дошки, шарудяві й сухі, і склепив повіки. Тоді до нього підійшли зовсім близько. Взяли за рамена і звели над підлогою. Він побачив густо звапилені кирзяки й почув сопіння.

— Що ви йому дали, дядьку? — спитав віддалік Горбатий. — Ще окачуриться нам тут у хаті.

— Нічого йому не буде,— сказав голос похмурого чолов'яги. — Трохи пам'ять утратить, зате потім як шовковий вам буде...

Його знову опустили на підлогу. Андрій глибоко дихнув і відчув, як порох через ніздрі пройшов йому аж у легені. Сухий теплий порох з тих зваурених кирзяків, що пахнув сонцем і старими дошками. Глибоко в тиші, в оксамитній блідавій тиші, спокійно й хазяйновито зашкрябала миша і голосно зацокотів годинник, ніби прокинувся й почав бозна-куди поспішати.

— Побудьте, дядьку, ще трохи,— попросив Горбатий,— а то я вже боятися починаю.

— Та нічого йому не станеться,— спокійно озвалася Валька. — Відлежиться собі та й піде.

17.

Те, що Степан зчепивсь із божевільним, ні в кого з мешканців околиці здивування не викликало. Сталася та подія в погожий день, Степан приїхав тоді з роботи раніше звичайного. Виляскно протахкотів вулицею, полохаючи курей і проносячи над парканами застиглий кам'яний профіль, впевнено заїхав у двір і заглушив мотора. Акацієве листя було згорнуте в купку — вранці жінка позамітала двора. Степан мав добрий настрій, він навіть замуркав під носа, а коли син почав зливати на руки, відчув у плечах молоду силу. Зирнув на сина: той міцно стояв на землі, дивлячись каламутними очима,— відчув зворушення. Довго й задоволено втирався, син усе ще стояв біля нього, мала його подобизна: той-таки ніс, і губи, й постать, тільки очі материні. Ювпак відчув щось таке, як розчулення: глянув і на город. Картопля погнала в ріст, цвіли гарбузи й соняшники; на грядці вибирала моркву дружина, стояла навгинці і висмикувала червоні хвости — в руці в неї рожевів їх пучок. Ювпак відчув нараз глибоке бажання, яке відгукнулося йому в грудях. Жінка розігнулася й пішла йому назустріч, тримаючи в руці яскраво-оранжевий пучок моркви,— ступала обережно, щоб не потовкти картоплі, і від її обережних, крадливих рухів знову-таки пізнав Степан принаду. Сьогодні випав день, коли сонце аж прискало промінням, коли хмільно дихали бур'яни, а між дерев плелися й мерехтіли світлотіні.

Стояв і дивився на дружину. Ще здалеку відчув каламутну безодню її дивного погляду, очі, залиті неспокійною сірою чи брунатною млою,— знав добре, яку глибину вони в собі ховали. Різко захотілося йому, щоб це повторилося, щоб знову був схвильований біль, що вибухнув би у прірві їхнього єства і щоб очистилися ті дивні очі, як джерело.

Жінка підійшла ближче, Степан почав розказувати буденним голосом, чому приїхав сьогодні раніше. Дружина спинилася біля нього, щоб вислухати й оповісти йому навзаєм щось про хлопців та дім. Відтак і пішла в той їхній дім, так само несучи в руці яскраво-оранжевий пучок моркви, й ступнула через поріг, затуляючи прочіл дебелою постаттю. Степан повернувся й дивився. Мав щось сказати іще, щоб затримати ка хвилю ту жінку, а відтак довше затримати і впевненість свою, й задоволен ня. Тому сказав найпростіше, що й привело його до зіткнення з божевільним, про яке потім довго подейкувала околиця:

— Чого це ти тримаєш теля замкнуте? Випусти, хай попасеться.

Того ж таки дня божевільний відчув непоборне, аж млосне хвилювання. Його вже не вабило вікно і клен за шибою, не лізла йому в горло і їжа: вночі снилися кущуваті, вивернуті з корінням пеньки, якими було закидано дорогу, що нею мав бігти; сам він ще більше роз'єднувався на два єства — темне і світле. І це вже не було обличчя, розділене на веселе й сумне, рот усміхнений і серйозний — це вже було роз'єднання глибше: не одне обличчя, а два, не усміхнене й сумне водночас, а усміхнене й сумне нарізно, не одне тіло, а два, але вже не однакові: одне його, а друге ніби й теляче. Тобто між тими двома єствами не було єдності, більше того, між ними пролягала прірва, в якій панував хаос. Хаос — це щось брунатне, думав він, щось таке, чого не збагнеш і не помацаєш, щось од передвічного кипіння. Він навіть дав ім'я тому хаосові, адже це було його ім'я: Сашко. Жінка й дочка божевільного дивилися на нього й похитували головами: відчував ці погляди, знав, що вони, ці двоє, думають, але не зважав,— не мав на те часу. Тоді до нього підійшла дружина й сказала якнайлагідніше:

— Сашко, опам'ятайся, а то сам знаєш... Доведеться викликати лікаря, а це таке...

Він стрілив зляканo поглядом і на якийсь день принишк, хоч у першу хвилю йому захотілося розказати цій нерозумній жінці, що Банда Злочинців Незвичайних тільки й чекає, аби його забрали Білі Халати. Що він один тільки здатний протиставитися тій Банді, що він у їхньому роді залишився єдиний войовник, решта не здатна ні на що. Але він нічого такого не сказав, бо знав, що його не зрозуміють, бо жінка його й справді істота нерозумна і всі ці речі не влізуть у її маленьку макітерку. Отже, він не поділився з нею своїми сумнівами, відтак мусив усе вирішувати сам. Часто задумувався, навіть у найневідповідніші хвилини, приміром, коли вмивався. Набирав у рота води й завмирав. Вода тоді текла йому з рота й збігала на шию або груди.

Десь о дванадцятій, тобто за годину до того, як приїхав на мопеді Степан, божевільний вийшов із хати. Підхопив рукою внука й швидко пішов повз дощату стіну із золотими сучками. На ворітках сиділи ворони, а коли він стукнув хвірткою, вони важко знялися вгору. Простежив їхній літ: чорні великі птахи, які відлітали в ясно-синє небо,— здалося це добрим знаком. Божевільний задоволено поправив на голові жіночого капелюшка. Онук нюхнув квітку, квітка за останній час ще більше вистріпалася й висіла брудними клаптями. Онук зітхнув, а божевільний побіг. Він біг і думав про ворон, а також про те, що перед тим, як вибратись у мандрівку, він таки по-справжньому ретельно вимив руки — сьогодні має бути особливий день. Настають вони такі, відчував він, коли все починає звучати, наче урочиста музика; більше — все напружується, він навіть побачив натягнені від неба до землі струни. Біг уздовж паркану, а внук спокійно роздивлявся навкруги. Мав тихі, малі оченята, які незворушно спостерігали й сприймали світ. Божевільний поступово вкривався потом, а в голові його вив'язувався вузол. Той «вузол» ріс, як дерево чи кущ, і кожен листок того дерева чи куща було пописано темними письменами. Йому ще настане час розшифровувати ці письмена, але це відкладе на спокійніший час.

Поступово думки набували тієї ясності, якою спалахував його мозок тільки в поодинокі моменти. Такий момент настав, однак божевільний знав, що теляти на галявині ще нема. Він знав також, що коли стовбичитиме на видноті, теляти й не буде. Саме тому побіг не до галявини, а до верболозів. Пірнув у зарості, й онук припав до його гарячої шиї.

Вони продиралися крізь хащі довго. Доти, доки не зупинилися на піщаному видолинку, оточеному з трьох боків верболозами. З четвертого був просвіт, тобто четвертий бік — це й була галявина перед очима, яку й мав тримати у визорі. Божевільний поставив на пісок онука й утомлено

втерся. Тоді ліг на живоі, наставивши до галявини обличчя, а внук спокійно почав рити в піску криничку.

19.

Онук сидів на піску, схрестивши по-турецькому ноги, біля нього весь пісок було порито ямками. Тепер він сидів і дивився крізь листя. Крізь те листя він і помітив теля, яке самотньо брело через річку. Онук торкнув діда й показав пальцем. Божевільний закляк, але видно було, що його тіло пружавіє. Наливався багрянцем шия, а очі почали блискотіти: до нього донеслася хвиля щемкого трепету. Той трепет ішов від запаху й хлюпоту: теля перебродило річку, манірно виставляючи тонкі, в білих плямах ноги.

Божевільний спершу пововз. Звивався на піску, як змій: швидко і звинно. Шуміли верболози — віяв слабкий легіт. Онук звівся на ноги, а божевільний уже поповз блискавично швидко. Онук спокійно подибав за ним, помахуючи лозовою гілочкою, яку перед тим так само спокійно зламав.

Усе так перенапружилося, що божевільний навіть здобув глузд. Власне, було це сліпуче, прозоре й тремке світло, що почало його заливати з голови до ніг. Осявало простір, як осяває блискавка, тільки спалах ніби застиг. Яскраво отінювалися навкруги дерева, теля було так само отінене, і він уже напевне знав, що то його тіло. Було це зближення двох начал: хвосу й землі, зближення для нового спалаху, якого давно сподівався.

Зупинився й надчікував, доки теля вибреде на берег. Всунув до рота вербового листка і нервово жував, не відчуваючи терпкої гіркоти. Стояв на мокрому піску й поступово вгрузав у нього, босі ноги відчували приємну вільгу. Онук підійшов до діда й спинився. Цьвохкав патичком по воді й терпляче надчікував...

Ювпак стояв на городі і стежив за телям. Над ним шелестіла ковійками листя акацій, і йому був приємний той шурхіт. Сьогодні був погідний більше, ніж звичайно, тому й випивав своє задоволення разом із димом, що його висмоктував із цигарки «Делі». Коли ж з верболозів стрілою вилетів божевільний і метнувся до теляти, спершу задубів і розгубився. Але тієї ж таки хвилі уварвалася йому в груди могутнім сплеском лють і затопила мозок: Ювпак стрибнув через паркан і, розірвавши бур'яни, метнувся до річки. Божевільний уже схопив теля за хвоста і тяг його на берег, а Ювпак біг так, що стугоніла земля, біг із такою несамовитістю, що перехожі зупинялися, а кури розліталися з-під ніг, гублячи пух.

Це була битва з передвічного часу. Хаос і впевненість, стихія і сила — вони зчепилися так, наче хотіли розірвати один одного чи злитися в одно. Хаос і лад переплутались в одному дикому клубку: летіла земля, вирвані клапті трав, шматки неба, летіла вода, плюскалася й кипіла. Клубок тіл хрипів і пручався, тріщав і хрумтів. Теля тривожно мукало, до нього підійшов онук і став, широко розплющивши очі й розтуливши рота. Від хат уже бігли Ювпачка й жінка божевільного, бігли сусіди й перехожі. Мокрі тіла скручувались дедалі тісніше, здавалося, між ними немає проміжку, вони — одне тіло, один клубок, що зрісся навічно. Цей клубок шарпавсь у собі, сплітався й розпадався, вряди-годи з нього вилітала одна чи друга рука і знову вклеювалась у те спільне тіло.

Жінки смикали той клубок, кричали й плакали. Але тіла стискалися щільніше й щільніше, і їх уже перестали розбороняти. Супротивники гарчали, вимотані і сплющені, викачані у землі й багні, заляпані соком трав,— нагадували дику подобизну корчів. До них уже бігли, щоб розбороняти, чоловіки...

Але тут сталося несподіване. Клубок розпався. Божевільний скочив на ноги, звівся і Ювпак. Вони подивилися один на одного особливими, зачумленими поглядами, як непримиренні вороги, але і як нерозлийвода-друзі, і всі побачили, що божевільний скис. Утомлено опустив плечі, підняв капелюха й обтрусив його об коліно. Підняв дитину на руки, навіть

не глянувши на теля, ще раз неуважно розглянувся і спокійно, трохи й розбито почвалав геть.

Він ішов уздовж берега, намагаючись триматися лінії, що розділяла воду з землею, ішов широким нерівним кроком, а за його спиною, де була зімнута і сколочена трава, стояла юрба й німо дивилася йому вслід.

— З ними треба так,— сказав Ювпан, витираючи з обличчя кров. Сплюнув крізь зуби й гордовито звів голову. — Вони повинні силу відчути...

20.

Ганя сиділа в затінку бузкового куща; навпроти, як звичайно, братова, того дня була неділя, і біля братової примостився й брат.

— Це все дурне,— гарячився брат. — Чоловіка не було в місті, а йому приписують дитину.

Ганя мовчала, лише зітхнула. Кури дзьобали розсипану пшеницю, а кішка вивернулася серед двору і спала.

— Вони можуть усе,— сказала Ганя. — Підставлять свідка, і той скаже: приїжджав, мовляв, Андрій, тоді й тоді. Доведи, що він таки не приїжджав.

— Коли суд? — спитала братова.

— Двадцять п'ятого.

Сонце пробивало дубове листя, падало й на бузкового куща і продірявлювало його. Цвіли жоржини, і бджоли вивалювалися з жовтогарячих пелюсток. На вулиці пас корову мовчазний чолов'яга, тримав налигача й спокійно роззирав з-під кепки околицю.

— А він що, не може довести, що звідтіля не виїжджав?

— Що він може! — сказала Ганя.

Кішка підвела голову й дивилася на город, у якому кублилися горобці. Хвіст її моторно помахував. Дзьобали пшеницю кури, забряжчав ланцюгом собака.

— Спусти Джіма, хай побігає,— сказав брат.

Братова підвелася і зайшла за ріг хати. Джім усночив на подвір'я як зачумлений. Підскочив до паркаичика й підняв задню лапу. Кішка стрепенулася і з'їжилася. Братова сіла на лавку й заклала ногу на ногу.

— А що Сашко? — спитала вона.

— Таки забрали,— відповіла Ганя. — Він нікого не чіпав, окрім теляти. Треба було тому йолопові лізти із ним битися...

Собака нюхався з котом. Стояли одне супроти одного насторожені й тремкі. Пес чхнув, і кіт одскочив убік. Але не тікав.

— Після того, як вони його споїли тим дурманом,— сказала Ганя,— якийсь ніби прибитий став. Одне добре: бігав до них щодня, а це як одрізало.

Похмурий чолов'яга пустив корову під парканом. Над вулицею до річки пронеслася зграя ластівок. У воді бовталися із саком хлопчаки. Ставили між зілля й заганяли, тупаючи взутими в калоші ногами. Пес знову нюхався з кішкою, кури покинули пшеницю й ліниво розбрелися по городу.

— Хоче поїхати й не з'явитися на суд,— сказала Ганя.

— Собі на голову,— сказав брат. — Повістку ж йому вручили.

— Я казала, але після того, як підпоїли, ніби прибитий став. Усе мовчить, думає, ні з ким не балакає, дурману вони йому дали, чи що?

Собака наблизила морду до кішки, та граційно відмахнулася й пострибала в сіни. Мовчазний чолов'яга пас корову вже під самим двором. Хлопчак підняв блискучого від води сака, і стало видно, як тріпочеться в ньому сріблясга риба.

— Хай бере розвод,— сказав брат.

— А що це змінить,— озвалася братова. — Платитиме так чи так.

Ганя дивилася собі під ноги. Там повзали мурахи, тягли бадилину, інші просто йшли, ще інші зупинялися подивитися на тих, що тягли бадилину. Собака підійшов до миски з водою для курей і підняв лапу.

— Прусь! — махнула братова.

Собака лукаво блиснув очима й підійшов до братової. Поклав на коліна голову, дивлячися, приплющивши повіки.

— Не знаю, що йому й радити,— сказала Ганя.

— Дурному скрізь добре: і там б'ють, і там женуть,— сказав брат.

Собака повернувся до хвіртки й загарчав. Вони всі разом побачили, що з-за паркана стирчить голова похмурого чолов'яги.

— Вам чого? — спитав брат.

— Я теє,— відказав похмурий чолов'яга, пильно вдивляючись ув обличчя сусідів. — Є у вас коло нужника трава славна. Може б, я скосив?

Брат поднявся на нього, собака й досі гарчав, здиблюючи шерсть. Брат відвернувся, оддивився город і соняшники, а тоді чвиркнув під ноги.

— Ні,— холодно сказав він. — Мені самому ця трава згодиться.

21.

У день суду Андрій поголився й одяг чисту сорочку. Вийшов із хати раніше, одне — не хотілося йти до суду в супроводі матері, а друге — хотілося зосередитися. Спустився дерев'яними сходами на подвір'я; перейшов зарослий шпоришем двір і вийшов на вулицю. Глухий щем схопив його серце, він аж зубами заскреготів.

Днями пройшли дощі, од річки потягло вогкою прохолодою. Вогкість відчувалася на розхристаних грудях; Андрій стояв і стежив, як по той бік річки, над горбом, мрів сонячний диск. Сонце палахкотіло, як багаття, але було повите легким серпанком; земля навкруги парувала.

Андрій підійшов до пивниці, біля вкопаних стовпців стояв лише один велосипед. Переступив порога: в кутку за кухлем пива сидів черевaтий вусань. Чоловік був незнайомий, але Андрій привітався. Чоловік не відповів, тільки блимнув у його бік — з суміжної кімнати вийшов буфетник. Двері були прочинені, і Андрій побачив у кімнаті два обличчя: кругле — дружини, а друге, також кругле,— дочки буфетника.

— Сьогодні суд? — спитав буфетник, наливаючи пива.

Андрій буркнув щось невиразне, виклав пожмакані карбованці і сів до столика перед вікном. Звідти він побачив моста, далі шосівку з коробочками машин, магазин продтоварів з глухою бічною стіною і з розчиненими дверима. Біля тих дверей на східцях і далі, мало не до шосівки, стояла нерушна, мов нежива, черга. Він побачив ворон, що сиділи на перилах мосту, перила були чорні, як і ворони. Надпив пива, яке здалося йому кислим.

Стис долонями кухля і знову задивився у вікно. Авта котилися, як у німому кіно, вуха ж забивала тиша, глуха, ватяна, а в якій чутно було тільки важке дихання черевaтого вусаня за спиною і приглушений шепіт у сусідній кімнаті. Андрій майже приліг на стола, бо до грудей його застукала нудьга, защеміло серце.

Сидів за столом, облитий жовтим сонцем, що не сліпило очей. Сопів вусань за спиною, почмакував і прихлептував; Андрієві раптом здалося, що все це лише сон, який не закінчився відтоді, як його було впоєно зіллям. Йому здавалося, що він не приїздив додому із заробітків — там теж була схожа на цю пивниця, схожий на цього буфетник і навіть черевань, тільки цей з вусами, а той бородатий. Здалося, що це лише спогад, далекий, пронизаний жовтим промінням згадки, коли десь на краю світу раптом згадаєш про дім і про те, чого вже нема й не буде.

Задумливо вдивлявсь у вікно, все ще намагаючись переконати себе в тому, що пережите за останній час химера. Однак міст перед очима був таки мостом, а шосівка, яка котила на собі авта, була шосівкою. Андрій знову ковтнув пива, а коли помітив, що кухоль порожній, зрозумів, що чогось чекає.

Побачив їх усіх разом. Попереду йшла Валька, підфарбована, але в міру, несла сповиту дитину і строгий профіль. Поруч, трохи відставши, ступав із пристрибом Горбатий: черевики його були до блиску наваксова-

ні. Потому всі вони: Степан із жінкою, похмурий чолов'яга із жінкою, дочкою і зятем, якась суха гостроноса стара — всі йшли монолітною юрбою, серйозні й зосереджені, ніби виконували урочистий церемоніал. Несли свої однакові профілі, як і тоді, на похороні, й Андрієві стало моторошно від того відчуття. Довго, навіть здивовано вдивляючись у той похід, наче вишуковував у цих таких знайомих обличчях щось нове й незвідане. Але обличчя були напрочуд однакові, нерухомі й урочисті.

Сидів за столом, стиснувши руками скроні, сидів мов закляклий, а ворони, котрі знову повсідалися на перила мосту, голосно закричали. Він здивувався, що почув так виразно той крик, але ворони таки крякали, і він з тривогою вслухався в себе. Там, на дні, в собі, вловив він повільних провісників осені, які вже виразно натякали на закінчення літа.

Похід Ювпаків завертав за ріг будинку; Андрій дивився ще якийсь час на широку Степанову спину, але й той завернув за будинок. Вулиця стала порожня, якщо не зважати на ту завмерлу біля магазину чергу. Зникли навіть вата, а світ ніби примерк. Ворони на перилах мосту зникли також, світило тільки серед неба затуманене сонце, пустельна бруківка загнулася за недалекий горб, дзвеніла тиша, порожня й рідка, у глибині її начебто подзенькували одноманітно дзвіночки. Андрій сидів і стискав долонями скроні, а коли розплющився, знову покотила грудочками автодорога, впали в очі міст, і магазин, по той бік річки, й черга біля нього, а звідтіля, з-над горба, заяскріло раптом — сонце вирвалося з туманної запони. Андрій примружився, боячись осліпнути від цього широкого і яскравого напливу.

ЧАСТИНА ДРУГА

ВОГОНЬ

1.

Горбатий любив сідати у звкутку й обдивлятися кімнату. Велике залізне ліжко із дзигами та кульками, над тими дзигами потріскана нікельована дужка, бильця пофарбовано синьою фарбою з безліччю горбиків, які він любив сколупувати, коли сон не брався віч. Через це під нігтями у нього майже завжди синіло, а часто стригти нігті він не любив.

Сьогодні день був не такий, як завжди, його навіть не тягло на базар, куди постійно ходив з почорнілою від часу корзиною з пришитим замість накривки сіро-зеленим шматком брезенту. Горбатий зирнув у вікно — шматок голубого неба сочив рідке світло, якийсь нагад чи передчуття раптом торкнулося його серця: смуги блакитні й чисті — смуток; смуги жовті, наче сонячне проміння, — сміх; смуги чорні — образа; смуги червоні, як вогонь, — утішна лють. Ці смуги з'єдналися тут, у сутінному просторі його мешкання, де стигне сіра, як туман, тиша і де солодко їсть його невияснена печаль.

Неквапно згадував базар і толчок: людське юрмисько, в якому завжди губився, знайомі обличчя перекупників та спекулянтів ширшого розмаху; знав їх усіх, а вони знали його — шепоти й домовляння в тихому кутку, постійні більші чи менші оборудки. Трохи далі стояли ряди продавців тютюну з розвернутими торбинами і зі склянками, повними жовтої окрухи. Біля того ряду завжди стовбичать чоловіки, випробовуючи тютюн на міцність, — висить над тим рядом голуба димова хмарка. Ряд олійний, овочевий; куток, у якому збиралися продавці курей, — Горбатий залюбки лазив скрізь, пробираючись поміж людських спин та рук і пропонуючи старі газети, лавровий лист та шпильки. Виторг мав не такий і великий, але це давало йому змогу сяк-так тягти; зрештою, подобався йому й сам базар, сковидьга, зібрання найдивовижніших людських облич, продуктів та речей. Завжди відчував у тому нурті піднесення, завжди мав насторожене око, бо неодмінним складником базару були й «лягаві», які часто на нього насковкували, але й на той випадок він мав випроблену

систему заходів, зокрема прослизав до млина, де мав знайомого мірошника, вилазив по східцях до жорен і там сидів, скулившись і наслухаючи, як важко мелеться зерно і як свіжо й чудово починає пахнути борошно. Увечері відчував солодку вичерпаність, повертався через Чуднівську; на ганках спокійно сиділи євреї і про щось голосно шварготали; минав і занепалого на розум шевця, який дивився на ноги перехожих і незмінно казав, чого їм бракує: підметки чи набойки, рубчика чи латки. Бурмотів оті поради швидкою скоромовкою, і Горбатий зі своїми парусовими, майже подертими туфлями намагався якнайшвидше повз нього проскочити.

Сьогодні він вирішив дати собі вихідний, бо особливий мав настрій, бо якась тиха стума повила його мозок і серце, бо захотів утіхи й тиші, а може, трохи й пожаліти себе. Очі його вряди-годи спалахували блискотами; підтяг ноги, обхопив їх довгими, як клешні, руками, вперся горбом об стіну і дивився, світу не бачачи. Перед ним пропливало марево — якраз отам, на супротивній стіні; сидів як у кіно, а стіна була екраном, і пливли, пливли перед ним усілякі видива, не ті, які прокручував для нього хтось, а ті, що їх творила власна уява. Найчастіше бачив на тій стіні м'який фотель із ложем для горба, просторий, лискучий, оббитий оксамитом і з позолотою на ручках — привид із давньої казки, яку розповідала йому колись мати про барона Шодуара, горбатого, як і він, але пана на всю губу. Саме той Шодуар любив всідатись у таке крісло на веранді свого палацу і, палячи сигару, примружено дивитися на світ. Та материна розповідь чомусь незмірно вражала його в дитинстві, вражає вона його й зараз, хоч сам ніколи не бачив ані барона, ані його зробленого на спеціальне замовлення крісла. Отож у подібні до цієї хвилини неодмінно починав сеанс із видива цього крісла, тоді солодка й тепла хвиля омивала його — Горбатий, намилувавшись досхочу з того дива, приплющувався, і щире зітхання вихоплювалося йому з грудей. Сам палац барона Шодуара після революції було перетворено на краєзнавчий музей, він згорів у війну, і Горбатий сам бігав на те дивитися — мав потаємну думку, що те крісло могло б зберегтися і його у загальній веремії можна було б, ну... позичити. Якісь юрливі постаті виносили з палахкого будинку загорнуті в мішок речі й картини; він кинувся туди й собі, але там було так спечно, що він злякався й поспішив вискочити геть, так нічим і не поживившись. Над палацом уже гоготіла яскрава шапка полум'я, а у вікна сірими клубами валив дим. Горбатий відчув щирий жаль, бо це була така єдина можливість коли не заволодіти, то переконатися, що те крісло існує, але не був такий дурний, щоб ризикувати задля химери життям, отож повернувся на п'ятках і пішов геть, тримаючи на вустах тонку посмішку, — попри все, незвідь-чому був радий, що палац той летить до чортів.

У Горбатого дрібно затіпалася щока, видиво фотеля стало зриме до ілюзії: розглядав позолоту на дереві й оксамит, якого й торкатися було страшно, такий він був пишний. Спинка ясніла від срібних стьобків, а дерев'яні ніжки імітували лев'ячі лапи. Отож дивився на те диво й палився вогнем, солодким, як мед; довкола спалахували й мінилися різнобарвні смуги, кожна з яких означала якийсь переливний його настрій; запалював на тій стіні червоне і знову милувався, як горить палац Шодуара, як палають ряди вікон, а над дахом, наче велетенський пінячий гребінь, зависла вогняна шапка. Несамовито вили в небі літаки, але ті люди із мішками, що вискакували з розчинених навстіж дверей музею, зовсім не боялися бомб, у них були гарячково розпалені очі, а роти від задухи розтулені. Потім він із деякими з них зустрічався, і вони загадково говорили, що те й те вони «купили, як бомбили», при цьому хитро й таємниче підморгуючи; Горбатий відчував тоді до тих «купівельників» уразливу заздрість, бо сам він нічого не «купив» і то через страх, бо таки по-справжньому лякався бомб і вогню. Він тільки трохи полазив по покинутих хатах, здебільшого єврейських, але в тих хатах вже встигли попорядкувати спритніші за нього, і єдина здобич, якої дорвався, був фаянсовий козел, який поважно лежав на солом'яній підстилці; його спритні «купівельники» не забрали, бо шматок тієї підстилки був відбитий.

Отож дивився, як палає на його стіні повторений кадр — палац Шодуара, і тонка усмішка лежала на його вустах.

— Хе-хе! — казав він сакраментально. — От тобі й маєш, хе-хе, було все, а тепер ковальський пшик!

Потому Горбатий приступав до другої частини свого дійства. Брав у руку дзеркальце — єдине, що залишила йому зі своїх речей Валька, — зараз вона жила в чергового свого любаска, — і з видимим задоволенням розглядав власне обличчя. Це було й справді гарне обличчя з довгим прямим носом, прикрашене чорними оксамитовими очима й густою кучмою хвилястого волосся. Він дивився на себе з сумнуватою усмішкою й уявляв, а що було б, коли б у дитинстві не звалився він з печі й не пошкодив хребта; що було б, коли б це обличчя належало стрункому й високому, тоді б усі жінки схилялися йому в ноги, тоді б він міняв їх, мов рукавички, — тоді б він погуляв!

Відкладав дзеркальце й бачив себе на тій стіні: стрункого і стрімкого, бачив красунь, що аж голови завертали в його бік, вибирав із них найкращу і вів... ні, не в цей підвал, а в пишно уряджену квартиру, де кришталеві кухлі, вази, плафони, де пишні меблі і м'які килими.

Так, сьогодні був день, коли дозволяв собі такий послаб; дозволяв, щоб мрії й марифька заполонювали його, бо сила, яка щодня штовхала його по вулицях і базарі, вивітрилася з нього; йому також треба відпочити — не залізний-бо він. Отож сидів і жалів себе, як жаліла його колись покійна мати, і від того каменюка прилягала йому до серця, а з другого боку не менша й утіха.

Надходив обідній час, і легка судома з'явилась у нього в шлунку — коли б то хтось, хоч би в такий день, зварив йому їсти. Але їсти мусив варити собі сам, тож неохоче сповзав із стільця, хрумтіли йому суглоби, а в п'ятах поколювали голки — застоялася кров. «Хоч би вода була у відрі», — думав він, хоч чудово знав: і води в нього не було. Отож брав відра й виповзав на сонце, мружився до нього, мов кіт, і так йому самотньо й смутно робилося. Добре хоч, що колонка була тут-таки, у дворі; він волочився неквапно з відрами через двір, а тоді дивився, як дзвінко падає іскристий, шипучий струмінь.

На своєму ганку сидів Піддубний, його широке татарське лице було розвернене до сонця, а очей Піддубний не мав — грівся. На колінах у нього лежала величезна руда кішка, яка солодко мрукала, — грілася також. Пухка, виплекана рука Піддубного гладила кішку від голови до хвоста, тоді як друга безжинно звисала вздовж тіла.

Горбатий схопив повне відро й підніс на рівне. Струмінь знову вдаривсь об оцинковане дно, а Піддубний розплющився.

— Здоров, Петю, — сказав він. — Воду носиш?

— А ношу, трасця його матері, — сказав Горбатий.

— Зайдеш там по газетки, — сказав ліниво Піддубний і знову звів до сонця лице, рука його продовжувала гладити теплу шкурку.

Горбатий усміхнувся краєчком рота й відтяг од колонки друге відро. Тоді зійшов на ганок; Піддубний розплющився тільки тоді, коли Горбатий спинився біля нього.

— Дивлюся на вас, дядьку, — сказав підхлібно Горбатий, — і по-доброму заздрю. Отак сидите собі на сонечку й грієтеся. Ні тобі вам роботи, ні клопоту, жінка все наготує — як кіт, знаєте, дядьку...

— Бо заслужив! — обличчя в Піддубного стало серйозне. — От повоював би ти за Родіну, то й ти заслужив би. Бо й ти інвалід, і я, а я на сонечку гріюся, а ти, як муха в окропі, крутишся, хе-хе! Я от кішечку гладжу, а ти відра тягаєш! Візьми оно в кутку свої газети — сорок штук.

Газети були при Піддубному, лежали біля його лівої ноги, згорнуті й перетягнуті шворкою. Горбатому, щоб узяти їх, довелося Піддубному вклонитися — швидкий і задоволений усміх ковзнув у того по обличчю.

— Такий із вас інвалід, дядьку, як з мене парубок, — сказав Горбатий, помітивши ту усмішечку. — До жінок у вас жилка не присохла ж.

— Одне другого не стосується, — поважно сказав Піддубний. — Не

асє той інвалід, у кого ноги нема чи горб, вибач на слові, красується.

Горбатий заклав газети під пахву і пішов до відер. Узявся за дужки, і на землю хлюпнуло кілька язиків.

— То скілько мені ще полагається? — спитав, не розплющуючись, Піддубний. По-моєму, ще сорок, і ми з тобою розщитаємося, чи не так, Петю?

Горбатий спинився. Поставив відра і здивовано повернув обличчя до Піддубного. Піддубний розплющився й дивився на Петра кругленькими, хитрими, аж олія з них плинла, оченятами.

— Щось у вас дуже коротка пам'ять, дядьку, — сказав скоромовкою Горбатий. — Хоч ви й інвалід і за Родіну воювали, але нечесний ви і нехороший. Уговор у нас був на двісті, а ви скільки мені дали? Дали мені вісімдесят п'ять, двісті мінус вісімдесят п'ять, ви арифметику вчили в школі, дядьку?

— Хе-хе, — показав здорові зуби Піддубний. — Це я тебе заіграти хотів. Шустрий ти парнішка, Петю, коли подивлюсь. Й арифметику в школі учив.

— Арифметику я, може, дядьку, не так уже й довго вчив, — ображено сказав Горбатий, — а свої гроші і хто скільки мені винен, полічу — не зіб'юся. І нема чого вам, дядьку, мене, обидимого долею, зобижать. Нічого мене й звірять, коли в нас договір був. А договір ми з вами заключили чесно й порядошно.

— А щоб ти пропав! — з серцем сказав Піддубний.

— От ви знову мене зобиджаєте, дядьку, — тим-таки холодним і шандким голоском говорив Горбатий. — Забули, що в святому писанні записано? Не рий, написано, другому яму, сам у неї ускочиш. Отож, дядьку, не рийте мені яму!

— Іди, йди, — видихнув Піддубний, і рука його знову почала гладити кота, тоді як обличчя звернулося до сонця — грілося.

Горбатий утягнув відра в сіни і з прихеком поставив їх на столика. Зайшов у хату і швидко перерахував газети. Газет було тридцять вісім. Горбатий присвиснув і хотів бігти до Піддубного, але сьогодні в нього й справді був особливий день: не мав він сили на діла. В такі дні йому нічого не хотілося, робив усе, аби з рук збути, а решту часу просиджував на стільці чи ослінці і мріяв. Дивився на сіру площину стіни, отой екран свій, і хай з'являються образи!

— Чорт! — сказав Горбатий і раптом засміявся — пригадав, як воно з тим Піддубним вийшло. Він сів на стільця й побачив на стіні-екрані розкосе обличчя Піддубного. По тому обличчі розлилася масна й задоволена посмішка, а тлусті губи щось нашіптували в рожеве вухо жінки, котра стояла до Горбатого спиною... Але ні, йому не хочеться зараз дивитися те кіно, не хочеться повертатися до тієї історії, байдуже йому її до цього вертихвоста і до Вальки, яка наставила була до зальотника рожеве й велике вухо; ліпше подумає він про щось солодше. Хоч би про Лебедиху — єдину жінку, яка ставилася до нього не тільки милостиво, а й ласкаво. Лебедиха була старша за нього, але йшов до неї завжди із задоволенням, зрештою, це вона постачала його лавровим листом. Любив посидіти в її чистій кімнатці, звідки відкривався чудовий краєвид на горби з того боку річки, любив посмакувати Лебедишиними стравами — була вона до того майстрини, любив повести з нею неспішну балачку, вони завжди знаходили з нею порозуміння. Йому прино запахло лавровим листом: скільки його продав, розфасованого в паперові пакуночки по п'ять листочків у кожному, розкладених віялами. Лебедишине обличчя там, на стіні, зітхнуло: вона вже сама не могла ходити з тим листом, бо мала оборудки інші й *попалася*. Горбатий посмакував цим словом, бо коли б вона не *попалася*, чи зміг би він приходити до неї, чи вели б вони такі щирі й теплі розмови? Лебедишине обличчя там, на стіні, знову зітхнуло — подивилася на Горбатого любовно й співчутливо. А он і другий його роботодавець: Шпак. Покотив на візку, поставленому на підшипнику коліщати, відштовхуючись великими жилавими руками. Тут не приймали

його так сердечно, бо Шпак був характеру важкого, але саме ті руки виробляли англійські шпильки, не гірші од фабричних.

Отак і сидів Горбатий навпроти своєї сірої стіни-екрана, і перепускав один за одним видива. Вже зникли з неї Піддубний, Лебедиха і Шпак із Шпачихою — екран погас, та й причина до того була: вдруге озвався Горбатому шлунок. Заскімлив і засудомив: ні, не зварить ніхто йому їсти, ніхто й не пригостить.

Горбатий удруге звівся і подибав закляклими ногами до оббитої бляхою скриньки з великим навісним замком. Відшукав кінчиками пальців у кишеньці для годинника ключа. Ключ був старий, з фігурною головкою, замок також був старий — надійний. Всунув ключа у щілину, натиснув лагідно — коротко клацнуло. Підняв угору дужку — на нього дихнуло злежаним борошном, гречаною групою і сурогатною — жолудь із ячменем — кавою.

Сидів перед цим добром, відчуваючи, як розм'якає, стає тихий і лагідний, вдихав знайомий запах, але поглидом спочивав на торбинці з вермішеллю. Тепло подумав про Шпака — Шпачиха сторожувала на макаронній фабриці, та вермішель звідти. Так само тепло згадав мірошника з базару, в якого ховався; мали вони з ним деякі борошняні справунки, платив мірошник також натурою. З тим мірошником вони приятелювали, втомившись снувати базаром, любив заходити до нього, і, коли не було людей, вони повільно балакали не тільки про діло, а й про всяку всячину — знав мірошник тисячу історій і анекдотів. Мірошник курив базарний тютюн, і його веселе, запорошене обличчя аж світилося сміхом...

Шкода було чіпати ту вермішель, але сьогодні такий уже випав день — туга його колисала, смуток нерозгаданий. Розв'язав тремтячими пальцями торбинку, запустив пальці й задоволено помацав тверді патички. Нарешті звівся з торбинкою в руці і трохи не впустив її на землю — в прочілі стриміла велика незграбна постать.

— Ти? — здивовано й перестрашено прошепотів Горбатий, ховаючи торбинку за спину. — Нема Вальки, немє! Не живе тут...

Андрій виплюнув під ноги недокурка. Переступив порога, Горбатий позадкував під стіну, де висіла одежа.

— Я тобі кажу: нема Вальки, — розгублено і не без страху пробурмотів Горбатий. Сунув торбинку з вермішеллю між одяг на вішалці й притиснувся горбом до тієї одежі.

— Зате ти є, — сказав Андрій. — От і побалакаємо.

— По-мирному чи по-лихому? — показав зуби Горбатий.

— А це вже як вийде, — Андрій сів на стільця й простяг утомлено ноги.

— Коли так, то й так, — сказав Горбатий. — Коли по-мирному, то в мене й шкалик десь завалявся. Щось довго тебе не було.

Метнувся до своєї скриньки й витяг звідтіля пляшчину й дві синього скла чарки.

— Де вона? — спитав Андрій крізь зуби.

— А я що, до неї сторожем приставлений, — хитренько зиркнув Горбатий. — Вона вже доросла жещина, отож і робить що їй заманеться. До того ж і розвідна, хе! А раз розвідна, то їй жити зі мною нецікаво. Так де це так довго їздив?

Зиркнув на Андрія добродушно, а може, трохи й насмішливо.

— Де не їздив, там мене нема, — сказав Андрій.

Горбатий заліз на стільця і посунув до Андрія синього скла чарку.

— То про що ми з тобою говорити будемо? — спитав.

— Хіба нема про що? — криво всміхнувся Андрій. — Хоча б про зілля, яке ви мені намішали. Це теж із зіллям? — кивнув він на пляшчину.

— Яке зілля? — здивовано видивився Горбатий, спускаючи ноги до підлоги і через те присідаючи лише на край стільця. — Сам не знаєш, що мелеш! Та й коли це було?

— Було давно, — сказав Андрій, — але розплатитися з вами не встиг. А я такий, що боргів своїх не забуваю.

Він махнув рукою, але Горбатий югнув від стола. Моторно крутнувся й акгулькнув в Андрія за спиною. Пляшка була й досі у нього в руці, і він брязнув нею Андрія по голові. Посипалося скло, горілка обілляла Андрієві обличчя. Він розвернувся й заліпив Горбатому у вухо.

Горбатий завив. Тонко й верескливо, начебто зламалося йому щось усередині, наче стояла це перед Андрієм тяжка поранена тварина, якій тільки й лишалося — вкти. І він вив, пустивши від лоби очі й моторошно світячи більмами, аж опустилися Андрієві руки, аж здригнулося щось у нутрі. Втер потиллям руки кров, що вже стікала йому на лоба, і відчув, що не має злоби, ні люті до цього виродкуватого нікчеми.

— Де Валька? — глухо спитав.

— Іди к чорту! — крикнув між завиваннями Горбатий. — Зарізяка, бандюга, злодіяка!

Цього було вже занадто, й Андрій уліпив Горбатому другого ляпаса. Знову спалахнув тонкий, гострий, твариний рев, і Андрій подався до виходу.

— Я зніму побої, — зарепетував за спиною Горбатий. — І засаджу тебе. Ось хрест святий! — він бухнувся на землю й поцілував перед іконою землю. — Засаджу тебе і твою матір!

Але Андрій уже був надворі. Кров знову сплила йому на лоба, і він втер її потиллям руки.

— Бандит, каторжник! — верещав йому в спину Горбатий.

Ударило межи очі сонце — стояло між двох лискучих хмарин, — лівий бік неба покрився безліччю баранців. Андрій рушив до колонки. Піддубний усе ще сидів на ганку, виставляючи до сонця заплющене обличчя і погладжуючи кішку.

Андрій натис на ручку колонки і, нахилившись, підставив голову під струмінь. На риштак потекла рожева вода.

— Хто це тебе так? — спокійно спитав Піддубний.

— Ота зараза горбата, — буркнув Андрій.

— Зніми побої, — сумирно сказав Піддубний. — Того бандита, пса давно тра провчити.

Але Андрій тільки блимнув на Піддубного й неквапно потяг у глибину двору. Обійшов хату із вічно зачиненими віконницями і підступив до дощаної веранди.

На нього посунули знайомі запахи: нагрітих сонцем, укритих толем сараїв і нужника. Сонце торкнулося хмари, і та засвітилася, розсипаючи навсібіч лискуче сяйво. Андрій знову втер кров з лоба, бо вже натікало й на брови.

Зійшов на сходи і почав підійматися. Сходи були дерев'яні й немилосердно рипіли. Цей рип у дивний спосіб нагадав йому Вальку. Він подумав, що не так воно вийшло, як гадалося, адже не для бійки з Горбатим туди заходив.

Кров натекла йому на брови, і він розмазав її. Нагорі побачив здивовані, розширені очі Абанихи, але навіть не привітався: зараз, коли голова набрякла, коли думки поперeплутувалися, йому було до всього байдужки. Чи не тому не витер вчасно крові, й тоненька цівка спустилася йому до носа. Тиха туга заколихала ним, туга, схожа на відчай. Коли їхав сюди поїздом, усе здавалося йому таким ясним і простим. До болю хотілося побачити ту, котра так часто приходила до нього у сни ще там, на Донбасі, не давала йому спокою. Палив його дивний, незгасний вогонь, і не міг дати йому ради.

Ще раз утер лоба, розмазавши кров, і ввійшов до материного коридорчика. Тут гув примус, на ньому стояла знайома алюмінієва каструлька, збоку, обперта об стіну, знайома емальована миска. Повагався, але відчинив двері. Мати готувалася виходити, і вони зіштовхнулися віч-на-віч.

— Господи! — зойкнула вражено Ганя. — Де це тебе так?

— Де-де! — роздратовано сказав він. — Дай-но вмитись.

Вона метнулася у коридорчик і за мить притягла емальовану миску.

Ще за мент зливала йому на руки: одну білу, а другу червону. Вода зарожевіла, а він плюскав і плюскав її собі на голову.

— Це вже туди лззив! — сказала мати, перев'язуючи йому голову.

Він мовчав. Відчував млосну тугу і дивився у вікно. Чув мелодійний стукіт коліс, ніби й досі не зійшов із поїзда, погуки паротягв, миготіли вікна зустрічних вагонів, залоскотало йому в носі — плакати йому захотілося.

— Лихо ти моє! — буркотіла мати, пораючись біля нього. — Вже сидів би на своєму Донбасі, так нє, принесла тебе нечиста! За ненаглядною своєю скучив! За сучкою отією проклятою, котра тут за кожними штаньми волочиться...

Хитався підлога, хиталася ціла земля від обрію до обрію, бо майже весь час дивився у вікно, лежачи на горішній полиці, і ще й досі не міг позбутися цього ритму поїзда, в якому довго їхав. Прибився сюди самовільно, без паспорта, строк вербування не скінчився, погнала його ця ж таки туга, яку відчуває зараз, де вже було думати про тверезий глузд. Звела його нечиста битися з Горбатим, та ще й двоє свідків побачили його закривавленого. «Продасть! — думав він про Горбатого. — Собачу матір тобі під бік!»

— Знаю, чого тебе принесло,— не вгавала Ганя. — Скільки навколо дівчат, як маківки, добрих, роботящих, нє, вперся в одне, в оту лирву задрипану, і не знати що витіваєш. Коли ти вже порозумнішаєш? Чи, може, хочеш, щоб це одну дитину тобі приписали?

Але він був надто кволий, щоб відповідати. Мати мала рацію: все, що виглядало в поїзді за таке просте, зараз виявилося безумом. Там, на Донбасі, споанювало його нерозумне, рожеве світло, коли згадував Вальку. Це світло й покликало його покинути все й податися сюди хоч би на кілька днів. На відстані, коли все розм'якшується, коли, зрештою, і з'являється оте рожеве світло, все робиться омвнне і по-особливому ввблнве. Він подумав: все це зілля й Горбатий з його чарами. Скільки минуло часу, а те зілля й досі не вимилося з нього, те зілля не так просто діє, воно корені в душу звпускає!..

Дивився на стіну, де висів відривний календар, перед його зором проявлялося число сьогоднішнього дня: 20 липня 1953 року.

Підійшов до ліжка й ліг, важко вминаючи пружини. Мати понесла в сіни миску з рожевою водою — знав, зараз вона знову повернеться й почне гдирати. Через це заплющив очі: хай думає, що спить.

Із холодної, поділеної на чорно-білі смуги темряви наповзав на нього Горбатий, посмугований, наче блазень. Підморгнув йому і зробив рух рукою, ніби підніс до рота склянку і п'є. «Все це зілля», — думав Андрій, і справді відчуваючи голубі напливи сну. Не міг без відрази дивитися на велике, гарне, аж ніби панське обличчя Горбатого. Стояло відділене від тулуба, сама тільки голова з двома гострими чортівськими ріжками.

«От ти хто!» — подумав він і побачив, що до тої голови котиться з горба друга, вже жіноча. Упізнав її непомильно, бо мала також гарне й аж ніби панське обличчя і реготала з нього, реготала: «Ох же, Петю, ти йому врізав, ох же й молодець». — «Я, Валь, — обізвалася голова з чортячими ріжками, — не такий поганий, як собі думаєш. З таким дурнем мені справитися, раз плюнути! Мені, Валь, у таких ділах пальця в рота не клади!» Повернув голову й побачив двійко зелених пильних очей, що зоріли насторожено й гостро — дивилася на нього велика смугаста кішка. Андрій принишк під тим поглядом, наче був ще хлопчаком і зустрівся в дикому лісі із тигром. Хоч ні, смуги на кішці були біло-чорні, а очі неймовірно звиайомі. Потім очей стало четверо, а він стояв перед ними, наче праацем битий. Кішки рушили на нього, обережно й м'яко ступаючи, і він раптом зрозумів, що вони чорні, тільки оперезані впоперек білими бинтами, зовсім такими, який оперізує зараз йому голову. Поклався на лоба обруч, тиснув, аж починав тріщати череп, він весь був перетиснений кількома такими обручами, як бочка.

«Клепки йому бракує!» — почув голос від зелених очей.

Горбатий зареготав. Закинув гостре підборіддя, і з його розтуленого рота вирвався дзвінкий регіт. Знову побачив дві голови на трaві: одна Горбатого, а друга Вальчина.

— Близнята, — пробурмотів, перевертаючись на ліжкові й намагаючись відігнати від себе цю мару.

— Про що це ти? — спитала від порога Ганя, — вона заносила з коридорця тарілку з супом.

Андрій, однак, спав. Побачила це й розгубилася, адже доки поралася там, у коридорці, придумала для нього стільки слів.

— Може, поїси? — спитала вона.

— Воно й не дивно, — сказав Андрій крізь сон. — Близнюки, воно й не дивно...

Ганя поставила каструлю на брудну від сажі підставку. Зітхнула й сіла на стільця, а в куточках її очей забриніли сльози.

2.

Битися з Андрієм Горбатому не вранна, отож тільки зачинилися за ним двері, відразу ж перестав скиглити. Притьма позбирав скло, очманілий од радості, яку зважди відчував, коли вдавалося допекти цьому бугаєві. Захотілося навіть на відзнаку того хильнути чарчину, але вся горілка вилзялася Андрієві на голову, тож він тільки замрукав, заспівав під носа, ряди-годи похихикуючи. Зрештою, мав варити вермішель, бо ці вправи з пляшками й бугаями ще більше додали апетиту. Горбатий видобув заповітний мішечок і, наспівуючи, пішов у сіни розпалювати примуса. Налив на вистунець гасу, підпалив його, накачав, прочистивши перед тим голкою отвір — за хвилину примус весело загув, викинувши над голвкою синю шапку. Поставив каструльку з водою, і поки вона закипала, вийшов надвір. Спинився, обіпершись об одвірок й дивлячись на залиті сонцем дахи окозиці: все аж яскріло від світла. Небо було майже ясне, тільки зіворуч розсипалися кучеряві баранці і пливло кілька зовсім срібних хмарин. Одна із хмарин торкнулася сонця, і воно сліпуче засяніло, сипнувши на землю пук проміння.

Закашляв на ганку Піддубний, який, певне, й досі виставляв до сонця обличчя. Горбатий повів у той бік оком, і по його вустах ковзнула сакраментальна посмішка...

Підгледів їх тоді, коли Піддубний шепотів Вальці щось на вухо, і в ньому спалахнула ота глуха ревність, яку завжди відчував, коли сестра з кимось сплутувалася. Зрештою, вистежити Піддубного було неважко: Горбатий любив підшитися комусь у слід і йти, йти, наче випивати свою жертву — з солодким жахом і задоволенням. Знав, куди простує Піддубний, очевидно-таки, на Кашперівську, саме в тому місці, де завертають на Житній базар, у дворику, за дверима з марлевою завісою, й поселилася тоді Валька.

— Мені треба небагато, — сказав він опісля Піддубному (перед цим була солодка сцена: злякано зметнута одежа, яскраво-червоний сестрин халат, що прикрив звислі груди з настовбурченими сосцями). — Я, дядьку, ані словом не обмовлюся вашій жінці, але за це ви повинні мені якось оддячити.

Звів очі й спокійно зирнув на набрякле й червоне лице Піддубного.

— Морду б тобі побить слідувало, — сказав той із притиском.

— Може, й слідувало, але не вам, — так само спокійно відказав Горбатий. — А знаєте чому, дядьку, — Горбатий наблизив до нього обличчя й підморгнув, — а тому, що ви боягуз, хіба ні?

Піддубний не заперечив. Мотнув рудими повіками і скривився.

— Десятка! — сказав.

— Хіба ж я у вас прошу грошей, — обурився Горбатий. — Я, дядьку, не жебрак і не шарлатан. До вас газети приходять? Дасте мені триста газеток, і ми розщитаємося...

Каструлька закипіла, і Горбатий кинув у неї кілька жменьок вермішелі. У животі в нього начебто кіт шкрябався.

Став на коліна біля примуса і майже побожно дивився, як вирує в каструльці біла пíниста вода, викидаючи й топлячи верткі вермішелини. Тоді схилився нижче і вдихав солодкий дух, хоч так догоджаючи своєму котові у животі. Зрештою встав, дістав шмат сала й покришив на дощечці...

Їв так, що аж йойкало всередині. Ковтав вермішель, майже не пережовуючи, косив ложку за ложкою і важко сопів, бо ніс мав забитий, а ротом дихати було годі.

Хмелів од їжі й лоскітної радості, яку давав сам акт приймання їжі; окрім того, ковтав не абищо, а найсправжнісіньку *вермішель*; хто, думав він, мотаючи шелеко виделкою, їсть на околиці зараз таку вермішель? Був свідомий своєї переваги, а відтак і сили, і п'янка гордість заповнювала йому грудк.

Зрештою, не мав уже чого їсти — втупивсь у порожню миску. Міг з'їсти удвоє більше, але тоді значно зменшилося б рідкісного харчу в його торбинці. Не став мити пóсуду, бо вже починав з'являтися, як завжди після смачної їжі, солодкий хміль, а коли це траплялося, любив пірнути в хвилі ще солодші. Тому й подибав, ледве переборюючи ногами, до свого улюбленого ослінця, і, хоч шляху мав кілька кроків, здалося йому, що йде довгою, трудною дорогою...

Знову перед ним лягла біло-сіра площина стіни-екрана, й пойняв той-таки золотий біль, який виникав завжди, коли згадував міфічне крісло горбатого барона Шодуара. Зараз бачив себе в тому кріслі, а на пишній веранді, усланій килимами, стояли столи, увігнуті від їжі, срібні чарки й келихи, запотілі пляшки з дорогими винами. Але то було надто примарне видіння, бо не міг придумати, що ж йому побажати з їжі на тих столах, та й не відав, які на смак оті вина. Зітхнув тяжко, й на його екрані-стіні виник склеп з колишнього німецького цвинтаря, понурий і сірий, з розбитими дверима і з розтрощеною всередині труною. Горбатий знав цей склеп дуже добре. Коли поривала його чорна цікавість, коли в душі щось поскімлювало, брів туди по Старовільській та Рудницькій, у далеке царство, де шуміли старі сосни й плакали кам'яні янголи. Його навив тоді, мов общенькамн, недовідомий жах, і він довго простоював перед бароковим склепом, дивлячись на краєчок розбитої труни, що проглядала у вивалені двері. Бували хвилини, коли несамовита думка пробивала йому голову: оті кам'яні янголи безмовно плачуть за ним, що там, у труні, лежить його достеменна подоба, що то він у якомусь іншому часі й вимірі. Не міг відійти від того страшного й принадного склепу, не міг плакати, як плачуть янголи, адже там, за розбитими дверима, в цегляній коробці з массивним накриттям, у розтрощеному гробі, таки лежало щось таке, що було раніше як дві краплі води схоже на нього. Тож відчував застиглу зненависть до того склепу, до шуму старих сосон над ним і до кам'яних сліз янголів. Зараз, наново переживаючи всі такі речі, Горбатий мав змогу запросто відійти від того склепу, для цього досить заплющити очі — і зображення на стіні-екрані пропаде. Отож він спокійнісінько втік од кам'яних янголів і од шуму сосон: заплющив очі й знову опинився на улюбленому ослінці перед порожньою сіро-білою стіною у підвалі, де його поселила доля тягнути свої дні.

Коло його думок звужувалося. Думав тепер про речі звичайні з теперішнього життя: черги за хлібом, руїни від недавньої війни, базар і товчок, сало і м'ясо, які любив, але які їв так нечасто. Думав про молоко, яке купував і пив тут-таки, біля торгового ряду, — єдина ослабина, якої збороти не міг. Прикладався до слоїка і цмулив доти, доки не залишалося й краплини, зрештою й ту струшував до рота. Тоді очі його світилися, як у жебрака, бо хотів молока більше — ніколи не міг вгадати, скільки того молока вмістилося б у ньому. Спльовував білою слиною й плентався геть продавати старі газети, шпильки і лавровий лист.

Думав не без заздрості про тих, котрі торгують доброю одежею та взуттям, — всі вони мали ситі обличчя. Заходив на товчок і, ставши десь

тихцем у кутку, дивився, як ситі гевали стукотіли підборами хромових лискучих чобіт з квадратними, немов обрізаними, носками і з халявами, які мали зручно обтягувати литку.

Горбатий кліпнув кілька разів, і чоботи виникли й там, на екрані-стіні, — прокручувалися перед ним, наче на виставці, — висіли в повітрі, лискучі й принадні до болю, зі шкіряними підметками, рівнесенько зацяхованими шпильками — білі цятки на світлій, протертій терпугом смужці.

Зиркнув на свої парусові, із задертими, як у блазня, носками туфлі на брунатній гумовій підошві, що вже й зараз відставала, попереджаючи, що день-два — і взувачка захоче їсти. Помалу перестав думати про чоботи — перед ним, на тій-таки стіні-екрані, з'явилася повногруда жінка, яка тримала перед собою чудове галіфе. Галіфе було брунатного вельвету, підшите лискучими шкіряними клаптями, внизу, від колін, сатинове, а на животі красувався цяцькований, з лискучою пряжкою, витий зі шкіряних смужок пасок. Те галіфе не було міражем, Горбатий і справді побачив його якось на товчку — вразило воно його. Стояв, заслонений людськими постатями, що безперервно проходили між ним і тією повногрудкою, а в проміжках (ближче підійти не наважився) хапав очима те галіфе. Горіли при цьому очі зовсім так само, як тоді, коли пив молоко, але змушений був там, на товчку, погасити той вогонь, бо очі йому аже боліли від мигання. Зате мав повну волю повернути їх сюди, на стіну-екран, прогнавши навіки оту повногрудку. Міг присвоїти те диво собі, міг милуватися на нього скільки завгодно, і він так і вчинив, поки й це йому не набридло.

Потому втретє повернувся на той товчок, довго йшов, пробираючись між людських спин та облич, — його манило туди, де найбільше юрмилися люди, куди, здавалося, й дотовпу не було. Але він знайшов лазівку, пірнувши під чиюсь відведену руку; цього разу побачив здоровенного дядька з буряковим лицем. У зубах у дядька стриміла не самокрутка, а справжня, притому дорога цигарка — «Герцеговіна Флор», дивлася йому на обличчя, а той неуважливо мружив око. Був одягнений у нову шкуратянку, а перед собою тримав шкуратянку іншу, також брунатну, лискучу й зовсім нову, скроєну саме на малий зріст, з широким м'яким пасом, усунутим у петельки, і з такою ж широкою, шкіряною пряжкою.

Горбатому аж духа збило від того видива — стояв перед дядьком, захоплено розтуливши рота. Тоді дядько й гаркнув на нього, не розтуляючи зубів, бо там стриміла «Герцеговіна Флор»:

— Ану провалюй отсюда, голота нещасна! Чого вирячив баньки?

Горбатий тоді спалахнув, як півонія, наче хто йому ляпаса врізав.

— А може, я купить хочу! — тонко гукнув він, а дядько заіржав, показуючи великі жовті зуби. І Горбатий не витримав того сміху, миттю розчинивсь у юрбі, і ось тепер, коли стіна знову стала порожня, викликав на той екран уже шкуратянку, безжально відсунувши від неї брутального дядька з дорогою цигаркою в роті...

Гарне обличчя Горбатого пойнялося смерком, ніжною задумою; ні, не мав би відчувати нічого гризького, адже навколо сміявся яскравий літній день, і сонце щедро лилося до нього крізь невелике віконце — в стязі, наче кошенята, бавилися сірі порошини. Горбатий усміхнувся, розсуваючи тонкі вуста, — блиснули білі зуби, а на лоб лягла поздовжня, пересічена посередині зморшка...

Уже знав, що поставить на той увігнутий від їжі стіл на пишній веранді палацу, перед яким посадив себе у фотелі із золотистими поручнями, левиними ногами і з виїмом для горба: стояла на тому столі пляшка, димували голубці, іскрилася сніжно-зварена картопля з кролятиною й гора вермішелі, засмачена шкварками, стояла миска білої, соковитої, квашеної капусти, в якій вряди-годи оранжево запалювалася морквина. Скатерка була сніжно-біла, а стіна-екран перед ним стала перламутрова. На ній сяяла, грала в сонячному промінні шкуратянка, висів м'який фетровий капелюх, трохи збоку підвішено було вельветові галіфе із шкіряним підшиттям, а внизу, на лискучім паркеті, чорним вогнем палала пара

хромових чобіт. Горбатий дивився на те видиво, і дві сльозини викотилося йому раптом з очей і позамерзали на щоках. Він муркнув, як кіт, примружуючи око зовсім так, як отой дядько на толчку, котрий продавав шкуратянку, і всміхаючись так, як усміхалася до покупців повногрудка — власниця галіфе. Стало йому лоскотно-сумно, але й радісно. Віддавався тому почуттю, і воно гойднулося, як виплеск розтопленої смоли...

Вчора ввечері ходив він до Лебедихи. Замкнув хату на замок і завмер на хвилину, мружачись до сонця. Було яскраве й гаряче і покликало його вийти з двору, минути ганок, на якому сидів, виставивши до сонця лице, Піддубний. Він роздягся, той Піддубний, і його тіло лискотіло під зжмиги. На величезних чорних трусах лежала кішка, і рука Піддубного ритмічно її погладжувала. Горбатий завернув у глиб двору, спокійно зирнув на круті сходи, що ховались у чорній дощаній галереї, відтак вийшов до мосту, а тоді подався по крутій вулиці між розсипвні хатки, до школи, що виглядувалася над тими хатками, в світ немощених завулків, які виносять грязюку на шосівку, і шосівка від того помалу запливає землею. Завулок, у який зайшов, майже сягав круч, і Горбатий із приємністю подумав, що за кілька хвилин дивитиметься крізь вікно на круглі лисини псищанських полів і на зарості ліщини — той краєвид по-своєму чарував його; особливо коли вони вели з Лебедихою просту й неспішливу розмову.

І от він сидів біля столу й дивився на круглі лисини псищанських горбів, — Лебедиха, як завжди, рада його появі, готувала на стіл. Йому зовсім не важило, що перед тим він поповв, адже Лебедиха поставила перед ним свою хвалену квашену капусту з картоплею — те, що любив від дитинства. Дивився на ту капусту, в якій засвічувалася вряди-годи морквина, а водночас і у вікно зорив, тоді як його високий голос оповідав Лебедисі про базар, про всі базарні пригоди й перекупників. Лебедиха стояла перед столом, бо в кухні за спиною кипіла картопля, схрестила повні руки на грудях й похитувала головою, а емоції Горбатого відбивалися на її обличчі: воно чи охало, чи суворішало, обурювалося й сміялося.

— А я тут, Петю, кручусь як тільки можу. Треба їх прогодувати, тих уайрантелів моїх, а звідки його взяти? Оце знову їздила в Западну, не було чого везти, але сяке-таке нашкрябала...

Вона розповіла про те, як приїхали вони до хати, де заклали ночувати житомирські, як ввалилися юрмою в ту хату, а вночі прийшли якісь начебто документи перевіряти, а хто то був, певне, й сам бог не знав би. Натрусилися вони всі, що й досі в неї в серці поколює, а вранці вийшли на базар, то була вже міліція справжня, і базар той розігнала. Думала, що з порожніми руками повернеться, коли ж вийшла до базару вдруге, аж там людей!..

Оповідала все, переходячи на шепіт чи звищуючи голос; Горбатий притакував — сидів прекрасний, як бог, і, як чортик, потворний.

— Так, так, так! — притакував, похитуючи головою й думаючи: «Тут уже ти на базар не ходиш, боїшся, тепер тільки їздиш, інакше чорта лисого давала б продавати мені той лавровий лист». Дивився на Лебедиху благим поглядом й простягав вряди-годи руку до капусти, щоб ухопити смужку її кинути знічев'я до рота.

— Спродалася я, Петю, на диво! — сказала Лебедиха, радісно на обидві щоки всміхаючись. — Ох, а про картоплю забула!

Побігла, перевалюючись качкувато, на кухню, а Горбатий дивився їй услід тим-таки благим поглядом. Коли ж її не стало, то зорив на псищанські поля; цього літа хліба там не сіяли, а садили картоплю, через що горби були рудувато-зелені, і ця барва якось пасувала до його настрою.

— А знаєте що, мадам Лебедихо! — гукав він до спини, що виднілась крізь розчинені двері, повита хмарами пари, — на толчку тепер чкв зовсім спокійно. Начебто й ганяють менше...

— Знаю я, Петю, не менше,— відгукувалася начебто з-під землі Лебедиха. — Це вони спеціяльно так роблять. А тоді як наскочать!.. Мені вже не можна так ризикувати...

«Ага, ага,— притакував подумки Горбатий. — Ти вже п о п а л в с я!»

Знову зорив на горби, були вони звлиті яскравим сонцем, а на одній із скель стояло кілька дівчат у купальниках. Горбвтий аж рота розтулив, розглядаючи тих дівчат, та Лебедиха вже йшла з кухні, кесучк перед собою повну миску іскристої, димкої кзртоплі.

— Тобі, Петю, можна було б не тільки лист продавать, — казвла вона нв ходу. — Що вони тобі, калічці, зроблять? Коли тк їм поплачешся, те та й се, в мені воно й не можка — хто мекі тих дітей догляке?..

— Так, твк, — згоджувався Горбатий, накладаючи собі повну миску картоплі, — але й у мене, знаєте, не все, можна сказати, в порядку. Мекс вони тоже хапали, я й плакався, раз повірили, два повірили, а третій не повірять, як і вам.

Лебедиха налнвала по малесенькій чврочці. Вони випивали, і була та горілка стрвшенко пекуча, аж воднв Горбатий головою, а Лебедиха, яка головою ке водила, добродушко й задоволено підсміювалася, адже робкла горілку вока сама. Горбаткй же крутив отак головою трохк і ка догоду господикі, думав вік, що Лебедихв ке тільки добродушна, а к хитра нівроку і хотіла б його втягтк у спекуляції більші. Він те знвв ке відтепер, але мимохіть од того відрікався: одне діло — заздрити ткм, котрі продають дорогі речі, в друге — піддаватися ризику. А Горбатий був трохи й страшко, тим більше що й спрввді раз він попався і після того його аж трусило всього. Ні, він не годився для більших оборудок, і Лебедиха це також знала.

Звів погляд ка жікку, покірлквкй і теплий, і Лебедкха також подивилася ка нього скрушко й тепло, адже був вік, цей калічка, такий гаркий, як квмальований. Жаль оповквав добре серце Лебедихи, хотілося їй по-материнському пркгорнутк до себе цю гарку, як у якгола, кучеряву голівку, бо хто його побвлує в житті, цього бідолаху. Вже піддввалася хмелеві, бо випили аони й по другій малесенькій чарочці, а воиа була слабкв кв голову.

— Не вийшов іще весь лист? — спитала вока, хоч йому в цей мект ке хотілося говоркти про діло.

— Е, що це кам про діло говорити, — сказав вік добродушко. — Ще поговоримо про діло, зараз я хочу, мадам Лебедихо, вашої картопелькк всмак наїстися. Така вже квртопелька, скільки не їв, але ніхто так не зуміє зварити, як вк, мадам Лебедкхо...

Лебедиха цвіла від цієї похвалк, в Горбатий і справді каминав квртоплю на обидві щоки. І знову в його грудях щось аж йойкало чи, може, так голоско вік ковтав, — дквлячксь, як вік їсть, розчулювалася щиро Лебедиха.

— Наїдайся, каїдайся, лебедику, — казала аока. — Діло й справді ке вовк і в ліс ке втече.

Воин довго скділк за столом, аж докк ке каплкв на них голубкй смерк; Горбатий бачкв, як топляться в сірому скелі й округлі псищакські поля. Ліщика зовсім потемніла, і все ставало заворожено-змертвіле. Прибіглк з вулкці Лебедншкві хлопці, какннулися ка картоплю, як вовченята, і, змівшк її з мисок, знову погнали на вулкцю. Вокк ж скділи й силілн, ведучи тиху, неспішливу балачку; Горбатий під твку хвилю ставав теплкй і спокійний, клав руки на скатертину й кемовби розчинявсь у тому смерку.

Зрештою Лебедиха зітхала і зводилася з-за столу. Хляпалв вмикачем, і сутікки пропадалк; натомість усі речі ставалк звкчайні й будекні.

— Двм тобі ще трохк лксту, — квзвла вока й колквалвся до порога. Ишла в комору, де ховала припаси, а його начебто змивало із стільця. Лебедиха заходила в комору, а вік прикипав до замкової щілкии. Лебеднхв світила в коморі лампу, бо електрикк там ке було, і аід того світла тікь її, що пвдвла ка стіну, ставала волохвта й величезна. Судома стискала горло Горбатому, бо весь світ застелявся йому лавровим лкстом, випрасуваним, сухим, світло-зеленим, він шелестів, як гроші, бо це й були гроші, Горбатий аж тремтів, вдихаючи в себе пряний запах того листу. Чомусь згадався похорон батька, коли всі Ювпаки одкодушно йшли за гробом, була тоді осінь і летіло листя. Бвчив перед собою велнчезне віяло з газетних трикутних пакуночків, з кожного визкрало по п'ять листків. Лебедиха

там, у коморі, монотонно рахувала листки, а що була підхмелена, то трохи й передавала їх, хай буде тому бідному калічці; Горбатий уже відводився від щілини й повертавсь у кімнату. Дошкрібував уже захололу картоплю з каструлі, й добирав рештки капусти, і спокійно все те доїдав. Тоді ставав перед майже загаслим вікном і дивився на крвевил, що ледве бовванів у сутінку, — був він ситий і задоволений.

Лебедиха переступала поріг, тримаючи однією рукою фартуха: в подолі в неї лежав лист. Він повертався до неї, дивився на її бульковатий ніс і вилицюваті щоки і відчував, що з цією жінкою в'яжуть його якісь особливі нитки.

— Приїжджав мій грузин, — буркотливо починала вона, висипаючи на стіл лист і кидаючи на той-таки стіл кілька старих газет, — і ціну знову збивав.

— Дорожче зараз не йде, — коротко й сухо казав Горбатий.

Лебедиха сідала за стіл і починала нарізати газети на рівні чотирикутники.

— Та я знаю, що не йде, — зітхала сумно. — Я так йому й казала. А він мені торочить, що, мовляв, ходив він на базар, а там дорожче. Чи не в тебе він питався за ціну? — хитро прискалювала вона око.

Горбатий наморщував лоба. Здається, до нього підходив один, чорний і в страхітливій кепці.

— Ні, не в мене, — сказав і оком не моргнувши.

— Отож, лебедику, пильнуй, — сказала вона, складаючи пакуночки і засаджуючи в них листки. — Коли підійде щось чорне і в кепці, — вона показала рукою, — кажи ціну меншу.

Вона знову зітхала, і вуста її ворушилися — рахувала.

— Товару даєте скільки? — спитав Горбатий.

— Двісті штук.

3.

Сонце било Андрієві в вічі, і він, примружившись, сів на ліжку. Біля нього, втомлено опустившись на стілець, сиділа мати — чекала, доки він прокинеться. Позіхнув, широко розводячи щелепи, і мати заворушилася.

— А тепер скажи мені, чого ти туди поліз? — спитала зморено. Він засопів, спускаючи ноги на підлогу.

— Дивися, щоб лиха з цього не було. Ти з паспортом приїхав?

— Без, — відповів він. — Казав уже тобі: на пару день.

— Так вона тобі шпилькою в серці застряла, — мати звищила голос. — Не буде тобі з нею ніколи життя — вбий це собі в голову...

Він устав. Підійшов до вікна і побачив на вулиці Степана Ювпака. Їхав на мопеді, виставивши нерушний профіль. Ганя тихо схлипнула за спиною, він знав, що за хвилину вона побіжить до дядька радитися. «Горбатий таки мені не спустить», — подумав він, але не відчував ні злості, ні урази. Після цього сну, короткого і повного барв, до нього знову повернулася його туга. Майже фізично відчував десь близько солодке, пухке жіноче тіло, зелені очі, які вміли запалити в ньому палахкий вогонь і чуттєве обличчя — безпомильно знав, чиє це тіло, очі й обличчя. Йому запахло жіночим потом, перемішаним із запахом пудри й дешевих духів, — була мішанка, від якої і зараз паморочилось у голові. «Ось воно, справжнє зілля», — подумав він, відчуваючи в грудях знайомий тоскний біль. «Дурна, дурна, дурна це історія», — твердив подумки, видивляючись на порожню вулицю. Був певний, Горбатий таки заявить на нього, і знову почнеться тяганина. Найрозумніше, подумав він, відразу звіятись звідсіля, доки його ніхто не бачив. Ніхто, крім Піддубного й матері. Ага, ще й Абанної... Знемога й остуда опанували його, й Андрій прикусив губу, знаючи, що він нищий у цій безнадійній боротьбі, і надто далеко він їхав, щоб кинути все напризволяще.

— Сядь, поїж, — сказала мати, наливаючи ще теплого супу. Він мовчки сів до столу і неохоче почав сьорбати. Подумав, що Піддубний так само ненавидить Горбатого, та коли правда те, що розповіла йому мати, посвідчить усе, що скаже йому Горбатий. На Андрія дивилися зелені з примружцем очі, ніжність і зло яких він пізнав надто добре. «А коли

вона хряпне переді мною дверима?» — подумав він, не відчуваючи ніякого смаку в їжі,— присилював себе ковтати. Йому знову згадалася дорога, спершу в поштовому вагоні, а тоді і в загальному, коли лежав на горішній полиці, хрумкіт вугільного пилу на зубах: вогонь, який палив його, не давав ані хвилини спокою. Скрізь його переслідували ті зовсім однакові дві пари очей, одні — добро й ніжність, другі — зло. «Ні,— подумав він,— обидві пари — зло, врешті, що їй зараз до мене?» Він розумів це, може, надто добре, так само, як розумів, що не може з цим примиритися, через це й кинувсь у цю божевільну поїздку — тут уже найменше залежить від його волі і глузду. Таки кинувся у цю поїздку — і ось він удома, знову Горбатий, знову мати, знову ці вулиці, знову біль, який ледве-ледь витримує і якого він, певна річ, не витримає. Ставав такий безпорадний: не раз і не двічі заклинався покинути все і вимити ту болючу труту зелених очей, які майже щоночі йому снилися. Не витримав і тепер — і ось знову накоїв дурниць...

— Що робитимеш? — спитала мати.

— Завтра поїду,— буркнув він, хоч знав, що це ще вилами по воді писано, це, зрештою, найменше залежить від нього.

— Сашко помер, я тобі писала? — Ганя подивилася на сина якось значуще. — У психіатричці.

Він звів від тарілки обличчя.

— Ні, не писала. Коли?

— Та от з місяць. Я тобі, здається, писала.

— Не дістав я того листа,— сказав він, відчуваючи нудьгу, як завжди, коли згадував божевільного.

— Так він, сердешний, мучився,— невпинно плив материн голос. — Кричав, щоб його врятували. Дуже боявся вмирати і плакав.

Відсунув суп: нудьга ще більше стисла серце.

— А під кінець утекти хотів звідти. За ним уже не дуже й наглядали: кволий був. А він якось там виравсь. Переліз через паркан і побіг до річки. Там він, коло річки, й помер.

Тиха нудьга висіла в хаті. Сонно бабралась у розлитому на столі супі муха: мочала в краплю хоботка, пила, тоді виймала й перепочивала. Знову пила і знову перепочивала. Крутилася курява у сонячних плямах, сонно крапала вода із підвішеного над емальованою мискою умивальника. За вікном пискнула якась пташка, а на столі стояла тарілка з недоїденим супом і бабралась у калюжці муха.

— Все одно він був уже не житець на цьому світі...

Але Андрій уже не думав про божевільного. Дивився на стіну, на якій було розвішано цілу колекцію фотокарток у черепахових рамцях. Весь їхній рід від баби й діда, всі Ганині сестри і брат, всі двоюрідні. Бачив і себе: малий пузань он там, на груповому фото, де зібралася вся родина,— стоїть посередині у тісній курточці і матроських штанцях на одній шлейці поверх тої куртки. Зовсім не був схожий на себе великого, хоч би з тої фотокартки, коли знявся, прийшовши з тюрми. Здалося навіть — це вигадка, ніколи не ходив він у тих штанцях на шлейці й ніколи не носив тої тісної курточки. Лихо почалося значно пізніше, подумав він, тоді, коли зайшов у загс із своєю мальованою кралею і поставив на папері свій шкарбкуватий підпис. Пошукав очима їхнього весільного фото, але місце було порожнє — світлий квадратик на стіні, бліде віконце, в яке й зараз бракує йому сміливості зазирнути. Знав: той квадратик не криве дзеркало, як переконував себе в тому ось уже декілька років, але це теж нічого не вирішує. Принаймні доти, доки горить у грудях той чорний вогонь і доки ходить по світі оперезана чорними обручами зебра...

Він вийшов на вулицю (вулиця кепсько мощена, замість хідників тягнуться грунтові стежки, хати тільки з одного боку, з другого — висока глиняна гора з кам'яними виступами) і майже відразу зустрівся з Піддубним. Власне, зіштовхнувся, бо татарське обличчя з вузькими оченятами випірнуло перед ним якось відразу. Вони дивилися один на одного трохи задовго: Піддубний — насторожено і трохи вивідчо, а Андрій — важко й тупо. Зрештою в очах Піддубного промайнуло щось наче усміх.

— Що, не впізнав, що так дивишся? — спитав Піддубний.

— Та впізнати, дядьку, я впізнав,— сказав Андрій. — Тут про вас, дядьку, люди хороші брехні розпускають.

В очах у Піддубного спалахнув острах, але вуста його розповзлися в тремному усміху.

— То що ж там люди про мене розпускають? — спитав.

Андрій зиркнув поверх голови Піддубного, пливли по небі хмари, між них блискотіло, коли з'являлося сонце, ось і зараз вулиця залилася іскристим теплом, так само як і усміхнене обличчя цього бабія. Андрій раптом схопив Піддубного за рукав, відчувши, як здригнулося за нехитрою одежиною його тіло, і наблизив до бабія велике й також усміхнене лице.

— Може, вип'ємо, дядьку, га?

Обличчя Піддубного ще більше оскалилося, татарські очі заяскріли дрібною іскрою.

— Вгостить хочеш, чи, може, за мій щот? — спитав хитро.

— За твій щот чорта лисого вип'єш,— сказав Андрій, повертаючи у двір. Піддубний слухняно поплівся за ним.

— Нє, чого ти так,— сказав, наздоганяючи Андрія. — Коли в мене є гроші, то я й угостити люблю. Зараз, брат, у мене ні гроша, але угостити я люблю.

Вони вийшли до мосту, і повз них прогриміла, важко струшуючись по бруківці, вантажна машина. Неподалік пивниці хлопці грали в м'яча, біля Гармашів посідалися на лавочці жінки, лузали насіння й теревенили. За парканом стояв, виставивши вкриті старечим ластовинням руки, псищанський піп — гріався на сонці і, як кіт, примружував очі. Шматкин Йоська прив'язував до стовпчика свого білого, низькорослого коника; у куряві лежав чорний, кудлатий пес і завзято вигризав з шерстини воші. Бігла зграйка курей, спереду мчався червоний, як вогонь, півень, кури були всі білі і всі з чорнильними плямами на хвостах. Андрій раптом відчув, що заснучив і за цією вулицею, і за цими горбами. Навіть за цією пивницею біля мосту — була вона тут, скільки себе пам'ятав. Але голова його зараз забита іншим, рука ж весь час стискала в кишені, пальці мацали останню тридцятку, що мала залишитися саме в цій пивниці.

Вони переступили порога: в кутку сидів шматник Йоська і жлуктив пиво. Буфетник Борис у брудній білій куртці сонно стримів на фанерному стільці. Побачивши нових гостей, не заворухнувся, а коли Андрій підійшов до залитого пивом шинквасу, ледве звів до нього закисле, як і його прилавок, обличчя.

— Відкрий-но півлітру,— сказав Андрій. — І у рот щось кинуть...

Буфетник ліниво встав, видер пальцем картонну затичку, розкришивши сургуч, і поставив пляшку на прилавок. Тоді неквапно почав нарізати, не розгортаючи, сірки і жовтувате сало.

— Скільки маєш? — спитав, кидаючи закуску на щербату тарілку.

— Тридцятку,— видихнув Андрій, стежачи за буфетниковими рухами. Буфетник мовчки забрав кілька шматків сала і додав хліба.

Піддубний уже сидів за столом, розклавши лікті, і задоволено позіхав. Андрій поніс випивку до столу, і саме в цей час Піддубний розтулив рота. Андрій побачив його червоний, закриваалений рот, жовті зуби і білий набряклий язик.

— Хороший ти парнішка,— сказав Піддубний. — Отак зустрів мене — і ходім, мовляв, дядьку, вип'єм. Вежлівий парнішка. Чи, може, ти від мене чого хотів?

Поставив проти Андрія маленькі татарські очиці: була в них насторожена увага й неспокій.

— А може, чого й хочу,— сказав Андрій, усідаючись.

— Це вже гірше,— прицмакнув Піддубний. — Я, знаєш, люблю лучче так, по-приятельському: посиділи, випили, словом перекинулися...

Андрій наливав горілку, а Піддубний пожадливо стежив за його рукою.

— А може, я й хочу по-приятельському,— сказав Андрій, зморщившись від випитого й закусуючи салом.

— Може, те, може, се,— розсердився Піддубний. — Ти мені, хлопче, лучче не крути. Зиєш, я випити люблю, та коли яке діло, то кажи лучче зразу,— дурний я стаю, коли вип'ю...

— Так дуже хочете почуть? — скривив вуста Андрій, і вони знову зустрілися поглядами: неспокійні, насторожені малі оченята й погляд важкий та понурий.

— Щось мені не нравиться, хлопче, наш разговор,— закрутився Піддубний. — Ти так начебто і лякаєш мене чогось...

Андрій знову наливав, слизько булькотіла рідина. Шматник Йоська допив пиво і пішов, човгаючи чобітьми, з пивниці. Позіхнув, аж зойкнув Борис, видно, сьогодні недоспав.

— А ви вже і злякалися. Нема вам, дядьку, чого мене лякаться. Скажете те, що мене інтересує, і катіться під три чорти.

За вікном чути стало, як шматник Йоська матюкає свою конячку.

— Щось випитать хочеш? — став уже зовсім серйозний Піддубний.

— Щось хочу випитать,— Андрій присунув до Піддубного чарку. — Пий, дядьку, щоб язик легше провертавсь. Язик — він змазку любить.

— А любить,— сказав Піддубний і перекинув чарку в рота.

Щось булькнуло, наче камінь упав в глибоку криницю, й пропало.

— Так що ти в мене хотів спитать? Тільки вперед кажу: вгостив ти мене чи не вгощав, а коли мені неугодно, то не скажу тобі нічогісінько...

— Буде угодно,— сказав Андрій, криво всміхаючись.

— А може, й не буде,— занозисто звів голову Піддубний. — А може, я тебе, приміром, не побоюся.

— Чого ж мене бояться? — Андрій знову налив чарку. — Мене бояться нема чого. І морда ваша, дядьку, небита буде, коли все скажете. Чого б то мене бояться?

Піддубний став уже зовсім насторожений. Хміль немов вивітрився з його голови, він скосив очі на пудові Андрієві кулаки і непомітно виставив з-під столу ногу.

— Поки що давай, дядьку, вип'ємо,— казав зовсім добродушно Андрій. — Вип'ємо і поговоримо, як ви любите. Чого його нам спішить. Час і у мене є, і у вас. Вся вулиця вас, дядьку, знає: і те, що в гречку скочить любите, і всяке таке прочеє.

Він випив і почав вигризати із обгортки сирок.

— Приїхав я оце в отпуск, заявленіє написав, мов, так і так, треба до мамані, нездоровиться. Давай, каже начальник, даю тобі строку два дні. Ну, я й на поїзд, пару кусків у кишеню: маманю одвідав, хочу старій пальто купить. Думаю, хвй стара ходить у порядошному пальті. Я, знаєте, в заявленії так і написав: мамаия больна, мов, так і так, пальто тра купить...

— Пальто — вещ хороша,— сказав Піддубний, знову засунувши під стіл ногу. — А горілка ще краща. Живіт — він чогось всігда проспиртовки требує...

— Вони, баби, тепло люблять,— здумливо казав Андрій. — Я Вальці був бушлат военний дістав. Хороший бушлат: як у печі, казала... А мені що: жалко? От треба мамані пальто, я зразу: на й носи, чого там...

Піддубний закрутив головою.

— Вже мене розбирать починає,— сказав. — Так от: кажи вже своє діло, бо я скоро дурний стану. Тілько давай так: по-доброму без фокусів.

— А я й хочу по-доброму,— сказав Андрій. — Чого мені бить вам морду: і ви в обиді будете, і мені будуть клопоти.

Піддубний знову виставив з-за столу ногу.

— Тільки ви те: ногу не виставляйте,— сказав уже трохи понуро Андрій. — Нога вам нічого не поможе, бо й до дверей тут далеко. Скажете, що мені треба, і катіться.

Піддубний почервонів, як буряк, і заставив ногу під стіл.

— Чого хочеш? — спитав гостро.

Андрій знову налив і тицьнув чарку Піддубному.

— Пийте. Оце вип'єте, тоді й спитаю.

Піддубний схопив чарку, і знову булькнув камінь у глибоку криницю...

— Ні, я так не можу. Так я зовсім дурний зроблюся. А коли ти про Вальку хочеш спитать, то я нічого не знаю.

— Знаєте,— сказав Андрій, доливаючи в чарку Піддубного рештки горілки. — Знаєте, бо бахурували з нею...

— Хто, я? — вигукнув фальцетом Піддубний. — Та ось хрест святий...

— Не божіться, дядьку,— Андрій говорив уже зовсім понурим, аж темним голосом. — Всі знають, що нема у вас бога в животі, бог у вас нижче живота...

Андрій оскалив зуби, і очиці Піддубного забігали. Він повернувся різко туди, де сидів буфетник, сподіваючись, що той допоможе йому, але буфетника наче корова язиком злизала.

— Ну, чого ти хочеш? — простогнав Піддубний, ставлячи чарку на стіл. — Не знаю я нічого про неї. Знав би, сказав би, їй-богу, ось хай мене грім поб'є на цьому місці і хай я завтра з постелі не встану. Да, хотів я з нею переспать, але браток її наскочив, тільки розтривожив я себе...

Андрій підсунув до Піддубного свою чарку.

— Пийте...

Той з ляком стрельнув у Андрієвий бік поглядом, але до чарки не доторкнувся.

— Повір мені, не знаю я. Ходив я туди до неї опісля, то там стара така, зачухана... не живе, каже, переїхала.

Андрій поклав на стіл чавунні кулаки, і на його вилицях затремтіли жилки. Піддубний раптом зірвався на ноги, але важкі долоні впали йому на плечі, і він злякано приклеївся до стільця.

— Правду тобі кажу,— пробелькотів він.

— Куди до неї ходив? — спитав Андрій, пильно зирячи на Піддубного спідлоба.

— Кашперівська, п'ять. Дімець у дворі,— сказав Піддубний і важко видихнув повітря.

Андрій опустився на стілець, і його обличчя осунулося. На Піддубного він не дивився. Той швидко схопив недопиту чарку, вицідив швиденько горілку, і, мов тінь, вислизнув із пивниці...

Андрій сидів і дививсь у вікно. Це було так само, як і тоді, два роки тому, перед судом, коли вони приписали йому дитину. Так само приліг він на стіл і бачив міст, далі шосівку, по якій котилися коробочки авт, магазин продтоварів з глухою стіною, до дверей яких приклеїлася непорушна стрічка черги. Авта бігли, як у німому кіно, вуха забивала тиша, він був у пивниці зовсім сам, а на перилах мосту, як і тоді, повсідалися важкі, чорні ворони. Побачив шматочка Йоську, той уже виїхав аж під Павлюківську гору, і коник його на такій віддалі здавався іграшковим, а він сам ліліпутом. Стигла тиша, буфетник і досі не показувався з бічної кімнати — щось там переставляв; Андрієві, як і тоді, перед судом, видалося, що все навкруги нереальне, що це й досі триває один і той же сон. Відтоді, коли побачив він за вікном хід Ювпаків, спливло немало часу. Майже не повертався думками в той час, хоч про неї думав завжди, та й аліментні листи його всюди наздоганяли... Прихилився грудьми до столу і дивився на жовте сонце, що стояло за шибами. «Життя в мене якесь непутяще»,— думав він, стежачи, як переходить мостом зграйка підлітків-дівчат. Вони, певне, щебетали, як горобці: в коротких платтячках і з голими гінкими ногами — нова хвиля, яка вже зараз змітає з лиця землі його та його ровесників. Всі ці пристрасті, тяганина, подумав він, все це пропаде і розсиплеться, але станеться це ще не скоро. Йому ще відміряно поблукати по білому світу з одного місця в інше, їхати й повертатися, доки палатиме цей його темний, незгойний вогонь.

Хитавсь у мертвих, жовтих, сонячних хвилях, і йому здалося раптом: надворі холодно, всі оці картинки, які бачить,— кіно, і він, п'яний, ледве стримує набубнявілі повіки. Ну, звісно, зараз бурани, він не пішов вантажити ліс чи класти на будові одна за одною покриті памороззю цеглини, він

не поліз у шахту і не ставить там кріплення. Він закинув шевцювати, забув свою сліпу на одне око конячку, якою возив продукти; він навіть не пішов випити пива, натомість занесло його в це кіно, коли він зовсім п'яний від спогадів сидить у порожньому залі сам, невідривно дивлячись на миготливий екран, на якому з'явилося таке дивне і знайоме марево — рідне місто, його вулиця, міст, по якому бредуть голоногі підлітки-дівчата, і мертве сонце робить усе таким незвичним. Так, він сидить отут, сонний і п'яний, і думає свою безконечну думу, вічну й печальну — чорний вогонь нестримно залахкотить йому в грудях, і він, боже ти мій милий, стає все нищіший та заблуканіший.

4.

Піддубний сидів на ганку й курив самокрутку. Кота не було, і це здивувало Горбатого.

— Кеть сюди,— сказав Піддубний, і його татарські очі зблиснули.

Від нього тхнуло горілкою, і Горбатий це застеріг. Став навпроти, трохи боком, щоб можна було при нагоді втекти, і Піддубний, помітивши це, всміхнувся.

— Це я з твоїм родичем балакав,— сказав Піддубний, випускаючи клубінь диму. — Питався, де Валька. Мені, конешно, діло сторона... Щось дуже інтересувався...

— Підпоював? — коротко й сухо запитав Горбатий.

— Та трохи вгощав,— широко всміхнувся Піддубний. — Але я нічого йому не сказав, бо моє діло сторона...

Горбатий скривив губу.

— Та й сказати не маєте чого,— кинув він.

— Так уже думаєш, не маю,— захихотів він. — Погано ти мене, Петю, знаєш...

Він випустив дим, цмакнув і виплюнув Горбатому під ноги іржаву слину.

Горбатий порвався, щоб іти: Піддубний був йому нецікавий.

— Зажди,— спинив його Піддубний. — Пару тисяч, казав, привіз з собою...

— Брехав,— байдуже сказав Горбатий.

— Казав: пальто мамані хоче,— він знову захихотів і виплюнув іржаву слину.

— А мені що до того? — байдуже спитав Горбатий.

— Як що? Може, хай лучче тобі купить, Петю, га? — Піддубний розширив, скільки міг, малі свої очі й зареготав. — З вирізом для горба?

Горбатий стояв супроти Піддубного й дивився на нього, зсунувши криво вуста. Здавалося, насміх Піддубного не дійшов до нього.

— Хороша штука, га, Петю? — зареготав знову Піддубний. — З вирізом для горба!

Горбатий дивився на розкритий перед ним червоний рот з жовтими зубами і з білим язиком посередині, з тої отхлані котився регіт, змішаний з п'яним смородом, і його очі раптом засталилися: побачив він уяві стіну, на яку любив дивитися, і чарівне своє видиво: шкуратянка, капелюх, галіфе і нові хромові лискучі чоботи. Бачив він це все так виразно, як ніколи раніше, через це спокійно стояв і перечікував, поки пересміється той здоровенний рот, котрий котить на нього смердючий регіт.

— А може, й купить,— сказав коротко і різко і повернувся раптом та й пішов з двору геть, гінко кидаючи короткими, але пружними ногами.

— З вирізом для горба! — гукнув йому вслід Піддубний і знову зареготав.

Горбатий уже не чув того реготу. Стрімко гнав по вулиці, завертаючи голову й дивлячись на крутий схил гори, по якому дерлися, хапаючись за гілки бузку, хлопчаки. Йому раптом стало світло і ясно на серці, бо Піддубний таки підказав йому щось непогане. Щось таке, про що він давно мріяв і що таки може здійснитися.

Схилився, щоб зав'язати шнурка, який розслаб на туфлі, і побачив

перед собою не той старий, парусовий туфель, який сьогодні-завтра розв'яжеться, а лискучий хромовий передок...

Цього разу він обійшов п'ятий номер рогатками і подався через міст під Павлюківську гору. Ішов, розмахуючи корзиною, і мугикав. Сонце було якраз у вічі, і він солодко, як кіт, мружився. Ішов шпарко й легко, вже давно минулася його туга, і знову ставав діяльний та моторний; у грудях у нього запалювалася сила, яка тепер ганятиме його по вулицях міста, аж доки не здобуде того вищого задоволення, якого зараз праг. Все влагоджувалося напрочуд добре, він навіть про Піддубного подумав без злості — муркотів від того солодко.

Не доходячи школи, звернув у завулок і погнав між двох рядів парканів, аж доки не досяг хвіртки з дашком, покритим іржавою бляхою. Зайшов у двір, з буди відразу ж вискочив здоровенний собака і загавкав, забухкав на нього, шалено рвучись із ланцюга. Горбатий спокійно перечікував; нарешті заспівали двері, і в прочілі побачив насторожене жіноче обличчя.

— Це я, мадам Шпачихо! — закричав Горбатий, і жінка розсвінула до нього приязним обличчям.

— Пошов вон! — крикнула вона на собаку, і той замовк і поволочив ланцюга до буди.

— А ми вас і не чекали сьодня,— сказала жінка. — Думаю: кого це несе лиха година? Знаєте, щось мій прихворів і не наробив для вас шпильок.

— Та я не по шпильки,— сказав Горбатий. — Проходив оце мимо вашої хати, дай заскочу, думаю.

— Заходьте, заходьте! — запросила Шпачиха, але сама і з місця не рухнулася — на обличчі її, попри ввічливий усміх, проступала тривога.

— Знову запив? — спитав обережно Горбатий.

— Така мені біда з ним,— зітхнула Шпачиха. — То вам чоловік як чоловік, а то шибоне йому в голову, то хоч із хати тікай. Узяв собі а тямку, що розлюбила я його, і нема мені вже ні просвітку, ані супочинку.

Горбатий нерішуче потупцявся.

— То, може, я піду? — сказав нерішуче. — Зайду іншим разом.

— Та нє, зайдіть. Може, йому від вас полегшає. Він вас любить, поговоріть з ним якось скромненько й лагідненько... — Вона раптом зашепотіла: — І про мене йому закиньте, скажіть: любить вона вас, любить...

Горбатий пішов до дверей, з буди знову загарчав собака, але не виліз. Шпачиха залишилася на дворі, а Горбатий боязко переступив порога.

— Галько, хто там прийшов? — крикнув грубий голос.

Горбатий прочинив двері: посеред хати на малому візочку з підшипників сидів безногий обрубок. Повернув до дверей розчервоніле обличчя.

— Хто?

— Та от я, Іване, я,— сказав Горбатий, ще не заходячи, а тримаючи голову в прочинених дверях. — Дозволите зайти?

— Чого це мені дозволять,— буркнув Шпак. — Прийшов, то заходь. А де там моя?

— Щось там порається надворі,— сказав Горбатий, прослизаючи в двері. В хаті важко пахло чи від незастеленої постелі, чи від цього безногого.

— А я роботи не зробив,— сердито сказав Шпак. — Не було коли її робить.

— Казала ваша, казала. Нездужали?

— Та от через ту заразу. Я до неї й приходить не хотів. Думаю, піду на вулицю, простягну руку і проживу. Нє, приходь, каже, приходь, буду дивиться за тобою. А тепер гидує...

— Та не гидує вона вами! — вигукнув Горбатий. — Ви, Іване, тільки придивіться до неї, така ж вона у вас добра, така ж добра!

— Як хороба добра! — буркнув Шпак.

— Ну, не кажіть, Іване. Я чоловік сторонній,— заговорив скоромовкою Горбатий,— і не мені, може, в те мішаться. Чужа сім'я, як то кажуть,

наче мішок: не сунь туди голову. Але ліпшої жінки, як ваша, я не стрічав, повірте мені. Така вона лагідна, така...

— Щось дуже ти за нею розбиваєшся,— понуро сказав Іван. — Може, і перед тобою хвостом крутить?

Брови в Горбатого зачудовано полізли вгору.

Переді мною? — спитав він з таким щирим і не удаваним здивуванням, що Шпак аж очі відвів. — Та я ж горбатий!

— А як горбатий, то гірший, як я,— буркнув Шпак. — Коли б мені приросли ноги, то я згодився б два горби тягать.

— І даремно ви це, Іване. Чуже лихо не болить,— сказав Горбатий, і аж сльози вибилися йому на очі. — Але воно все одно лихо.

— Ну, не сердьтесь,— вже зовсім злагіднів Шпак. — Та я й сам знаю, що добра вона й лагідна. Коли ж часом здається: щось їй не так, носом вона проти мене крутить...

— Ви лучче не обиджайте її,— з тими ж сльозами на очах сказав Горбатий. — Вона у вас добра, то й щасливі будьте. Я от сам як палець і добре знаю, що це таке. Не зичу цього і ворогові тяжкому...

— Та воно-то так,— сказав Шпак. — Вмієте ви переконать... Отак ображу її я раз, другий, а потім думаю, що й не потрібен їй. А не потрібен, то думаю, хай собі як знає.

— І неправильно,— гаряче відгукнувся він. — Прощать треба одне одному. Ворогові прощать — це й бог заповів, а вона ж не ворог вам, а годить, годує й догляда...

Шпак подивився на Горбатого, і червона барва обілляла йому обличчя.

— Може, воно й так. А от скажи. Глянь на мене і до серця руку приклади: можна мене, отакого, любить?

— Що нам, Іване, про жінок з вами говорить? Що ми про них знаємо? Коли каже, що любить і що може любить, то чи треба нам думати як? Хай любить, і ви її любіть...

— А може, й так,— рішуче стріпнув чубом Шпак. — Галько! — закричав. — Де ти там пропала?

У двері несміливо просунулося насторожене обличчя Шпачихи.

— Ось гість до нас прийшов,— сказав владно Шпак. — Постав-но щось нам на стіл.

Обличчя в дверях зникло, а Горбатий вже забрався за стола і вже поклав на скатерку руки.

— В мене от тоже зараз горе, і прийшов я поділитися про нього з вами. Таке в мене, Іване, сталося...

— Що воно там у вас сталося? — повернувся до нього Шпак.

— Обікрали мене тяжко. Той п'янюга й арештант...

5.

Ще того першого дня, як приїхав, там, за столом у пивниці, Андрієві знову уявилося Вальчине лице. Не бачив Вальки вже два роки, дитина, яку йому приписали, вже бігає й балакає, а сама вона, може, й змінилася; ні, був певен, що буде така сама, що так ж має зелені привабні очі і те обличчя й тіло, бо ним раптом звпахло йому тут, в цьому забитому горілчаними і пивними запахами місці; йому аж задушно тоді стало: вона стояла перед його зором, невелика, жилава, і дивилася на нього саме так, як коли хотіла його ласк. Він побачив її великі й пружкі груди, наче зазирнув за виріз плаття: воно відставало біля ключиць, і до нього прозирнули мереживо сорочки і білі гудзики станика. Від неї запахло молоком, очі зволожіли — все в ньому аж заціпеніло.

Вийшов на ганок пивниці й раптом побачив Горбатого. Той був уже на мості — малий, з кудлатою шевелюрою, що спускалася аж до пліч, довгі руки звисали нижче колін, а одній, як завжди, корзина, манжети штанів енергійно шарпалися — Горбатий поспішав. Андрій сперся об одвірок плечем і довго дивився на ту кумедну постать, що моторно віддалялася від

нього. Зрештою сплюнув і подався вгору до Чуднівської. В рогатках, однак, зупинився: стара Савчиха, як завжди, продавала, покуйюючи, насіння. Андрій порився в кишенях, а вона озирнула його спокійними, холодними очима.

— Десь їздив, що так довго не було? — спитала.

— До матері приїхав навідатись,— сказав Андрій, висипаючи в кишеню насіння.

Савчиха розгладила надто зіжмаканого карбованця, що його подав їй Андрій, і вже не розпитувала далі. Застигла завмерло й озирала світ спокійними, холодними очима.

Він звернув до материного будинку, але пройшов повз нього, зазирнув у двір, де набирала воду Абаниха, вона помітила його і, як тоді на сходах, неймовірно видивилася. Піддубного на ганку не було, тож він пішов ще далі, минув вісімнадцяту школу, зирнув на Просиновську гору — ноги понесли його швидше. В кишені трясолося насіння, Андрій запустив руку й перебирав його пальцями, а коли підійшов до парку і просунувся в дірку, виламану в паркані, кинув до рота першу насінину. Ішов парком, плюючи лушпинням, очі його стали малі й зовсім вицвілі, довгі ноги незграбно посилалися вперед, рука міцно сиділа в кишені, тоді як друга кидала й кидала до рота насіння. Лушпиння звисало в нього з губ, як луска, рот був забитий, але він ішов, не стишуючи кроку і навіть не озираючись: був уже на алеях, де гуляли дівчата в ошатних платтячках і хлопці у свіжо напрасованих штанях. Хлопці тримали дівчат під руку, а ті мали урочисто загнуті кирпочки.

Біля брами сиділа контролерка, і він пройшов повз неї, мало не зачепивши. Попереду тяглася смуга бульвару; дерева, втоптана жовта алея, на якій теж гуляли зчеплені руками хлопці й дівчата — всі майже однакові і всі в найкращому вбранні. Він проходив через цю випаряджену юрбу, виставивши вперед ліве плече, кашкет його мало не лягав на примружені очі, губи все ще попльовували насінням — зуби його та насіння мололи. Кортові його штани, пряжка з якорем і сіра сорочка немов запалювались у цьому вечорі, ніби горів він сам, юрба обпливала його зусібіч, як камінюку: наваксовані туфлі біля його парусових, випрасувані штани біля його пом'ятих у поїзді. Маревно мигали дівочі ноги в тонких панчохах і без панчіх, спалахували дівочі туфлі; на лавках, як тіні, сиділи старі, і він подумав, що вже зовсім звечоріло, раз тут так багато люду. А ще він подумав, що сьогодні неділя і що Валька може таки бути вдома. Через це енергійніше став плюватися лушпинням, так само виловлюючи насіння з кишені й посилаючи до рота; старі на лавках здавалися ляльками, сиділи мовчки й нерушно, а біля них з вереском літали діти. Йому видалися чудними і ці старі, і ці діти; голова його ще не зовсім прочистилася від хмелю; він подумав про Піддубного й про його татарські очі: чи не збрехав той йому часом? Згадав бійку з Горбатим, і на хвилю йому запекла заклеєна під кепкою тампоном рана. Йому раптом стало самотньо на цьому бульварі, так густо забитому людьми і такому чужому йому зараз. Зійшов на узбіччя й пішов уже хідником. Але тут так само було багато людей і він тільки щокою смикнув. Сунув, виставивши вперед ліве плече, і лузав насіння.

Треба було перейти всі три бульвари, і він уже й зараз відчув утому. Цілий день мотався як проклятий, від нього й досі пахло вугільним пилом, ще не вивітрилася й горілка, яку пив із Піддубним, а вечір наливався в алеї, густий і теплий, ліхтарі, які засвітилися, майже відразу попростеляли на землі жовті кружала, і люди в тих кружалах здавалися трохи побільшеними — пропливали сповільнено і мали однаково жовті обличчя.

Біля пивного кіоска стояла юрба чоловіків, чувся гуд, наче то зудів у повітрі рій басовитих бджіл. Він пропустив би гальбу пива й собі, але замість грошей у кишені шелестіло насіння, і він ще енергійніше замотав рукою, посилаючи його до рота.

На Садовій було затишніше, менше людей, і він обганяв їх, обдаючи запахом перегону і несвіжого одягу. Власне, мета його подорожі була

поруч, і він раптом відчув, що починає хвилюаатися, що насіння не лізе аже а горло і що дихається йому аажко. Обтер вуста, знімвючи з них луску, і несподіаано зрозуміа, що вся його затія такн безглузда й даремнв. В глнбині душі не вірна, що таки зустрінеться з Валькою, але коли б і так? Вечір буа задушнній, і він помітив це тільки зараз, лоб йому змокрів і змокріло під пахвами. Що скаже їй, й чи захоче вона з ним говорити? Всі резони та й весь тверезий глузд були залишені ще в поїзді, коли йому здавалося все таке просте і самозрозуміле... Він зноау кинув до рота насінину, але тьхукнув спересердн — насінина виявилася тухла. «Вона недаремно поселилася саме тут»,— подумав він — за кілька гонів перед ним поклаа саої зелені рундукн Житній базар...

Побачнв на порозі будинку, що його цікавна, малу, висушену жіночку з гострнм, тхориним обличчям і з рідким сивим волоссям, стягнутим на маківці шпильками і звнтим у тоненьку кіску. Очі в жіночки були також гострі, малі й жваві, губи аже даано розчинилися на обличчі, лишилася тількн зморшкуватв щілинка. Вона була в халаті з каітками, колись голубому, зараз анцвіло-голубуватому, на ногах біліли, незважаючи на спеку, аовняні шкарпетки і капці, оторочені хутром. Вона сиділа а стязі світла, що падала на неї з аідчинених дверей, і швидко-шаидко виплітала якесь мереживо.

— Ви теє-то,— сказав Андрій. — Не знаєте часом?.. Тут десь моя жінка живе... Валька Юнпак.

Жіночка подивилася на нього знизу агору, і йому здалося, що це малий, настовбурчений їжачок на нього зорить.

— А ви хто? — спитала різко.

— Таж кажу вам: чоловік її.

— Немв в неї чолоаіка,— так само різко каркнула жіночка, і її руки знову почали швидко щось виплітвти.

— Нема, то був,— сказав Андрій. — Я той, що вона з ним розвелася...

Жіночка зноау зиркнула на нього, тоді різко астала і жестом запросила його в хвту. Його осліпило світло: кімната була квадратна, охайна, з безліччю мережаного рукоділля, яке аін рологлядаа не бел здивуввння: фіранки, накривки нв подушках, оторочки до простирвдла, що пвнсало мало не до землі, скатерка на столі, підставки нид вази і кухликн — здавалося, вся ця хата замережана, наче пааутиною обснована.

— То це ви той самий Андрій? — спитала жіночкв не без цікавості.

— Твж той самий,— сказав він, сідаючи на вкритий мереживною підстілкою стілець. — То вона у вас живе?

— Жила,— сухо відказала жіночка. — Це ви той, розвідний?

— Таж розвідний,— уже нетерпляче сказав Андрій. — То вона тепер у аас не живе?

Але жіночка все ще розглядвла його. Її очі горіли малими золотими краночками, а рот аж ролтулився аід цікавості.

— Це ви той, що ваш хлопець? — спитала вона.

Кров шугонула йому до голови, і аін зиркнув на стару аже й трохи сердито.

— Мій чи не мій, а до неї н прийшов,— сказав трохи й сердито.

— А-а, казала мені Валя, що не признає його паночка. — Стара сіла за стола, поклавши на мереживну скатерку недоа'язане мереживо, голос її втратив сухість і аже тік лагідно, як олін. — Казала мені Валя: ні за ким так не шкодую, як за тим Андрієм непутящим. То це вн і є той Андрій непутящий?

Але він уже нічого не аідказав, тільки засопів голосно.

— Я про вас усе знаю,— пвмахала раптом пальцем стара, примружуючи веселенько очі. — Вечори, знаєте, довгі, а вона мені все про вас розкваує, все про вас, і сякий він, і такий. Недобре, каже, зі мною повівся, підопрюаать почаа. Ну-ну,— застерегла аона, помітивши, що аін хоче щось сказати,— я про вас усе знаю. В жизні воно чого не случаїця, і не всігда враaий той, хто неаинуватий. Я зі своїм покойним, царство йому небесне,

теж сварилася. І поб'ємся, і поцілуємся, це ж бо воно як? Так уже воно заведено: в одного по маслі їде, а в другого по нерівній дорозі... То оце ви проїздом?

— Проїздом,— сказав він і знову озирнув кімнату. Здалося йому, що, посидівши це трохи, і сам вкриється якимсь мереживом. Зрештою, ніщо не виказувало Вальчиної присутності.

— В одпуск, чи як? — цікавилася жіночка, повертаючи до нього їжачкувату мордочку.

— Таж в одпуск,— сказав він. — Хотів оце хлопця навідать. Та й до неї в мене розговор є.

Відчув, що йому надто важко вимовляти оте «хлопця». Стара начебто помітила заминку, бо в її очах знову звпалахкотіли золоті іскринки, а з вуст посипалися шарудливі, повчальні, але й лагідні слова: оповідала йому вона про того «хлопця», яке він чудо і зовсім схожий на «папочку», ну, викапаний тобі «папочка», і він, коли б побачив того хлопця, то зразу б його признав, бо така подібиість,— стара вокруглила очі,— рідко коли буває. Той самий ніс, і губи, і лоб, і очі, нічого там немає Вальчиного, і сама Валька через те дуже його любить, того хлопця, а як часто вона плакала!

Андрій зачудовано вдивлявся в це гостре, як у їжачка, личко, що сипало й сипало на нього слова, і йому аж чудно ставало: щось вона говорила не те. Сидів очмнілий від того нестримного потоку слів, і поклипував очима, і був начебто піском засипаний. З тих слів малювався зовсім інакший образ, ніж він знав: розповідала стара про якусь зовсім чужу людину. Через це він і слухати її перестав, а тільки чекав нетерпляче, коли ж то вона закінчить, щоб таки запитати про те, що його цікавить. Він уже навіть вготував слова, що мали починатися: «Все це ви добре кажете...»,— але не було куди вставити йому тих слів, бо перед ним, не спиняючись, мигали й мигали сухі, вицвіті і зморшкуваті губенята, а маленьке гостре личко аж розчервонілося: оповідала вона про те, що Валька тепер рукодільниця немала і половину всього цього наплетеного добра, яке він оце бачить,— вона провела рукою по кімнаті,— наплела саме вона; він ще не оцінив до ладу її здібностей як хазяйки; що він хоче, жила вона, не як люди, все в тому підвалі, а що там зробиш; коли б вона, жіночка, жила в тому підвалі, то також було б у неї брудно і нечупарно. Андрій знову роздивився кімнату і помітив, що і ліжко тут застелене якимсь плетивом. І він раптом зрозумів, що тут таки живе Вальчин дух, якого він спершу не спостеріг; глуха туга охопила його всього, і він аж задихнувся. «Хто ж вона така,— подумав він, розглядаючи співрозмовницю,— оця плетуха?» Очевидно, теж якась їхня родичка, надто вже вона переймається Вальчиними справами.

— А ви не родичка її? — перебив велемовство старої Андрій.

Стара завмерла, розкривши рота, і подивилася нетямкуватими гудзиками очей.

— Питаю, чи не родичка ви неїна? — крикнув Андрій, як до глухої.

— А що? — обережно мовила стара, дивлячись на Андрія вже з підозрою.

— Дуже вже її розхвалюєте,— голосно сказав Андрій.

— А тобі не нравиться? — Вона подивилася на нього вивідчо і навіть трохи хитро. — Думала, що тобі нравиться...

Він раптом розсердився.

— Нравиться, не нравиться... Мені одне треба знать: Валька тут живе? А як живе, то де вона і коли прийде?

Стара раптом осунулася і ніби постаріла ще більше. Зиркнула на нього і знову стала сердитим, колючим їжачком.

— А я що, приставлена до неї? — каркнула вона хрипко. — На песю миму вона мені тра! Ходять тут, як собаки, тічкою, в ти виламуйся перед ними,— стара сердито плюнула. — Іди вже, йди. — Вона поставила проти Андрія палючі іскринки. — Не знаю я, нічого не знаю...

— Диви, як вас розібрало, маманя! — криво всміхнувся Андрій. — Ану ша! — раптом крикнув він.

Стара отетеріла. Поглянула на нього зляканими, розширеними очицями і, певне, побачила щось небезпечне в полиску його очей, бо хутенько підтисла губи, обличчя її замкнулося, і він раптом упіймав у ньому якісь дуже вже знайомі риси: далекий нагад твни про Ювпанів, Горбатого, Вальку — всіх тнх сорок тисяч роднчів, які колись були посипалися на нього, як горох, і котрих він так до ладу і не пізнав.

Врешті, зразу йому стало байдуже й це: роднчка вона чи не родичка; зрозумів, що від цієї старої не вивідає нічого, та й чи дуже йому це потрібно? А коли б застав тут Валькy? Чи не поговорив би через двері? Однак відчував тугу, йому самому не зрозумілу; вдихав у себе запах молока, гострого, настояного на трунну зілля, яким був навіки вчарований; запах людини-зебри, що заповнює довгим смугастим тілом усю кімнату, до якої йому не дотягтися. Він подумав: яка це дурна й одноманітна історія; крутиться наче заворожений довкола голого, колючого дерева, хоч і знає, що це дерево плодів на гіллі не лишає. Сидів супроти старої, яка ще й досі дулася на нього, і йому раптом здалося, що його Валька виглядатиме у старості зовсім так, як і ця стара. Надто вже виразно запахло тут Валькою, та й ця кімната, закидана плетивом: вона там, у тому далекому ще майбутньому, сидітиме отак сама в порожній хаті, і тільки це мереживо буде їй розривкою, тож щоб не збожеволіти, вона плете й плете його невпинно, і не буде тому плетінню краю.

Подивився на стару майже весело. «Треба вставати і йти»,— подумав він, однак не ворухнувся. Бо в ньому ще не перегоріла до кінця широка й гойна печаль, яку відчував майже завжди, коли думав про Вальку. Весь час вона випурхувала в нього з рук, ніколи не мав певності, що володіє нею, навіть коли жили вони разом,— вона щодо нього як той птах, що хоче відвести ворога від свого гнізда. Але то не було добре порівняння: гніздо хотів звити з нею він сам; все попереплутувалось у його голові, бо ніколи не міг вгадати, що вона чинитиме і що надумає наступного дня. Відтак мусив вислуховувати від матері всі ті безконечні історії: з ким віялася і хто що про неї казав... Він подумав, що заради цієї нікчемної розмови, яку щойно відбув, не варто було зриватись у такий далекий світ, не варто було битися з Горбатим і поїти Піддубного. Геть-но втомився сьогодні і вже знав, що цей день, якого так довго очікував, не порадував його. Дивився на стару і раптом зрозумів, що вона знову говорить: вуста її злітали над дрібними, темними зубенятами, а очі стали мирні та лагідні, вкриті ж синіми артерійками повіки дрібно тремтіли.

— Не живе вона вже тут, чоловіче,— казала вона. — Приходив той Федько, а тоді Микола. Двоє, сам знаєш, коло однієї не помиряться. Той Федько тож із базарних. На товкучці перепродує всяке барахло; браток неїн його добре знає. Я тобі не ворог, чого мені проти тебе щось мати, багато про тебе знаю, і шкода мені тебе, відверто тобі скажу. Хлопець ваш і справді нічого, і все про свого «папку» говорить, і справді дуже схожий на тебе, хоч і кажеш, що він не твій. Але так воно буває, буває,— кивала вона головою,— це через те, що жили ви разом...

Андрій пильно слухав, хоч йому тяжко було те слухати: ледве встигав за пострибом думок старої: знову, певне, забивала йому памороки.

— Ти от прийшов, і я подумала: бідненький він. Хіба ж воно легко,— вона приплющилася, покриваючи очі повіками із синіми артерійками, а гострий ніс роздув ніздрі. Відтак глипнула на нього і всміхнулася: — А ти думав, що я її родичка. Та нє,— стара засміялася і заводила головою. — Треба мені такі родичі, не дійде вона того... Коли хочеш мене послухать, таке тобі скажу: не шукай її, а тікай чим прудше, за три моря тікай. Федько той на товкучці торгує, але вона і від нього вже пішла. Помоєму, вона вже в Миколи живе. Як дуже хочеш знать, піди на товкучку, знайди того Федька, і він тобі все розкаже, бо дуже озлився на неї. А де живе той Микола чи й той Федько, не знаю. Вже давно не приходить до мене, бо я все казала, та й зараз кажу: женщині треба порядно себе поводить, коли ти хочеш, щоб люди до тебе повагу хоч яку мали. А тепер іди, чоловіче, йди, бо нема мені коли з тобою розбалакувати...

Він ще сидів якусь хвилю, але таки треба було вставати та йти. Стара всміхалася до нього вже зовсім добродушно, зникла і хитринкуватість, і нвїжаченість: сиділа перед ним тиха, стара жінка і дивилася на нього із теплим співчуттям. Тоді він остаточно зрозумів: у цьому помешканні таки справді немає Валька, а йому вже давно пора. І йому стало легко від того, що сьогодні нічого не виходив. Зітхнув на повні груди і почав незграбно вилазити з-за столу, зсовуючи зі стільця мережану накривку. Вже поспішав, бо не знав, якою буде наступна хвиля велемовства цієї жіночки: лайка чи співчуття? Цей їжачок на мереживному полі пильно дивився на нього, наче й досі ще був настороженнй і чекав від нього якогось небезпечного вибрику. Їжачок сидів за столом зі своєю тисячею голок, і в очах у нього не було нічого, крім отієї остороги.

Знову здивовано озирнувся по цьому мереживному царству і начебто почув шурхіт піску. Весь час сиплеться і сиплеться той пісок, і він не міг погасити в собі цього відчуття. Зирнув на малі скляні очка, що світилися проти нього, і буркнув щось схоже на прощання.

Пішов, схиливши голову, до порога і відчував у себе на спині два буравчики, стара, певне, невідривно дивилася йому вслід. Поборов спокусу обернутися, бо не було йому вже тут про що говорити і не було чого тут бути. Йому захотілося відчути м'яку постіль і нарешті звінчити цей наламутний день.

Стара там, у нього за спиною, звелася і пішла за ним слідом. Знав, що знову сяде вона на залитім світлом порозі й знову плестиме.

Вже зійшовши у двір, він таки озирнувся. Здригнувся раптово: очі старої світилися задоволено, навіть радісно.

— Можеш іще в Лебедихи про неї розпитатися,— сказала стара. — Вона десь на Павлюнівці живе, повинен знати.

Він рушив із двору, і йому раптом здалося, що там за спиною, з ганку, облитого ніжним жовтим світлом, пролунав сміх. Але вже не повертався, бо надто сьогодні втомився і вже не було йому ані до чого діла.

6.

— Бог з тобою, Петю,— сказала Лебедиха, стоячи на ганку і дивлячись, як він підходить до дверей. — Та на тобі лиця нема!

— Був у вас недавно, мадам Лебедихо,— почав на ходу Горбатий, несучи до неї своє скорбне лице,— а от мушу й сьодня безпокоїть...

— Та що це ти таке кажеш? — аж руками сплеснула Лебедиха. — Та приходь, бога ради, коли тобі вгодно.

— Нещастя мене жене до вас,— сказав трагічно Горбатий і став перед нею, розтривоженою і зляканою.

— Хтось помер? — злякано спитала.

— Бог милував,— сказав строго Горбатий. — У мене сталося нещастя.

— Ну, заходь, чого ж ти стоїш,— заметушилася Лебедиха. — Зараз мені все розкажеш, я тільки щось у миску вкришу, щоб не сухо тобі розказувалося. Голодний, певне, і зморений, сама бачу...

Він зайшов у знайому світличку, а за мент уже дивився на горби, круглі шматки пшеничанських полів, гранітні лоби, заховані в ліщину, як лице в кучері. Синє небо лежало на полях, над ними товклися білі хмари, і темно-брунатне застелля полів було пастельно приглушене. Лебедиха бігала в м'яких капцях, несучи до столу недавно зготовану смаженю, квашену капусту і свіжі огірки.

— Зараз, зараз все мені розкажеш,— примовляла вона, а він сидів з печальним лицем і тільки ледь-ледь губу собі закушував.

Од Лебедишиних кроків схитувалася підлога й стіл, від якого апетитно пахло, що ніздрі в Горбатого дрібненько посмикувалися, він мусив зрідди-годи проковтувати слину, що заповнювала йому рота.

— Такий невдачливий у мене сьогодні день,— сказав Горбатий, та Лебедиха кинулася на кухню ще й по хліб.

Він подивився на її вкриту рябим ситцем спину, на важкий таз і ще

важчі ноги з випнутим синім жиллям, і сум таки насправді огорнув його. Сколихнулось у ньому щось гаряче й незрозуміле: згадав раптом кіз, що пас їх малим на горбах. Кози були хижі й дикі, і він надаремно намагався зібрати їх докупи. Згадав він також і зелену траву, й ліщинові кущі, і горіхи, що їх шукав у тих кущах, і смак заячого щавлю, а найбільше смак козиного молока, бо він тайкома піддоював тих кіз. Так і зараз: в роті відчув солодке біле тепло, як і тоді, коли пив він оте молоко; стара сива вчителька, правда, вдарила його за те піддоювання палицею. «Ти попроси мене, і я тобі дам молока,— крикнула вона тоді,— а сам чіпати не смій!» Але він радше б видоїв всіх тих кіз, аніж просив би щось у тої гидкої старої — все-таки встиг у неї попити молочка! Не розумів до ладу смислу цієї асоціації, але завжди, коли дивився на Лебедиху, таке повторювалося: відчував смак козиного молока, і солодко мліло йому від того в животі. Може, через те смуток загойдав його солодко й утішно, і він відчув на серці блаженство.

Лебедиха вже сиділа навпроти і наливала в чарки, а він простяг руку, щоб накласти собі запахущої, приправленої часником печені.

— Уже мені вибачте, мадам Лебедихо, що я до вас зі своїм маленьким горем, але куди мені з ним податься, як не до вас? Сам я у світі зараз, як палець, уважаїма ви моя.

— Випий, Петю, випий. Тоді й розкажеться тобі легше.

— Печаль мені в душу стукає,— патетично озвався Горбатий, витираючи вуста після чарки. — Ідеш по вулиці — і тут воно, сядеш — і стукає...

— Не знаю чому, й я сама про тебе весь час сьогодні думаю,— добродушно проказала Лебедиха, і її важке обличчя з бородавкою на повіці стало просте і світле. — Ішла оце в церкву, сьогодні пречиста, то так мене і порвало: давай, думаю, зайду...

— І зробили б милість,— сказав Горбатий, і вони подивилися одне на одного.

У кімнаті було тихо. Діти Лебедишині десь віялися, тож почувався тут вільно. Позирав крайока й на краєвиди, що розгорталися за вікном. Зітхнув тяжко, а Лебедиха знову налила чарки.

— По оцій вип'ємо, і розказуй,— мовила вона. — Добра водка. Пий, і хай вона тобі на добро іде!

— Нехай і вам вона на добре йде,— сказав печально Горбатий... В мене зараз, уважаїма, зовсім душа розстроєна. Я навіть подумав: все, Петре, все! Так і подумав, мадам Лебедихо. Я навіть подумав базар кинуть, нема вже мені ні до чого інтересу.

— Як кинеш? — зжахнулася Лебедиха, аж схитнувся стіл.

Горбатий випив, обтерся, подивився на Лебедиху і тяжко зітхнув, пориваючи поглядом у тих любих серцеві краєвидах.

— Оце й прийшов вам сказать, мадам Лебедихо,— він звів на неї покірливі, повні суму очі. — Не торгуватиму я більше листом, на роботу встроюсь, найдеться і мені, а охранники піду, напитую вже. Валька оно теж сказала: кинь, Петю, це діло, приходь дитину глядіти. А скільки мені треба: тарілка супу, шматок хліба, і я ситий...

— Хтось, може, образив тебе? — обережно спитала Лебедиха.

— Отой йолоп,— зі сльозами на очах сказав Горбатий. — Спекулянтська, каже, морда!

— Так і каже! — зойкнула Лебедиха і зробила великі очі.

— Так і каже,— гаряче заговорив Горбатий. — Заберу, каже, всі твої вещі, бо ти спекулянтська морда. Продам і гроші собі матиму, а ти на мене не пожалієшся, бо ти спекулянтська, каже, морда!

— А ти пожалійся на нього, зразу, пожалійся! — вигукнула вже зовсім темпераментно Лебедиха. — Подумати тільки, обібрати бідного калічку!..

— Все, собака, забрав,— на обидві щоки Горбатого бризнули сльози. — Був у мене костюмчик... пальто, знаєте, чоботи і галіфе. Беріг я все те у сундуку, ключа на шиї тримав... А він як схопить мене за

шию. — Горбатий справді твки схопив себе за шию і аж очі поствв ив рогом,— тут, мені, думаю, й капут! Але нє, забрав ключв, вийняв веіщі і подався...

Лебедиха дивилася ив Горбатого повнимн жвху очима.

— Твкий бвн-дю-гв! — похитала вонв головою.

— Отакий бандюга,— згодився Горбатий. — Тягнеш отяк копійку до копійки... Я про той костюмчик дитиною ще мріяв. — Горбатий поклвв на стіл руки й дивився нв Лебедиху з такою чистою відвертістю, що в тої від розчулення вж сльозв по щоці поповзла. — Все я мав, стягиувся, иедоїдаючи: і пвльто шкіряне, й чоботи хромові, й галіфе... Таку я мечту мвв, мадам Лебедихо, оце зберу собі грошей на білет, одягиуся, як з картинки, і в тіятр собі піду.

— В тіятр? — з побожним жахом перепитвла Лебедиха.

— Отвку мрію я мав,— промовив він майже трагічно. — В тіятр я, уважаїма мадам Лебедихо, хотіа піти. Одягну, думав, галіфе, пальто, чоботи, як порвдошний, куплю білетв в перший ряд тв й сидіть буду...

Його обличчя рвптом скривилося, і він упав на стіл, тремтючи від ридань.

Лебедиха схнтнулася, трохи не перекинувши стола, і подалася до нього. Налила тремтячою рукою горілки і зажсбоиіла, зашелестіла над ним. А тоді втисла в звплвквне лице чарку. Він висмоктав її без видимої охотн, а в неї також покотилися сльози, і вонв обхопилв рвптом його гарну голову, притислв до своїх велетснських грудей і почвла гладитн і втішвти, в він у цнх несподіваних обіймах закоцюб і аідчув, що розтікається нв молоко. Від того ще сильніші сльози полнлися з його очей, і ще сильніше обиялн його голову ті гарячі руки, на які падали, як горошини, великі Лєбедишині сльози, і були вони такі пекучі, що проніквли Горбатому чуба і шкіру головн. Відтак аесь світ сплавиася для Горбатого а одне місиво, всі речі в цій кімнвті і той краєвид зв вікиом поламалися і розкришилися, бо він дивився ив світ через запону влвсиих сліз, поступово і сирвді переймвючись великим жалем до самого себе. Водиочас йому раптом захотілося покрити поцілунками ці гарячі пухкі руки, що все ще обіймали його голову, та й жалібно воиа над ним промовляла — уже сам вірив у свої сльози, у свій біль та втрвту, образу й уразу. Навіть здивувався, скільки він, бідахв, вартий співчуття й жалю.

Вдихав у себе солодкий запвх грудей, що притискалися до його щоки, і боявся, що ось зараз, зараз закінчиться це його щастя, розніме Лебедиха руки і відійде, а йому лишиться тільки згадувати про це потім у самотньому своєму ліжку...

Не витримав, повернув голову і легенько цмокиув кудись туди, в м'який розхит безмежного перса, прикритого жорсткою плівкою сукиі.

— Бідний, нещасний кв лічка,— жебоніла над ним Лебедиха. — Нема кому тебе втішити й пожвліти... Приходь до мене, коли хочеш, завжди зустрінеш у мене відчинені двері, бог би мене покарав, щоб я тебе не прийнялв... Чиств твоя душа, Петю, ох, чи-и-ста! Сльози в мене викликає. А того гаспида, дорогенький, в тюрму запакуй. Подай на нього в суд, каторжника триклятого. Я тобі завжди в тому пособлю...

Вонв твки покинула його голову, саме тоді, коли збирався він удруге цмокнути її розлоге перса, і по-діловому сіла навпроти нього.

— Яке воно пальто було, Петю?

Він звів залите сльозами обличчя, і воно в м'якому теплому сонці, що хилило до заходу, ствло прегврне.

— Про пальто я питаю, Петю! — озвалася Лебедиха.

— Шкіряне! — коротко й тверезо сказав він. — Тільки трохи приношене...

— Чоботи нові, хромові?

— Хромові,— твердо відказав він. — Ні рвзу не вдягані.

— А галіфе?

— Галіфе вельветове,— зітхнув він. — В пвху жовтою шкірою підшите...

— Дерматином?

— Що це ви таке кажете, Надєжда Нікаиороана. Я її грішним ділом а одному місці,— він клацнув пальцями. — Але такий аам хромчик, під пальцями наче шоаи!

— Бідний ти мій калічка,— зітхнула Лебедиха, а неї зноау з ока аниотилася сльоза, а йому до болю а душі захотілося, щоб аона зноау підійшла до нього і зноау пожаліла. — Бог покарає таоїх крнадннкіа!

— Він усе бачить,— тонким, іржааим голосом аиириииуа Горбатий. — Там аверху, мадам Лебедихо, він усе бачить...

Вони знали одне одного даано. Щоразу підіймаася він на Павлюкіаську гору, немоа на особлнаий шпиль. Щоразу не було це просте сходження: даічі на тиждень, а то й частіше зиаа саій обоа'язои долати цей шлях. Нестримио аабило його сюди, бо знаходив тут те, що йому таки бракуаало. Зрештою, був у цьому домі іиаиший, м'яиіший і благіший і стаааа иачебто третьою дитиною а цієї такої щедрої иа добре слоао і ласку жінки. Вабила його сюди не просто чарка і добра їжа, було в тому щось глибше. Через це аиходив иа Паалюиіаську гору з особлиаим піднесенням, а коли підходив до знайомої хаіртки, асе а иьому спіаало. Маа щасливу вдачу ие натрапляти иа Лебедишииих синів (два бельбаси, що зааждн сміялися, як тільки він переступав їхній поріг; Лебедиха аиерто посилала їх до шиоли, хоч иауиа ие лізла а голоау обом — аабила їх найбільше аулиця, де аони й пропадали з раииу до вечора, особлиао зараз, у канікули) — здебільшого при їхніх розмоаах не буаало саідків, зрештою, тільки без саідкіа стааав аін отаиий благий та м'який. Поступоао між ними налагоджуаалася спілка, якої він не знав ні з сестрою, ні з матір'ю (царстао ій иебесие!), иі з иим іншим. І хоч була Лебедиха старша аід нього рокіа на п'ять, не помічаа тієї різниці. Тут, у цьому домі, аідчуааа справдешиій затишок, иаче буааа загорнеиий у тепле уирнаало — тоді так любо диаилось у аікно і иа ті розлогі красаиди пенщансьиих поліа. Тоді аідчуваа м'яиу габу доброго і ясиого настрою, що поириааа його асього.

Сьогодні аін поаертаася додому задоаолений і апеаиений. Відчуааа приємну обаажиілість, як зааждн після доброї їжі й чарки, а маа таких обідіа аж даа. Спокій зааіюаався до його тіла через усі шпарн, гойдаа його, як хаиля човен.

Поаільно миааа хату за хатою, телеграфиі стовпи, ряди аіион, чиїсь обличчя, вогииин цигарои, машини, що з гурнотом проїжджали поаз нього; аози, иа яиих труснлися підаодчиии і їхні жіики, що сиділи ззаду на соломі. Минув аодогінну будку і иапіазатьмарене склом обличчя старої жінки, иша жіниа підійшла до того аіина з порожнім аідром, просунула а щілину монету, і із зігнутої труби вирваася, з шумом наповиюючи те аідро, пінистий струмінь. За будкою, иоло білої стіни хати, стояв гурт хлопчакіа, один з иих підбиааа иогою шматочок иожуха, утяжеиий олиаом,— зосьиу, трохи далі а просторому, зарослому трааою даорі діачатиа грались у штандер. Сонце зайшло за горби, і иавкруги асе заамерло, як зааждн а цю пору. Плиа над Паалюкіакою аечір, гойиий і затншиий; на лааочках біля хаірток жінки лузали насіиня, і лушпиння начебто не долітало до землі — аисіло лискучою смугою. З-за паркаиіа аисоаувалися гілки, иоирнті иалнтими яблуиами, зелене листя опустилося і аідпочиаало. Приємна кволість поаиаала асе його тіло, диаиася аін иа саіт иріз обаажиілі поаіки. Думаа уже про своє ліжио, і про те, що загорнеться затишно а сукняну саою коадру і солодко доаідчує сьогодиішиій день. Перед цим засуие асі защіпки, замиие замии і, ие засаічуючи саітла, зможе помарити сильки замаиеться про те, що сталося сьогодиі, а иайбільше про гарячі, духмяиі руки, що таи доаго обиімали сьогодні його голоау. Так, буа аін зараз задоаолений і спокійиий. Все, що хоче здобути, здобуде,— аіриа у те беззастережно. «Хай утрачають мої аороги»,— подумаа аін, провертаючи ключем у висячому замку саоїх даерей. На иього аійнуло зиайомим духом його гиізда, і аін удихиуа його иа поаиі груди, як адихають після грози чисте озоноае поаітря.

Закінчення в наступному номері

АНАТОЛІЙ КОЛІСНИЧЕНКО

БЛУДНИЙ СИН, або Страта Бога

НОВЕЛА-ПРИТЧА

«...брат твій сей був мертвим і ожив, пропадав і знайшовся».
Євангеліє від Луки

Грім убив подорожнього на вершині Царицикої гори. тільки він, далекозорий при старості, помітив рідне гніздів'я з трьома тополями у воді Бугу і заплакав, хоча ніхто повік не бачив його сліз, навіть він сам, навіть у дитинстві; власне, не грім (то тільки у народі так кажуть), а блискавка порішила Гордія Гомона, ще й на очах двох самосудчан, Степана Сколота і Марка Самборея, що тим біскуватим, грозовим надвечір'ям повертали домів з райгородського ярмарку.

Підсвічений власною скввкою, незнайомий чоловік, майже дідусь, простерши в бік Самосудів темні, венисті руки, лежав горілиць на продовгому, як тінь людини, пишному килимку звіробою, що тремтів золотими очима цвіту під останніми сполохами блискавиць, під світлом схарапудженого сонця, що врешті вирвалося із полону тучі, коли острів'яни наблизилися до збитого.

— Тпр-ру, окаянні! — крикнув Самборей на вимитих грозою до оксамитового блиску коней і запитально озирнувся на Степана Сколота, мовляв, мой, що маємо робити з цією жертвою грози.

— Великий, мать, сильно грішник був, що отак... — озвався Сколот і зіскочив з воза. — Р-раз — і нема чоловіка!

— Не скажи. Не скажи,— полюбляв Самборей всім та у всьому перечити. — Такій смерті і позаздрити можна. Хряп — і нема грішника! Як на фронті. Смерть як по заказу. А що, неправда?.. Стривай-стривай,— прикипів Самборей поглядом до мертвого. — А це часом не з наших чоловічок? Колись, десь наче бачив його.

— Кат його маму знає... Наче живий. І неживий з виду... — забідкався поруч Самборея щупленький, злодійнорукий Сколот. — Треба нам отака пригоденція? Ще скажуть — ми його порішили тут і облапошили... — натрапив Степанко липким поглядом маленьких теркуватих очей на червону пузату валізу біля ніг незнайомого. — Ей, ти!.. — боязко, мов на покійника, прикрикнув Сколот. — Чого розлігся тут, як у тещі на перинах?! Да, Марку, а він часом не розігрує нас?.. А потім ще й насміється на весь острів, як ми його, ледацюгу мертвого, та кинулися врятовувать... Знаємо ми таких артистів. Не сьогоднішні.

— Та з усього видко — розіграла його тут самого смерть. І натуралька,— задумався Самборей і почухав п'ятірнею свою волохату, давно стрижену потилицю. — Ось піди і спитай, Степа, де сидить у засідці на тебе твоя доля...

— Та прикидається, мать, п'яндило яке старе,— презирливо казав Сколот. — Залило сліпи, що й упало колодою мертвою посеред дороги. Ей, артист погорілого театру! — рішуче копнув Степан носком черевика в жовтий черевик незнайомого, але той і не зворухнувся.

Оті глупі команди до мертвого роздратували навіть врівноваженого від природи Самборея, й він нараз озлився на Сколота:

— Ох, і сколотина ти турецька! Не язикуй, а послухай краще чоловіка! Може, і живий ще. А я водою линув...

— Якою у біса водою? — скривився невдоволено Сколот. — На нього он яке грозище лило, і що? — нахилився він над тілом подорожнього та прислухався. — Не диха — раз, і серця ніяк не чути. Готов. І то ж треба! Ну, куди накажеш його везти?.. До себе в гості? До сільради?

— До,— похмуро кивнув головою Самборей, і з-поза крис його чорного старенького капелюха так і поллялася дощова вода.

— Ото потурнак! Так живий він чи ні? — лайнувся Марко.

— Та з виду ніби й живий...

— Лопати часом у возі нема?

— Хо! Що тут цвинтар?.. А ми гробарі?! — істерично, ніби вдавшись у плач, вйзойкнув Сколот.

— Забув, як жеребця нашого прибила блискавка? Так саме в грозу, і ми його прикопували... Не прикопували, а прикидали землею, і кінь одійшов.

— Хе,— всміхнувся хтиво Степанко. — Відійти то відійшов, а на лошиць після того удару тучі і не йшов. О,— витяг Сколот з воза, з-під зжовтілих переїдів сіна стареньку, іржаву лопату та подав Самборею; той нсквапом, знявши з дідика одежину, прикидав його мокрою землею; полишив тільки неприкритим рот.

— А раптом... Чим бог не шуткує? І видряпається із землі. Оживе там... Хор-рошого могорича з нього стеребимо, га, Марку?.. Он при якій грошві нещасний,— піднявши з куща звіробою пузатий шкіряний гаманець, примітив у ньому великі асигнації. — Нічого не скажеш, хороші грошики,— дивився Сколот на портмоне таким поглядом, наче б цілився із рушниці в яку звірину.

— Віддай сюди,— знервувався нараз Самборей і висмикнув з рук сусіда гаманець.

— Ти чого?

— Того.

— Здобич-бо спільна...

— Яка здобич? Яка здобич, турку?! — розкричався на Степанка Марко. — Це дядько мій... Що, не впізнав? — чомусь перейшов на хижий, ворожий пошеп Самборей. — Гордій Гомон. Забув?..

— Я й не хотів пам'ятати,— навіщось присів Степанко на мокру, зарошену траву під високим кущем звіробою, і золотавий відблиск його цвіту, немов світло церковних свічок, упав на ліву половину Сколотового зблідлого лиця. — Це... то-той... людолов?.. Що з маузером ганявся у колективізацію за нашим острівним людом?..

— Коли то було?.. Було, та спливло,— вийняв Самборей із портмоне паспорт убитого, й знову з капелюха Марка полилася вода, тільки вже на паспорт Гомона.

— Що спливло? Що, питаю тебе, спливло?! — Гарячий Сколот ухопився за темний держак лопати й замахнувся нею на Самборея. — Кров'ю і сукровицею десь по Сибірах сплив увесь мій рід від цього людолова! Забув? То я згадаю тобі зараз! Усі ви Юдаки,— (вуличне прізвисько Гомонів і Самбореїв),— одним миром мазані! — опустив Степанко заступ на землю. — Той німцеві зад лизав, а зараз у партії процвітає. А цей,— озирнувся Сколот на Гомона, прикиданого мокрою землею, в якій живими краплинами крові метушилася якась червона, чорними накрапами, комашва,— цей... і церкві голову... дзвіницю зніс, і людям, якби то собаки були, стинав, проклятий! Ото бог вмітна та й грохнув тут гада! — переможно глянув на спантеличеного Самборея Сколот і, забравши з воза діряний мішечок, у якому ворушився вивторгува-

ний нам на ярмарку породистий кріль, подався геть від Марка. Спинився серед мосту й, ветматично віддихуючись, оглянувся на Самборея, що безпорадно стовбичив на вершині гори, та проговорив до напруженої течії Бугу:

— Усіх би вас отак, як того вашого Гомона, то, може, очистився б народ од наволочі... Дихати б легше став...

Земля іще раз зглянулася над своїм грішним поріддям: вissала з тіла Гомона смертну енергію блискавки, і він почав очумувати, але, раптом стямившись, що вже похований, закиданий землею, замалим не врізав дуба від розриву серця. Скрипнув на зубах пісок, і Гордій відчув, що таки дихає. Дихає! Похований, але чомусь живий! І страхітливе відчуття свого похованого життя, власне, напівіснування, здається, перелякали його більше, ніж удар блискавки, аніж близький розрив серця.

«Що ж це за смерть така, коли живий? — спробував він ворухнути ногами та руками, але вони, зомлілі під кам'яною вагою рідної, самосудівської землиці, не підкорялися. — Не смерть це, а потойбічність. Не тобі, партійцю, вірити в такі речі. А жить як страшно хочеться! — заплакав він у землі. — Значить, все-таки є рай і пекло, будь неладне воно! Ха-ха! — видається, став кидати розум голого грішника в такій нежданій, холодній, випадковій, як вважав Гордій, мізерній могилці. — Ха, можна подумать, що й могили є теплі... Витеплені, як нужник у квартирі начальника тюрми. Так що виходить, Гордійчику, з товаришем господом богом поговориш. Аха, стане він із катом-професіоналом теревені правити. Сильно треба я йому. Спихне у департамент найстаршого чорта-біса — і клямка,— вивільнив Гомон болісним порухом напівмертвої голови очі від землі та побачив над собою рідне вечірнє небо з блискавками потривожених грозою бузьких стрижів і знову знепритомнів.

Копіткий, хазяйновитий Марко, попльовуючи на гарячі, сухі пальці й німо ворушачи губами, старанно, як школяр, вдруге чи втретє перерахував гроші нещасного родича, націлився був втиснути гаманець у завузьку кишеню своєї курточки з чортової шкіри, але передумав, видко, та, вичуввто зиркнувши в бік родича під купою свіжої, де-не-де зовсім мокрої землі, поклав гаманець з документами й асигнаціями на піджачок Гордія, що лежав на тугому кущі звіробою; кущ здригнувся і струсив прямо в рот Гордія рожево-золоті, кольору призахідного сонця й цвіту звіробою, рідкі, важкі краплини, останки грози.

— Хух ти,дика халепина! Розкажи кому, так засміють в анекдот! — ніяк не міг дотумкати розгублений Самборей, як йому вестися далі в цій похоронній оказії.

Усміхнувся Марко добрим великим ротом, бо пригадав оповідки хрещеної матері («Так і Гомон мені хрещений батько! Ай-яй-яй, як же те забуть?») про те, як хрестила вона з Гордієм його, Марка, в сусідньому селі серед зими, як загубив його немовлям Гордій із санок у заметілі, коли вертався додому, та ледве знайшов під ранок...

Самборей підійшов до Гордія, нахилився над хрещеним, торкнувся вказівним пальцем його посинілих губів і бридливо відсмикнув руку від хижо розкритого рота. «Так-так, ось і кінець вашій гордині, дядьку Гордійчику. А якими ж то ми першими з найперших активістів були на острові! Хо, аж руки по лікті в крові! З церкви, глуаєць старий... Ні, тоді героєм був, молодим, буйним, як сто громів! З церкви хрести взявся знімать. І так страшно, обнявши хреста, як брата рідного, падав на твоїх малих очах з бані церкви на землю і прибивсь упівсмерть. Он як може чоловіка закручувати життя наше покручене!.. Та в житті і прийомний хрещений був, і заспіває було: «Нащо мене породила, мамцю рідна...» І чарчину вихилить, і пореготати з кимось великий мастак. І як то такий сильно партійний — та все життя займатися отим страшним ремеслом — розстрілювать осуджених на смерть людей?.. Ось тобі й виграв на божу лотерею — самого так біблейно застрелила блискавочка!»

СТРАТА БОГА

прнтча на одпу дію

Камера смертникіа. Врвкішній обхід «келій» приречених в'язкіа, і кам'яні корндори тюрмн, немоа церкаа, полншена даапо саяткмк, аипоанюються металеаим андзаоном ключіа у руках аартн, наглядачіа.

Крізь барабанні заукн каблукіа каглядачіа, крізь смертельний, могильнкй аідчай тюрми чутк даа голоси. Одкк: «Яке, мой, аннце, аиходить сей рік! Божий промнсел! Мускус! Ароматнще, букет... От що то значкть — багато сонця. Тількн оце під голодовку було таке сонце...» Другнй голос: «То чого ж, Адаме, запросиа би на той божий промисел, себто аннце...» — гугнявить у широкий, як кінське аухо, ніс здороаекий наглядач і відмикає грнмучий замок до камери, де скдкть старекькнй, здається, старішнй за саіт, пресиаий дідусь. Над його луняаою головою аксоке гратчасте аіконце, новите диминм пасмом старого пааутиння із мертаим, зотлілнм пааукок посереднкі. Вслід наглядачеаі, аласке, аідсторокиашн його абік, заходять до кам'яної кліті даоє слідчнх. Попереду, з аладним ротом і перебитим, крнанм носом, пристаркуаатий, одутлуаатнй слідчий соанкого англяду, темкнй очима й серцем. Другий геть молодекькнй, так подібний до поета Блока, що дідусь мало ке анпаа зі саоєї замкслепої незаорушкості. За слідчими зсутулеко, заадякн кадвереджепому хребту, ледае атискується у аузькі металеаі даері камери смертиккіа тюремний кат і «допитуаач» — мучктель Гордій Гомок.

Слідчі атакоалюються наапроти срібкого дідуся ка табуретки; Гордій, обпершись об сиру стіну камерн, заіруаато жде допиту старого та аже обоа'язкових при такій спраас нещадних, аинахідлиаих тортур, надто над політичними смерткиками; щопраада, дуже не любиа Гомон кроаі пркречекнх, взагалі бачити її, иааіть не людську, а й таариин...

Дідусь глянуа ка прибульціа ласкаакм, усерозуміючим поглядом, і Гомок по-селянськоиу спіачутливо здкауваася — звідки а цього кещаского, вкдається, легшого аітру смертника така сердечка ласкавість, кааіть якась божеаілька приаіткість до саоїх кещадких мучителіа; ще й до асього дідусь запитаа у Гордія:

— Так то ти, сику, збираєшся нести мій хрест ка ту гору?.. Глядк ж бо, не донесеш. Надто аже аін аажкий — упаде потому на асе таоє потомстао. Нааіть на карод тай зноау може апасти. Але що я кажу? Не видіть тобі саого потомстаа, бачу, як крізь сльозу: убило тебе безпліддя.

1-Й СЛІДЧИЙ, *в літах*. Вк, старче, хочете сказати, що Гомок гнлун? Га-га-га! Ти чуа, Руслаке? — озирається ка молодекького слідчого. — Ні, ан зух! І треба аам отак страшно рнзнкуаати з аласним катом? — розаіа убоки коротенькими, тоастими й рожеаимн, як аарека коабаса, руквми. — Він же одним махом у порох аас зітре! Ох-хо, а ще мудрими себе аважвєте...

ДІДУСЬ. Усі є прах, тількн...

2-Й СЛІДЧИЙ. А зітре. Вн б ліпше без канітелі, дідусю, акклали усе — і крапка. А то зноау почикаєте тут перед нами каноао Біблію переписуаатк й перебріхуаатк. Нааіщо аам оця старозааітна демагогія? Хреста нести аам... На Голгофу... Ет, капускаєте нам тут туману опійного...

Нарешті образа з уст старого, аидко, докотилася до тугодумного Гомока, й аін, по-бичачому опустивши на грудк голоау, масиану знизу, з дрібними полум'якистими кучерикамн, що закрнаали кизекький лоб і майже сягали апертим острішком масиаиого, наче лнтого з чааупу, перенісся, аідхаркаася у парашу смертника та моанв глухо й мстнао:

— Ввм якого, гражданік смертник, хреста кести: залізкого, камікного чн... Вн зкаєте, я аже а чотнрнадцять літ, слааа богу... — заткуася при слоаі «бог» Гордій, і йому ачулося, качеб знову, як при останньому землетрусі, здркгнулась кам'янниця тюрми, а душа, прохромлена глеаким чорним острахом, раптом, кі з сього ні з того зааила у хащах його єстаа, голосно та аідчайно, кемоа псюка на мерця, і Гомон лячно озиркуася ка

присутиіх, чн, бува, не чують і вонн того навісного скімлення його душі. — Так кажу ввм — я вже в ті рочнн свої підиімав бугая-трнлітна і міг протягти його сто метрів або без довбні, нуланом за одним махом убить на місці. Тан що, дідику...

І-Й СЛІДЧИЙ. Ну, навіщо, Гомоне, так брутально? Ото кажу ввм — нраще не зв'язуйтеся з ним,— майже непомітно підморгнув старший слідчий Гордієві,— він і маму рідну заставить самого себе нанову народить. Снла чоловік!

Дідусь, перебираючи тоненьнимн, майже прозорими, як сльози, пальцями рожевуваті, з бурштину, чотки, мовчав, втупившись у нвсліджену підлогу намери.

І-Й СЛІДЧИЙ. І ще: я абсолютно не розумію, убийте! — не розумію, не можу дотумнати — навіщо ввм оця, така наївнв, несучасна маска: сьогодні ви представлнетесь перед нами ян сам господь бог... Ну, снажіть на мнлість: хіба можна кому-небудь арештувати самого бога?.. Абсурд! До того ж телячий! Насправді ми твердо знаємо — ви глава, один із ватажків українського націоналістичного центру, метою яного є повалення існуючого ладу і проголошення Українсьної Народиої Республікн! Чн ви гадаєте, масна господа бога врятує вас від заслуженої нари?

ДІДУСЬ. Нехай нарн лякається злочинець і...

2-Й СЛІДЧИЙ *(по-півнячому зикнувши).* І ми?!

ДІДУСЬ. І ви.

2-Й СЛІДЧИЙ. *(До старшого слідчого).* Отаної, Симоне Фастовичу! Тан ми тут підсудні чи?..

ГОМОН *(із припізнілою люттю).* Гей, тн, мармон! Так скажн мені, онуча стара, ян то я можу свою матну та себе наново народити?

ДІДУСЬ *(усміхаючись).* Не мовив я таного. Це ось пан старшнй слідчнй казав. І сказав правду.

ГОМОН. Я тебе питаю. — Сночив до старого, заніс було вгору шерстиписту руку вдарити дідуся, але Снмон Фастович одним поглядом зупинив намір ката.

ДІДУСЬ *(до Гомона).* Прнглянься до рунн своєї.

ГОМОН. А що? *(Помічає, як з пальців його правиці сочиться і падає долу чорна-пречорна кров. Лякається. Ховає руку за спину. Знічено мовить слідчим).* Розбив учора, ян рубвв дрова.

ДІДУСЬ. Ні, відтепер кров буде до нінця днів твоїх із тебе спливати. Твка воля моя.

І-Й СЛІДЧИЙ *(сердито й роздратовано).* Гомоне, ану покажн руку. — Той слухняно простяг над столин слідчого велнку венисту руну, і нров направду з пальців правиці скрапнула на протокол допиту старого. — Тьху! Заберн!

ГОМОН. Прввду нажу — рубав дрова.

2-СЛІДЧИЙ *(догідливо).* Тан-тан, Симоне Фастовичу, я і вчора бачив його поранені пальці.

1-Й СЛІДЧИЙ *(з недовірою).* Тан це... щось і на нров не схоже. Га, Гомоне?

ДІДУСЬ *(бридливо).* За всіх часів нров натів і мучителів мала одни нолір.

1-Й СЛІДЧИЙ. Так-так, але... я, здається, нитав вас — навіщо носите подвійну масну?

ДІДУСЬ. Така вже прнрода людини, що, найчистіша, бодай малесеньку, прозору, та змушена носитн маску. Деколи непомітну і для стороннього она. Носить, і нрай. Хоча б заради самосхорону від лнхих людей.

І-Й СЛІДЧИЙ. Не смішіть мене, добродію. Якщо ви наполягаєте на тому, що ви бог, творець нас і всього сущого, тан нащо, питається у задачі, самі клянете прнроду своєї людинн?.. Чн ви, може, нн сліпе цуценя на оживання в онуст, взяли та пожбурнли ту нещасну людину, мовляв, ноли виживе в хаосі навколо себе, житнме, а згине, тан і буть?.. Га?

ДІДУСЬ. Чого ж. Суть ви вловили. Півсуті, можна вважати: коли не

хоче рухатися людина сама в собі в бік ідеалу, тоді, власне, вона в собі й гине. Так вона повинна розвиватися. Коли ж вона зраджує власну першоідею, то...

1-Й СЛІДЧИЙ. Так ви вважаєте *(повів головою з жовтуватою, немов місяць на гратах камери, втиснутою у череп лисиною)*, що ось і він, кат-професіонал, «ісполнітель» вироків, також має наближатися до божого, чи як ви там кажете, ідеалу майбутньої людини?.. Ні, Русланчику, я всмерть люблю отакі філософські розваги. К бісу протокол, пане боже, чи як вас там! Так відповідайте! Чого ви в рот води набрали? Адже, виходить, і ката ви передбачили, коли творили нас, грішних?.. Так ми тоді, виходить, на своєму місці сидимо тут? Хе-хе! Так кат вам вас же першим і розіпне на хресті з дерева, вами ж твореного!? Ні, тут щось прин-ци-піально, пане боже, не те!

ДІДУСЬ. О, ні. Кат — то вже ваш плід, ваш лихий геній вселенського гріха.

1-Й СЛІДЧИЙ. Виходить, разлюбезний благодетелю, ви спочатку створили нас — і враз розчарувалися? *(Підморгнув Симон Фастович Русланові з таким виглядом, наче б загнав старого на слизьке).* Чого мовчите? Ні, Русланчику, ця історійка дуже мені нагадує оту притчину з режисериком, котрий узяв і покинув не тільки свій паршивенький, провінціальний театрик, а й дружиноньку з дев'ятьма дітьми без аліментів,— здихай голодною смертю і згадуй мою розлюбов! Точнісінько так, виходить, і ви, пане боже, дмухнули в нас святий дух життя і в ту ж мить розчарувалися у своєму творінні, себто в людині? Тоді навіщо, питається, в задачі, отака вселенська, глобальна комедія? Ні, подумать тільки! — пустив слідчий у бліде лице старого синювато-сивий клубок диму з люльки, хмарка диму огорнула дідуся, затим поволі зачала здійматись угору, до мертвого павука в його мертвім павутинні на гратах камери смертника.

ДІДУСЬ. О, так *(зітхнув)*. Упав, упав Вавілон, велика блудниця, став пристанищем бісів і пристанищем усякого нечистого духу, нечистої і гидкої птиці; бо несамовитим вином блудодійства свого вона напоїла всі народи, і царі земні прелюбодіяли з нею, і купці земні розбагатіли від великої розкоші її.

1-Й СЛІДЧИЙ. Значить, несамовите винце, кажете? Правильно, правильно, пане боже. Революція — найнесамовитіше вино! Кров, норна, буря і натиск! Чим же то вам так сильно не до вподоби цей катарсисний процес? Ай-яй-яй! А ще центрик всесвіту із себе корчите... І до чого тут, питається, ваш давно зотлілий, зі смердючою, трупною філософією Вавілончик?.. Молода революція і руїна? Га?

2-Й СЛІДЧИЙ. Жерти смерть як хочеться, Симоне Фастовичу. Кидаймо цю софістичну демагогію — і до справи.

1-Й СЛІДЧИЙ. Ну, ні. Зачекай. Я ще не виставляю проти його блудниці, себто Вавілончика такого геніального, вищого за божий промисел, дійства, як світова революція. Ото, Русланчику, винце! Усім винам вино!

ДІДУСЬ. Так он *(показує разом чоток на пальцях на руку Гомона, що все кривавилася, і Гордій тримав правицю над парашею, і в камері враз став чутним важкий, як у ртуті, видзвін смоляної крові ката)*. Чим не винце?

1-Й СЛІДЧИЙ. Стоп! Стоп! Оце так кіно! — сміється хижо й забобонно. — А я, ваша милість, кажись, уже раз мав справу з вами... Голову даю навідсіч, Русланчику, я цього старого типа вже раз, у вісімнадцятому році... розстрілював! Розстрілював, як пить дать, на кризі Дніпра, під Каневом...

ДІДУСЬ. І Тарас Григорович зі своєї могили так печально глядів, як українці українця трощать на льоду Славутича. Було, було. Ще у вас карабін англійський у руках був, вінчестер із чорно-червоним ложем,— печально всміхнувся старий, і чотки в його руці також засміялися ледь чутним бурштиновим смішком.

1-Й СЛІДЧИЙ. Що вінчестер, було *(втирає коротконалою рукою враз спітніле, спите обличчя)*. Але я ж вас справді прикінчив на кризі серед Дніпра!

2-Й СЛІДЧИЙ. Не може буть! Тоді як, Фастовичу, він раптом тут опинився?

1-Й СЛІДЧИЙ. Біс його знає.

ГОМОН. Знать, під мухою цілилися *(отирає вкотре крививу руку об гинчіристий носовик)*. Попався б він мені! Я горобця на льоту шаарк — і нема! *(Прицілився Гордій зизим оком у бік гриток камери, де раптом вмостилася сивенька, мов осінній дим, горличка, вертіла благородною голівкою, начеб визирала когось або щось інтересне в камері смертників)*.

ДІДУСЬ. Не тужтеся сильно, громадяни, ви давно себе в собі вбили, понищили, розстріляли.

2-Й СЛІДЧИЙ. Як-то? Я, наприклад, з вами ніколи справи не мав.

ДІДУСЬ. Помиляєтесь, юначе.

1-Й СЛІДЧИЙ. Ви, паннку акторе, не гостріть на нас так сильно зуби: самі ж бо є свідком, як ми втілюємо в життя фактично ваші, біблійні гасла, коли можна так сказати,— до ноги, під корінь і з кров'ю вичищаємо суспільство від усілякої нечисті а класовій, воістину святій боротьбі! Ось і вас прижучили, ха-ха! — а ви все поринаєте в свої абстрактні, небесні сфери.

ДІДУСЬ. То так. Над кожним народом, великим і малим, у його ноосфері висить... не те слово — вічно присутніс бог того ж народу, його судьби і майбутнього покликання.

2-Й СЛІДЧИЙ. І над Україною?

ДІДУСЬ. І над Україною.

2-Й СЛІДЧИЙ. Виходить, ви бог української судьби й республіки?

ДІДУСЬ. Зневажаю похвальбу.

1-Й СЛІДЧИЙ. Так, виходить, над Україною висите?.. Розчудесно! Ну, а звідки, питається... інтересна задаченція, га, Руслане! Звідки у пресвятого духа і господа бога України та долари, фунти, франки?! *(Ласкаво, майже ніжно поспитав слідчий і раптом, як з прив'язі зірвався, перейшов на лайливий крик)*. Ти, старий ідіоте, коли сам недоумок, так не роби з нас подібних собі! Який центр фінансував твою націоналістичну банду?! — зревів Симон Фастович, аж Гомон, що задрімав з окривавленою рукою над парашею, підплигнув на молодій, пружинистій сідниці.

ДІДУСЬ. Валюта — приманочка.

2-Й СЛІДЧИЙ. Він, Симоне Фастовичу, думав-гадав, що у нас тут якась ідилічна рибалочка з юшечкою. Пікнік *(Сміється)*.

1-Й СЛІДЧИЙ. Яка приманка? До нас ще ніхто самотужки не напрошувався... сюди. Га-га! *(Старший слідчий розреготався)*. Дайте яду — отравлюся! Вперше здибую отакого типа. Ну, що ти скажеш, Руслане, на такий поворот?

2-Й СЛІДЧИЙ *(покрутив вказівним пальцем біля своєї скроні)*. А що? Тю-тю, Симоне Фастовичу. Він навіть не з погорілого театру, як я спочатку гадав собі. Він просто-напросто з нашого дурдому атік.

1-Й СЛІДЧИЙ. Воно, може, й так, але... *(Замислився і нираз стрепенувся, начеб його осяяла проникливі, «слідчі» ідея)*. А що скаже, так би мовити, здоровий глузд із народу? *(Глянув у бік Гордія, що млоївся без діли в кутку камери)*.

ГОМОН *(з ненавистю позираючи то на руку, яка сочилися чорною кров'ю, то на впертого старого навпроти старшого слідчого)*. Кінчайте резину тягнути. Краще вручили б мені цього старого козла хоч би на п'яток хвилин, так я його вам, як карася в сметані, на стіл піднесу! Покірненького та згідливого — підпише вам яку хочете бомагу. А то все балачки теревеняться,— презирливо додав Гордій. — Самі добре знаєте, цих шпійонів там... добре вчать баки забивати. Як по нотах. Так що можете його ще довго слухати.

2-Й СЛІДЧИЙ. Раціо.

ДІДУСЬ. Не може бути в рабів раціо.

2-Й СЛІДЧИЙ. Ви чули?! Ви чули, Симоне Фастовичу, що змолов цей, покинутий розумом тип?! Ну-ну, продовжуйте, ми при службі, дисципліновані, вміємо слухати.

ДІДУСЬ. Уся трагедія ваша, країни та ваших ідей у тому, що ви раптом з рабів, голих, ну, бідність — іще півлиха... з рабів темних, злобивих і змлілих у своїй судьбі, ви! — раптом запрагли бути володарями світу, майже богами! Ні, це прекрасно, коли занедбана людинка та враз відчує себе богом! Але ж хіба боги мають право буть такими темними, сліпими в ненависті, так кровожерно класти на олтар примарної свободи стільки безневинних жертв?!

2-Й СЛІДЧИЙ *(майже на вухо Симону Фастовичу).* Ви чуєте — він уже нахрапом заперечує сутність нашої революції. І горне-бере здалеку, контра! Я ж казав вам, говорив, попереджав.

1-Й СЛІДЧИЙ. Стоп! Стоп! Приїхали. Ну ж бо, скажіть мені, добродію всесвітній, коли ви таким насправді є, скажіть — хіба прихід вашого сина, Христа, на землю палестинську, а його віри-ідей у катакомби Риму та не був тою ж самою революцією, котру ви нині так гаряче й ненависно заперечуєте?.. То нащо, їдрі ваш корінь, тут мені отакі витимонії розводити несусвітні?!

ДІДУСЬ. Він крові не провіщав. *(Старий зітхнув і гидливо відвернувся від слідчих, потому знову заговорив тихо).* Один розумний чоловік, майже ровесник ваш *(звертався до Симона Фистовича),* істинно сказав: «Коли народився Христос, перестало битися серце Риму. Організм монархії був такий величезний, що треба було віки для того, аби всі члени цього тіла перестали конвульсивно рухатися; на периферії майже ніхто не знав про те, що сталося в центрі. Знали про се тільки люди в катакомбах...»

1-Й СЛІДЧИЙ. Сумнівні паралелі, шановний: у нас надто молода революція, аби кидать їй у лице такі зловісні звинувачення. І плюс до всього — усе, весь світ зараз живе одним, найрятівнішим — очікуванням вселенського вибуху — світової революції!

ДІДУСЬ. Їй-же, ви геть стратилися а розумі на своїх вибухах. Добром се не скінчиться, повірте мені хоча б тому, що я вічність живу в цім многогрішнім світі... Та й, зрештою, усе з часом старіє, молодий чоловіче. *(Дідусь зітхнув).*

1-Й СЛІДЧИЙ. Ось ви, вибачте, звичайно, за мої жорстокі слова, також старий, руїна, можна вважати, але хочете представитися перед нами мудрієм із мудріїв, чи ж не так?

ГОМОН. І члени ваші *(регоче)* не перестали поки що конвульсивно смикатися, як ви кажете...

1-Й СЛІДЧИЙ. О-о! — багатозначно звів угору вказівний палець, заплямлений у чорнило. — Зважте, шановний, це знову ж таки глас народу. Найістинніший, можна сказати. А я такому тільки зроду-віку вірю. Молодчина, Гомон! Стріляй — не подумав би, що під отакою глибоко філософською зорею зродила тебе мати.

2-Й СЛІДЧИЙ. То так: мовчить-мовчить — німий, а як рубоне з плеча — так і голову свою шукай у траві! Самородок!

1-Й СЛІДЧИЙ *(на вухо молодому).* Самовиродок.

ДІДУСЬ. Істину речеш. Тільки ти, Трамтотане Симоне Фастовичу, недалечко втік од свого персонального ката. А може, й перегнав, бо він, бачся, темний геть, а ти ж дещицю, здається, просвітлений. Тільки скажу тобі прямо — не тим світлом, що треба.

1-Й СЛІДЧИЙ *(роздратовано).* А якого ще вам треба світла?.. Ні, мало світла. Я що, ліхтар вам?.. Гордію, принеси води. Там у мене в кабінеті зельтерська. Та прихопи наперсток соди. Вічно в мене від цих політичних божевільно скаче кислотність у шлунку... Так, ідіоте старий, — несамовито зревів нараз старший слідчий, — у вашому так званому божому олтарі зброя!? Звідки десять англійських вінчестерів, три маузери, гранати, купа набоїв, вибухівка?! Чи у вас там, на небесах ваших фальшивих, також присуджують до вишки?! А звідки валюта?! — виряччився Симон Фастович на дідка й, підхопившись із табурета, угвинченого в підлогу

камери, вирвав з рук старого чоткн. — Ось,— другою рукою вихопив слідчий з нагрудної кишені синюватий папір у чорну клітинку,— документ і ваш особистий підпис про точну дату повстання! Так-так,— задумався і зиркнув на свій годинник у гадючці чоток старого,— ха! Га-га! Так оце, добродію, через тридцять і одну хвилину має початися ваше повстання!? Хор-рошо ми вас накрили!

ДІДУСЬ. Проти вас не можна повставати.

1-Й СЛІДЧИЙ *(подивовано)*. Ну-ну, інтересно... Чом би то проти нас не можна повставати?

ДІДУСЬ. Повстання на повстання? Крові народної не вистачить. Самого народу. А що без народу ваша найсвятіша, найвища мета?.. Коли нація тільки засіб для нової тиранії, так тиран може один зостатися. Ха-ха! — єхидно всміхнувся старий. — Тоді без хлібця навіть полишиться ваш тиран і вмре з голоду.

1-Й СЛІДЧИЙ. Який тиран? Що ви верзете?! Нема у нас ніякого тирана! — говорить так, наче його слова вже звнотовував молодший слідчий, що вж нашелешив вареникуваті вуха на мову дідуся.

2-Й СЛІДЧИЙ. Ні, зачекайте, Симоне Фастовичу. Якого... тирана і де його він вишукав у нас?

ДІДУСЬ. Знаєте, мене завжди найбільше цікавив один, вельми потаємний і надзвичайно складний процесик: перехід звільненого раба в тирана. Премного віків — море часу! — я думаю-гадаю над сим процесиком. Раб і тиран...

1-Й СЛІДЧИЙ *(роздратовано)*. Натяк утяли. Чи не так, Русланчику? То, виходить, пане боже, чи як вас там, статус-кво? Ви, значить, хочете навіки-віків увічнити раба і ніколи не звільнити його?.. Го-гой! Логіка, скажу вам, далеко не господня!

ДІДУСЬ. Ну, чому ж? Геть навпаки, шановний. Не тільки мені, самій природі супротивне будь-яке рабство. Візьміть метелика — найвільніша істота. Навіть трава, хоча вона також мислить, у повній свободі. Хе-хе, тільки в рамцях своїх тендітних можливостей...

1-Й СЛІДЧИЙ. Бачте. Все ж рамці. Багетики свободи... Так, ближче до каси,— ви вважаєте нас... маєте нас за колишніх рабів, котрі, не помічаючи того нібито, поступово перетворюються у тиранів? Так я вас зрозумів чи ні?

ДІДУСЬ. Я вам одверто казав, що іще до вас мене жорстоко цікавив процес переходу раба в тирана. Можливо, колись будуть досконаліші революційні вибухи, але поки що цей проклятий і такий мстивий процес зрю у кожному вибусі.

2-Й СЛІДЧИЙ. Можна подумати, що ми ось із Симоном Фастовичем взяли і вигадали ці вибухи. Вони існують незалежно від нас, так навіщо, питається, їх проклинати чи заклинати. Вони неминучість. Чи ж не так?

1-Й СЛІДЧИЙ. Ні, коли ви всевишній,— так ви і є найперший революціонер! *(Сміється, позираючи на свій годинник)*. Усе, крапка. Тепер, голову даю на відтин, ніякий ви не господь бог, а просто-напросто примітивний... Ні, не те слово. Такий собі артистичний, прикметливий авантюрист, і годі. Хо-хо, арештований господь бог! І не присниться таке, Руслане. Смішно. Ось і поминув, сплив час вашого повстання. Чуєте, не гримлять гармати. Ніхто не йде на приступ вашої камери. Як же воно так вийшло — строк повстання призначили, а його ні звуку нема?.. Нічого собі месія.

ГОМОН *(презирливо)*. Да не валяндайтеся! Ха, він висить над республікою! Як? Угору ногами? В мене тільки так висять! Кінчайте комедію! — Видно було по обличчях слідчих, що навіть вони побоюються цього неандертальського вигляду, свого «рідного» ката.

1-Й СЛІДЧИЙ. Не спіши, Гордію, як голий... Так оце, пане отче, я так зрозумів вас: висите ви над Україною (ха-ха, хоч іще ніхто не бачив вас, навіть за хмарами), висите, хай так, її національним богом і правите духом республіки. І довго, інтересно знать, ви виконуєте таку благородну ролю?

ДІДУСЬ. Вічність.

1-Й СЛІДЧИЙ. Таке-таке. Цікавий поворот, га, Русланчику? Плануєте там собі нові повстання, а тут так гнівно виступаєте проти революції! Судьбу республіки в руках тримаєте... Нічого не скажеш, історичний дідусь.

ДІДУСЬ. А ви ж гадали, усе довкруг і в вас самих іде примітивним свавоплином? Ніщо, ніде у такий спосіб не рухається, зарубайте собі на носах.

1-Й СЛІДЧИЙ: Ну, ясно, ви генеральний плановик *(сміється)*, прокурор, судця й адвокат наших доль. Ех, Руслане, пора кінчати із цією ідіотичною виставою.

2-Й СЛІДЧИЙ *(втаємничено-єхидним голоском)*. Ну, коли, пане отче, ви такі вже розмудрі на своїх ідеальних небесах, то навіщо допустили, так би мовити, для свого персонального українського народу стільки трагедій крізь усю історію, океан крові, війни за війнами?.. Хіба ж ви не могли змилостивитися над своїм народом? Одним жестом руки... що я кажу! — одним своїм божим помислом зупинити отой трагічний дев'ятий вал, поставити греблю зі своєї вселенської мудрості всім тим бідам?..

ДІДУСЬ. Питаннячко під дих, як кажуть на твоєму рідному хутірці під Полтавою *(сміється хитро й вдоволено)*.

2-Й СЛІДЧИЙ. Я не малорос... за мисленням і за ідеєю.

ДІДУСЬ. Ох-хо, горе світу від таких. І велике горе. А коли якоїсь пекельної ночі призабута кров візьме та повстане в тобі, отроче? Що тоді коїтимеш? А я знаю — кров страшно, буває, мстиво кличе. Та візьме і спалить тебе на своїм страшнім вогні, як єретика. А то найстрашніша смерть — згоріти на полум'ї власної крові.

2-Й СЛІДЧИЙ *(острашливо поводячи вбоки миленькою головою, наче змія йому облягла кільцями шию)*. Ти не крути, старий... Ти дай відповідь на наші сакраментальні питаннячка. Назвався грибом... Чого крутиш, як циган сонцем?

ДІДУСЬ. Мовчу, бо надто велике не під силу твому некріпкому мізку. Не осягнеш. Власне, з богом ти вже не маєш права говорити. Все ж на прикладі твоєї грішної екзистенції я спробую розтлумачити тобі, чому зараз, в цю мить, навіть мені несила сотворити, власне, пересотворити тебе в янгола. Ні, я б рад був тобі зарадити й допомогти. Але на серці твоєму, на руках твоїх чужа... яка чужа? — кров братів твоїх по крові!

2-Й СЛІДЧИЙ *(спиленів з виду, закричав на старого)*. Яка кров?! Що ти мелеш, старий ідіоте?! Ні, Симоне Фастовичу, ви як хочете, а з мене вистачить цих... кабалістичних, самоїдних розмов!

ДІДУСЬ *(спокійно)*. І так серед народів: піди вистежи — хто, чию першим кров пролив? І пішло-попливло...

1-Й СЛІДЧИЙ. А ви що тим часом, коли пролилася та перша кров, преспокійно, як на курорті, відпочивали на своїх небесах?.. Хор-роше мені діло! Просто розчудесне! Фініта ля комедія! Обридло усе це! — гидливо кидає чотки на прозоро-воскові руки дідуся. — Пора кінчать, Руслане! Нехай береться до справи Гомон!

ДІДУСЬ. Мені страшно...

1-Й СЛІДЧИЙ *(вдоволено потираючи рожеві руки)*. Ось бачите. А я вас попереджав. Підписуйте усе, що накоїли там зі своєю земною чи небесною компанією, — і клямка. Ні, господом богом прикидається, а тепер йому, бачте, уже страшно.

ДІДУСЬ. Страшно за цього наївного хлопчину *(кинув тривожним поглядом у бік Гомона)*. Йому б святу земельку орати, за худібною мирною ходити, дощу в неба прохати, а ви, більш-менш освічені, ще й до всього взяли і зробили з цієї тихої істоти ката.

ГОМОН. Ви за мене, дідику, не розписуйтеся тут. Страшно вам, так кінчайте свій ярмарок. Бо я,— чомусь зітхнув Гордій,— коли вже беру тут кого до рук, так, повірте на слово, усе з нього витікає заодно: і кровця, і потик, і мізки, разом з очима. Я вже не згадую про різні там політичні чи шпигунські зізнання. Так що...

ДІДУСЬ. Власне, мені і не з руки захищатися перед вами. Я хочу вас від євмих себе захистити.

2-Й СЛІДЧИЙ. Можна подумати: не ви, а ми тут злочинці. Вам стаття пахне...

ГОМОН. І вишка. Ану, встань! Встати, кому сказав?!

Дідусь непорушно сидить на табуреті. Гомон підхоплюється, хижо стрибає до старого, хапає його за тонку шию.

ГОМОН. О! Він у мене зараз голубком, пір'їною буде літать! — (*Силкується підняти дідуся за шию у повітря, і ніяк не може. Здивовано й розгублено озирається на старшого слідчого. Зазирає під сідницю дідуся, усміхається до Симона Фастовичи).* Ви що — пригвинтили його за сідницю?

ДІДУСЬ. Силою не бери. Не візьмеш. А на страту я сам піду.

ГОМОН. Як-то так — сам?

ДІДУСЬ. Бо і я ношу гріх великий.

1-Й СЛІДЧИЙ. Ну-ну, інтересно: бог і гріх!

ДІДУСЬ. За те, що сотворив вас. Тому мушу мати муку від ката, створеного мною ж.

2-Й СЛІДЧИЙ. Ви ж говорили, що вмиваєте руки від нашого Гомона?

ДІДУСЬ. Не можу вмити.

2-Й СЛІДЧИЙ. Стало жаль Гомова... і вас? Еге ж? Товариство, та це елементарний гіпноз! Не більше! Не лякайся, Гордію, це пройде. Це ненадовго.

1-Й СЛІДЧИЙ. Підпиши протокол. (Дідусь підводиться, підходить до столу, ставить на папері невеличкий хрестик, а старший слідчий дивується). І не прочитав?.. А може, там хтозна-що ми вам присобачили?

ДІДУСЬ. Усе відаю, що там прописано, бо наскрізь усе бачу.

2-Й СЛІДЧИЙ. Невже. А на чорній магії чи там на картах ви часом не гадаєте?

ДІДУСЬ. І вас бачу. І судьба ваша, як на карті, уся переді мною. Печаль. Печаль велика. Ось дивіться на сю стіну *(старий повів чотками в бік відсирілої, потрісканої вздовж і поперек стіни камери).* Коли є велике бажання, то дивіться кіно своєї судьби.

Вмить стіна обагрилася в червоно-рожевий колір, і проявилося на всю її височину блакитне дерево. Заспівала жовта птаха в кроні древа життя, і муарнотілий предовгий гад, виповзши з крони, нараз поцілував у лице отетерілого Гомона та сховався знову у вітах дерева.

2-Й СЛІДЧИЙ. Я ж казав — гіпноз. Ходімо від цього типа, Симоне Фастовичу. Ходім. Обридла ця комедія. Підписав протокол допиту — і клямка.

ДІДУСЬ. Хіба ж не цікаво вам, отроче, зирнуть хоча б краєм ока, що жде вас незабаром?

2-Й СЛІДЧИЙ. Ну ж.

ДІДУСЬ. Он, глядн.

Древо життя щезло зі стіни камери. Натомість почули присутні в камері сердите завивання зимового вітру. Забіліли безконечні сліпучі сніги на «картині» стіни. Якийсь нужденний чоловічок пробивався крізь глибокий, напевне, по груди коня, сніг. Виткнулися із заметілі темні ряди колючого дроту, за ними кам'яна стіна і сторожові вежі над нею.

ДІДУСЬ *(проникливо, неначе до родичи, звернувся до молодого слідчого).* Ну ж, упізнаєте себе? *(Повів прозорою долонею у бік нужденного чоловічка в концтабірній одежині).* Еге ж?

2-Й СЛІДЧИЙ *(розгублено).* Та наче... я... Але, Фастовичу, якого дідька я там?.. І не зима ж зараз?

1-Й СЛІДЧИЙ *(обличчя його поволі починало каменіти в сірій скутій похмурості, що більше нагадувала відчай).* Справді, чортівня. Ти тут, коло мене... І там.

ДІДУСЬ. Зима, отроче. Велика зима поселилася у ваших душах, кригою скувала серця і благосні колись бажання. Ви діти тиранічної зими,

і мені дуже жаль вас. Велика зима завжди породжує велику печаль, великий жаль.

Нараз на стіні довкруг молодого слідчого, який розпачливо, голосом немовляти ридав під сторожовою вежею із непорушним вартовим, з'явилася розлючена зграя вовків, чомусь перемішана з табірними розумноокими вівчарками, що, напевне, самі втекли на волю і здичавіли з раптової, неравісної свідомості свободи. Зграя на очах Руслана рвала його ж самого на криваве шматтво,— і вже тільки голова молодого слідчого лежала на снігу, кривавилася, і вовки почергово з псами жадібно злизували її кров, що парувала в небо, і метелиця й собі прибрала кривавоарожевого кольору.

ДІДУСЬ *(зітхнувши).* Ну, ось. Ти, отроче, іще чогось ліпшого чекав від своєї долі, від самого себе? Чекать уже нічого. Ні, можна. Узяти ось зараз і покинути цю вашу... і не вашу, не вами змудровану катівну темницю — і піти від неї геть. Навіки. В такому випадку є ще шанс на спасіння душі.

Молодий слідчий, ні живий ні мертвий, опустивши невеличку, продовгувату голову на руки, а руки на тремтячі коліна, мовчав, але чутно було в камері, що його серце знову ж таки тонко й моторошно підвиває — псом на мерця.

1-Й СЛІДЧИЙ *(вражено, шанобливо, тихцем).* А мені ж... Мені яку життєву доріжку вгадав, старче?

ДІДУСЬ. Чого б то я вгадував? Самі її, із власної жорстокої темноти серця і розуму, на власну голову обрали.

ГОМОН. Галіматня. Кінчать треба із цим його бісівським кіно!

ДІДУСЬ *(до старшого слідчого).* Он, глянь.

І явилася перед зором присутніх (аж незворушний Гомон здригнувся) тюремна катівня з глухими, беззаконними стінами, пощербованими кулями. Катівня і місце для виконання вироків. Одчинилися важкі металеві двері, чомусь пофарбовані у веселий, мов весняне небо, преблакитний колір, і Руслан увів до катівні свого шефа, Симона Фастовича; штовхнув його в глиб камери, закурив, і німі пасма диму сталися навколо голови Руслана, немовби то догоряла-доконувала схарапуджена підсвідомість молодшого слідчого. Розчавив каблуком чорного черевика недокурок, акуратно прицілився з револьвера у волохату, давно голену потилицю Симона Фастовича і вистрелив. Трамтотан зойкнув тихо і сповз зів'ялим передсмертним тілом по стіні камери на цементову підлогу. І знову була кров, але її ніхто не займав...

1-Й СЛІДЧИЙ *(схопився правицею за груди, схитнувся на рипливому табуреті, начеб вдруге розстріляний своїм підлеглим, і поспитав дідуся знекровілими губами):* І це все, отче?

ДІДУСЬ. Як бачиш.

1-Й СЛІДЧИЙ. Невесела історія. *(Вороже зирнув на так убитого Руслана).* Хіба б ти, мій учень, наважився на таке?

2-Й СЛІДЧИЙ *(плаксивим голоском).* Я... Та я сам, рідний Симоне Фастовичу *(зривається на баб'ячу істерику),* сам! Себе! Аби навіть наказали,— себе! Змість вас устрелив би! Клянуся вам! Ну, чим мені вам поклястися?!

ДІДУСЬ. Бач, виходить, правда, бо й нічим уже тобі, нещасний отроче, і поклястися. А це вже страшніш за смерть. Ти раб. А рабові, коли накажуть, він — самого себе... Сталіна з превеликою втіхою прикінчить. Така, виходить, тут у вас, на тісній, осквернений землі, небожестаенна механіків.

ГОМОН *(чомусь збуджено, майже радісно).* Мені яку магію хочеш присобачити, старий відьмарю?

ДІДУСЬ *(розчаровано).* У тебе буде набагато благородніша смерть. *(Сміється презирливо).* Як в античного героя — від сил небесних.

Знову повів рукою на стіну, де явився сам собі Гордій, тільки превмим, нужденним старцем. І село, рідні Самосуди, упізнав Гомон на острові, серед Бугу. І тополю впізнав, під якою і спороднила його в полі серед жнив мати. Гуляла скажена гроза рідним небом, і тут же під

тополею, сліпуча, гемонської сили свіча блискавки і порішила Гордія.

1-И СЛІДЧИЙ *(до Гомона).* Фікіта ля комедія *(простогнов).* Веди його, Гомоне, до себе. Слава богу, хоч протокольчика підписав. Гвйдв. Немв сил більше...

ГОМОН *(торжествуючи, що нарешті і його допустили до цього осоружного, характерного дідика).* Пішов-пішов! У мене для тебе, старв онучо, є така про запас блискавочка, що... Гв-га! *(Болісним, неприродним смішком перекинувся раптом Гордій із глибокого страху перед дідиковими пророчими «картинками» на стіні камери до глевкого, непевного відчуття влади й сили над старим).* Горни козями, старий пердук! — підштовхуючи поперед себе дідуся, направив його до своєї катівки. Ви так щиренько, без зайвих туманів, признайтеся сердечно: яка зо смертей вам до снаги?..

ДІДУСЬ *(сміється).* Навіщо стільки зла й ненависті? Я ж тобі обрав найблагороднішу, божественну, вважай, смерть. Лицарську — від високородної, небесної блискавки. Так, отроче, тільки боги вмтичні вмирали. Мені просто жаль тебе. А ти в таку претемку ненависть кинувся.

ГОМОН *(люто).* Можна вважати, що ви висповідалися уже переді мною. Тоді до діла, бо я голодний, як...

ДІДУСЬ *(лоскаво).* Так, може, тобі стіл королівський накрити? Це ми вмить. Га?

ГОМОН. До стінн! Лицем!

ДІДУСЬ. Ні, я таки кашлю на тебе, грішний чоловіче, катарсиского вогню.

Змахнув коралями чоток, і блакитне, мов передсмертний подих чоловіка, полум'я із жовто-золотими нитками іскор незбагненним, розпеченим жаром і болем обійняло тіло Гордія. Кат скрикнув, і вмить уся до нитки одежина спалала на Гомоні та осипалася на кам'яну підлогу катівкі сухим, крематорним попелом; навіть ремінь згорів, кобура револьвера, і зброя, плаксиво тенькнувши незворушним оком, себто цівкою, об камінь, упала під криві ноги Гомона. Кат стояв перед старим голим горобеням, що раптом випало з гнізда захмарної, утопічної ІДЕЇ, якої ніколи не розумів селюкуватий Гомон, а тільки був привішений до неї, як той же його сліпий семизарядний пістоль у кобурі при товстій сідниці Гордія. Ні, кат таки стріляв у дідуся. Сидів голенький, в чім мати породила, та пласував куля за кулею у прозоре тіло старого.

ДІДУСЬ *(скрушно похитав променистою головою).* А в мене то ще була дещиця надії... І вогонь катарсисний не споміг тобі, грішному. Знать, така чорна зоря тебе спороднила. Ай-яй-яй,— розтанув у смердючому від пострілів повітрі, наче б зроду-звіку тут, у катівкі, не присутнів. А Гомон на краю крижини свого неймовірного жаху раптом помітив на своєму рудоволосому животі чорний, смоляний хрест із розп'яттям і втратив чи не на цілий рік свій жебрацький, жорстокий розум. Власне, й не розум, а згусток якогось тваринного, запеклого, затятого закляття, котрого, видається, і не здатна зродити природа. То тільки серед вкрай спотворених, кинутих напризволяще судьбою і природою люденят вироджується подоба такого...

Над жіночку, в глибі далекої дороги, під очікувальним, нетерпеливо-болісним поглядом Самборея заходило стомлене, погрозове сонце, стріляло млявими стопами малинового світла в оранжеве небо в дрібненьких різноколірних хмарках, і Марко, присівши навпочіпки при «могилці» болотистої землі в дірочках від червів, над тілом убитого блискавкою хрещеного, Гордія Гомона, ніяк не міг вгадати проти світила, хто ж то наближається до нього. І упізнав у жіночці серед дороги свою далеку родичку по маминій лінії Килину Скоморошку.

— Ти диви! — озирнувся на змертвіле лице хрещеного в обіймах землі й зелених мух. — Стара кордупенція, три чисниці до смерті, в йде, наче пава пером пише! Лебедем пливе. Та струнчиться королівною! — І наче б мав зробити щось вельми поквапне, притьмом підвівся з мокрої трави та із запобігливою, злодійкуватою метушливістю став рвати

а оберемок тугостеблий, непокірний заіробій, щоби прикрити ним і для себе острашливу «могилку» Гомона.

— А я ж то думаю, тітко, хто б ото проти ночі кудись мандрував! — замість «добрнвечір» згукнув Марко до жінки й, помітивши на долонях і пальцях рук золотаві пелюстки звіробою, метушливо отирав їх об поли засмальцьованого, не про ярмарок, піджачка.

— Ну да, пізно,— сумно погодилася Килина. — Бачив же мене коло аптеки, чом не підвіз додому? Прийшлося пішки бить отвкий путь, бо ж автобуси пустили десь поза Уманню.

— Грім би убив, тіточко, не бачив вас! — переляканся власної клятви Самборей і оглянувся на «могилку», прикриту звіробоєм. — Що мені, коней чи воза жаль?

— І чо б то я клявся? — іронічно всміхнулася жінка. — Ти й торік мені кляася — зорю, тітусю, городець. Зоран, як мухи білі звилися. Аж на Михайла,— отерла Килина ще рожеві, нестарі губи отороченою хусточкою і стала поминати Самборея й нетерпеливих коней, упряжених у віз.

— Щоб умер, сеї осені першим вам і зорю! — трохи не перехрестився на Скоморошку чоловік.

— Звідки ж така ласка? — подиаоаано зупинилася Килина, і борозний карий кінь зронив на її голову тонку, сяючу, срібну нитку слини, але жінка не помітила того.

— Сказав — і гаплик. Першим за себе вавіть зорю!

— Овва! З якого ж такого інтересу?.. Горілочки я не гоню та й не купую, бо ніхто у нас і не купує її за такі прокляті грошики, так що...

— Таж родичі ми.

— Сказав. Нинька навіть сестри рідні перестали родичатися.

— То так, розвів світ людей по різних берегах... Та я, тітко Килино, навіть не за себе, за себе і не прохав би вас, а тут, бачите, зовсім уже громадське, сказать би, діло,— розвів руками Самборей, і карий кінь, нечально дивлячись у бік села за мостом, пронизливо, уривчасто-лунко заіржав. — Ось на цім місці,— показав на тополю на верину Царициної гори,— хтось злочин тяжкий вчинив. Чи то чоловіка якого нещасного пограбували, чи, може, й забили... Бо, бачте, одежина зосталася і навіть документи, гаманець з грошима...

— Який то грабунок, коли гроші з гаманцем на місці! — подивувалася жінка.

— Ось, бачте, в ми двоє з вами і свідками чогось такого і стали,— і сам зрадів несподіваному повороту власних, не дуже й хитромудрих, та оманливих слів. — Постережіть хвилю, а я в момент гайну за дільничним міліціонером і головою сільради. Я ж на конях,— узяв батіжок з полу драбка воза її, начеб задля більшої переконливості своєї мови, голосно стрельнув батогом у повітрі. — Докину начальство на місце злочину, хай собі розбирається.

— Ото ще мені оказію підкинув,— мовила знехотя жінка. — У мене там, уже ж затемки, і коза на приколі під церквою... Та й гуси на річці лисиці вночі пристереже, як торік...

— І вугіль завезу вам, тіточко! — начеб спекавшись якогось власного лиха, весело крикнув Самборей і в один скок уже був на возі та додав: — Одна нога там, друга тут! — погнав лунким галопом коней до мосту і через річку.

— Ще мені чужого злочину не приходилося стерегти,— втомлено забідкалася Килина й присіла на свій клуночок від спроданої на ярмарку гречаної крупи; взяла до рук гаманець червоної шкіри на золотистій застібці й поспіхом, начеб крадений, поклала його на зіжмаканий мокрий піджак, де лежав гаманець.

Висіклась з охоплених небес перша несміла зоря, і Килина, здригнувшись, почула глибокий стогін від опаленої блискавкою тополі, яка вже й тінь непомітно втратила, коли обрій поглинув у себе сонце; почула, але притьмом подумала про стогін, що то голос нічного пугача. І знову нависна, допитлива сила повела руку й цікаві очі жінки до гаманця. Килина розщібнула його, і на її чорну спідницю між колін

випало з гаманця велике фото ще не старого, широколицього та строгого з виду чоловіка; вона вп'ялася поглядом у фотокартку, і в душі Скоморошки, на краю тихого, здавненого болю, сплеснуло лунке враження, таке неначе відро впустила у свою ибезну, в кам'яних надрах криницю; то більш і болісніш — начеб душу впустила в темну, кольору життєвої безнадії безодню.

«Господи,— зойкнула самим серцем жінка й лячно озирнулася на сміх першої зорі над верхів'ям ріки. — Господи, та хіба ж це той безумний Гордійчик Гомонів, що ганявся з револьвером за людьми та знімав з церкви хреста в голодовку, та... Батька й маму, братів і сестер твоїх разом із немовлятами вигнав із села в ті Сибіри, і ніхто донині живим... Яким живим! Навіть чуткою чорною не повернувся до тебе, на острів. А все за те, що не згодилася йти за нього заміж...» — навісною грозою, в дрібку часини пропливло в очах душі усе минуле її родини.

І розверзлася перед жінкою земля «могилки», примаскованої звіробоєм, що в сутінках і колір свого цвіту втратив.

І постав перед жінкою голий-голісінький чоловічок кольору рідної, самосудівської землі.

І, впізнаний Килиною, побіг-поніс Гордій за собою, немов дим, темну луну старого, навпіздитинілого плачу в надбузькі поля понад його стрімкими скелями; і в жалібному вже зорі жінки біг та й біг, поринав у саму серцевину кривавого кола місяця, що спливав над землею, немов у власне самоспалення.

І ще довгенько блукали Самосудами, довколишніми селами й хуторами непевні чутки, що хтось там і колись перестрівав у Татарському лісі за Бугом геть голенького, страшного в своїм безум'ї чоловічка...

1973—1989

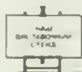

Д. Бідношия. Тиша

МИКОЛА БІДНИНА

У КИЛИНИ СВЯТО

ОПОВІДАННЯ

У кульгавої Килини свято. З чого б це? День народження у неї, згадують односельці, десь у поліття, а нині переднівок, за тиждень жнива, а Килина з святом розходилася, бач, скільки гостей. Широке дворище повне машин, дитячих візочків і дитячого веселкового одягу на шворках, переливчастого голосу, метушні. Не кожне обійстя Криничок хоча б раз на рік переповнювалося таким гармидером. Навіть у вихідний, як оце нині.

Умиротворені недільною церковною службою, ідуть ветхі бабусі, сповільнюють ходу біля Килининого дворища, мружать очі, потім, протираючи їх, обмінюються здогадками. Матері малолітніх дітей — в щасті спілому — і ті косують теплим заздрісним оком: подвір'я в старої Килини як на другий день весілля: фату зім'ято і забуто, врочистість і ніяковість позаду, гості з обох сторін стали всі свої, вже запанували буденні турботи, але і свято ще не зовсім відійшло — отакий сьогодні двір у баби Килини.

Та не свято і не другий день весілля у цьому клекотливому гнізді — стара Килина часує. Одшкутильгала своє Килина, на останній пруг стала. Стала та й озирається. І диво дивне: бачить себе маленькою. Пришкандибала вона із школи, а в хатині чужі люди. Мама лежить незвично товста, надута ніби, лицем не схожа на себе — нерухома, мовчазна, із заплющеними очима. «Не буде вже у тебе мами,— каже їй якась тітка (крізь сльози не впізнаєш). — Підеш до нас жити».

— Мамо, мамо,— заплакала Килинка, і старій, нинішній Килині захотілося погладити ту, малу, по голівці: «Не плач, якось воно буде».

— Мамо, мамо! А Василько віднімає машину,— заголосувала правнучка. І суха рука Килини потягнулася до її голівки: не плач, якось воно буде.

На дівчинку пошепки нагримали, Василька забавили ракетою, в хаті знову вляглася тиша.

Страшна тиша впала над селом тієї березневої ночі сорок четвертого року, напередодні якої німці залишили село. Залишили поспіхом, у біганині й метушні, навіть школи не спалили і колгоспної комори із дещицею зерна, яке вже наступного дня Килина сіяла.

Але спершу була тиша. Село аж перед світом забулося в неспокійному сні. Лише Килина не спала — вона цієї ночі була хранителькою вогню. Берегли вогонь по черзі, та чомусь найчастіше цю службу справляла Килина — в неї збиралися перерослі дівчата і підпарубки на посиденьки, на невеселі окупаційні вечорниці. То котрась із подруг і підсипалася: «Побережи, Килино, вогонь за мене — мені ж завтра на роботу».

А тиша в хаті могильна. Дві дочки неклiпно дивилися на маму — може, гляне, може, скаже щось. В хату час від часу заходили їхні дочки — і заміжні, і ті, що на відданні. Вони були такі молоді й переповнені буянням життя, що з трудом стримували свої розгонисті рухи, переливчасті голоси, посмішки. Невістка і та була стриманіша в мові, ході і, напевне, в думках. Зяті й сини поралися на подвір'ї, домовлялися із головою колгоспу щодо продуктів і музик. Всяке може бути. І тільки правнуки старої Килини не вгавали: верещали, сміялися, рюмсали. Оце спровадили двох непослухів на подвір'я, і в хаті запала — чи ж надовго? — тиша, яка тільки й пасує цьому урочистосумному моменту.

...Тихо було в селі, і легеньке потріскування скіпки заспокоювало Килину: все буде гаразд, німців уже немає. І раптом стук-стук у шибку. І аж тоді Килина вгледіла, що вікно погано завішене — хтось прибився на вогник. Хто? — потягнулася Килина, і страху чомусь не було. «Свої! — глухо відказав чоловічий голос. — Впустіть!»

— Впустіть! — зарепетував хлопчик. — Я покажу бабусі ракету середньої дальності — вона тільки до половини хати стріляє. А в Петрика є така, що через увесь двір.

Дві молоді матері, жагучі, як літо, що заходило, радісно всміхнулися: таким кумедно-серйозним було личко хлопчика, а Килинині дочки метнули блискавки на своїх дітей і знову зосередили підкреслено згорьовані, виразно пісні й нудні погляди на матері. Що це вона мовчить так довго? Навіть тіньхвиля не майнула її пергаментно-жовтуватим обличчям, коли дві їхні дочки з хлопчиком вийшли з хати, а однорукий білобородий дідуган — у хату. Тепер уже відчужено-докірливими поглядами нагородили літні жінки того, хто ввійшов, припали жадібними очима до матері, мовляв, не віддамо, не видамо, не збудемося. А тебе, старий чоловіче, звільняємо і прощаємо. Тільки йди, не збуджуй нашого супокою, не зароджуй сум'яття, не повертай нас у п'ятдесяті роки. Оце прочитав на їхніх скорботно-докірливих обличчях, в їхніх гнівних очах білий дідуган, кліпнув вологo і не тихо, і не вкрадливо, а спокійно і з гідністю вийшов з хати. Нетихо зачинилися двері, проте ні хвилька, ні тінь не промайнули жовтавим обличчям старої. Що це вона мовчить так довго?

...А молода Килина розкошувала — вперше у своєму житті. Кишоногу сироту хлопці села не помічали, обходили стороною. Знала тільки роботу. І ось в її хату заявився довгожданий гість — наш боєць, розвідник. Вже світало. і він мав десь прихилити голову. Та не заснув він того світаннячка ані на хвилиночку. Ой, не заснув. Одлюбила тоді Килина за всі свої двадцять годочків...

— Мама усміхаються,— шепнула одна дочка другій, і шепіт многовусто пішов по подвір'ю: мама усміхаються. І всі зраділи, а найбільше юні молодиці, їм не треба було стримувати свої меткі на слово язики. А малі невпопад верещали і лементували, знову щось не поділили...

...Лемент не вщухав у низенькому приміщенні колбуду — всі хотіли висловити своє обурення. Як це так, незаміжня комсомолка Килина Бондар народила дитину! Та це ж ганьба на все село, на весь район. І хто батько — хай скаже! Чи не німецька кров у тієї дитини?! Лише голова колгоспу, однорукий Василь, фронтовик, захищав її, але не допомогло. Килина сиділа і плакала. Не за честю своєю втраченою, а за своєю кровинкою, сиріткою. І за своєю роботою. До війни вона вивчилась на бухгалтера, щоб сидіти і не швендяти, не мулити людям очі своїм каліцтвом. Тепер її пошлють у поле причіплювачем. А бухгалтером буде лишаїстий Тотоля, якого за окупації мати навмисне заразила лишаєм, щоб не забрали до Німеччини. Та, очевидно, перестаралася — його й наші не взяли, коли визволили село.

Та лихо з ним, з Тотолею,— через два чи три роки його судили, бо він щось там накрутив у паперах на свою користь. Килинине місце тепер уже ніхто не займе: мерзне на причепі, на току вергає мішки, в лузі кидає в гарбу сіно, взимку крутить віялку. Коли дитина підросла, то з собою брала — хай звикає. І не було в Килини більшої радості, як дитина, і не було від неї щасливішої в селі. «І чому вона завжди весела, чому всміхається»,— доносилося до неї в селі, і з того додавалося їй щастя.

— Мама посміхаються,— знову вилинуло з хати і пішло ходити дворищем.

...А потім бог дав ще одну дівчинку — людині завжди хочеться більше, ніж має. Згодом ще дитя — хлопчика. На Килину махнули рукою, що, мовляв, з неї візьмеш.

Жінки їй і співчували, це вона знає, і недолюблювали її одночасно. Одна, каліка, з трьома дітьми. Їхніх чоловіків, певне, зваблює — звідки б дітн. І в правлінні колгоспу не знаходила Килина опори. Хоч і не цуралися її —

трудівиниця ж яка, ні від якої роботи не відмовляється. Та знову ж — троє дітей без чоловіка. І обходили її медалями та орденами. Тільки чоловіки ставилися з повагою: немає на що глянути, а дивись — троє дітей. А в селі ж є красуні, але їх ніхто не бере. Правда, чоловіків не вистачає — це так, хлопці на війні полягли... Але ж куди це годиться: в дівках вік вікувати. Дехто так і звікував. То й що, доживають у самоті.

Дехто з чоловіків, бажаючи легкого меду, по п'ятиці заходив уночі до Килининої оселі, але вискакував як ошпарений. А Василь, її Василечко, перший раз теж вилетів як ошпарений. Та він заходив ще й ще, ще й ще. Дочки, як підросли, все допитувалися: від кого ми, мамо. А потім, як самі стали матерями, перестали. Не скаже вона й нині. Тільки не проговоритися б, не видати. Навіть діти не повинні знати, навіть діти...

— Діти, ану марш з хати — бабуся ніби як дрімають.

— Діти, а хто біля мене? — спроквола запитала Килина.

— Ми, мамо, твої дочки,— навперебій заторохтіли Уляна й Докія.

— А ще?

Уляна і Докія переглянулися.

— Наші діти, а твої внуки. І правнуки твої.

— А скільки ж вас у мене?

Дочки почали поквапливо рахувати, збиватися.

— Нас, дітей, троє, та наші половини — це вже шестеро, а в кожній сім'ї та по двоє дітей, а в сина троє, а четверо вже мають свої сім'ї — вже троє правнуків є, мамо, ви ж знаєте.

— Не тарабань, Уляно, от безтолкова. Не можеш порахувати, чи що...

— Та чоловік п'ятнадцять набереться...

— А сусіди заходять?

Дочки переглянулися.

— Та заходять, тільки ми їх не дуже пускаємо, кажемо: мама слабі.

— А ви пускайте... А як прийде мій час — всіх запросіть, чуєте?

Затихла стара. Уявила: повен двір людей. Ніколи ж не було стільки. Дні її іменини діти відзначали поспіхом, для годиться. Та й на стіл нічого було ставити. Якщо й заводилася якась зайвина, то продавали, щоб стягнутися на сукенки, на черевики. Та що воно оце ллиіве в голову — всі так жили, що тут бідкатися.

— Так хто ж прийшов до мене? — знову подала голос.

— Та ми ж казали, мамо: ми з дітьми, з внуками.

— Чула вже. А хто в двір заглядав?

Знову перезирнулися дочки, зашепотіли: дід Василь — треба сказати їй про однорукого.

— Дід Василь заходив. Що колись головою був.

Принишкла Килина.

— То ж який Василь?

— Що колись головою був, що його Бездітним прозвали, що в нього жінка клята і дітей не родила.

— Безрукий, чи що?

— Безрукий.

— Так би й сказали.

— А ми так і казали — що головою трохи був.

— А чому ж ви до мене його не пустили? Я знала, що прийде.

Дочки перезирнулися, насторожилися слухати, але мати замовкли. Тільки обличчя ніби засвітилося м'яким жовтавим світлом.

— Василь, кажете, приходив?

— Дід Василь, однорукий, що колись головою був.

— Скажете йому спасибі. Потім уже. Так і скажете: мама просила вам спасибі передати. Він знає за що. Тільки не сьогодні. По всьому вже. Та й не при всіх — тільки йому. А може, ще зайде, то розбудіть мене. Чуєте? Розбудіть...

На Килининім обійсті гармидер, метушня, тихі сльози і дзвінкий дитячий сміх, галас і перегукування — все це зливається в святковий гомін. Справляє свято Килина

ІВАН ДЗЮБА

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ чи РУСИФІКАЦІЯ?

ВІД АВТОРА:

з відстані чверті століття

Праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» була написана у вересні-грудні 1965 року. Безпосереднім поштовхом до її написання стали драматичні політичні події, про які я скажу нижче. Але задум визрівав раніше, його диктувало саме життя. Мушу нагадати читачам молодших поколінь про відповідні суспільні обставини.

Наприкінці 50-х та на початку 60-х років на Україні відбувалося помітне національно-культурне піднесення. Могутній імпульс йому дав процес оновлення нашого суспільства, започаткований рішеннями XX з'їзду партії (1956 рік). Загальносоюзний своїм масштабом і характером, він мав на Україні свою специфіку, зумовлену насамперед національною проблематикою. На жаль, процес цей протривав лише кілька років. Отож загалом наступні, 60-ті, роки на Україні характеризувалися глибокими суперечностями. З одного боку, тривало наростання по-бунтівничому настроєних і по-новаторському естетично зорієнтованих культурних та літературних сил («шістдесятництво»), пробудження серед частини молоді активного інтересу до культурно-національних (Клуб творчої молоді, що розгорнув широку діяльність у Києві, об'єднуючи молодих митців та залучаючи студентство, тощо) та національно-політичних питань (дискусії в студентських аудиторіях, спроби мітингів, розквіт самвидаву, що був не чим іншим, як частковою компенсацією гострого дефіциту гласності). З другого ж боку, смертельно налякане зростанням політичної активності мас («розхитування стихії») тодішнє політичне керівництво СРСР (надто ж після державного перевороту, вчиненого клікою Брежнєва), спираючись на політичну поліцію та потужний бюрократично-реакційний суспільний шар, посилювало боротьбу з інакодумством, а особливо з «націоналізмом», під яким фактично розумілося прагнення до національної справедливості та реальної рівності або й просто всякий інтерес до національних проблем, історії, мови. На Україні ж, як завжди, ця боротьба проти здорового глузду прибрала особливо шалених масштабів і диких форм.

Не покладаючись на результативність пропагандистської кампанії, керівництво,— очевидно, під тиском центральних органів,— вдалося до репресивних акцій. В кінці серпня та на початку вересня 1965 року в Києві, Львові, Івано-Франківську, Луцьку, Тернополі було заарештовано кільканадцятеро активних представників української творчої молоді, серед яких були дуже популярний тоді літературний критик Іван Світличний, мистецтвознавець Богдан Горинь, його старший брат науковець Михайло Горинь, талановитий художник Опанас Заливаха, літературознавець Михайло Косів, партійний працівник і літератор Михайло Осадчий та інші. Це робилося за умов цілковитої відсутності будь-якої гласності, а водночас цілеспрямовано нагніталися чутки про антирадянську націоналістичну діяльність заарештованих, про якесь нібито антирадянське підпілля тощо.

Протестуючи проти арештів, я виступив у кінотеатрі «Україна» під час прем'єри фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків», а пізніше звернувся з листом до тодішнього першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста і Голови Ради Міністрів Української РСР В. В. Щербицького з листом, у якому говорив про те, що невинних, по суті, людей репресували не за якісь «злочини», а за чесні думки, правдиве слово, вболівання за долю України, обстоювання національних інтересів українського народу.

Однак я відчував, що в цій ситуації обмежитися листом протесту надто мало. Тим більше що начальство якщо й реагувало на такі листи, то хіба новими репресіями. Виникала об'єктивна потреба узагальнити всю цю проблематику, спробувати проаналізувати історичну, національно-політичну ситуацію загалом, викласти позицію тих, кого тривожило становище України, схарактеризувати явища, які цю тривогу викликали, побачити, що за ними криється.

а водночас щб, яка політика стоїть за репресивними акціями влади. Одне слово, треба було спробувати проаналізувати становище України і водночас спробувати відповісти на запитання: проти чого ми протестуємо і чого ми хочемо?

Потреба в цьому назріла і набирала суспільної гостроти. Я ж не відчував себе (ні тоді, ні пізніше) достатньо підготовленим науково і політично, щоб узятися за цю справу. Сподівався, що це зробить хтось інший, більш обізнаний і краще озброєний методологією соціологічного аналізу, прийомами статистичних розрахунків тощо (адже тривога, невдоволення тодішньою національною політикою, настрої протесту виявлялися і серед наукової та літературної громадськості). Однак час минав, а цей «хтось інший» не з'являвся. Довелося братися за перо дилетантові в політиці й соціології. Арешти ж дали те емоційне збурення, якого далі несила було стримувати.

Десь у цей час я, роздумуючи над тим, що діється і де шукати вихід (адже серед суспільності, особливо молоді, апробовувалися й дебатувалися тоді різні погляди, різні версії та контраверсії, хоч і меншою мірою, як тепер), зробив для себе «відкриття». Я натрапив на стенограми партійних з'їздів ленінських часів (не випадково, звичайно, а в пошуках відповідних джерел), жадібно перечитав їх та інші матеріали 20-х років на теми національної політики. (Парадокс, але ми тоді того не знали, навіть незабороненого не знали, оскільки воно було «списане в архів», ледве чи не викинуте «на смітник історії»: все наше «соціалістичне» суспільство геть забуло про те, щб закладалося колись у фундамент його ідеології та національної політики: може, щоб уникнути гризот сумління, забуло? — та й нині ми те не дуже знаємо.) Прочитане і взнане справило на мене глибоке враження. Я побачив, що національна політика часів Сталіна — Хрущова — Брежнева не тільки далеко відійшла від того, що заповідав Ленін в останні роки життя, а й є прямим запереченням цих ленінських заповітів та партійної лінії початку й середини 20-х років. Мені здалося, що я знайшов разгадку: причини наших бід у цій великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської національної політики, а надія на порятунок у поверненні до неї.

Ось під цим глибоким враженням, під цим панівним настроєм, з цих позицій я і писав свою працю,— долучаючи, звичайно, ширший матеріал з літературної, філософської, історичної спадщини, а головне — матеріал самого життя.

Безпосереднім моїм завданням було спробувати переконати тодішнє керівництво УРСР і СРСР (власне, насамперед СРСР, оскільки всім було зрозуміло, що там, у Москві, все вирішується,— тому праця була зразу ж надіслана в російському перекладі і до Москви) у згубності тодішньої національної політики, показати, що воно по-фарисейському клянеться іменем Леніна, а насправді проводить антиленінську політику — конкретно щодо України, політику тотального придушення національно-культурних інтересів українського народу, ущемлення його в соціально-економічній, політичній, культурній, мовній, демографічній та інших сферах. Це був мій перший адресат.

Але водночас мені здавалося великою бідою і великою небезпекою те, що значна частина російського та русифікованого населення на Україні, зокрема з числа інтелігенції, не задумується над національними проблемами, байдуже, а то й недоброзичливо ставиться до вимог справедливості в національній справі. Тут я вбачав одне з джерел небезпеки і один із резервів русифікаторської енергії системи. Мені хотілося переконати таких людей у тому, що вони помиляються, вважаючи національні проблеми не вартими їхньої уваги, а коли пасивно чи активно сприяють русифікації, то стають вільними чи невільними співучасниками злочину проти українського народу. Я намагався апелювати до їхнього сумління, почуття справедливості та й просто тверезого політичного глузду. Це був другий адресат, якого я собі уявив.

Нарешті, мов перед очима і третього адресата. Це ті, хто хотів зрозуміти, що діється з Україною, хто хотів щось зробити для неї, кому боліла й не давала спокою її доля. Не називаю їх однодумцями, бо думалося по-різному (як і сьогодні), але біль був на всіх один, спільний, він єднав і людей, часом далеких і дуже далеких світоглядом. Мені здавалося, що відродження України можна найпевніше досягти на шляхах відновлення ленінської національної політики і що саме навколо такого розуміння нашої історичної перспективи можуть консолідуватися найширші верстви української суспільності.

Оця потрійна заадресованість праці відбилася не лише на її стилістиці, а й призвела до деяких внутрішніх суперечностей і в тональності, і в характері аргументації.

Сьогодні я міг би й ще немало чого «закинути» праці, написаній чверть віку тому, бачу її слабкі місця і вади, сьогодні про дещо написав би інакше, збагатив би аргументацію, не такої ваги надавав би цитуванню канонічних документів (хоч тоді то було необхідно, тоді то був найпереконливіший і найдошкульніший для начальства аргумент!) і т. д.,— але про все це я хочу сказати в післямові (на яку залишаю за собою право): коли читач сам ознайомиться з моєю працею і я зможу «обмінятися думками» з ним уже на підставі знайомого йому тексту. Тоді ж розповім і про подальшу долю праці та перипетії навколо неї, коротко викладу свої нинішні погляди на відповідні речі.

Тут лише скажу, що я ніколи не розглядав свою працю як конспіративну, не крився з нею, від самого початку бачив її як призначену не лише для офіційного адресата, а й для ширшої громадськості,— тому не заперечував проти її поширення самвидовом. І гадки не мав, що згодом її оголосять — заднім числом! — «антирадянською»: адже я керувався тільки бажанням добра своїм землякам і співвітчизникам, усьому нашому суспільству. Але, як виявилося, саме тут і крилася небезпека, саме це і вважалося тоді непрощенним гріхом: адже інтереси правлячої верхівки, яко власну вигоду ототожнила цинічно із суттю «реального соціалізму», стали глибоко суперечити інтересам народу. Отож під наступну хвилю репресій, вже набагато масовішия (1972 рік), праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» висувалася як політичне («кримінальне» — «державний злочин») звинувачення не лише

проти її автора, а й проти тих, хто її «розповсюджував» або й просто читав. Багато таких людей постраждало в ті роки, і я відчуваю свою невільну, але велику провину перед ними. Не кажу вже про те, що й правоохоронним органам (які тоді в подібних ситуаціях були швидше правопорушниками органами!) слід би попросити пробачення в цих людей і зняти з них давні безглузді звинувачення.

Починаючи з 1968 року, праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» виходила — без мого дозволу й відома — за кордоном окремими виданнями українською, російською, англійською, французькою, італійською (у видавництві Італійської компартії), китайською мовами. Проте,— не з вини видавців, а тому, що до них потрапляли спотворені численними передруками машинописні копії,— у цих виданнях чимало дрібних, але прикрих для автора помилок, неправильних прочитань тощо. Ця публікація у журналі «Вітчизна» буде першою авторською публікацією.

Оскільки рукопис безслідно зник, я користувався однією з машинописних копій, які збереглися від того часу. Праця публікується повністю і без будь-яких змін, за винятком суто правописних. Тільки цитати з Маркса, Енгельса і Леніна я подав, як у нас узвичаєно, за останніми виданнями їхніх творів (наче порушення хронології: цих видань не було в час написання праці,— але ж друкуємо ми її сьогодні!). Цитати з російських авторів та російськомовних історичних документів я залишив тоді і залишаю тепер без перекладу українською, в оригіналі: задля автентичності і щоб уникнути можливих похибок чи звинувачень у неточності перекладу.

Оце попередні пояснення, а про решту, як я вже застерігся, в післямові.

ІВАН ДЗЮБА

13 січня 1990 року, м. Київ.

Першому секретареві ЦК Комуністичної партії України, членові Президії ЦК КПРС товаришеві Шелесту П. Ю.

Голові Ради Міністрів Української РСР, кандидатові в члени Президії ЦК КПРС товаришеві Щербицькому В. В.

Шановні товариші!

Звертаюся до Вас з листом у справі, яка хвилювала значну частину громадськості України. У справі політичних арештів, проведених у ряді міст України — Києві, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку — наприкінці серпня, на початку вересня, переважно в середовищі молоді, та обшуків і допитів, які широко проводяться зараз у Києві (про інші міста не знаю).

Як стало відомо, з запитом у цій справі звернувся до ЦК КПУ депутат Верховної Ради СРСР, лауреат Ленінської премії Михайло Стельмах, депутати Верховної Ради УРСР і лауреати Шевченківської премії Андрій Малишко та Георгій Майборода. Відповіді вони не одержали. Нарешті, недавно з клопотанням роз'яснити характер арештів та долю заарештованих звернулася до ЦК КПУ група інтелігенції міста Києва, в тому числі генеральний конструктор авіації Олег Антонов, кінорежисер Сергій Параджанов, композитори Віталій Кирейко та Платон Майборода, письменники Леонід Серпілін, Ліна Костенко, Іван Драч. Як відомо, вони також не діждалися відповіді.

Тим часом надходять відомості, що тривають обшуки, виклики на допит у КДБ все нових людей, а часом і нові арешти.

Усе це посилює зрозумілу тривогу, а подекуди викликає і панічні чутки. У всякому разі, створилася зовсім ненормальна і недостойна обстановка, яка ображає елементарне громадянське почуття і викликає цілком природне побоювання: чи сумісне це з нормами соціалістичної законності і чи ця законність можлива за таких обставин. Адже минає четвертий місяць, як арештовано кілька десятків людей. Люди ці не якісь гендлярі, казнокради чи хулігани. Це, кожен у своїй справі, люди компетентні, авторитетні і шановані (наприклад, відомі літератори Іван Світличний, Богдан Горинь, Михайло Косів, талановитий художник Панас Залиаахв, один з кращих на Україні спеціалістів з виробничої психології Михайло Горинь, про новаторські починання якого ще недавно писали «Известия», один з провідних спеціалістів Інституту географії АН УРСР Микола

Грвнь, геофізик Іван Русин та студенти Ярослав Геврич, Олександр Мартиненко та інші). І ось цих людей «ізолюють», ніяких посутніх роз'яснень з цього приводу не дається, ніяких повідомлень про причини арешту і пред'явлені обвинувачення немає. Досі більшості з ув'язнених не дозволені навіть побачення з членами родини. Це і само по собі негуманно й недемократично, а крім того, ще й створює атмосферу неясності й тривоги. В цій атмосфері ширяться найрізноманітніші, найбезглуздіші чутки і домисли. Вже сама можливість таких домислів і версій, сама процедура ведення «справи», яка їх породжує, є компрометацією тієї соціалістичної законності, яку ми нібито ж відновили. Ще більше насторожує те, що й до арештів, і після них з деяких офіційних вуст можна було почути продиктовані злобою слова й натяки про нібито існуюче на Україні націоналістичне підпілля та інші несерйозні страховини, кимось навіщось усе ж таки вигадані... Чи в такій атмосфері — коли є бажання заздалегідь довести придуману версію,— чи за таких обставин буде дотримана справедливість щодо заарештованих? Адже невипадково якийсь час тому деякі офіційні та неофіційні особи, спекулюючи на авторитеті своєї посади, з дуже серйозним і навіть скорботним виглядом говорили про те, що буцімто розкрито «центр», знайдено зброю, підпільну друкарню і т. д. Минув місяць, і вже ніхто офіційно не насмілювався повторити ці трагікомічні «хохми».

Але тим часом пущена в хід безвідповідальна чутка шириться між міщанами, набирає ще безглуздіших форм, породжує нічим не виправдані настрої, готує грунт для сприймання найстрахітливішої несправедливості. Збуджена натяками уява замінює відсутню фактичну інформацію. «Сказали такі люди, які не збрешуть». Це саме та атмосфера, яка зробила можливими злочини культівського періоду. Чим ми гарантовані від того, що через місяць чи два не буде запущена нова сміховинна версія, яка, попри весь свій примітивізм, може дорого обійтися заарештованим? Адже явно відчувається бажання «упекти» й «провчити» (невипадково слідство триває чотири місяці в цілковитій таємниці; були б факти — їх би з'ясували за тиждень). Явно відчувається злоба супроти певної категорії людей («націоналістів»), а злоба, як казав В. І. Ленін, поганий порадник у політиці.

Це саме той психологічний комплекс, який штовхав до злочинів терористів сталінської доби. Пригадуються слова, які говорить одному з них герой роману С. Залигіна «На Иртыше» Степан Чаузов: «Почто ты во мне, а мужике, вражину ищешь, а коли не нашел, так на меня же и в обиде!» Оце «а коли не нашел, так на меня же и в обиде» найстрашніше і найхарактерніше для деспотизму, психології деспотизму. Чим менше доказів, тим більше злоби, бо потрібно засліпити себе самого тваринною ненавистю до жертви, щоб несправедливість не мучила совісті й виглядала як доблесть.

Єдиною гарантією справедливості завжди була і лишається гласність, публічність, можливість для громадськості і для кожного громадянина знати й контролювати дії будь-яких чиновників і будь-яких органів, особливо каральних. «Маса,— казав В. І. Ленін,— повинна мати право знати і перевіряти кожний найменший крок їх діяльності»[1]. В обстановці ж таємничості і безконтрольності (від ширшої громадськості) неминуче виникатимуть помилки, зловживання і злочини.

Ось чому дедалі більше людей тривожаться і бажають у даній справі саме публічності як єдиної і законної гарантії справедливості. Хай відповідні органи скажуть народові, кого і за що заарештовано або що заарештованим інкримінується. Якщо ці органи вважають, що проти когось із заарештованих були чи підібрані докази їхньої вини, хай ці докази стануть предметом судового розгляду, хай слово дістануть і обвинувачі, і обвинувачені, а люди розсудять, хто правий, хто винний. Зрештою, це не просто добросерде побажання якихось розчулених людей — так повинно бути за радянськими законами й за елементарними засадами справедливості і здорового глузду.

Але обговорення справи має й інший не менш важливий аспект. Хоч ніяких офіційних чи публічних роз'яснень про арешти не зроблено, однак весь час досить цілеспрямовано нагнітаються чутки про те, що арештовано «націоналістів». У газетах, лекціях, на зборах знову, як у 1947—1949 роках, замаячіло слово «націоналізм». На зміну явно безглуздим версіям про підпілля, зброю, друкарню

[1] Ленін В. І. Повн. зібр. тв. в 50-ти т., 5-е вид., т. 36, с. 148.

і т. д. прийшла нова версія — про «націоналістичну пропаганду». Що буде далі? (Як видно, слідчим органам це й самим неясно, в які статті карного кодексу, в яку «законну» форму виллють вони свою злобу й упередженість проти заарештованих).

З давньої і недавньої історії відомо, що на Україні «націоналістом» вільно було називати всякого, хто мав елементарну національну гідність, хто турбувався долею української культури й мови, а то й просто всякого, хто чимось не догодив якомусь російському шовіністові, «великорусскому держиморде» (В. І. Ленін).

Не секрет, що протягом останніх років на Україні щораз більше людей — особливо в середовищі молоді, як студентської, наукової і творчої, так частенько вже й робітничої — приходять до висновку, що з національною політикою на Україні не гаразд, що фактичне національно-політичне становище України не відповідає її формально-конституційному державному становищу як Української Радянської Соціалістичної Республіки в Союзі інших соціалістичних республік, що стан української культури й мови викликає глибоку тривогу і т. д., — все це внаслідок тривалих і кричущих порушень марксизму-ленінізму в національній справі, внаслідок відходу від наукових принципів комуністичного національного будівництва. Це дедалі ширше коло людей висловлювало свої тривоги відкрито, публічно й принципово, стоячи цілком на радянських і соціалістичних позиціях, уболіваючи тільки за повноту й здоров'я духовного і культурного життя нашого соціалістичного й майбутнього комуністичного суспільства, оскаржуючи тільки непотрібні й коштовні втрати на відхилення на шляху вперед. Хто вважає, що ці люди в чомусь помиляються, повинні б їм відповісти так само відкрито й принципово, як чинили вони. Натомість їм відповіли терором, спочатку моральним, а тепер уже й фізичним. За останні два-три роки можна нарахувати не один десяток випадків репресій на цьому ґрунті. Десятки людей були покарані зняттям з роботи, виключенням з вузів, партійними та комсомольськими стягненнями тощо за участь чи причетність до тих чи інших справ, що довільно і по-зловорожому кваліфікувалися як «націоналізм». Ось тільки приклади двох останніх днів: виключення з університету (і з комсомолу) студента п'ятого курсу, молодого поета М. Холодного за виступ на обговоренні роману «Вербівчани» А. Іщука — виключення всупереч рішенню комсомольських зборів, які не знайшли за потрібне й можливе виключити М. Холодного; виключення з партії і зняття з роботи працівниці газети «Друг читача» Рити Довгань, якій приписується організація вечора поезії в Науково-дослідному інституті зв'язку 8 грудня цього року. Взагалі треба сказати, що ні один майже вечір поезії за останні два-три роки не залишився без таких чи подібних «наслідків», а більшість домовлених вечорів просто забороняли («відмовляли») під різними приводами. Це вже доходить до анекдотів! (А хіба не анекдот, наприклад, офіційне рішення про те, що кожен вечір поезії не проводиться без санкції міськкому партії, а для членів Спілки письменників — ще й дозволу Спілки! Варто тільки вдуматися в цей шедевр бюрократичного добропорядку, в це останнє слово теорії «мистецтво належить народові»!)

Якби зібрати докупи всі подібні факти, вийшла б така картина невсипущих, безжалісних і безглуздих переслідувань національно-культурного життя, яка злякала б самих режисерів цієї кампанії і багатьох-багатьох змусила б задуматися. Але ж хто знає про це при нашій публічності і гласності?

Тут немає можливості говорити про всі ці факти — їхній опис забрав би надто багато місця. Назву тільки найзначніші «інциденти», так би мовити, колективного характеру: розпуск Клубу творчої молоді; історія з вечором пам'яті Лесі Українки в Центральному парку культури і відпочинку 31 липня 1963 року; знищення шевченківського вітража в Київському університеті (березень 1964) — з наступним цькуванням молодих художників — його авторів; заборона зборів біля пам'ятника Т. Шевченкові в Києві (22 травня 1964 і 1965 рр.); наступні покарання тих, хто до пам'ятника приходив; заборона шевченківського вечора на заводі верстатів-автоматів (березень 1965 р.), внаслідок чого цей вечір відбувався в сусідньому парку, з наступними санкціями проти його учасників (від перебування на холоді в одязі, розрахованому на приміщення, і не в останню чергу внаслідок психічного струсу через два дні помер молодий технолог Олександр Миколайчук — організатор вечора); покарання кількох десятків молодих журналістів, випускників Київського державного університету, які підписали заяву з протестом

проти необгрунтованого звільнення за «націоналізм» популярного викладача університету, доцента М. Шестопала (зима-весна 1965 р.); нарешті, розгін (у буквальному розумінні слова) органами КДБ дискусії з проблем стану української культури, організованої студентами університету, за участю кількох сот чоловік молоді (27 квітня 1965 р.) та ін. Уже тоді були проведені перші арешти, правда, короткочасові, і тоді ж наполегливо нашіптувалася людьми в цивільному версія про «американські долари» як таємничого натхненника цих «зборищ» (воістину, важко здичавілому від безвідповідальності бюрократові додуматися до чогось розумнішого! Він знає і вміє одне — продаватися за гроші, отже, й ні в кого не здатен знайти інших мотивів). Нинішні арешти і нинішні версії про зброю, друкарню і знову ж таки неминучі «долари» — це логічне завершення цієї політики насильницького придушення національно-культурних інтересів молоді. Хочуть чи не хочуть організатори репресій, а це виливається в терор. Терор же — чи то морально-психологічний, чи то фізичний — не дає позитивного розв'язання жодної проблеми, а тільки створює нові. «Терор,— писав Енгельс,— це здебільшого марні жорстокості, що їх чинять ради власного заспокоєння люди, які самі відчувають страх»...[2]

Хто серйозно хоче розв'язати ту чи іншу проблему, яка виникла в житті, повинен задуматися над її причинами, над її джерелами. Можна заарештувати не те що кілька десятків, а й кілька сот і кілька тисяч громадян, та однаково з кожним днем усе більше й більше людей у різних формах, скрізь і всюди, так чи інакше висловлюватимуть невдоволення і незгоду з багатьма аспектами теперішньої національної політики, будуть пройматися тривогою за долю української культури і української національності, будуть думати про те, як і чим тут можна зарадити.

Це чесні люди з добрими намірами. Їх тисячі. Це радянські люди. Хто і кому дає право «відсікати» їх від живого тіла народу, придушувати їхню громадянську активність, ставити їх під підозру? Хто став би на такий шлях — чи не зробив би він чергового страшного злочину проти комунізму, проти суспільства?

А хто справді думає про інтереси комунізму, хто справді живе інтересами суспільства — чи не зобов'язаний він, придушуючи в собі емоції й особисте роздратування, підходити глибше, не придушувати й відсікати, в додумуватися до першопричин і виправляти самі життєві явища, самі ті політичні помилки й неподобства, які дають небажані наслідки і породжують небажані настрої.

Я особисто глибоко переконаний, що сьогодні українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокійним за долю своєї національності, а раз так — ніхто в світі не в силі заборонити йому про це говорити.

Я глибоко переконаний, що ця тривога, якою переймається дедалі ширше коло української молоді, є неминучим наслідком серйозних порушень національної політики, точніше — цілковитої ревізії ленінської національної політики партії, ревізії, що її здійснив у тридцяті роки Сталін і продовжував Хрущов в останнє десятиліття.

Я глибоко переконаний, що для справи будівництва комунізму, для майбутнього комуністичного суспільства, для долі світового комуністичного руху сьогодні важко знайти щось корисніше й необхідніше, як відновлення ленінської політики, бо йдеться про долю цілих націй.

Ось про це я й хочу говорити докладніше.

З цією метою додаю до листа підготовлений мною матеріал на цю тему («Інтернаціоналізм чи русифікація?»).

Київ, грудень 1965 року — ІВАН ДЗЮБА

[2] К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, с. 42—43.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ чи РУСИФІКАЦІЯ?

«Тут постає вже важливе принципіальне питання: як розуміти інтернаціоналізм».

В. І. Ленін[1]

«Треба створити власне пролетарське оточення навколо питань української культури... Лише пролетаріат може бути дійсним чинником української культури. Лише пролетарськими шляхами може йти збудування української культури. І одночасно можна сказати: лише в своїх українських формах може розвинутися культура на Україні, лише в своїх українських формах може існувати Радянська держава нашої країни».

М. Скрипник[2]

«И теперь тюремные казематы полны. — Кто в них заперт? — Полиция пустила в народ клевету, будто это все поджигатели. Допрашивают, судят, томят и мучат, а не могут доказать, что это поджигатели, потому что в самом-то деле они не поджигатели, а только люди, народу преданные, люди, хотящие для народа другой, настоящей воли».

«Колокол»[3]

В одного молодого українського поета є вірш з такими болючими словами:

Не маю зла до жодного народу,
До жодного народу в світі зла не маю.
Чого ж тоді все важчає мені
На світі жить у множині духовній?

Це біль багатьох українців.

Український народ ніколи не був агресивним і нетерпимим до інших, ніколи в своїй історії не поневолював інших народів. Переважній більшості української інтелігенції внаслідок її демократизму завжди був чужий вузький націоналізм і зовсім не властивий шовінізм. Тим більше чужі вони переважній більшості українців тепер, після стількох гірких уроків історії, тепер, коли світоглядом українця неподільно став соціалістичний світогляд, спільний із світоглядом десятків народів великої соціалістичної співдружності.

І тим прикріше і тяжче українцеві (якщо він хоч трохи почуває себе українцем) бачити сьогодні, що з його соціалістичною нацією діється щось незрозуміле і невиправдано неподобне. Не всі українці однаково помічають і усвідомлюють те, що відбувається (бо й самі ці процеси своєю суттю такі, що не лежать на поверхні і не виступають у власній одежі), але майже всі відчувають, що діється «щось» недобре...

Марксизм-ленінізм визначає націю як історично сформовану спільноту, що характеризується єдністю території, економічного життя, історичної долі та психічного складу, який виявляється в культурі.

По всіх цих розрізах українська нація переживає тепер не «розквіт», як це офіційно проклямується, а кризу, і цього не можна не визнати при хоч трохи чесному погляді на реальну дійсність.

Єдність і суверенність території потроху і чим далі більше втрачається через масове переселення («оргнабори» і т. п.) української людності на Сибір, Північ та ін., де вона нараховується мільйонами, але швидко денаціоналізується; через масове і не завжди економічно виправдане й економічними мотивами зумовлене організоване переселення на Україну росіян (як це, наприклад, зроблено в часи Сталіна, зокрема щодо міст Західної України); через формальність адміністративного поділу й сумнівність суверенітету уряду Української РСР на території України. З цієї причини та з причини надмірної централізації — цілковитого підпорядкування всесоюзним установам у Москві — важко говорити й про цілісність, суверенність економічного життя української нації. Спільність історичної долі також утрачається через те, що українська нація дедалі більше розсівається по Союзу, і через те, що дедалі більше втрачається знання і відчуття історичної національної традиції, історичного минулого внаслідок цілковитої відсутності національного виховання в школі і суспільстві взагалі. Українська національна культура утримується на досить провінційному становищі і практично трактується як «другосортна». Її минулі великі здобутки мало ширяться в суспільстві. Ук-

[1] Ленін В. І. Повн. зібр. тв. в 50-ти т., 5-е вид., т. 45, с. 341.

[2] «X з'їзд КП(б)У: стенографічний звіт», Харків, 1928, с. 458.

[3] Тысячелетие России, «Колокол: общее вече», Лондон, 1862, ч. 4 (приложение к журналу «Колокол», ч. 147), с. 26.

раїнська мова відтіснена на другий план і в містах України, по суті, не побутує. Нарешті, протягом останніх десятиліть українська нація, по суті, позбавлена нормального природного приросту, який властивий сучасним націям. Ще в 1913 році йшлося про «37 мільйонний український народ»[4]. Перепис 1926 року дає на Україні близько 29 мільйонів українців. Якщо додати понад 7 мільйонів українців у РРФСР (ця цифра називалася на XII з'їзді РКП(б) в 1923 році), то виходить теж близько 37 мільйонів. Ті самі 37 мільйонів з чимось дає і перепис 1959 року. Навіть при мінімальному природному прирості (не кажучи вже про офіційні таблиці природного приросту для України)[5] число українців, враховуючи втрати війн, мало б збільшитися на 10 — 20 мільйонів. Адже загальна кількість населення в сучасних межах СРСР зросла з 159 мільйонів у 1913 році до 209 мільйонів у 1959 році, а число росіян, незважаючи на втрати війни, подвоїлося (1897 — 55,4 мільйона, 1913 — 60 — 70 мільйонів, 1959 — 114,1 мільйона).

Навіть якби не було ніяких інших тривожних фактів, то одного цього було б досить, щоб засвідчити, що нація переживає кризу. Але є й безліч інших фактів. Про них — про різні аспекти національної кризи, яку переживає український народ,— ми й будемо говорити в цій статті. Особливо будемо говорити про те, як ця криза постала внаслідок порушення ленінської національної політики і підміни її сталінським великодержавництвом та хрущовським прагматизмом, несумісним з науковим комунізмом.

Однак спершу хотілося б сказати кілька слів тим, хто не розуміє, чому нас повинна тривожити перспектива денаціоналізації того чи іншого народу, чому взагалі треба надавати значення питанню про національність.

Є різного роду негативні ставлення до цього питання. Є таке заперечення національності, яке породжується елементарним невіглаством і цілковитою глухістю до духовних інтересів. Є заперечення, що в ґрунті своєму живиться бодай інстинктивним відчуттям небезпеки, пов'язаної з ідеями національності («політика»), але не признається і самому собі, що породжене воно страхом, а шукає «благородної» мотивації. Є, нарешті, заперечення, яке виникає з непорозуміння чи з поверхового розуміння національності як чогось такого, що протистоїть так чи інакше людству, загальнолюдській ідеї і, отже, тягне людство назад. У всіх тих поглядах те спільне, що, по-перше, їхні власники вважають свою позицію вельми благородною і з кумедним презирством вважають за «націоналізм» усякий інтерес до національної справи, не помічаючи, що таким «націоналізмом» пройнята вся людська культура. По-друге, як показує історія, всяке збайдужіння до національної справи, нехтування її, затемнення її чи неохочість до неї завжди і всюди були так чи інакше пов'язані з суспільною реакційністю, антигромадськістю чи занепадом громадських засад. Одне слово, їхнє спільне джерело — суспільний деспотизм, несвобода. Такі погляди великою мірою перейшли нам у спадок від міщанства Російської імперії, де панував найбільший у світі соціальний та національний гніт, а тому і найбільший національний нігілізм. Причому характерно, що цей національний нігілізм у театральних костюмах гаданого «всечеловечества» й «общерусскости» проповідувався саме реакціонерами і кріпосниками, вченими «столпами отечества», тоді як демократи й революціонери, такі як Чернишевський, Добролюбов, Герцен, Бакунін, Прижов та ін., підкреслювали загальнолюдську і загальнокультурну цінність національностей та колосальне місце національних рухів на широкому революційно демократичному фронті боротьби проти деспотичної імперії російських царів. Всіма силами вони підтримували революційний дух неросійських народів супроти Російської імперії, ставши тим самим справжніми інтернаціоналістами й істинними синами російського народу, його честю і совістю. (Згадаймо слова В. І. Леніна про те, що Герцен один врятував честь російської демократії, ставши на захист Польщі проти російського царизму).

Великий Герцен, з властивою йому соціальною чутливістю і безпомильним угадуванням будь-якого фальшу й несправедливості, гостро ловив і підкреслював внутрішній зв'язок між політичним деспотизмом і антинаціональністю. Він перший показав політичну суть того цілеспрямованого перемішування, знеособлювання і штучного «схрещування» націй, яке російський царат провадив під гаслами «единства», «общего отечества», «единокровия», «братства» і тому подібними офіційними формулами. В його «Колоколе», зокрема, про це писалося:

«Наше правительство, не любя чистых национальностей, всегда старалось мешать и таковать их елико возможно. Разрозненные племена бывают кротче, и, видно, правительственный желудок удобнее переваривает смешанную кровь, в ней меньше остроты»[6].

Герценівський «Колокол» постійно підкреслює реакційний характер офіційної «общерусскости», бюрократичної «безнациональности» і з гірким сарказмом говорить про всесильне й тупе казенне начало, яке стирає національність і особистість в ім'я чиновницького «удобообразия».

«Неужели вы, литераторы, публицисты, профессора, до сих пор еще не поняли, что чин превыше всякой национальности, что он сглаживает и уравнивает все народные особенности и недостатки, абстрагируя и потенцируя бренную человеческую личность? Неужели вы еще не знаете великого таинства государственного помазания, в силу которого и еврей, и магометанин, дослужившийся до полковника, может не только учить своих русских подчиненных христианским обязанностям, но и управлять их религиозною совестью? Да где вы живете, на какой планете? Идеал чиновника — не помнящий родства. Или вы полагаете, что только

[4] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 24., с. 8.

[5] Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. К., 1965.

[6] Герцен А. И. Освобождение крестьян в России и польское восстание, «Колокол», Лондон, 1865, ч. 195, с. 1602

русский способен дойти до такого незлобия сердца!»

Цікаво, що ці саркастичні пасажі перегукуються з аналогічними иінинами Маркса (наприклад, про «каналій», що «продають свою національність» за привілеї й чини)[8] та Леніна («Буржуазія, яка найбільше висуває принцип: «Де добре, там батьківщина», буржуазія, яка щодо грошей завжди була інтернаціональною...»[9]).

Звертаючись знову до людей, які далекі від того, щоб свідомо «продавати свою національність», але вважають інтерес до національної справи несумісним з людським благородством і хочуть почуватися «просто людьми», поза всякою національністю,— хочеться сказати, що вони глибоко (хоч, може, й щиро) помиляються, коли саме таку позицію приймають за останній висновок вселюдської культури. Зовсім навпаки. Всі великі діячі світової культури — філософи, соціологи, історики, письменники, митці — вбачали свою належність до людства і працю для нього саме в належності до своєї нації й праці для неї. Всі вони свій вселюдський гуманістичний пафос виводили із свого високорозвиненого національного почуття й національної свідомості, без яких не бачили справжнього інтернаціоналізму.

Можна було б наводити десятки й сотні відповідних висловів великих людей, великих авторитетів (оскільки ми звертаємося в цьому разі до тих, для кого важать авторитети), але це забрало б багато місця.

Тому обмежимося тільки тим, що процитуємо своєрідне резюме, що його зробив з перегляду всіх суджень визначний дослідник національного питання, російський вчений, професор О. Д. Градовський, який далеко не був «націоналістом», але був сумлінний учений і добре знав здобутки європейської думки.

Звернувши увагу на сумну неосвіченість і легкодушність сучасної йому публіки щодо національної справи, О. Д. Градовський так узагальнює ходячі заперечення національності, найпопулярніші аргументи «антинаціоналістів»:

«Культура едина; результаты ее везде должны быть одни и те же. Каждый народ, хотя бы своим путем, но должен придти к одинаковым результатам. Если результаты должны быть общие, то зачем хлопотать о различных путях! Не лучше ли, не проще ли усвоить себе учреждения, методы и средства народов, дальше нас ушедших в цивилизации! К чему напрягать ум свой, когда другие думали о том же предмете раньше и лучше нас? Начало национальности, льстящее нашему самолюбию, поведет нас к отчуждению от общекультурного движения цивилизованного человечества. Мы придем к убеждению, что все наше потому только, что оно наше, безмерно выше всего чужого потому только, что оно чужое. Самый источник чувства народности (тобто національності. — І. Д.) сомнителен. Не заключается ли оно в затоенной вражде к другим народностям! Цивилизация должна привести все народы к общению и к возможному единству. Цивилизация дает нам всеобщий мир, упрочит всеобщее благосостояние. Что же делает ниже начало народности! Оно порождает вражду и зависть между племенами, оно источник бесконечных воен, оно отвлекает народы от производительной работы над своими внутренними задачами. Подавим в себе эти чувства, приличные разве племенам диким, изгоним их во имя высших требований культуры.

Таковы ходячие мнения; таковы возражения, которые недавно еще можно было слышать на каждом шагу; мы услышим их — будьте уверены — в недалеком будущем. Но не только на эти ходячие мнения намерен я возражать. Нам необходимо дойти до корня дела, остановиться на том, что дает душу этим ходячим мнениям, которые являются только особым отзвуком, симптомом, так сказать, более глубокого миросозерцания»[10].

Розглянувши цей «антинаціональний» світогляд, О. Д. Градовський слушно приходить до висновку, що він є породженням або поверхового мислення, або прагнення обгрунтувати режим національного гноблення.

На підставі, з одного боку, всесвітньоісторичного процесу, а з другого боку — поглядів і вчень великих філософів, істориків та соціологів, узагальнюючи цей великий матеріал, Градовський так резюмує вироблене наукою XIX століття (і, додамо, прийняте і розвинене в пізнішу добу сучасною наукою) поняття про співвідношення нації і людства, національного, індивідуального людського і вселюдського життя:

«Каждый мыслящий человек не может не заметить следующего знаменательного факта.

По мере того, как европейские государства принимают более свободные формы, по мере того, как в них утверждается начало равноправности, развивается просвещение, увеличивается самодеятельность общества и его участие в политических делах,— в каждом обществе укрепляется сознание его индивидуальных особенностей.

Католическая и феодальная Европа средних веков не знала национального вопроса. Не знала его и Европа, созданная вестфальским миром, Европа искусственных государств...

Национальный вопрос поставлен и формулирован в XIX веке. Он вытекает из факта признания в народе нравственной и свободной личности, имеющей право на самостоятельную историю, следовательно на свое государство. Этот философский и политический принцип подкрепляется выводами наук, созданных в наше время: антропологии и науки о языке; он подтверждается выводами истории, получившей такое развитие в XIX веке. До того времени, как сложились антропология и наука о языке, до современных успехов истории,— «человечество»

---

[8] Там же.

[8] Див. лист К. Маркса до Л. Кугельмана від 17 лютого 1870 року. кн. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 32, с. 512 — 513.

[9] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 38, с. 185.

[10] Градовский А. Д. Национальный вопрос в истории и литературе. — Собр. соч., СПб., 1901, с. 228.

представлялось какой-то бесформенной массой «неделимых», мало чем различавшихся друг от друга. Теперь человечество представляется как система разнородных человеческих групп, громко заявляющих свое право на самобытное существование...

Разнообразие национальных особенностей есть коренное условие правильного хода общечеловеческой цивилизации. *Отдельный народ, как бы ни были велики его способности и богаты его материальные средства, может осуществить только одну из сторон человеческой жизни вообще. Лишить человечество его разнообразных органов — значит лишить его возможности проявить во всемирной истории все богатство содержания человеческого духа. Единство и исключительность цивилизации, однообразие культурных форм противны всем условиям человеческого прогресса. Наука не отвергает понятия общечеловеческой цивилизации в том смысле, что важнейшие результаты умственной, нравственной и экономической жизни каждого народа становятся достоянием всех других. Но философия истории неопровержимыми данными доказывает, что каждый из этих результатов мог быть добыт только на почве национальной истории, что статуи Фидия и философия Платона были греческим созданием, что римское право есть продукт римской истории, конституция Англии есть ее национальное достояние...*

Во имя полноты человеческой цивилизации все народности призваны к деятельности, жизни, одинаково удаленной и от замкнутого отчуждения, и от слепого подражания. Каждая народность должна дать человечеству то, что скрыто в силах ее духовно-нравственной природы. Народное творчество *— вот последняя цель, указываемая каждому народу самой природой,— цель, без которой не может быть достигнуто совершенство рода человеческого... Подчинение всех рас одной «всеспасающей» цивилизации так же пагубно действует на международную жизнь, как «всеспасающая» административная централизация на внутреннюю жизнь страны...*

Человек, лишенный чувства национальности, неспособен к разумной духовной жизни...

Только народ, говорящий своим языком, способен к прогрессу в умственной жизни... Только человек, победивший в себе чувство своекорыстия и бездушного космополитизма, отдавший себя народному делу, верящий в силу и призвание своего народа, способен к творчеству и к истинно великим делам; потому что он действует в виду живой вечности народа, со всем его прошедшим и будущим. При таких условиях народ, привыкший к серьезной, упорной работе над собой, не будет стремиться к внешнему преобладанию: всеобщий труд вызовет действительное уважение одного народа к личности другого, и национальная свобода сделается законом общечеловеческой жизни...

Национальность и труд, национальность и творчество, национальность и школа, национальность и свобода — эти слова должны сделаться однозначащими...

Провозглашение национального принципа есть дело великой культуры, общей работы всех народов Европы. Он провозглашен во имя цивилизации и для цивилизации...

Самосознание. Вот великое слово...»[11].

Повторюємо: подібних суджень дуже авторитетних і компетентних людей можна навести безліч, бо це не чиїсь особистий висновок, а, як справедливо зазначив Градовський, «дело вековой культуры, общей работы всех народов Европы».

Марксизм-ленінізм, як відомо, виник не внаслідок ігнорування цієї «вікової культури», а внаслідок її опанування й переробки. Зокрема, він не відкинув і великого історичного суспільно-культурного значення й цінності нації, національного самопізнання і самоусвідомлення, національної думки і матеріальної творчості, національно-визвольної боротьби і т. д.

Ось як резюмує ставлення наукового комунізму до національного питання сучасний американський філософ-марксист Г. Селзам:

«Часто ставлять запитання: нащо треба зберігати національні групи і національну культуру взагалі? Чому б не прагнути до створення світової культури, однієї мови, однієї історичної традиції? Всі ці питання порушують ті доктринери, які бачать у націоналізмі лише перешкоду для розвитку якогось-то світового суспільства і розуміють під націоналізмом лише його найгірший вияв у формі буржуазно-націоналістичного шовінізму...

З націями справа стоїть так само, як і з індивідами. Здорове суспільство тримається не на регламентації індивідів та причісуванні всіх під одну гребінку, а на найповнішому і найвільнішому розвитку кожного індивіда в інтересах усіх. Побудова здорового світового суспільства потребує не стирання явних національних відмінностей, а їх заохочення і взаємодії, створення всезагальної культури на основі специфічних досягнень кожного народу»[12].

Марксизм-ленінізм поставив національне питання у зв'язок з революційною класовою боротьбою пролетаріату, у зв'язок з боротьбою за нове і справедливе безкласове суспільство — комунізм.

К. Маркс у листі до З. Мейєра та А. Фогта від 9 квітня 1870 року:

«...*Інтернаціонал повинен поставити собі завданням — всюди висувати на перший план конфлікт між Англією і Ірландією і всюди відкрито ставати на бік Ірландії. Спеціальне завдання Центральної Ради в Лондоні — пробудити в англійському робітничому класі свідомість того, що* національне визволення Ірландії *є для нього не абстрактне питання справедливості і людинолюбності, але* перша умова його власного соціального звільнення».

Ф. Енгельс до К. Маркса 15 серпня 1870 р.:

«Мені здається, що справа стоїть таким чином: Німеччину Баденге втягнув у війну за її національне існування. Якщо її переможе Баденге, то бонапартизм зміцниться на багато років, а Німеччині на багато років,

---

[11] Градовский А. Д. Национальный вопрос в истории и литературе. — Собр. соч., СПб, 1901, с. 2—4, 14—15, 157—158, 263.

[12] Селзам Г. Марксизм и мораль. М., 1962, с. 251 — 252.

можливо, на цілі покоління, кінець. Про самостійний німецький робітничий рух в такому разі не буде й мови, боротьба за відновлення національного існування забиратиме всі сили, і, в кращому разі, німецькі робітники опиняться на буксирі у французьких... Вся маса німецького народу, всіх класів зрозуміла, що в першу чергу справа йде саме про національне існування, і тому зразу виявила готовність виступити».

І далі:

«Я думаю, наші могли б: 1) приєднатися до національного руху...»

Ф. Енгельс до К. Каутського 12 вересня 1882 року:

«На мою думку, власне колонії, тобто землі, зайняті європейським населенням, Канада, Кап, Австралія, всі стануть самостійними; навпаки, тільки підлеглі землі, зайняті тубільцями, Індія, Алжір, голландські, португальські, іспанські володіння пролетаріатові доведеться на час перейняти і якнайшвидше привести до самостійності... Переможний пролетаріат не може нікому чужому народові нав'язувати ніяке ощасливлення, не підриваючи цим своєї власної перемоги».

Ф. Енгельс до Ф. Мерінга 14 липня 1893 року:

«Починається, у великих масштабах, розграбування німецьких земель. Це для німців надзвичайно ганебне порівняння, але саме тому воно особливо повчальне, а з того часу, як наші робітники знову висунули Німеччину в перші ряди історичного руху, нам стало трохи легше миритися з ганьбою минулого»[13].

Марксизм-ленінізм виробив колосальне багатство ідей щодо національного питання, і ми, якщо нам справді дорогі інтереси комунізму, інтереси народу, а не види політичної кон'юнктури, не маємо права їх забувати або перелицьовувати для поточних потреб.

Марксизм-ленінізм, підпорядковуючи національну справу загальнопролетарській справі, справі революції і комунізму, тим самим не применшив, а збільшив її значення й вагу, оскільки ясно встановив, що без справедливого її розв'язання неможливе суспільство справедливості — комунізм, і зобов'язав нас дбати про збагачення й примноження національно-культурних здобутків, які складуть загальнолюдську скарбницю, а не обрізувати їхній розріст і підсікати коріння.

Маркс, Енгельс, Ленін явили зразки величезної чуйності й людяності, широкого гуманістичного підходу й світлого розуміння заповітних потреб кожної нації і перспектив найсприятливішого всесвітньо-історичного розвитку людства. Коли ж виявлялося, що той чи інший присуд був зроблений поспішно, без достатньої обізнаності зі справою, що той чи інший погляд міг бути використаний так, що завдав би шкоди національній справі того чи іншого народу, — вони без вагань робили всі потрібні корективи, а то й міняли погляд. Згадаймо еволюцію поглядів Маркса й Енгельса в ірландському питанні або уточнення, які вони вносили в своє ставлення до слов'янських справ Росії. Згадаймо, як Енгельс, надзвичайно прихильний до польських революціонерів, відмовлявся, однак, підтримати польські претензії до землі «по цей бік Двіни й Дніпра», як тільки дізнався, що «всі селяни там українці, а поляками є тільки дворяни та почасти городяни»[14]. Згадаймо, як В. І. Ленін, побачивши наростання російського шовінізму в Радянській країні, вдарив на сполох й оголосив йому «бій не на життя, а на смерть». Згадаймо, як він радив ширше залучити «націоналів» до вироблення національної політики та її практичного здійснення на місцях, радитись з ними, прислухатися до них і підіймати їхню ініціативу.

Національна справа — це справа всього народу і справа кожного громадянина; це корінний інтерес усього народу і громадянства, совість кожного з нас; вона не відсуває всіх інших справ, інтересів та ідеалів, але нерозривно з ними пов'язана, і ніхто не мав права мовчати, коли бачить щось неподобне, так само як ніхто не має права затуляти вуха від тривожних голосів.

1. МОЖЛИВІСТЬ ПОМИЛОК І ПРИПУСТИМІСТЬ КРИТИКИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ СПРАВІ

Національна політика належить у нас до числа тих прерогатив вищого керівництва, які не підлягають жодній критиці і жодному сумніву. Вважається, що національне питання розв'язане раз і назавжди в 1917 році, що внутрішня національна політика сформувалася тоді раз і назавжди і відтоді залишалася незмінною. Всякий сумнів у доцільності будь-яких її моментів на будь-якому етапі розцінюється як рецидив буржуазного націоналізму, а всяка спроба посутнього обговорення її, за словами послужливих демагогів, «ллє воду на млин наших ворогів». Вище я вже вводив і ще вводитиму факти розправ з людьми, які насмілювалися робити застереження щодо окремих моментів нинішньої національної політики (відповідні факти з часів Сталіна загальновідомі).

А тим часом це далеко не ленінський підхід.

По-перше, В. І. Ленін не раз підкреслював, що перемогою революції національне питання ще не розв'язується, що ми робимо в цьому напрямку тільки перші кроки, що від формальної рівності націй, проголошеної революцією, до рівності фактичної можна прийти лише через цілий історичний етап соціального і національного будівництва, а в ньому можуть виникати непередбачені проблеми.

По-друге, В. І. Ленін не раз гостро говорив про те, що партія допускала серйозні помилки в національній політиці (особливо в практичній), зокрема що вона «проґавила» ряд важливих моментів національної ситуації, що багато партійних керівників просякнуті несвідомо великоруським націоналізмом і великодержавництвом, не розуміють національних потреб інших народів і дають привід бути запідозреними в тому, що збираються нести їм «свій великоруський

[13] К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, с. 31, 32; т. 35, с. 286; т. 39, с. 82.

[14] Див. лист Ф. Енгельса до І. Вайдемейєра від 12 квітня 1853 року. — К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28, с. 459.

шовінізм, прикритий маскою комунізму».

По-третє, В. І. Ленін ніколи не приховував, що в партії є різні, часто протилежні погляди на національне питання, і вважав корисною і конче потрібною дискусію. А для успішного переборення великодержавництва й великоруського шовінізму як головної небезпеки для вироблення такої політики, яка була б найбільш чутлива до національних потреб інших народів, вважав потрібним передусім прислухатися до голосів і скарг місцевих працівників і «націоналів». («Тут потрібен буде детальний кодекс, який можуть скласти скільки-небудь успішно тільки націонали...»)

Всі ці погляди В. І. Леніна добре відомі з його доповідей та виступів на VIII і X з'їздах ВКП(б) та з опублікованої 1956 року праці «До питання про національності або «автономізацію».

Менше відомі аналогічні висловлювання багатьох делегатів VIII, X, XII та інших з'їздів ВКП(б) і з'їздів КПУ. Наведу кілька з них.

На X з'їзді у співдоповіді з національного питання (товариш Сафаров у згоді з духом висловлювань Леніна) було сказано:

«Партия по национальному вопросу твердой линии, которая бы действительно оздоровила процесс революционного развития на тех окраинах, которые при господстве царизма и буржуазии влачили существование колониальных и полуколониальных стран, до сих пор не имела.

Нужно отдать справедливость, что до сих пор наша партия крайне мало интересовалась национальным вопросам. Результатом этого был целый ряд непростительных ошибок и задержка в процессе революционного развития на многих окраинах. Совершенно бессознательно иногда наши товарищи коммунисты, передовые пролетарские элементы вступали в противоречие, в конфликт с трудящимися массами угнетенных национальностей, не умея к ним подойти и их изучить.

Вся история бывшей Российской империи, которую Энгельс называл огромным количеством чужой награбленной собственности, была историей колонизации. И поскольку пролетарская революция нашла свою опору прежде всего в городах — на окраинах противоположность между городом и деревней приняли характер национального антагонизма»[15].

А ось уривок з виступу В. Затонського:

«Отбояриваться от вопроса голым провозглашением права наций на самоопределение или даже права наций на государственное отделение нельзя... Национальное движение сейчас приобретает весьма серьезное значение. Национальное движение, пожалуй, было пробуждено революцией. Это мы проглядели, определеннейшим образом прозевали, это необходимо прямо сказать. В этом была колоссальнейшая ошибка Коммунистической партии, которая работали на Украине. Мы это прозевали, мы все в этом повинны. Мы прозевали рост национального движения, который был совершенно естественен в тот момент, когда поднялись к сознательной жизни широкие темные мужицкие массы. Мы прозевали тот момент, когда поднялось совершенно естественное чувство собственного достоинства в массах, и тот крестьянин, который привык раньше смотреть на себя с презрением, смотреть с презрением на свой мужицкий язык и т. д., начал поднимать голову и требовать гораздо больше того, что он требовал раньше при царизме. (Варто зауважити, крім того, як цілком слушно Затонський пов'язує пробудження національної свідомості з людською і громадянською гідністю, з людськими і громадянськими правами. — І. Д.). Революция пробудила культурное движение, разбудила широкое национальное движение, мы не сумели направить по нашему руслу это национальное движение, а мы прозевали его, и оно пошло целиком по пути, по которому повели его мелкобуржуазная интеллигенция и кулачье. Это надо прямо сказать! Это была наша громаднейшая ошибка»[16].

Серйозних помилок припустилися в національній політиці й комуністичні партії інших країн Європи. Тому V конгрес Комінтерну в своїх ухвалах записав:

«Нигилизм и оппортунистические заблуждения в национальном вопросе, которыми до сих пор отличается целый ряд коммунистических партий, является самым слабым пунктом этих партий, которые никогда не смогут выполнить своей исторической задачи, если они не отделаются от этой слабости... Нигилизм и беззаботность в национальном вопросе (а тем более уступка «великодержавной» точке зрения господствующей национальной группы) принесли немало вреда...»[17].

Ці приклади (а їх можна було б навести ще багато) засвідчують, що в ленінські часи партія не приховувала помилок, труднощів і поворотів у національній політиці, не уникала широкої і принципової дискусії в національній справі, а, навпаки, вважала її неодмінною для врахування всіх, часом непередбачуваних факторів національної ситуації і національного будівництва.

Цілком природно було б так само дивитися на це і сьогодні. Не по-ленінському було б замовчувати очевидні факти:

1) що національна політика в нашій країні змінювалася (ленінське національне будівництво в двадцяті роки; перегляд Сталіним національної політики з початком тридцятих років, зокрема припинення так званої українізації; знищення Сталіним партійних національних кадрів у тридцяті роки; сумнозвісна розправа Сталіна з цілими народностями під час війни і після війни; поновлення прав «ліквідованих» за Сталіна народностей після XX з'їзду партії; розширення прав союзних республік, але водночас і ряд суб'єктивістських шовіністичних заходів Хрущова, зокрема в галузі освіти й шкільництва); 2) що в національній політиці допускалися прорахунки й помилки, а то й злочини (як вищезгадане нищення цілих народностей або як очевидне українофобство й антисемітизм Сталіна, прикриті,

[15] «X съезд РКП(б); стенографический отчет», М., 1963, с. 189.

[16] Там же, с. 202—203.

[17] «Коммунистический Интернационал в документах. 1919 — 1932 гг.», М., 1933, с. 405, 488.

юнрома, на XX з'їзді партії); 3) що й тепер у національній політиці є ряд труднощів і неясностей, не все ще з'ясоване й принципово встановлене, а головне — далеко не завжди практика відповідає теорії.

Тут ленінський підхід, ленінський приклад учать — і не тільки вчать, а й зобов'язують нас до того, щоб вільно й чесно обговорювати всі нерозв'язані питання, всі нагромаджені помилки, всі наболілі проблеми. Тільки на шляхах такого вільного й чесного, щиро зацікавленого обговорення, маючи постійно на оці інтерес гармонійного розвитку комуністичної співдружності націй,— тільки так і можна знайти справді науково-комуністичне розв'язання. А нещирість, таємничість, лабораторно-кабінетна процедура, зневага до тої чи іншої думки, нехтування інтересами тої чи іншої суспільної групи, тих чи інших прошарків людей, мовчазне віддавання переваги одним мотивам (скажім, економічним) над іншими (скажімо, національно-культурними), практика негласних інструкцій, нещире маневрування, розходження між словом і ділом, між обіцянками і намірами ніколи й ніде не давали добрих результатів Саме такі засоби і така процедура і «ллють воду на млин наших ворогів».

II. ВАЖЛИВІСТЬ І МІСЦЕ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

У дискусії на X з'їзді партії один з делегатів заявив:

«Сейчас, товарищи, когда мысль направлена по другому пути, когда мы думаем больше о топливе, о продовольствии, о политике по отношению к крестьянству, сейчас как-то нет большой охоты выступать по такому вопросу, как вопрос национальный»[18].

Це була дуже характерна заява. Аналогічних немало робилося і на VIII, і на X з'їздах партії, причому не тільки з боку опозиціонерів типу Зінов'єва, П'ятакова, Каменєва, Бухаріна та ін., які до ленінської заяви з приводу «автономізації», що була своєрідним ультиматумом великодержавникам і шовіністам, стояли, по суті, на позиціях національного ліквідаторства. Тільки після цілого ряду вкрай гострих виступів Леніна, де він показав усю шкідливість «партійного» національного нігілізму для справи соціалістичного будівництва, показав його шовіністично-колонізаторське коріння,— тільки тоді націонал-ліквідатори й великодержавники — одні щиро, інші вдавано до слушного часу (і цей час потім настав-таки) — склали зброю. XII з'їзд партії у 1923 році пройшов уже під знаком величезної ленінської уваги до національно-державного й національно-культурного будівництва в республіках, під знаком активної ленінської боротьби проти шовіністично-колонізаторської інерції. Навіть ті, хто на VIII і X з'їздах посміювалися з самої постановки національного питання, тепер заговорили про розвиток соціалістичних націй, про небезпеку великодержавницької нівеляції.

Глибоке і різностороннє розуміння Леніним національних справ, його дивовижна «інтуїція» в національному моменті — це на останнє, що суто по-людському зближувало його з Марксом та Енгельсом не лише в теорії, але й в тип політика, тип громадянина. Існує поширена думка, нібито національне питання посідає в автентичному марксизмі третьорядне місце. На це, власне, спиралися і спираються націонал-ліквідатори. Адже насправді це зовсім не так. Маркс і Енгельс не раз висміювали тих, хто оголошував нації та національні проблеми «пережитком», «забобоном», чимось «реакційним». Звичайно, в «Капіталі», в теорії Маркса взагалі мало що знайдемо про національне питання. Але ж це була теорія класової боротьби пролетаріату, а не теорія націй. Коли ж ця теорія класової боротьби переростала в історичну практику, ставала стратегією і тактикою, тоді в усьому колосальному історичному обсязі, в напруженій динаміці політичної боротьби поставала нескінченна панорама національного життя народів. Тим-то в «конкретніших» політичних працях, а особливо в листуванні Маркса й Енгельса знайдемо буквально величезне багатство ідей про національні відносини і національні завдання пролетарських партій. «...Від ігнорування національних рухів його (Маркса. — І. Д.) теорія далека, як небо від землі»[19].

Тут доречно згадати, що і Маркс, і Енгельс не раз гостро застерігали від поверхового та однобічного засвоєння їхніх поглядів, від зведення їх до «фраз про історичний матеріалізм, про першинність економічних умов» тощо. У листі до К. Шмідта Ф. Енгельс писав: «Маркс говорив про французьких «марксистів» кінця сімдесятих років: «Я знаю тільки одно, що я не марксист»[20]. А в листі до Й. Блоха Енгельс визнавав:

«Маркс і я почасти самі винні в тому, що молодь іноді надає більшого значення економічній стороні, ніж це слід робити. Нам доводилося, заперечуючи нашим противникам, підкреслювати головний принцип, який вони відкидали, і не завжди знаходився час, місце і можливість віддавати належне іншим моментам, що беруть участь у взаємодії. Але як тільки доходило до якого-небудь історичного періоду, тобто до практичного застосування, справа мінялася, і тут уже не могло бути ніякої помилки. На жаль, частенько думають, що нову теорію цілком зрозуміли і можуть її застосувати зараз же, як тільки засвоєні основні положення, та й то не завжди правильно. І це я можу закинути багатьом з нових «марксистів»; адже через це також виникала дивовижна плутанина...»[21].

В. І. Ленін узяв марксизм не тільки як ряд основних положень, а й як колосальне багатство людського духу й людського благородства, як, за його словами, спадкоємство всього кращого, що виробило людство за всю свою історію. Звідси — його незрівнянна чутливість і вразливість у національних

[18] «X съезд РКП(б)...», с. 201.

[19] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 25, с. 286.

[20] Лист Ф. Енгельса до К. Шмідта від 5 серпня 1890 року. — К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. К., 1967, т. 37, с. 319.

[21] Там же, с. 374.

справах, звідси його рідкісне почуття національної справедливості, без якого не може бути справжнього політичного лідера і яке вражає кожного, хто прочитав замітки «До питання про національності...», вражав тим більше, що це почуття сьогодні великою мірою забуте і зневажене...

В. І. Ленін глибоко відчував свою величезну відповідальність у постановці національної справи в Союзі Соціалістичних Республік. Наполегливо і невтомно порушував він питання про Україну, вiдкидаючи цим численні нарікання «централістів», які за «доброю старою традицією» вважали це питання австро-німецькою вигадкою. «Автора цих рядків,— свідчив В. І. Ленін,— деякі товариші на останніх нарадах в українському питанні обвинувачували в надмірному «вип'ячуванні» національного питання на Україні»[22],— і роз'яснював, що за такими закидами стоїть цілковите нерозуміння ваги і складності цього питання, нерозуміння інтересів комуністичного співжиття націй, стоїть «зубодробительный» комплекс шовініста-великодержавника.

«...Ігнорувати значення національного питання на Україні,— засвідчував він,— чим дуже часто грішать великороси (і, мабуть, не набагато менш часто, ніж великороси, грішать цим євреї),— значить, робити глибоку і небезпечну помилку»[23].

Коли Сталін запропонував ідею «автономізації», тобто ліквідацію державної суверенності самостійних соціалістичних республік і введення їх до автономії, В. І. Ленін гостро заперечив це антинаціональне централізаторське ліквідаторство, і самий факт появи, допущення такого ліквідаторства прийняв як свою особисту вину перед справою комунізму.

«Я, здається, дуже винен перед робітниками Росії за те, що не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіціально називають, здається, питанням про Союз Радянських Соціалістичних Республік»[24].

Не раз і не два Ленін говорив про надзвичайну вагу національного питання і в плані внутрішньому («корінний інтерес пролетарської солідарності»), і в плані зовнішньому:

«Було б непростимим опортунізмом, якби ми напередодні... виступу Сходу і на початку його пробудження підривали свій авторитет серед нього хоча б найменшою грубістю і несправедливістю щодо наших власних інородців»[25].

Тодішні партійні діячі добре бачили, яких зусиль коштувала В. І. Леніву переорієнтація національної політики партії від формального інтернаціоналізму в напрямку практичного національного будівництва й захист його від великодержавницьких апетитів. Тому вони, поряд з глибокою вдячністю Леніну, висловлювали й тривогу за дальшу долю цієї політики: як вона буде провадитися без Леніна.

[22] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 40, с. 18.
[23] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 40, с. 18.
[24] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 45, с. 339.
[25] Там же, с. 346.

І невипадково на XII з'їзді РКП(б) видатний комуніст Яковлєв (багаторічний діяч ЦКК) говорив:

«Здесь перечисляли, что национальный вопрос обсуждался на VIII съезде, на X съезде и теперь на XII съезде... Забыли, что национальный вопрос обсуждался на декабрьской конференции в 1919 г., где тов. Ленин выступал с речью по национальному вопросу. Эта речь не попала даже в полное собрание его сочинений. Это потерянная грамота, она тогда опубликована не была, боюсь, чтобы не было еще одной потерянной грамоты (Голоса: «Правильно»). Обсуждали бы вы здесь, на съезде, национальный вопрос так, как он сейчас обсуждается, если бы не было писем тов. Ленина? Нет. Я думаю, что одной основной гарантией того, что здесь не будет новой потерянной грамоты, а будет ряд практических шагов, является самое широкое распространение в партии тех идей и мыслей, которые развиты в письмах Ленина. Потому что это такие документы, которые каждого члена партии заставят задуматься, как через его аппарат проникает подлый великодержавный русский шовинизм»[26].

Це саме підкреслював і делегат Махарадзе:

«Мы все хорошо знаем, какое и чье это мучение, что значит вся наша программа, кто вынес эту программу на своих плечах. Это все товарищи хорошо знают, все знают, кто первый сказал о великорусском шовинизме и кто первый поднял именно против этого знамя борьбы. Это был тов. Ильич. Вы все это хорошо знаете. Теперь я вас спрашиваю: похоже-ли то, что здесь провозглашается, на то, что говорил Владимир Ильич?.. Я надеюсь, что настоящий съезд, среди которого сейчас здесь отсутствует Владимир Ильич, но который витает здесь среди нас, я думаю, что съезд этот вынесет такое постановление и примет такие меры, которые действительно обеспечили бы проведение в жизнь именно той программы, отцом и творцом которой он был»[27].

І навіть тодішній голова Раднаркому УРСР Раковський, якого важко запідозрити в «самостійництві» або в особливих українських симпатіях (швидше навпаки, бо він довгий час був близький до тих опозиціонерів, що тягли лінію національного нігілізму), цього разу змушений був говорити так:

«Если по целому ряду причин нам приходится жалеть об отсутствии Владимира Ильича в нашей среде, то национальный вопрос является одной из этих причин. Нужны были его авторитет, его понимание не только внутренней, но и международной обстановки, нужно было, чтобы он своим авторитетным словом громко ударил по нашей партии и показал ей, что она в национальном вопросе совершает фатальные ошибки. Нужно откровенно сказать, что когда я смотрю на спокойствие, с которым в особенности русская часть нашей партии

[26] «XII съезд РКП(б); стенографический отчет», М., 1923, с. 646—647.
[27] Там же, с. 474 — 475.

относится к спорам... я тревожусь за судьбу нашей партии»[28].

Що перемогло пізніше в національній політиці: «мучения» В. І. Леніна, чи «спокойствие» обивательської частини, чи агодоване цим другим «ожесточение» сталінського гатунку? Це добре знав кожен, хто хоч трохи пам'ятає недавню історію. Але й після того, як з натруджених рук Сталіна випало його чудотворне «каленое железо»,— і після цього ленінське «мучение» залишається забутим. Нам ще далеко до нього. Скрізь і всюди панув дух свідомого чи несвідомого зневаження національної справи й нерозуміння національного питання. Останні десятиліття йому не приділялося майже ніякої уваги ні в пресі, ні в літературі, ні в історії, ні в суспільній чи виховній роботі. Хіба що в галузі літературознавства й мистецтва ще дотлівали якісь жалюгідні схоластичні балачки про «національну форму»...

Але під цією зовнішньою корою байдужості й ігнорації тим потужніше розгорався внутрішній процес русифікації й асиміляції. 1923 року XII з'їзд РКП(б) ухвалив, і це було підтверджено потім рядом інших з'їздів: партія не може бути нейтральною у справах національного розвитку. Її найперший обов'язок — підтримати цей національний розвиток кожного народу, в кожній національній республіці. Щодо України була спеціально засуджена політика «нейтралітету» партії в т. зв. «боротьбі двох культур» — російської та української. Навіть у «Програму Комінтерну» було внесено спеціальний пункт про «обеспечение и поддержку всеми силами и средствами советского государства национальных культур, освободившихся от капитализма наций»[29].

А от 1958 року Хрущов заявляв: «Мы не будем консервировать национальных особенностей» (так ніби йдеться саме про це! Оригінальне розуміння «национальных особенностей»). Практично це означало: русифікаторська м'ясорубка може й далі крутитися «во всю», ми їй заважати не будемо!

III. СИЛИ, ЩО ПІДГОТУВАЛИ РЕВІЗІЮ ЛЕНІНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Та тривога за долю національної політики без Леніна, що її висловлювали делегати VIII, X та особливо XII з'їздів партії, не була ні випадкова, ні абстрактна. Люди, які цю тривогу здіймали, добре знали, що є в партії сили, байдужі або ворожі до цієї політики, добре знали, яких зусиль коштувало В. І. Леніну переборювати цю байдужість і стримувати цю ворожість, добре знали, що зі смертю Леніна ці сили зможуть знову підвести голову.

Наведу кілька виступів з XII з'їзду партії, в яких опукло змальовано найбільші перешкоди й найгрізніші небезпека ленінській національній політиці. Якщо уважно вчитатися в ці виступи, неважко побачити, що затавровані в них антиленінські тенденції і настрої не тільки живі й сьогодні, але часом і перемагають під виглядом «ленінізму».

У виступі на XII з'їзді РКП(б) український делегат, відомий діяч партії товариш Г. Гринько висловив глибоку стурбованість з приводу розриву між теорією і практикою в національному питанні, з приводу того, що одностайно виносяться гарні ухвали, які потім забуваються. Причини такого згубного «мовчазного провалювання» національної політики Гринько вбачав, по-перше, в «інерції нейтралізму», по-друге, особливій великодержавницькій психології багатьох «партійних апаратників»:

«Я начну со справки, как проходил национальный вопрос на последней Всеукраинской партийной конференции. После доклада тов. Фрунзе и оживленных прений один из старейших членов нашей партии т. Скрыпник, знающий и чувствующий партию хорошо, сказал, что, несмотря на то, что вся обстановка конференции гарантирует единогласное принятие тезисов ЦК, у него все-таки есть пессимистическое настроение насчет того, чтобы и на этот раз тезисы эти не остались прописной грамотой. Тов. Фрунзе также подчеркнул в своем заключительном слове, что и у него есть некоторая доля пессимизма, вызываемая уверенностью, что в зале находится большое количество тт., которые могли бы возражать и не возражали, которые не усваивают нынешнего курса национальной политики. И мне думается, что это впечатление от одной из крупнейших партконференций подводит нас вплотную к тем затруднениям и препятствиям, которые мы встречаем прежде всего внутри нашей партии при проведении нашей национальной политики...

«Я хочу эти препятствия подчеркнуть в двух направлениях: в области государственных взаимоотношений внутри Союза и в области национально-культурной. Ни для кого не секрет, что не только в нашем советском аппарате... но и внутри нашей партии есть глубочайшая централизаторская инерция. И эта глубочайшая централизаторская инерция давит, гнетет, часто очень, ответственных руководителей наших и является одной из крупнейших преград для налаживания государственных взаимоотношений внутри Союза...»

Другою важливою перешкодою в національному будівництві Гринько вважав «чрезвычайно распространенную в нашей среде психологию, которая, как правило, в настоящий момент по национальному вопросу молчит. Иногда, впрочем, она говорит, но именно то, что она молчит, является самым опасным». Гринько іронічно, але фактично точно так викладав «основную черту этой идеологии или психологии»:

«Национальный момент был для нас важен в 1919 — 1920 гг., когда он явился оружием идущего против нас крестьянства. Мы его изжили, ликвидировали. Сейчас национальный момент не представляет для нас опасности. Второй мотив, который можно было бы назвать своего рода лжемо-экономическим пренебрежением к национальному моменту, звучит так — вопрос о смычке рабочих и крестьян разрешается экономически — махоркой, сельхозорудиями и т. д., национальный момент не играет здесь роли... Дальше, весьма часто личными впечатле-

[28] Там же, с. 528 — 529.

[29] «Коммунистический Интернационал...», с. 22.

ниями хотят подменить анализ общественных фактов. Ответственнейшие товарищи из Украины говорят так: я всю Украину изъездил вдоль и поперек, я разговаривал с крестьянами, и я вынес впечатление, что они не хотят украинского языка. Вместо того, чтобы анализировать крупнейшие общественные движения, эпоху Центральной Рады, петлюровщины, национальных восстаний и т. д., довольствуются некритическими методами личных впечатлений — и на этом строят политику в национальном вопросе...»

Скажемо чесно: чи сказане 1923 р. не влучає «не в бровь, а в глаз» деяким сьогоднішнім діячам? Чи не жива й сьогодні ця «психологія»? Чи не розквітла вона пишним цвітом?

«И именно эта психология есть основное и крупнейшее препятствие при проведении нового курса национальной политики... Я считаю, что основная задача этого съезда заключается в том, чтобы эту плотную инертную психологию, которая широко распространена в рядах нашей партии, разбить, чтобы не было этого тупого равнодушия в национальном вопросе, чтобы сразу же был дан именно активный характер проведению нашей национальной политики»[30].

Посудімо самі: чи пощастило «розбити» цю «плотную инертную психологию», чи, навпаки, вона стала ще «плотнее»...

А ось як цей політичний саботаж, цей безпринципний формалізм великодержавників з натури висвітлив М. Скрипник:

«Мы привыкли идти по венам проторенной дороге и не понимаем, что принимаемые нами положения по национальному вопросу ни к чему нас обязывают.

Что это обозначает? Откуда вытекает это противоречие между теорией и практикой? Не только на наших съездах, но и на втором конгрессе Коминтерна мы приняли резолюцию по национальному вопросу. Именно российская делегация внесла эту резолюцию. В ней говорилось, что пролетариат в области нацвопроса должен быть готов к величайшему самопожертвованию для того, чтобы образовать союз с колониальными народами и с крестьянами угнетовшихся народов. Вот этот вопрос, который должен быть перед ними поставлен.

Что же, эта готовность к самопожертвованию проявлена? Нет, не проявлено. Имеются только теоретические признания со стороны большинства, но когда доходит до дело, ни силы, ни воли нет у нас. Великодержавные предрассудки, всосанные с молоком матери, стали инстинктом у многих товарищей..

Так почему же мы практически в национальном вопросе топчемся на месте и при правильном принципиальном его разрешении остаемся на деле бессильными? Дело в том, что мы все время балансируем в области национального вопроса. Некоторые все время пытаются найти среднюю линию. Каждое указание на великорусский шовинизм всегда считают необходимым компенсировать указанием противоположным на шовинизм народностей недержавных, и всегда получается двойная бухгалтерия. Каждое упоминание на великодержавный шовинизм пытаются всегда дисквалифицировать предъявлением встречного иска: «дескать, сначала преодолейте свой собственный национализм». Так на деле с великодержавным шовинизмом у нас никакой борьбы не велось. (До речі, про те саме ще на Х з'їзді у співдоповіді з національного питання тов. Сафарова говорилося: *«Из этого одновременного битья ничего, кроме проведения под советским флагом национального бесправия, не получается»*[31]. *Этому должен быть положен конец...*

По национальному вопросу в нашей партии были различные точки зрения: точка зрения Розы Люксембург и точка зрения тов. Ленина. Увы, товарищи, имеется еще и третья точка зрения, за которой стоит наибольшее число сторонников, это точка зрения партийного болота, точка зрения людей, которые боятся здесь выступить с определенной линией... Имеются ли в нашей партии товарищи, которые являются принципиальными великодержавниками русотяпами? Так почему же они здесь не выступают, а только на практике искажают партийную линию? Не важно принять резолюцию, а важно ее провести.

У нас на Всеукраинской партийной конференции было единогласно, всего при четырех воздержавшихся, принята резолюция по национальному вопросу..

Но мне рассказывали, что после принятия этой резолюции один из голосовавших за нее, председатель губисполкома, по выходе из зала заседаний, на сделанное к нему на украинском языке обращение какого-то беспартийного кооператора ответил ничтоже сумняшеся: «Говорите со мной на понятном языке». Он «проголосовал» резолюцию по национальному вопросу, он с нею «вполне согласен». Вот это противоречие между теорией и практикой, эту линию болота необходимо выжечь каленым железом, необходимо, чтобы наша теория, принципиальная линия, действительно осуществлялась на практике»[32].

Чи не правда, як злободенно все це звучить сьогодні? Навіть коментарів не треба: дуже знайома картина...

А ось із виступу тодішнього голови Раднаркому Раковського, який, як я вже зазначав, зовсім не був хворий на «українство»:

«Я должен перед вами сознаться: некоторое время мы питали надежду накануне съезда, что национальный вопрос, как предполагал Ильич, станет центром нашего съезда, а он стал хвостом нашего съезда. С нетерпением наши товарищи выдерживают спор по национальному вопросу. Я не думаю упрекать кого-нибудь, ибо в этом вопросе мы повинны все, и на Украине. И когда я вижу, как туго нам удается заставить наши организации, которые работают там в условиях национальной борьбы, как туго нам удается заставить их понимать значение национального вопроса, я начинаю тревожиться за советскую власть...

[30] «XII съезд РКП(б)...», с. 459 — 462.

[31] «X съезд РКП(б)...», с. 196.

[32] «XII съезд РКП(б)...», с. 523 — 526.

Есть у нас по отношению к национальному вопросу предрассудок, глубокий предрассудок, и тем более опасный предрассудок, что он является коммунистическим предрассудком, потому что у него видимость коммунистическая, потому что у него имеются корни в нашей программе и потому, что за этим предрассудком скрывается наше невежество по национальному вопросу. Я помню одно слово тов. Сталина, чрезвычайно характерное, когда я вернулся из-за границы после принятия программы о Союзе, тов. Сталин мне говорил: «Вы знаете, многие спрашивали меня: это надолго, это не дипломатический ли шаг?» Да, товарищи, вся национальная политика, все наше советское правительство в межсоюзных отношениях для большинства у нас, на Украине, а здесь в России еще больше, понимались как известная стратегическая дипломатическая игра: «Помилуйте, ведь мы еще с Октябрьской революции решили национальный вопрос, ведь у нас страна коммунистическая, ведь мы же за интернационализм». Скажите, товарищи, сколько из вас могут сказать, в чем Октябрьская революция решила национальный вопрос? Ведь вы не забывайте, что еще в 1919 году на партийном съезде авторитетные товарищи говорили, что национального вопроса больше нет... Что же остается для рядового товарища? И вот у нас массы товарищей, ответственных, которые с улыбкой, с насмешкой относятся к национальному вопросу: «Ведь мы — страна, которая уже перешла национальности, мы — страна, где — как выразился один товарищ,— материальная и экономическая культура противопоставляется национальной культуре. Национальная культура — это для отсталых стран, которые находятся по ту сторону баррикады, для стран капиталистических, а мы — страна коммунистическая»[33].

На тлі всього вищесказаного стає зрозумілим, що були підстави сумніватися в достатності тих гарантій, які пропонувалися раніше для додержання національних прав. Про це говорив, зокрема, Яковлєв:

«Еще о тех гарантиях, которые предлагает тов. Сталин. Является ли гарантией второй ЦИК (запропоновано Сталіним палата національностей в складі ЦВК. — І. Д.)? Я прошу спокойно вдуматься в это. Разве первый ЦИК может что-нибудь гарантировать практически, разве он решает самостоятельно основные принципиальные вопросы? А если вы к первому ЦИК прибавите второй ЦИК с такими же правами, то неужели эти два ЦИКа будут содействовать вместе разрешению национального вопроса? Посмотрите прямо в глаза. На съезде партийном мы можем требовать, чтобы нам дали гарантию того, насколько это будет проводиться всерьез, а не только гарантии бумажные... Как нужно ставить вопрос? Нужно искать других гарантий, и одни из самых существенных гарантий — самое широкое распространение тех идей и мыслей, которые развиты в последних письмах тов. Ленина. Это то, что может заставить всю партию встряхнуться и задуматься. Эту гарантию несомненно нужно провести, поскольку там ставится вопрос с необыкновенной точностью и ясностью, поставить ясно перед сознанием всей партии»[34].

І тут доводиться констатувати найгаиебніше: саме цього останнього не було зроблено, «ідеї та думки, розвинені в останніх листах тов. Леніна», не стали надбанням партії та народу. До 1956 року ці листи лежали запечатаними в сталінських сейфах і були опубліковані тільки в 1956 році. Але й відтоді на них не дуже охоче посилаються і, м'яко кажучи, не дуже їх популяризують. Воно й зрозуміло: надто контрастують ці ленінські думки з тим, що робиться в нас у національній справі сьогодні.

Погляньмо конкретніше на деякі аспекти й «лінії», по яких ішла нещадна ревізія ленінської національної політики; одночасно ми побачимо, як розквітали і брали гору ті, відзначені вище у виступах партійних діячів, антиленінські, антикомуністичні тенденції і настрої — невігластво й безвідповідальність у національній справі, байдужість і зневажання, великоруський націоналізм та великодержавний шовінізм, розрив між теорією і практикою, між словами та ділами, бюрократичне централізаторство і т. д. і т. п.

IV. МАЙБУТНЄ НАЦІЙ: НАЦІЇ ЗА КОМУНІЗМУ

Практичне ставлення до того чи іншого суспільного явища чи добра вирішальним чином залежить від уявлень про його майбутню долю й призначення. Якщо більш-менш офіційно повідомити господаря дому про те, що найближчим часом або в недалекому майбутньому його будинок буде знесено, а його сад стане будівельним майданчиком для інших споруд, то навряд чи господар стане розбудовувати свій дім і плекати сад; тим паче навряд чи захопив би він своїх друзів і гостей таким наміром. Швидше за таких умов виробилося б щось аналогічне до своєрідної психології «дачників», на зразок тієї, що її свого часу експонував М. Горький.

Щось подібне до цього саме й відбувається у нас у справах національних. Серед переважної маси населення панує уявлення, що безпосереднє чи не найближче завдання комуністів — створення безнаціонального суспільства («злиття націй»), а тому національні мови і культури — це щось «відживаюче», відстале, «другосортне» і навіть реакційне, у всякому разі — щось підозріле і гідне жалю.

Звідки взявся цей дикий погляд і чому він видається за «марксистський», чому він пов'язується з ідеєю комунізму? В усякому разі, він нічого спільного з марксизмом і комунізмом не має і є їхньою прямою і цілковитою протилежністю.

Маркс завжди висміював подібні темні політичні махінації або невігластво. Так, наприклад, повідомляючи Енгельса про одне з засідань Ради Інтернаціоналу, він саркастично писав:

«Представники «молодої Франції» (нерабітники) висунули ту точку зору, що всяка національність і сама нація — «застарілі передсуди»(...)

Взагалі ж усі, хто ускладнює «соціальне

---

[33] Там же, с. 529 – 530.

[34] Там же, с. 648.

питання «забобонами» старого світу — «реакціонери».

Англійці дуже сміялися, коли я почав свою промову з того, що наш друг Лафарг та інші, які скасували національності, звертаються до нас «по-французькому»... Далі я натякнув, що Лафарг, сам того не усвідомлюючи, під запереченням національностей розуміє, здається, їх поглинення зразковою французькою нацією»[35].

Маркс знущався з цих поглядів, називаючи їх «прудоністським штірнеріанством», і вказував на їхню імперіалістичну суть. А от ті, хто сьогодні сповідує подібне — поглинання багатьох націй «зразковою російською»,— ті звуть це... марксизмом і комунізмом! Який гіркий і безглуздий парадокс! Скажете, що сьогодні ніхто не пропові́дує поглинання націй, але — «злиття, зближення». Так, офіційно, у пресі це зветься «зближенням» і «злиттям» націй. Але спитайте, як розуміють це «зближення» 99% публіки, і побачите, що йдеться про те саме «поглинення». Подивіться, як це «зближення» виглядає на практиці, і побачите те саме «поглинення». Зрештою, дані останнього перепису дуже красномовно засвідчують це. 1914 року Ленін писав:

«В Росії навіть урядова, тобто завідомо перебільшена і підроблена відповідно до «намірів уряду» статистика налічує в *усьому населенні країни тільки 43% великоросів. Великоросів у Росії менше половини населення... «Інородців» у Росії 57% населення, тобто більшість населення, майже 3/5, а насправді, мабуть, понад три п'ятих»*[36].

Тепер, на 48-му році радянської влади, великороси, за офіційними даними, становлять у Союзі значно більше половини населення, а якщо врахувати й зрусифікованих інонаціоналів (у даних перепису вони офіційно значаться як такі, що визнали рідною мовою російську), то це набагато більше. Відносно поменшало українців та інших «націоналів». За рахунок чого так різко змінилося співвідношення? І чи є це наслідком нормального співжиття націй? Навряд чи можна це вважати успіхом комуністичного національного будівництва,— комуністи будь-якої країни світу, коли б це стосувалося їхньої сформованої нації, розцінили б це зовсім інакше. Аналогії довелося б шукати в зовсім іншій, некомуністичній добі і сфері історії. І навряд чи можна це пов'язувати з «ленінською національною політикою»,— Ленін, як відомо, подібні явища кваліфікував словами «великоруський імперіалізм»...«, «руський великодержавний шовінізм» і подібними. Ні в одному з документів ленінської РСДРП(б) не схвалюється асиміляція націй, особливо ж асиміляція менших націй більшою, і не говориться про злиття націй як безпосереднє завдання пролетарського руху. Звідки ж узялося «ходячее мнение», яке поняття про революційний рух пролетаріату та побудову майбутнього комуністичного суспільства неодмінно й автоматично пов'язує з поняттям про «злиття націй», про «безнаціональність» (тобто практично про асиміляцію)? Очевидно, не з теорії наукового комунізму.

Коли в документах РСДРП говориться про «злиття робітників усіх націй», то мається на увазі — і це підкреслюється чітко й ясно — організаційне об'єднання в єдиних класових організаціях з метою спільної революційної боротьби: «Интерес рабочего класса требует слияния рабочих всех национальностей данного государства в единых пролетарских организациях — политических, профессиональных, кооперативно-просветительных и т. д.», при забезпеченні «полного равноправия всех наций и языков»[37].

Щодо самих націй, то радянська влада недвозначно проголосила своїм завданням їхній всебічний розвиток, особливо розвиток раніше пригнічених і неповноправних націй. У співдоповіді з національного питання на X з'їзді партії пропонувалося: «Советская власть, Коммунистическая партия должны стать важнейшим фактором национально-культурного развития трудящихся масс угнетенных национальностей»[38].

Ідея асиміляції націй, ідея про майбутнє безнаціональне суспільство — це не ідея наукового комунізму, а того «комунізму», який Маркс і Енгельс називали «казарменим». Це також ідея ревізіоністів, соціал-демократів II Інтернаціоналу. З нею особливо носився К. Каутський. Як залишок каутськіанства вона була проникла і в комуністичний рух початку століття, але швидко була переборена, внаслідок нещадної критики Леніна та інших комуністів.

Часто посилаються на те, що В. І. Ленін не лише не засуджував, а, навпаки, вітав асиміляцію націй. Але це брутальне спотворення духу ленінізму. По-перше, Ленін вихваляв не асиміляцію, а політичне об'єднання пролетаріїв усіх країн і в цьому контексті відкидав виступ проти такого об'єднання, продиктований страхом асиміляції. По-друге, мова йшла про стихійну асиміляцію, а не про цілеспрямовано й планомірно проваджувану державою,— така штучна асиміляція завжди була в його очах злочинною, і хай хто-будь спробує хоча б тільки уявити собі подібну програму настанову в партійних документах ленінського часу. Нарешті, по-третє, неосудження асиміляції в тому значенні і в тому контексті, про які ми говоримо, зустрічається тільки в дореволюційних роботах Леніна; після революції, приступивши до практики національного будівництва, Ленін істотно міняє акценти і більше вже ні слова не каже про користь будь-якої асиміляції, а вістря боротьби спрямовує проти русифікаторства, проти великоруського шовінізму й великодержавництва, тобто, по суті, проти асиміляторства. І це цілком зрозуміло: практика національних рухів та національного будівництва показала, що в інтересах комунізму — найбільший розвиток націй, а не їхнє згортання й асиміляція; настанова не асиміляцію в політиці правлячої багатонаціональ-

[35] Лист К. Маркса до Ф. Енгельса від 20 червня 1866. — К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 31, с. 188.

[36] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 25, с. 64.

[37] «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК», 7-е изд., М., 1954, т. 1, с. 315.

[38] «Х съезд РКП(б)...», с. 199.

ної держав з імперіалістичним минулим неминуче привела б до цілого ряду несправедливостей щодо націй цієї держави, привела б до відродження в нових формах старих імперіалістичних відносин усередині цієї держави і завдала б величезної шкоди справі комунізму і свободи в усьому світі,— проти чого і повставав Ленін.

Ось чому Ленін з 1917 року ні слова не каже на користь будь-якої асиміляції; ось чому у нього немає жодного слова про бажаність асиміляції в Країні Рад; ось чому, навпаки, він в останні роки свого життя головним об'єктом боротьби обирає великоруський шовінізм і великодержавництво, істотою яких і є асиміляторство.

Невипадково в доповіді на XVI з'їзді ВКП(б) протиставлялися соціал-асиміляторська позиція Каутського й інтернаціоналістська позиція Леніна:

«Ленин никогда не говорил, что национальные различия должны исчезнуть, а национальные языки должны слиться в один общий язык в пределах одного *государства,* до победы *социализма во всемирном масштабе. Ленин, наоборот, говорил нечто прямо противоположное, а именно, что «национальные и государственные* различия *между народами и странами... будут держаться еще* очень и очень долго *даже после осуществления диктатуры пролетариата* во всемирном *масштабе» (т. XVII, стр. 178). Как можно ссылаться на Ленина, забывая об этом основном его указании?*

Правда, один из бывших марксистов, а ныне ренегат и реформист, г. Каутский утверждает нечто прямо противоположное тому, чему учит нас Ленин. Он утверждает, вопреки Ленину, что победа пролетарской революции в австро-германском объединенном государстве в середине прошлого столетия привела бы к образованию одного общего *немецкого языка* и к онемечению *чехов, так как «одна лишь сила освободившегося от пут обмена, одна лишь сила современной культуры, которую несли с собой немцы, без всякой насильственной германизации* превратила бы в немцев отсталых чешских мелких буржуа, крестьян и пролетариев, которым ничего не могла дать их захудалая национальность» *(см. предисловие к немецкому изданию «Революция и контрреволюция»). Понятно, что такая «концепция» вполне гармонирует с социал-шовинизмом Каутского... Но неужели для нас, для марксистов, желающих остаться до конца интернационалистами, может иметь какое-либо положительное значение эта антимарксистская болтовня зарвавшегося немецкого социал-шовиниста?»*[39].

Так критикував Сталін шовінізм, коли цей шовінізм був німецький.

Однак, як відомо, Сталін умів говорити добре, а робив щось прямо протилежне. Це в його часи почалася, а в часи Хрущова розвинулася така практика політики в національній сфері, яка більше відповідала концепції Каутського, хоч і була схована в «ленінські» слова. І тепер ми, міцно забувши «основное указание» Леніна про те, що національності і національні мови залишаются «еще очень и очень долго даже после осуществления диктатуры пролетариата во всемирном масштабе»,— ми, по суті, ставимо завдання злиття націй (справа від того не міняється, що інколи замість слова «злиття» вживають щось інше, наприклад, «ще тісніше зближення»: на практиці це завжди означає вливання інших націй у російську, а не навпаки; хай хтось відповість, чим і як російська нація зближується, наприклад, з вірменською або естонською). Ми ставимо, по суті, завдання злиття націй в межах однієї країни, уже тепер, задовго до перемоги комунізму в самій цій країні.

Крім усіх інших неминучих негативних наслідків, це не може не викликати глибокої прикрості, розчарування і незадоволення у націй, приречених, по суті, на повільне зникнення, зведення до спільного знаменника, яким є інша, «провідна» нація.

Є величезна політична і психологічна різниця між загальним об'єднанням людства, народів у «вселюдство», тобто між асиміляцією націй на вселюдській основі, і асиміляцією однієї нації іншою, поглиненням однією нацією інших, асиміляцією кількох націй на базі однієї національної культури.

Першу ще можна розглядати як плодотворну перспективу і позитивний фактор, як прогрес (хоч багато видатних мислителів, у тім числі і марксистів, вважають, що й це було б величезним регресом для людства; цю дуже обгрунтовану думку Потебні свого часу коротко висловила так: «Якби об'єднання людства за мовою і взагалі за народністю і було можливе, то воно було б загибеллю для людської думки, як заміна багатьох почуттів одним»). Та й взагалі імператив про майбутнє «неминуче» злиття націй є дуже проблематичним, науково необгрунтованим прожектерством, і «марксистам» слід би брати приклад з Маркса, який полишав на розсуд майбутніх поколінь проблеми, для розв'язання яких бракувало історичного досвіду.

Що ж до другої асиміляції на базі однієї національної культури, то вона тотожна колоніалізмові (бо наперед позбавляє інші народи основної умови рівноправності — рівноправного внеску в загальнолюдську культуру, прирікає на культурне утриманство з усіма наслідками, що випливають звідси для психологічної природи людей цієї нації та їхнього відповідного становища в суспільстві).

«Асиміляція» першого роду, власне, і не може бути названа асиміляцією, а є всесвітнім об'єднанням людства; тут принаймні ні одна нація не буде обмежена, бо всі однаково втрачають і здобувають. Асиміляція другого роду і є власне асиміляція; вона неминуче є глибокою історичною несправедливістю щодо асимільованих націй і вирізьблює в них невитравні сліди гіркоти, але й нації асимілюючій приносить не добро, а лихо — поступовий внутрішній розклад її культури, тягар заподіяних — хай і несвідомо — несправедливостей. Вона ніколи і ніде не ставала і не стане надійним фундаментом для дружби народів, а здатна тільки роз'єднувати їх, породжувати недовіру і ворожнечу.

Ось чому писав М. Горький:

---

[39] «XVI съезд ВКП(б); стенографический отчет», М.; Л., 1930, с. 54.

«Каждое племя есть источник неисчислимых возможностей обогащения жизни энергией духа, и необходимо, в интересах быстрейшего роста мировой культуры, чтобы эта энергия развивалось нормально, втекала в жизнь — ни счастье и радость нам — при условии наибольшей свободы.

«Демократия может признать законным и естественным только один вид ассимиляции — ассимиляцию на почве общечеловеческой культуры...»[40].

У нас же тепер посилено насаджується антимарксистська й антисоціалістична «теорія» про те, буцімто в СРСР замість багатьох народів і націй створюється єдина «радянська нація» (?!), «радянський народ», не в розумінні сукупності всіх радянських народів і націй як збірне поняття, а як якийсь нібито однонаціональний чи безнаціональний синтез, якого не було, скажімо, а двадцяті й тридцяті роки і який формується саме тепер. Цією «теорією» перейняті і політика, і пропаганда, і преса, і виховання. А щодо культури, то вся наша преса сповнена фраз про те, ніби вже тепер у нас розвивається «інтернаціональна (?!) культура». («В Прибалтике, как и всюду в нашей стране, развивается общая для всех советских наций интернациональная культура». «У нас бурно развивается общая для всех советских наций интернациональная культура»)[41]. Це вже безглуздя не тільки з погляду марксизму, а й з боку елементарної термінології: адже «інтернаціональним» можна назвати тільки те, що властиве, характерне для всіх націй чи всіх націй стосується, всього людства. Саме так і тільки так розумів це поняття і В. І. Ленін, коли говорив про інтернаціональну культуру, інтереси і т. д. пролетаріату.

Те розуміння, яке надається тепер у нас цьому каламутному поняттю, як і «теорія» одної «радянської нації» (хоч би як вона формулювалася), радянського народу в розумінні не співдружності, а однозначності, покликане «теоретично» обгрунтувати й виправдати широко розгорнений процес русифікації. Цілеспрямоване заохочування й «каталізація» розвитку на цьому шляху завдасть величезних, важко врахованих і невідшкодованих, некомпенсованих втрат для загальнолюдської культури і всього духовного життя комуністичного світу.

Сюди прилучається і питання про широко практиковану в нас негативну кваліфікацію національностей — «національного», коли атрибут «національний» відверто достосовується тільки до підметів на зразок «пережитки» (які треба викорінити), «перегородки» (які треба зламати), «односторонність» (з якої треба вийти) і т. д. і т. п., а в той же час не підкреслюється й промовчується, всіляко обходиться позитивний сенс поняття про національне. Оце вже справді «односторонність». Вона, ясна річ, аж ніяк не сприяє розумінню величезного історичного, культурного, духовного змісту, величезного позитивного багатства поняття національності, національного — розуміння, яке надихало всіх великих діячів людської історії й культури, яке надихало фундаторів наукового комунізму і всіх справжніх марксистів і комуністів. Наприклад, один з найвидатніших комуністичних філософів Антоніо Грамші писав: «Поняття «національного» є результатом «оригінальної», неповторної (в певному значенні) комбінації, що її треба зрозуміти й осмислити в усій її оригінальності і неповторності, якщо хочуть оволодіти й керувати нею».

Він теж говорив про «помилковість ненаціональних концепцій», кваліфікуючи їх як «сучасну форму старого механіцизму»[42].

Свого часу, ще до революції, резюмуючи ставлення марксистів до проблеми нації і критикуючи «последовательных космополитов, полагающих, что будущее несет с собой полное объединение человеческого рода, единый общий язык и единую общую культуру», А. Луначарський писав, що він з погляду марксизму надає «национальностям громадное и живое культурное значение» і вітає *«столь широко развившийся процесс возрождения и самобытной жизни почти забытых было и, так сказать, обезглавленных национальностей... Единство только тогда является принципом красоты и высокой организации, когда оно охватывает своими гибкими рамками возможно более богатое разнообразие. Многообразие национальное есть, думается, великое наследие человеческое, которое, нужно надеяться, сохранится и даст еще недоступные нам наслаждения подъемы жизни...*

Обращаясь в частности к украинскому движению... я должен сразу сказать, что ни одно национальное пробуждение не вызывает во мне субъективно столько горячих симпатий...

От самостоятельного культурного развития украинского народа (помітьте: не від «інтернаціональної» українсько-російсько-татарської і т. д. н-ської культури і не від «дальнейшего сближения», а від «самостоятельного культурного развития». — І. Д.) должно ждать самых отрадных результатов, ибо нет никакого сомнения в том, что это одно из добровитейших ветвей славянского дерева»[43].

Що ж до комунізму, майбутнього комуністичного суспільства, то тут Луначарський висловлювався цілком певно,— і це, без умовно, одна з абеткових істин, основоположних істин комунізму:

«Трижды неправы говорящие о «социалистической нивеллировке» и о торжестве какого-то бесцветного космополитизма в случае победы пролетариата. Нет, новое общество даст простор для бесконечно многоцветной в своем стихийном течении природы каждого народа. Оно уничтожит мертвящую, механическую силу государства, оно убьет звериные, каннибальские инстинкты, которые побуждают насильственно обезличивать как отдельных людей, так и национальности. И как отдельная личность

[40] «Украинская жизнь», М., 1912, ч. 9, с. 14.

[41] «Правда», 1965, 18 квітня; «Литературная газета», 1965, 7 січня.

[42] Грамши А. Избранные произведения. М., 1959, т. 3, с. 235, 237.

[43] Луначарский А. В. О национализме вообще и украинском движении в частности. — «Украинская жизнь», 1912, ч. 10, с. 10—11, 15, 19.

никогда не достигала такой свободы и оригинальности, какой достигнет она в социалистическом будущем, так и нации никогда еще не подымали своего собственного голоса в хоре человечества с такой силой и самобытностью, какой они достигнут тогда»[44].

Ось до цього й личить прагнути істинним комуністам. Ось у цьому дусі — в дусі комуністичного інтернаціоналістського світовідчування, в дусі розуміння неповторної цінності кожного національного життя і його невичерпних можливостей, в не в дусі зневажливого і бездумного нехтування ними в ім'я бюрократичного «единообразия» та «передовой русской культуры» — і годиться виховувати молодь нашої країни. Це й тільки це може бути запорукою справжньої дружби рівноправних народів, запорукою збереження і примноження величезних національних багатств, щасливо поєднаних у нашому Союзі, запорукою незрівнянної розмаїтості майбутнього духовного життя в комуністичному світі.

Але напишіть це сьогодні від свого імені, і вам це редактори закреслять як «туманные намеки».

А протилежна тенденція веде тільки до явного чи прихованого, свідомого чи неусвідомлюваного, вільного чи невільного хамства й мародерства в національній справі. Навіть коли воно виступає не оголено, в у формі байдужості (така поширена мода нині в цьому питанні) — це початок хамства, це його потенція, його джерело. Байдужість — зовсім не протилежність тупому націоналізмові, а його зворотний бік і його потенційний спільник.

«Я не думаю,— наводить Луначарський у цитованій статті з «Украинской жизни» слова марксиста Отто Брауна,— чтобы националистов можно было победить с помощью аргумента: «Что мне нация? Что я могу купить за это?» — Нация является продуктом тысячелетнего развития. На протяжении столетий национальная борьба зажигала самые пламенные порывы. Тысячи гибли в этой борьбе. Она была то источником жизни, то причиной смерти великих революций. Можете ли вы освободить массы от этой великой идеологии с помощью торгашеского: «Что я куплю за это?»

Єдиною альтернативою націоналізмові (як захисному націоналізмові малих націй, так і агресивному націоналізмові великих націй) є виховання істинного національно-інтернаціоналістського почуття і відданості своїй нації, любові і поваги до всіх інших націй, бажання, щоб твоя нація якнайбільше прислужилася людству, зробила для нього все, на що здатна. Звідси у справжнього інтернаціоналіста величезне почуття відповідальності за свою націю, бажання здобути їй, якщо вжити слова поета, «патент на благородство» перед людством.

Найвищий обов'язок людини — належати людству. Але належати людству можна тільки через націю, через свій народ. За всю історію людства можна знайти хіба що кільна винятків з цього загального правила, підтвердженого як грандіозними рухами мас, так і життєписами великих людей. Можна знайти, скажімо, кілька випадків, коли людина покидала свою націю і прилучалася до іншої, робила добро їй і людству. Але це тоді, коли її материнська нація вже утвердила себе у вселюдській сім'ї, вже забезпечила собі національне існування і не відчули великої втрати через відплив кількох одиниць. А коли твоя нація в критичному стані, коли саме її національне буття й майбутнє під питанням, тоді кидати її ганебно.

V. НАЦІОНАЛЬНЕ ПОЧУТТЯ. НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ. НАЦІОНАЛЬНІ ОБОВ'ЯЗКИ

Ці поняття у нас вважаються одіозними; у всякому разі, той, хто спробував би говорити нині на Україні про національне почуття, національну свідомість, національні обов'язки сучасного українця, був би одразу ж і без вагань зарахований до «українських буржуазних націоналістів».

Тим часом марксизм, науковий комунізм надають їм величезного конструктивного значення. Маркс і Енгельс часто вживали їх, зокрема особливо підкреслювали національні обов'язки, національну місію робітничого класу (наприклад, німецького), говорили про необхідність для робітничого класу вести боротьбу за «національне буття» свого народу, про «національну организацию» робітничого класу тощо.

Ось як резюмує ставлення марксизму-ленінізму, ставлення істинних комуністів до цієї справи видатний чеський теоретик-комуніст Зденек Неедлі:

«Комуністи з самого початку саме тим відрізняються від старих довоєнних соціал-демократів, що не тільки не применшували значення національних почуттів народу, його національної культури (як це часто робили ті, хто тлумачив інтернаціоналізм як антинаціоналізм), а, навпаки, підносили його національну свідомість як велику й важливу суспільну силу, і тому зовсім інакше й формулювали своє ставлення до нації. Ленін чудово сказав, що комуніст успадковує все найкраще, що було зроблене й створене до нього, отже, і всі прекрасні традиції своєї нації і її культури.

У своїх виступах комуністи постійно вказували на те, що старі соціал-демократи перед першою світовою війною глибоко помилялись, недооцінюючи національний момент та роль національності, національного почуття та національної культури для робітничого класу»[45].

Може, це стосується тільки комуністичного руху двадцятих-сорокових років і втратило силу сьогодні? Може, це важливо тільки для партій, які борються за владу, і втрачає значення після здобуття влади? Ні, ще 1964 року Пальміро Тольятті заявив таке:

«Національне почуття залишається постійною величиною в робітничому і соціалістичному русі протягом довгого часу навіть після завоювання влади. Економічні досягнення не послаблюють, а зміцнюють його»[46].

---

[44] Луначарский А. В. Статьи о литературе. М., 1957, с. 429.

[45] Неедлы З. Коммунисты и нация. — Кн.: «Избранные труды», М., 1960, с. 344.

[46] Пам'ятна записка П. Тольятті. «Правда», 1964, 10 вересня.

Аналогічним чином висловлюються й інші видатні комуністи в цілому світі. Комуністичні партії соціалістичних країн Європи (Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Румунії та ін.) очолюють правильне національне (а воно ж і є інтернаціоналістське) виховання своїх народів.

На Україні КП(б)У протягом двадцятих років, як відомо, провадила згідно з ухвалами Комінтерну, VII, VIII, X, XII та інших з'їздів РКП(б) — ВКП(б), з'їздів КП(б)У величезну національно-виховну роботу, що увійшла в історію партії та України під назвою «українізації» (або «дерусифікації»).

Українська мова запроваджувалася у всі ділянки суспільного та громадсько-виробничого життя, заохочувалося засвоєння української історії та культури, вироблялося поняття про національну приналежність та національні обов'язки українця-комуніста; література й публіцистика дістали право широко обговорювати національні проблеми, зокрема висміювати такі ганебні явища, як ненависть до рідної мови й культури, як національний нігілізм і перевертнівство тощо.

Велася підготовча робота для «українізації пролетаріату», «українізації» великих міст, промислових центрів. При цьому підкреслювалася необхідність «одрізняти зрусифікованих робітників, що вживають мішаної української мови, від російських робітників». Щодо останніх, як національної меншості на Україні, рекомендувалося «уважне ставлення... і забезпечення їхніх інтересів», а щодо перших — роз'яснення їхньої національної приналежності та їхніх національних обов'язків.

У цитованих тут тезах ЦК КП(б)У (1927) зазначалося:

«Партія повинна вперто, систематично і терпляче роз'яснювати робітничому класу України її відповідальність за зміцнення союзу з українським селом, повинна переконати його брати активну участь в українізації шляхом вивчення української мови і т. д. Партія повинна подбати про утворення сприятливої обстановки для українізації пролетаріату українських промислових центрів»[47].

Це була справді інтернаціоналістська ленінська політика, що забезпечувала інтереси і повноцінний розвиток соціалістичної української нації. Та вже через кілька років цій політиці було покладено край, і були усунені люди, що її провадили. Це було зроблено Сталіним усупереч ухвалам Комінтерну і партійних з'їздів, було зроблено мовчки, «тихо», без жодного обгрунтування, теоретичного чи політичного. Зазначені ухвали не були виконані, не були переглянуті чи унеавжливлені, а були просто відсунені набік і замінені прямо протилежними настановами. І досі поняття «українізація» вважається одіозним, про неї «соромляться» чи бояться згадувати, хоч, повторюємо, це була ленінська політика, розроблена на партійних з'їздах нації, особливо інтелігенції. Цей «крутий злам» був воістину однією з найбільших історичних трагедій українського народу за всю його історію.

Крім усього іншого, ця сталінська політика була спрямована на те, щоб вибити з українського народу всякі вияви національного почуття і національної свідомості. Ось уже майже тридцять п'ять років, як на них накладено мовчазне табу, тож і не дивно, що вони мало розвинені серед значної маси українського населення, яж до того, що частина українців, як і до революції, нічого не знає про свою національну приналежність, а для чималої частини поняття «Україна» означає тільки адміністративно-географічний термін. Як і до революції, чимало українців соромляться своєї національності, своєї мови, вважають її «мужицькою», «некультурною», третьосортною, не розуміють навіть найелементарніших своїх обов'язків щодо своєї батьківщини, свого народу: знати і цінувати українську історію, культуру, мову, читати українські книжки, підтримувати український театр і т. п. і т. п. Більше того, скільки українців на доказ «лояльності» зреклося рідної мови і національного самопізнання, щоб «не виділятися», «не відрізнятися». Скільки їх бонзко обминає, як якусь крамолу, національно-культурні питання, до яких не може бути байдужим громадянин, що поважає себе, цінує свою гідність. Скільки доводиться бачити зневаги до всього українського тільки тому, що воно українське, з боку самих же українців.

Урядові будь-якої країни було б соромно за таких своїх громадян. Чому ж не соромно урядові Української Радянської Соціалістичної Республіки? Чому ж йому не взяти на себе хоча б той мінімум національного виховання, який бере на себе щодо української меншості, наприклад, Чехословаччина? Ось невеликий, але промовистий взірець.

1952 року ЦК Комуністичної партії Словаччини виніс ухвалу про переведення шкіл на землях з українським («руським») населенням з російської на українську мову. Реалізація цієї постанови зустріла серйозні труднощі. Деякі батьки перестали посилати дітей до школи. КСУТ (Культурна спілка українських трудящих) відзначила причини такого становища:

«1) Адміністративне введення української навчальної мови без пояснення цієї історичної зміни в національній орієнтації, без підготовки батьків і вчителів до таких змін, а також без дальшої широкої пояснювальної праці в цій галузі політики;

2) низька національна свідомість і національна байдужість українського населення, навіть певна дезорієнтація українських трудящих, навіть певна дезорієнтація українського населення з минулих режимів; нарешті — нестача кваліфікованих учителів-українців та українських підручників».

Щоб подолати такий стан, ЦК Комуністичної партії Словаччини ухвалив насамперед розгорнути «політично-виховну працю, спрямовану на підвищення національної свідомості українських трудящих»[48].

У нас і цього не робиться, хоч маємо незмірно більші можливості. Комплекс національної неповноцінності, зневага до власної національності, культури, мови — явище

[47] «Шляхи розвитку української пролетарської літератури», ред. В. Коряк, Харків, 1928, с. 346 — 347.

[48] Крок до налагодження. «Дружно вперед», Пряшів, 1964, ч. 5, с. 20.

досить відоме в історії. Через нього перейшли всі народи, яким довелося побувати під чужоземною неволею, під колоніальним гнітом. Український народ був під таким гнітом майже триста років!!! Це не могло не лишити свого сліду. Але чи не задовго ці сліди тримаються? Для країни, якій конституцією гарантована державна суверенність і власне національно-політичне життя, це більш ніж дивне явище. Ще більш дивне явище, коли про ці сліди навіть не можна говорити і коли нічого не робиться для виховання національної гідності, національного почуття, національної свідомості громадянина соціалістичної республіки.

VI. ПРО СОЦІАЛІСТИЧНІ РЕСПУБЛІКИ ТА ФОРМИ ЇХНЬОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Сьогоднішнє ходяче розуміння суті і форм Союзу Радянських Соціалістичних Республік далеко відійшло від того, якими їх мислили Ленін і партія в ленінські часи: від вільного союзу незалежних національних держав з однаковим соціальним ладом. Більше того, саме поняття незалежності стосовно до республік давно вже зроблене «пугалом». Скажімо, варто людині висловити невдоволення чимсь, бодай частковим, аспектом сьогоднішнього становища України в Союзі (а це вже немислимий смертний гріх!), як їй «пришивають» ідею «самостійної України», гадаючи цим залякати її і нацькувати на неї інших. Я особисто не раз чув на свою адресу таке звинувачення, в останнім часом воно лунало навіть з офіційних трибун, наприклад, на семінарах у мережі партійної освіти. Чи не час тут дещо з'ясувати?

По-перше, ніхто на Україні тепер не висуває гасла «самостійності». Принаймні мені такого гасла не доводилося чути. Далекі від нього були й заарештовані тепер «націоналісти».

По-друге, навіть якби хтось висунув таке гасло, обвинувачувати його на цій підставі було б не по-ленінському й не по-радянському. Адже Конституція СРСР забезпечує за республіками право виходу з Союзу, а отже, визнає за кожним громадянином право висувати ідею такого виходу й обгрунтовувати його. А щодо ленінського погляду на справу, то треба нагадати, що В. І. Ленін зовсім не вважав усіх «самостійників» агентами імперіалізму, а бачив серед них і... більшовиків: «Серед більшовиків є прихильники незалежності України, є прихильники більш або менш тісного федеративного зв'язку, є прихильники повного злиття України з Росією»[49].

На думку В. І. Леніна, не тут проходить вододіл між революціонерами і контрреволюціонерами, а в їхній соціальній класовій настанові: у Всеукраїнському ревкомі *«поруч з українськими комуністами-більшовиками працюють, як члени уряду, українські комуністи-боротьбисти. Боротьбисти відрізняються від більшовиків, між іншим, тим, що обстоюють безумовну незалежність України. Більшовики з цього не роблять предмета розходження і роз'єднання, а цьому не вбачають ніякої перешкоди дружній пролетарській роботі. Була б єдність у боротьбі проти гніту капіталу, за диктатуру пролетаріату, а через питання про національні кордони, про федеративний чи інший зв'язок між державами комуністи розходитись не повинні»*[50].

З інших праць В. І. Леніна відомо (і далі ми це побачимо), що він у цих питаннях вимагав від комуністів «великої, панівної» нації максимуму поступливості й самопожертв на користь менших націй.

На жаль, пізніше ці положення В. І. Леніна були порушені, зокрема прихильно оцінені ним комуністи-боротьбисти були усунені від керівництва Радянською Україною, а потім майже поспіль винищені; були знищені й ті сили в КП(б)У на чолі зі Скрипником, які обстоювали українське національне обличчя республіки, хоч їхню класову пролетарську позицію ніхто не міг піддати сумнівам.

Таким чином Сталін знищив комуністичну суть в ім'я великодержавної форми і в ім'я «передсудів старого великоруського націоналізму, імперіалізму»[51].

І сьогодні ще ворога комунізму В. Шульгіна у нас вітають, бо він висловив свої великодержавницькі симпатії до існуючих кордонів, а комуніста Хвильового (який залишився комуністом навіть попри свої помилки) кленуть, бо він був проти великодержавницького тиску на Україну, проти тієї міщанської «великоруської швалі», яку так ганьбив Ленін, що саме так її й назвав. І сьогодні комунізм великодержавникові проститься (був би він «російський патріот», а якої масті — неважливо), а от українському комуністові найменше національне вболівання (його зразу ж затаврують «ухилом») не проститься.

Останній приклад — відома історія з викладачем Київського університету доцентом М. М. Шестопалом, якого всі комісії змушені були визнати висококваліфікованим фахівцем, плідним дослідником і зразковим комуністом, але якого все-таки звільнили з роботи за те, що буцімто у якихось розмовах він піддавав сумніву деякі моменти національної політики. І треба знати, з якою жорстокістю, впертістю начальство домагалося його покарання, всупереч протестам усієї маси студентів, тоді як у тому ж університеті є десятки викладачів некваліфікованих, науково безплідних і, напевно, не дуже перейнятих ідеями комунізму. Та то нікого не обходить: у нинішньої бюрократії є один предмет ненависті — «націоналіст», хоч цей «націоналіст», може, в тисячу разів кращий, чистіший комуніст, ніж будь-хто і ніж вони, бюрократи. Посудіть самі, як далеко відійшли ми від ленінської постановки цього питання:

«...Як інтернаціоналісти, ми повинні, по-перше, особливо енергійно боротися проти залишків (іноді несвідомих) великоруського імперіалізму і шовінізму у «російських» комуністів; по-друге, ми повинні саме в національному питанні, як порівняно мало-

[49] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 40, с. 43.

[50] Там же, с. 42 — 43.

[51] Там же, с. 43. Цей вираз належить Ленінові. — І. Д.

значному (для інтернаціоналістів питання про кордони держав другорядне, коли не десятирядне), іти на поступки. Важливі інші питання, важливі основні інтереси пролетарської диктатури... важлива керівна роль пролетаріату щодо селянства; далеко менш важливе питання, чи буде Україна окремою державою чи ні. Нас анітрохи не може здивувати — і не повинна лякати — навіть така перспектива, що українські робітники й селяни перепробують різні системи і протягом, скажемо, кількох років випробують на практиці і злиття з РРФСР, і відділення від неї в окрему самостійну УРСР, і різні форми їх тісного союзу і т. д. і т. ін.

Намагатися наперед, раз назавжди, «твердо» і «безповоротно» розв'язати це питання було б вузькістю розуміння або просто тупоумством...»[52]

Якби будь-хто сказав ці слова сьогодні від себе,— не як цитату з Леніна,— ним неодмінно зайнялися б відповідні «органи», а що з партії його вигнали б — то це поза всяким сумнівом.

Куди вже тут навіть думку пускати про можливість якоїсь ініціативи громадян УРСР у справі поліпшення й зміни форм співіснування соціалістичних республік, про можливість публічного обговорення таких питань, про можливість теоретичного розроблення. І сліду цього в нашому житті немає.

Щодо цього у нас цілковито перекручено Леніна. Всупереч його прямим, неодноразовим і категоричним вказівкам про необхідність наполегливої боротьби з російським великодержавним шовінізмом як головною перешкодою в соціалістичному національному будівництві і про максимальну поступливість «націоналам» щодо їхніх національних інтересів — всупереч усьому цьому у нас уже протягом кількох десятиліть не тільки не ведеться ніякої боротьби з російським шовінізмом та великодержавництвом, а й самі ці поняття вилучені з ужитку, натомість головним ворогом проголошено «місцевий» націоналізм, під який часто-густо підводилися найневинніші, найелементарніші вияви національної гідності й честі і національного життя. Боротьба з цим «націоналізмом» велася методами терору.

VII. ПУГАЛО «УКРАЇНСЬКОГО БУРЖУАЗНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ» І РЕАЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО ВЕЛИКОДЕРЖАВНОГО ШОВІНІЗМУ ЯК ГОЛОВНОЇ НЕБЕЗПЕКИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ БУДІВНИЦТВІ СРСР

Як відомо, в партії при обговоренні національних справ тривалий час точилася боротьба між тими, хто головною перешкодою у будівництві справді інтернаціонального союзу республік вважав російський великодержавний шовінізм, і тими, хто натомість озлоблювався проти «місцевого націоналізму» в республіках. Серед останніх був Сталін, який запровадив у вжиток спеціальний термін «соціал-шовінізм», що ним таврував «націоналістів». У розпалі сталінської акції проти «соціал-шовіністів» у цю справу, як відомо, втрутився В. І. Ленін[53], який рішуче припинив цю кампанію і закликав партію розгорнути нещадну боротьбу проти російського великодержавного шовінізму як смертельної небезпеки для справи пролетарського інтернаціоналізму, для справи будівництва союзу республік.

Багато хто не любить сьогодні згадувати про ці ленінські вказівки, тим більше є необхідність нагадати про них. Ось як ставив Ленін питання про два націоналізми:

«Я вже писав у своїх творах з національного питання, що нікуди не годиться абстрактна постановка питання про націоналізм взагалі. Потрібно відрізняти націоналізм нації гноблячої і націоналізм нації пригнобленої, націоналізм великої нації і націоналізм нації маленької.

Щодо другого націоналізму майже завжди в історичній практиці ми, націонали великої нації, виявляємось винними в безлічі насильства. І навіть більше того — непомітно для себе чинимо безліч насильств і образ (...)

Тому інтернаціоналізм з боку гноблячої або так званої «великої» нації (хоч великої тільки своїми насильствами, великої тільки так, як великим є держиморда) повинен полягати не тільки в додержанні формальної рівності націй, але і в такій нерівності, яка компенсувала б з боку нації гноблячої, нації великої, ту нерівність, яка складається в житті фактично. Хто не зрозумів цього, той не зрозумів справді пролетарського ставлення до національного питання, той залишився, по суті, на точці зору дрібнобуржуазній і тому не може не скочуватися щохвилини до буржуазної точки зору»[54].

І далі:

«...Корінний інтерес пролетарської солідарності, а значить, і пролетарської класової боротьби, вимагає, щоб ми ніколи не ставились формально до національного питання, а завжди враховували обов'язкову різницю в ставленні пролетаря нації пригнобленої (або малої) до нації гноблячої (або великої)»[55].

Це говорилося вже в радянський час, з приводу радянських проблем і на досвіді радянського будівництва. Проаналізувавши цей досвід, В. І. Ленін заявив: «Великоруському шовінізмові оголошую бій не на життя, а на смерть»[56].

Згідно з ленінськими вказівками XII з'їзд РКП(б) ухвалив: «Решительная борьба с пережитками великорусского шовинизма является первой очередной задачей нашей партии».

У зв'язку з тим зовсім винятковим значенням, якого надавав В. І. Ленін боротьбі проти російського великодержавного шовінізму, виникла потреба бодай коротко зупинитися на питанні: де джерела цього шовінізму, в чому він виявляється, чим він так небезпечний і які існують гарантії від нього, як Ленін пропонував боротися з ним

---

[52] Там же, с. 18 — 19.

[53] Ленін В. І. До питання про національності або про «автономізацію». Повн. зібр. тв., т. 45, с. 339 — 345.

[54] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 45, с. 341 — 342.

[55] Там же, с. 343.

[56] Там же, с. 203.

і чи виконані в цьому його заповіти, чи проведена і чи проводиться ця боротьба тепер.

1. Російський шовінізм як спадщина історії

XII з'їзд РКП(б) кваліфікував російський шовінізм як «отражение былого привилегированного положения великороссов». Ще раніше В. І. Ленін зазначив: «Віками великороси вбирали в себе, під гнітом поміщиків та капіталістів, ганебні і погані передсуди великоруського шовінізму»... «Проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу»[17].

Про це саме багато говорилося на VIII, X, XII та інших з'їздах партії аж до XVI включно.

«Колонизация окраин есть не просто работа нескольких месяцев, а есть работа целых десятилетий. Целыми десятилетиями российский империализм колонизировал эти окраины. Если мы признаем, что экономическое развитие отражается и проявляется на различных поприщах общественной и экономической жизни, то надо признать, что колонизация окраин русским империализмом создали колонизаторскую идеологию, определенное колонизаторское настроение тех русских элементов, которые живут на этих окраинах... И до тех пор, пока мы не изживем этой идеологии... до тех пор мы ничего не сделаем... Нам надо начать борьбу с колонизаторством как с таковым...»[18].

Чи сьогодні, на сорок дев'ятому році радянської влади, вижиті до кінця така колонізаторська спадщина і такі колонізаторські настрої?

Далеко ні. І сьогодні, особливо у великих містах, дуже сильний такий прошарок російського міщанства, який безнадійно далекий від того, щоб бути носієм комуністичного інтернаціоналізму, а є духовним спадкоємцем «десяти поколінь колонізаторів». Це російське міщанство почуває себе не дружнім гостем і не добрим приятелем народів, серед яких живе, а господарем становища й вищим елементом. Воно зневажливо ставиться до тих народів, серед яких опинилося, і замість цікавитися, вивчати і засвоювати їхню культуру, мову, історію тощо, — як це завжди робив і робитиме всякий добрий гість і захожий чи навіть покликаний на допомогу друг,— це міщанство не тільки не вивчає і не засвоює їх, а навіть не цікавиться ними і не проминає жодної нагоди, щоб зневажити, поглузувати, позбиткуватися з них. «Знают вот украинский борщ, знают вот украинское сало»,— писав про них В. Маяковський сорок років тому. Але й тепер вони знають не більше.

Ставлення цього міщанства до українського народу скристалізоване й скристалізовується далі в такі сумнозвісні «фольклорні перли», як-от «хохляндія», «Ганкенштрасе», «залізниця на пузику геп» і т. п.

Не краще ставиться воно й до інших народів Союзу. «Эти грузины — такие лентяи, такие хамы... и ужасные националисты; эти азербайджанцы такие грязные, такие хамы, такие националисты; эти латыши такие националисты» і т. д. і т. п., одне слово, весь світ — хами і націоналісти, і лише вони, російські міщани,— світочі культури і добрі демони інтернаціоналізму.

Цей прошарок російського міщанства в національних республіках — колосальний і постійно діючий, політично реакційний, культурно і морально знижуючий фактор; він вносить посильну (і чималу) отруту в справу дружби народів СРСР.

Проте, хоч як це дивно, він напівофіційно вважається справжнім носієм правильних ідей, надійною опорою влади і противагою «местным». «Местные» — це щось таке, над чим міщанинові ще треба потрудитись...

Така характеристика давалася йому в партійних постановах двадцятих років, таким воно залишається й тепер. Різниця — дуже суттєва — в тому, що тоді з ним велася невпинна і різнобічна боротьба, тепер же ніякої боротьби й навіть виховної роботи в цьому напрямі не ведеться, навіть говорити про це міщанство не рекомендується, а тому його постійна інтоксикація стала ще небезпечнішою.

2. Російський шовінізм як змішування Союзу республік з «единой неделимой»

На X з'їзді РКП(б) відомий діяч партії Затонський сказав:

«Создался своего рода русский красный патриотизм. И сейчас мы можем наблюдать, как наши товарищи с гордостью, и небезосновательно, считают себя русскими, а иногда даже смотрят на себя прежде всего как на русских,— они дорожат не столько Советской властью и советской федерацией, сколько у них есть тенденции к «единой неделимой». Необходимость действительного централизма у некоторых товарищей перепутывается с привычным представлением о «единой, неделимой». Происходит колоссальная путаница понятий.

Само собою разумеется, что при Советской власти централизм необходим, это естественно... Но надо строго разделить то, что действительно вызывается необходимостью, что вызывается сущностью Советской власти, необходимостью революционной борьбы, и то, что является пережитком старой национальной идеологии со стороны российских товарищей. Надо отделять действительно необходимую централизацию от того примитивного русотяпства,— термин не мой, а Ленина, примененный им, к сожалению, уже поздно, только в конце 1919 года, и то на партийной конференции. Но сейчас он получил больше прав гражданства и стал гулять по всему миру. Это русотяпство имеется везде и всюду, имеется прежде всего в толще нашей партийной массы, оно имеется не только у тех колонизаторов, которым пришлось применяться к коммунизму на далеких окраинах, вроде Туркестана, это русотяпство наблюдается и здесь, в Москве, и в наших центральных учреждениях. Сплошь и рядом вы встретите наряду с революционностью в одних направлениях

---

[17] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 40, с. 43; т. 32, с. 334.

[18] «X съезд РКП(б)...», с. 209.

некоторую инертность, некоторую косность в этом смысле и некоторое смешение понятия советского единства с тяготением к «единой и неделимой»[59].

І далі:

«Не надо придерживаться той примитивной русской линии, которой придерживается значительная часть наших товарищей во вред советской власти и во вред советской федерации»[60].

Про це трохи пізніше говорив Сталін у доповіді на XII з'їзді РКП(б):

«Родилась идея сменовеховства, бродят желания устроить в мирном порядке то, чего не удалось устроить Деникину, т. е. создать так называемую единую и неделимую»[61].

«Вовсе не случайность, товарищи, что сменовеховцы приобрели массу сторонников среди советских чиновников. Это вовсе не случайность. Не случайность и то, что господа сменовеховцы похваливают коммунистов-большевиков, как бы говоря: вы о большевизме сколько угодно говорите, о ваших интернационалистских тенденциях сколько угодно болтайте, а мы-то знаем, что то, что не удалось устроить Деникину, вы это устроите, что идею великой России вы, большевики, восстановили или вы ее, во всяком случае, восстановите. Все это не случайность. Не случайность и то, что даже в некоторые наши партийные учреждения проникла эта идея... У нас растет не по дням, а по часам великодержавный шовинизм, самый заскорузлый национализм, старающийся стереть все нерусское, собрать все нити управления вокруг русского начала и придавить нерусское»[62].

Так говорив Й. В. Сталін 1923 року, за життя і під «испытующим оком» В. І. Леніна. Але згодом, зробившися з діяча партії володарем її, він і сам своєрідно «змінив віхи» і немало потрудився в ім'я «собирания всех нитей управления вокруг русского начала». Концентрованим виразом цього нового «сменовеховства» були ідеї, висловлені Сталіним у відомому тості «За великий русский народ» (де інші народи Союзу виступали як явно другорядні і де перемога над фашизмом ставилася в залежність не так від соціалістичного ладу, як від вродженої російської «терплячості» і такої самої здатності все об'єднувати «вокруг русского начала»).

Всім і досі пам'ятна та сумнозвісна оргія «русского приоритета», яка почалася слідом за цим і тривала кілька років. Сьогодні багато в її елементів здаються трагікомічними і неймовірними, але ж вона була і поклала невитравну печать на все наше суспільство й духовне життя. Видимі й невидимі її наслідки діють і сьогодні.

Вільне чи мимовільне «змішування» Союзу РСР з «единой и неделимой», оте «некоторое смешение советского единства с тяготением к «единой неделимой», про яке саркастично говорив Затонський 1921 року,— сьогодні багатьом увійшло в плоть і кров і виявляється багатоманітно.

Не так давно наша преса з неабияким смаком і задоволенням популяризувала листи В. Шульгіна до російської білогвардійської еміграції, в яких він закликав її примиритися з радянською владою, бо вона не тільки не знищила Росії, а, навпаки, врятувала і примножила її. Яку Росію мав на увазі Шульгін — ясно. Вже ж не ту, що Ленін, а ту, про яку він, Шульгін, мріяв у 1922 році: «Интернационал минет, а границы останутся».

Гіркий парадокс історії: ці останні слова говорилися саме тоді, як Ленін проголошував бій «не на жизнь, а на смерть» російському великодержавництву, як Сталін ополчився проти «змінovіхівців». І ось сьогодні, через сорок років, щось не чути голосів проти великодержавництва, змовкла і хула «единой, неделимой»,— зате чути елегійний голос В. Шульгіна, який, мандруючи по рідній його серцю Малоросії, задоволений з того, що вона лишилася Малоросією, попри свій новий індустріальний пейзаж,— і мило філософствує на вічну тему про те, що Україна — це одна з областей, «окраїн» Росії...

Можна було б не згадувати лихим словом цю стару людину, що прожила нелегке життя і приїхала додому доживати свого віку, якби ж не склалося — історично — так, що її ім'я до революції, і не без підстав, стало символом антисемітизму і українофобства, і якби її голос сьогодні був тільки фактом її особистої біографії, а не свідченням чогось більшого: певної переоцінки цінностей.

Ця переоцінка зайшла досить далеко і ведеться досить широким фронтом. Протягом останніх десяти-двадцяти років здійснено, наприклад, капітальний перегляд історії Росії та суміжних народів під кутом зору виправдання російського імперіалізму.

Те, що марксизм-ленінізм розцінював як колоніальний розбій та загарбницькі походи (і що справді таким було),— тепер прославляється як «доблесть русского оружия». Те, що марксизм-ленінізм розцінював як ненажерливість, віроломство і безсоромне крутійство російського царату (і що справді таким було) — тепер популяризується як «блестящие успехи русской дипломатии», як її «великие традиции» і т. д. Тільки з огляду на економію місця та на загальновідомість цих речей я не наводжу тут десятки і сотні таких прикладів.

«Реабілітація» колоніального складу Російської імперії як «предка» СРСР дедалі ширше входить у сучасну російську літературу, критику, публіцистику (недавній, але не єдиний зразок — поема В. Фірсова «Россия от росы до звезд»,— уривки з неї друкувалися в «Правді»,— в якій шлях до комунізму лежить «через Полтаву» та інші подвиги російських самодержців)[63].

Читаючи окремі книги, статті, виступи, тільки руками розводиш: коли це писано? На п'ятому десятилітті Союзу Радянських Республік чи в XIX столітті, в розпалі чергової кампанії на Босфор чи ще кудись? Чому автори оперують поняттями, далекими від комунізму і як дві краплі води схожими на поняття і фразеологію «верных слуг отечества» XIX століття?

[59] Там же, с. 203 — 204.

[60] Там же, с. 206.

[61] «XII съезд РКП(б)...», с. 441.

[62] Там же, с. 444.

[63] «Правда», 1964, 9 серпня.

Дозволю собі зацитувати уривочок зі статті адмірала флоту Радянського Союзу І. С. Ісакова «Поворот на 16 румбов», якою «Неделя» цього року відкрила «Морской клуб».

Автор пропонує

«вспомнить, как старались и стараются по сей день... наши недруги отрезать Россию от моря, подобно щедринскому герою, пытавшемуся «закрыть Америку». С тем же успехом на протяжении столетий делались попытки закрыть для русского народа все выходы к океану.

В далеком прошлом это пытались сделать силой. Вспомним Астраханское царство, преграждавшее выход в Каспий. Вспомним двойной замок: в Азове и в Екинале, закрывавший выход в Черное море из дельты Дона. Также на два оборота был перекрыт выход из Днепра — в Карачарове и Очакове. На Балтике роль церберов исполняли Ливонский орден, Ганзейский Союз, а позже — Швеция. Крепость «Орешек» (!) или «Шлиссельбург» (запирающий город), по сей день осталась в устье Невы напоминанием о том, как боялись выхода русских с Ильмень-озера»[64].

Здається — звичайні речі. Але це страшно, що вони здаються нам звичайними. Це означає, що ми до них призвичаїлися. А вдумайтеся в них. Де тут класовий комуністичний підхід? Автор цілковито ототожнює теперішній СРСР з Російською імперією — цим «володарем величезної кількості awpadeної власності» (Ф. Енгельс). Він цілковито схвалює й патетично апологетизує це «грабування чужої власності». Він повторює те, що писала пропаганда царських часів і тодішні фальсифіковані підручники історії, які на весь неаколишній світ дивилися з одної точки зору: «заважав» він чи «не заважав» Росії, задовольняв апетити царизму чи ні. І горе було тому народові, який опинився «на пути к морю». А потім рушали і «за море» з патріотичними пісеньками:

> Кек за морем, как за синим
> Во степи растет бурьян:
> Как за морем, как за синим
> Расплодился басурман.

Так виховувалось у російських рабів ставлення до інших народів.

«Как хорошо, что, не дослушав англичан, русский мужик из внутренних губерний слез с печки и пошел завоевывать океаны»,— красиво вигукнув адмірал Ісаков.

Даруйте, адмірале, але про «русского мужика из внутренних губерний» ми знаємо з більш авторитетних джерел: Тургенев, Григорович, Некрасов, Герцен, Чернишевський, Решетников, Слепцов, Успенський, Бунін... Щось вони мовчать про те, як цей мужик злазив з печі і нічтоже сумняшеся підкоряв землі-океани і звільняв народи. А говорять вони про те, як мужика гнали голод і злидні, панщина й рекрутчина, як з мужика дерли лико і, щоб зробити його ще більшим рабом і ще надовше, а заодно й придбати нових рабів,— посилали його на сусідні землі і за моря-океани... І мріяли вони, оті великі росіяни — Герцен, Чернишевський, цілі покоління революціонерів шістдесятих — вісімдесятих років аж до більшовиків, до Леніна — про те, щоб російський мужик, злізши з печі, йшов не за океан і взагалі не туди, куди посилав його царизм, а залишався вдома і вдома давав лад... І це, звичайно, центральне питання: царизм прагнув шукати ворогів назовні, «по пути к морю», а революціонери роз'яснювали, що ворог не там, не в Шліссельбурзі («Орешек», як зворушливо увічнює адмірал відомий царський жарт) і не в Астрахані, не на Балтиці і не в Генуї, а передусім у себе вдома, куди й треба спрямовувати свою енергію.

Адмірал і вчений І. С. Ісаков не може цього не знати... Чому ж він повторює сакраментальні кліше офіціозу минулого століття про «русского мужика из внутренних губерний» та його містичний потяг за океани? Чому він плутає з цим мужиком «днепровских казаков»? Чому він забуває елементарну географію й історію, забуває, що всі названі ним землі й народи Росії не належали, а були загарбані російськими царями (а не «мужиком из внутренних губерний») «по пути к морю»? Отже, вся «вина» цих земель і народів перед царатом — це вина ягняти перед вовком: «Ты виноват уж тем, что хочется мне кушать». Чому він імперіалістичну колізію царської Росії, колізію імперіаліста серед імперіалістів, ототожнює з революційною колізією 1917 року? «Эта «традиция» («душить морские предприятия русских». — І. Д.) была продолжена и в гражданскую войну»,— яке вбоге, «шульгінське» тлумачення грандіозної класової битви пролетаріату, грандіозної драми всесвітньої історії!

Ось до яких перлів приводить забуття класового, марксистського погляду в ім'я «єдинонеделимчеських» амбіцій, ось як аномодується мислення в атмосфері «єдинонеделимчеського» патріотизму!

А подібних зразків уже не «некоторого», а «изрядного» «смешения понятия советского единства с тяготением к «единой неделимой» можна навести ой як багато!

Гострота розуміння імперіалістичної, колоніалістської суті царської Росії втрачена, і минуле починають конструювати за сьогоднішнім зразком і сьогоднішньою потребою.

Нещодавно один з найвищих наших керівників (з пошани до його років і заслуг не стану тут називати імені), виступаючи з офіційною доповіддю в Таллінні на святкуванні двадцятип'ятиріччя Естонської РСР, говорив між іншим таке (цитую за газетою «Правда»):

«Следует отметить, что и при царе общий культурный уровень эстонского народа был относительно высок, а г. Тарту был древним и крупным очагом высшего образования не только для эстонской молодежи, но и для других народов России».

Яка зворушлива ідилія, яка «дружба народів» і взаємодопомога, просто «обмін кадрами»! Що естонський народ був і є народом високої культури і що Тарту був традиційним центром освіти — це факт. Але ж факт і те, що «при царе» все робилося для того, щоб той естонський народ позбавити його культури, і зокрема Тартуський (Дерптський) університет зробити знаряддям колоніального гніту й русифікації («Не

[64] «Неделя», 1965, ч. 4, с. 11.

желаем, чтобы он был духовным рассадником нерасположения... к господствующему народу»)[63].

Характерно, що Дерптський університет царизм украв у естонського народу і позбавив цей університет національного характеру саме під тим приводом, що він потрібен «всем народам России». І недарма ж, мабуть, колись марксисти запевняли, буцімто Росія була не дружньою сім'єю, а тюрмою народів і нацьковувала їх один на одного, і закривала «инородцам» доступ до культури й освіти (якщо якийсь із цих народів і зберіг «относительно высокую» культуру, так це тому, що не встиг її втратити цілком «под сенью двуглавого орла»), і що весь офіціальний слей на теми «общего отечества» — суцільне фарисейство.

Колись Ф. Енгельс (певно, марксист) писав:

«Всяке загарбання території, всяке насильство, всяке пригноблення царизм здійснював не інакше, як під приводом просвіщення, лібералізму, визволення народів»[64].

А тепер виявляється, що було все-таки так, як було: «просвіта», і «лібералізм», і «визволення народів». А особливо ж було «добровільне возз'єднання», «об'єднання» і «приєднання», суто добровільне (примусу російські царі, як відомо, встидалися — чим і відрізнялися від усіх інших владик у світовій історії — і насильства — не марксисти ж! — не визнавали) — і раз, і два, і сто! І для такої радикальної пертурбації філософії історії не треба ні теорій нових створювати, ні концепцій якихось будувати, ні заперечувати столітні здобутки науки, ні відкидати віпопомні факти — не треба цих клопотів, досить тільки замість слова «царизм» поставити слово «Росія» (а ще краще: «російський народ») — і потім говорити все навпаки. Та, нібн всі ці «покоренья Крыма», «усмиренья Кавказа» («а равно и прочих мятежных племен»), «освобожденья Варшавы» і тому подібні геройствування «от финских хладных скал до пламенной Колхиды» — все це ініціатива «русского народа», «русского мужика из внутренних губерний», а всі оті генерали Єрмолови, Паскевичі й Муравйови-«вешатели» вкупі з самими Грозними, Великими, Палкіними і Освободителями — це його, «русского мужика», уповноважені.

Ще не так давно в історичних, літературознавчих, фольклористичних та інших працях об'єктивно і правдиво висвітлювалася історія взаємин Росії з навколишніми народами, історія російської колонізації. Зовсім звично, як загальновідомі речі, писалося про всі «прелести» колонізації, про знищення цілих народів «по пути к» черговому морю чи океану. Не дивно було читати й писати таке, приміром:

«Первым народом, которому суждено было принять удар русских завоевателей, двигавшихся к Сибири, были вогулы... При приближении русских поселений к Уралу вогулы оказали сильное сопротивление новым пришельцам и даже потом, в конце XVI века, оцепленные со всех сторон сетью крепостей-острогов, продолжали бороться с русскими...

Главная масса вогулов... превратилось после завоевания русскими в полуброднчих звероловов, рыбаков и оленеводов... Ранее бодрый, воинственный, знавший рудное, кузнечное дело, хлебопашество, ведущий торговлю и войны вогульский народ, угнетаемый русскими завоевателями, опустился, утратил прежние знания и, теснимый со всех сторон, ушел в труднопроходимые дебри... Завоевание русскими сосредоточило мысли и желания вогульского народа на борьбе за свое национальное освобождение. Но проходят годы, власть завоевателей усиливается, надежд на освобождение становится все меньше и меньше, и из глубин народа вырастает новый образ — богатыря-простолюдина, образ героя, который должен, совершив подвиги, избавить вогулов от русского владычества... Герои такого типа знакомы нам по эпосу и других угнетенных сибирских народностей... Яный Келб (герой епосу — І. Д.) перечисляет те насилия и жестокости, которые творили русские после победы:

Отобрали нашу землю,
Наши реки и угодья,
Обложили наши дымы
Непомерной тяжкой данью,
Взяли жен, а мы рабами
Стали им служить покорно.
С приходом русских
Прилетела смерть немая,
Посылая нам болезни,
Но оленей мор звериный...

Эти слова Яный Келба — слово всех сибирских народностей...

С каждым днем их (русских) было больше,
Наш народ же уменьшался.—
замечает Яный Келб.

Горестное настроение вогульского народа перед лицом грозящей ему гибели выливается в плач: плачут не только люди, но и рыбы, птицы, звери, лес и вся природа... Произошло одно из тех восстаний угнетенных северных народностей, которыми пестрит вся история Сибири с начала XVII по XIX век»[65].

Подібна історична правда була звичайна і самозрозуміла, широко представлена в працях істориків, соціологів, публіцистів, демографів, літераторів, взагалі в суспільних науках двадцятих і тридцятих років, як, до речі, в прогресивній думці дореволюційних часів, як, особливо з боку фактографічного, і в більшості дореволюційних наукових публікацій.

Тепер же подібного ми не зустрінемо. Тепер скрізь і всюди, ризикуючи збитися на тон і фразеологію офіціозу дореволюційного часу, на тон і фразеологію натхненної пропаганди (і справді на них збиваючись), розписують і підкреслюють «благодеяния», що їх принесла Росія загарбаним народам

[63] Див. ст.: Бодянский О., Замечания на проект общего Устава Императорских Российских Университетов. — Кн.: Московский университет, Императорское общество истории и древностей российских, «Чтения», М., 1862, т. 2 (апрель-июнь 1862), р. 5, с. 218.

[64] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 22 с. 23.

[65] Плотникова М. А. Янгал-Маа, вогульская поэма, М.; Л., 1933, с. 9 — 11, 39 — 40.

(певно, мають на увазі тих, що вціліли під отечеською рукою самодержців; з тими ж, яких «стерли с лица землн», і досі неясно, як бути: найзручніше, здається, з тими, чиї імена не збереглися: не було їх, та й годі). Серед тих благодіяний — є врятування національного існування від хижих сусідів, і мир, і спокій, і дружба, і розвиток промислу й торгівлі, і культура і т. д. і т. п. Хрущов, виступаючи в столицях середньоазіатських республік, особливо любив наголошувати на двох моментах: Росія принесла цим народам мир, спокій — поклала край внутрішнім чварам (тверда влада) і «феодальной раздробленности» — та вищу культуру (це — і народам з тисячолітньою, ще до існування Росії, культурою)... Читаючи ці щедрі «откровения» Хрущова, весь час уловлюєш щось знайоме... Аж нарешті пригадуєш: ага, це ж те саме «замирение» чи «освобождение» народів «от их внутренней лжи» и «шатости», про які так багато говорили сто п'ятдесят, двісті і триста років тому малосимпатичні особи, починаючи від самої Катерини II і до Побєдоносцева. А щодо культури, так про це ж можна знайти в історії від часів конквістадора Пісарро і до наших днів (хоча в наш час говорити про це відкрито соромляться навіть колонізатори Африки). Ось до чого приводить голий політичний практицизм, ігнорування духу марксизму і лише формальне використання його фразеології.

Правда, при цьому робиться маленька поправка: говориться, що ці блага приніс народам не царат, а то й не взагалі Росія, а великий російський народ. Але ж, пробачте, політику взагалі, і колоніальну політику зокрема, робив усе-таки російський царат, а не російський народ, отож ця «поправка» такого самого гатунку, як коли б ми стали виправдовувати загарбання Індії на тій підставі, що англійський народ — великий народ і ображати його нагадуванням про колонії не годиться.

І що це за такий особливий народ — єдиний у всьому світі, який ощасливлював усі інші, сам будучи одним з найнещасніших, і який дарував іншим те, чого сам не мав? Як він міг, наприклад, нести культуру, коли відомо, що для 95% російського населення ця культура була неприступна і що, за словами В. І. Леніна, в царській імперії «розвиток капіталізму і загальний рівень культури нерідко вищі в «інородницьких» окраїнах, ніж у центрі держави»[60].

Очевидно, всі ці питання набагато складніші й суперечливіші і зводити їх до ура-патріотичних версій та пропагандистських загальників на те, як великий російський народ подав братню руку великодушної допомоги такому-то сусідньому народові, і такому-то, і такому-то до нескінченності — справа фальшива, протиісторична й антимарксистська. Тут конкретно-історичний і класовий марксистський підхід заміняється примітивно-пропагандистським, націоналістичним, великодержавницьким.

А тим часом саме такий, далекий від марксизму погляд популяризується скрізь і всюди, на ньому, зокрема, виховуються покоління молоді в школах.

Треба собі уявити, яку основу моралі і громадських чеснот дає нашій молоді та пропаганда, проти якої всіма силами боролися справжні сини Росії, від революційних демократів шістдесятих років до Леніна.

А «всенародні святкування» 300-ліття, 400-ліття, 200-ліття, 150-ліття і т. д. «добровільних возз'єднань», приєднань, «входжень» і подібних територіальних «приращений», як чесніше казали в старовину! Недавно святкували навіть 450-ліття, здається, «добровільного приєднання» Казані, тої самої, яку вирізав до ноги Іван Грозний... Що на черзі: святкування річниць добровільного возз'єднання Криму і добровільного переселення кримських татарів з південного узбережжя до Сибіру? Адже смак до всенародних бал-маскарадів, здається, не втрачено...

При цьому не рахуються ні з загальновідомими історичними фактами, ні зі свідченнями російської та інших національних літератур, ні з голосами прогресивних суспільних діячів, ні з традиціями революційної думки, ні з принциповими документами марксизму-ленінізму,— які всі зокрема і в своїй сукупності свідчать про те, що:

П о - п е р ш е: ні одне з цих «возз'єднань» та «приєднань» не було «добровільним» ні суттю, ні навіть формою. Навіть Україна не «возз'єднувалась», а вступила в договірний союз, який потім був віроломно зламаний царатом. Порівняйте, наприклад, слова Герцена: «Хмельницкий не из любви к Москве, а из нелюбви к Польше отдался царю... Москва, или, лучше, Петербург обманули Украину и заставили ее ненавидеть москалей»[61].

Або ще у Герцена:

«Добровольно присоединившись к Великороссии, Малороссия выговорила себе значительные права. Царь Алексей поклялся их соблюдать. Петр I, под предлогом измены Мазепы, оставил одну лишь тень от этих привилегий. Елисавета и Екатерина ввели там крепостное право. Несчастная страна протестовала, но могла ли она устоять перед этой роковой лавиной, катившейся с севера до Черного моря и покрывавшей все, что носило русское имя, одинаковым ледяным саваном рабства?»[62].

Ряд інших народів і земель були здобуті шляхом підбоїв, про що фактів та документів більш ніж досить, хоча б у багатьох томах «Истории России» Соловйова. Про «добровільне» приєднання Грузії сучасник свідчить ось як:

«Первоначальным поводом занять Грузию было представление графа Пушкина, который, побуждаясь славолюбием, а может быть, и усердием к отечеству, совершением сего предприятия думал видеть средства увенчать счастливым успехом намерения, как лично относящиеся, так и вообще полезные для службы»[63].

---

[60] Л е н і н В. І. Повн. зібр. тв., т. 25, с. 258.

[61] Г е р ц е н А. И. Россия и Польша. Письмо второе. — «Колокол», Лондон, 1859, ч. 34, с. 274.

[62] Г е р ц е н А. И. Соч. в 9-ти т., т. 3, с. 474 — 475.

[63] Рассуждение о пользах и невыгодах приобретения Грузии, Имеретии и Одиши со всеми прилежащими народами. — Кн.: «Чтения», т. 2 (апрель — июнь 1862), р. 5, с. 87

В цьому ж документі наводяться мотиви підкорення інших кавказьких земель: «Присоединится земли, изобильныя металлами, жатвами и скотоводством...» Як бачимо, це питання висвітлювалося просто і ясно. Нарешті, народи Півночі, Сибіру і Середньої Азії царат завойовував і по можливості знищував на тій підставі, що вони були «дикие» и «разбойные».

П о д р у г е: жоден із цих завойованих народів завдяки завоюванню не поліпшив і не міг поліпшити свого економічного становища, а, навпаки, занепадав або й навіть викоджувався, вимирав. Скільки народів і племен вимерло в Сибіру, від скількох навіть імені не залишилося. Відомо, яке зубожіння приніс царат в Азію; відомо, що на Україні він запровадив кріпацтво, приніс спустошення, забрав інтелігенцію і погасив усі вогнища культурного життя. Про Україну тодішній вчений і громадський діяч В. Н. Каразін казав: «Мне больно видеть ее, богатую и дарами природы, я талантами ее обителей, в поругании и презрении». А про долю Криму він писав: «Мы превратили Крым в пустыню из прекрасной и многолюдной страны, какой он был у турок!»[72].

В книзі Є. Марковича «Очерки Крыма» (СПб., 1902) знайдемо фактичні дані про те, що коли за татар у Криму навчання дітей було обов'язкове, то після підкорення Росією запанувала суцільна неписьменність. Аналогічні документальні дані є і про Україну, де за часів Хмельницького і перших десятиліть Гетьманщини школи були майже в кожному селі, але на початку XIX ст., тобто за якихось сто років, їх, за даними офіційних переписів, стало вдесятеро менше. Ось чому академік Багалій висловив свого часу в Державній думі загальновідому річ, коли казав:

«Для всех более или менее бесспорен тот факт, что малороссийское население в XIX в. является отсталым в культурном отношении по сравнению с великорусским и инородческим, и одной из главных причин этой отсталости являются именно вышеуказанные затруднения (навчання нерідною мовою — І. Д.)... между тем как в XVII в. малороссы славились своею образованностью и, как известно, переносили ее даже в Московскую Русь»[73].

Подібне говорив і Г. І. Петровський на засіданні IV Державної думи 2 червня 1913 року (його промову написав Ленін):

«Я мушу вам сказати, що розвідка 1852 року архідиякона Павла Алепського про письменність на Україні говорить, що майже всі домашні, і не тільки чоловічий персонал, але й жінки і дочки, вміють читати. Переписи 1740 року і 1748 року говорять, що в семи полках Гетьманщини — Полтавської і Чернігівської губерній на 1904 село припадало 868 шкіл з викладанням українською мовою. Одна школа припадала на 748 душ. В 1804 р. видано було указ про заборону вчитися українською мовою. Результати національного гніту позначаються далі. Перепис 1897 р. показав, що найбільш малописьменний народ у Росії — українці. Вони на найнижчому ступені. Це було в 1897 р., і тоді виходило на 100 душ населення 13 письменних[74].

П о-т р е т є, як можна визнати прогресивним явище, яке характеризується насильством, колоніалізмом, занепадом суспільності і культури підкорених націй аж до їх фізичного знищення чи біологічного асимілювання (класичний геноцид), яке посилює національну ворожнечу (а не дружбу, як безсоромно запевняють нас тепер, всупереч Леніну: «Проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу»), яке посилює реакцію і знекровлює революційні сили серед самої пануючої нації. «Довга історія, вікова історія придушення рухів пригноблених націй, систематична пропаганда такого придушення з боку «вищих» класів створили величезні перешкоди справі свободи самого великоруського народу в його передсудах і т. д.» [75]. Тим більше марксизм-ленінізм не може все це визнати і не визнавав прогресивним.

Поміркуймо логічно. Царська Росія була деспотичною імперією чи ні? Якщо була, то як може марксист-ленінець допустити саму можливість справді (а не лише за формою) добровільного приєднання чи возз'єднання в тому процесі, який увійшов в історію як класичний приклад колоніального наступу? Хай хто може — пояснить: як процес колонізації, імперіалістичного грабунку міг складатися з довжелезного ланцюга «добровільних» возз'єднань і приєднань? Або ж навпаки: як ряд цих возз'єднань і приєднань у сумі дав імперіалізм? Що це — діалектика? Ні, софізм і абсурд.

Але припустім, що царська Росія не була деспотією й імперією і що російський колоніалізм придумали націоналісти-русофоби. Тобто: що така химера, як добровільні приєднання і возз'єднання справді мали місце щодо Росії, щоб особливим чином вирізняти її серед інших країв світу, ким подібна манна небесна не випадала і не випада за всю всесвітню історію.

Тоді поставимо інше питання: чи марксизм схвалює втрату національного суверенітету, відречення від нього в умовах капіталізму, а тим більше феодалізму? З глибоким і щирим співчуттям до любителів святкувати 300-ліття і 450-ліття мусимо признатись — ні, не схвалює. А зовсім навпаки. Марксизм, даруйте, «не рекомендує» цього ні тим, хто «приєднується» («До того часу, поки відсутня національна незалежність,— пише Енгельс,— ...народ історично не в змозі навіть обговорювати скільки-небудь серйозно які б то не було внутрішні питання»)[76], ні тим, хто «приєднує» («Не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи. Сила, яка потрібна йому для придушення іншого народу, кінець кінцем завжди обертається проти нього»)[77].

Або ось ще погляд Енгельса:

---

[72] К а р а з и н В. Н. Письмо к князю Адаму Чарторыйскому. — «Русская старина», СПб., т. 3, 1871, с. 704, 707 — 708.

[73] «Украинская жизнь», 1912, ч. 5, с. 38.

[74] Л е н і н В. І. Статті і промови про Україну. К., 1936, с. 307.

[75] Л е н і н В. І. Повн. зібр. тв., т. 25, с. 263.

[76] К. М а р к с і Ф. Е н г е л ь с. Твори, т. 27, с. 185.

[77] К. М а р к с і Ф. Е н г е л ь с. Твори, т. 18, с. 488.

«На прикладі ірландської історії можна бачити, яке нещастя для народу, коли він поневолює інший народ. Усі англійські підлоти мають своє походження в ірландському Пейл (назва англійської колонії в Ірландії. — І. Д.)»[78].

(Взагалі цікаво проаналізувати багатющі думки Маркса й Енгельса про колізію Англії та Ірландії: вони в багатьох випадках можуть стосуватися історії російсько-українських відносин...)

Більше того, Маркс і Енгельс прямо радять «роз'єднуватись» (там, там):

«Прямий абсолютний інтерес англійського робітничого класу вимагає розриву його теперішнього зв'язку з Ірландією»[79].

Цитуючи цього листа, Ленін додає:

«І Маркс... проповідує відокремлення Ірландії від Англії... Економічні зв'язки Ірландії з Англією в 60-х рр. минулого століття були, звичайно, ще тісніші, ніж зв'язки Росії з Польщею, Україною і т. п. «Непрактичність» і «нездійсненність» відокремлення Ірландії (хоча б через географічні умови і через неосяжну колоніальну могутність Англії) впадали в очі...

...Політика Маркса і Енгельса в ірландському питанні дала видатний, що донині зберіг величезне практичне значення, зразок того, як повинен ставитися пролетаріат гноблячих націй до національних рухів: — дала пересторогу проти тієї «холопської квапливості», з якою міщани всіх країн, кольорів і мов поспішають визнати «утопічною» зміну кордонів держав, створених насильствами і привілеями поміщиків і буржуазії однієї нації»[80].

Але, може, все-таки все це не стосується Росії, оскільки ви запевняли російський народ ще з давніх-давен, «что немцу смерть, то русскому здорово»? Гай-гай, і про Росію в, спеціально про ті добровільні возз'єднання.

У статті «Про національну гордість великоросів» Ленін пише: «...Економічне процвітання і швидкий розвиток Великоросії вимагає визволення країни від насильства великоросів над іншими народами». Це майже дослівно те, що свого часу невтомно писав Герцен: «России скорее надобно распустить части, чем приковывать их к средоточию, что мы и высказали, говоря об Украйне»[81]. «...Нам было бы очень жаль, если бы Малороссия, например, призванная свободно выразить свою мысль, не сумела бы остаться при полной независимости. Память того, что она выстрадала после Богдана Хмельницкого чрез присоединение к Москве, и память того, что заставило Хмельницкого идти в царскую кабалу, могли бы послужить ей великим уроком»[82].

---

[78] Лист Ф. Енгельса до К. Маркса від 24 жовтня 1869 року. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 32, с. 290.

[79] Лист К. Маркса до Ф. Енгельса від 10 грудня 1869 року. — К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 32, с. 321.

[80] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 25, с. 291 — 292.

[81] Герцен А. И. Россия и Польша. — «Колокол», Лондон, 1860, ч. 65 — 66, с. 541.

[82] Герцен А. И. Русским офицерам в Польше. — «Колокол», Лондон, 1862, ч. 147, с. 1214.

У цитованому вище виступі Г. І. Петровського в Державній думі (написаному, як ми згадували, Леніним) про це саме говориться:

«Наші поміщики й офіційні кола стараються прищепити народові думку, що самовизначення націй згубно відб'ється на державі. Але подивіться на Швецію і Норвегію: ось там культурні держави. Ви знаєте, що добровпорядження, цивілізація і освіта там у сто разів вище стоять, ніж у нас. В 1905 році Норвегія захотіла відділитись від Швеції, і що ж? Мирно і вільно вона відділилась, не зважаючи на те, що Швеція має вдвоє більше жителів. Там не стали цькувати Норвегію, не стали підбурювати свій народ проти норвежців або на боротьбу з Норвегією, нав'язувати їй гніт Швеції»[83].

Готуючи працю «Про право націй на самовизначення», Ленін схвально цитує такі слова Енгельса про Російську імперію:

«Росія є володар величезної кількості вкраденої власності,— тобто «пригнічених націй», пояснює Ленін,— яку їй доведеться віддати назад в день розрахунку»[84].

От тобі й «добровільні возз'єднання», от тобі і всенародні свята, от тобі й історична місія Росії щодо наймолодших народів!

А сьогодні історик на догоду найбезглуздішій тенденції ототожнення СРСР зі спадком колишньої Російської імперії та «реабілітації» останньої тлумачить «отечественную историю» не як історію відповідно росіян, українців, грузин, латишів і т. д., а як історію Російської імперії, володаря отої «величезної кількості вкраденої власності», не розрізняючи законних її господарів і, по суті, захищаючи права грабіжника[85].

«Нам очень важно раскрыть... как естественный и справедливый протест их (пригнічених націй. — І. Д.) против угнетения царизмом направлялся во вреднейшее русло борьбы против присоединения к России, выгодной лишь местным феодалам да порой и зарубежным врагам наших народов»[86]. Очевидно, слова про «естественность» і «справедливость» протесту проти національного гніту — це лише данина «общественным приличиям», бо тут же єдиний реальний вияв боротьби проти національного гніту — боротьби проти «приєднання» царизмом-кваліфікується як найбільше зло і цілком у дусі офіційної царської пропаганди ставиться у зв'язок із «зарубежными врагами». Як історик, А. М. Сахаров не може не знати, що всі російські царі, від Петра І й Катерини II до Миколи II, всякі революційні, а особливо національні рухи в своїй імперії приписували інтригам іноземних держав, а діячів цих рухів, від Радищева до Леніна, від Гордієнка до Драгоманова й Грушевського, від Шаміля до Кенесари й Амангельди Іманова намагалися зобразити в очах російського обивателя як платних

---

[83] Ленін В. І., Статті і промови про Україну, с. 210.

[84] Ленин В. И., О праве наций на самоопределение, кн.: «О национальном и национально-колониальном вопросе», М. 1954, с. 333, прим.

[85] Сахаров А. М., О значении отечественной истории, «История СССР», 1965, ч. 4, с. 3 — 12.

[86] Там же, с. 10.

агентів іноземних держав. Як історик, А. М. Сахаров не може не знати, не має права не знати й того, що найбільшим «зарубежным врагом» для загарбаних народів саме й була Російська імперія, як була вона найбільшим ворогом і для всіх справжніх синів Росії, від Радищева до Чаадаєва, від Герцена до Леніна. Вони не вболівали за її цілість, о ні! — навпаки, а сучасний історик, «марксист» А. М. Сахаров і іже з ним (ім же ім'я легіон) уболівають! Уболівають за цілість і «неприкосновенность» «единой неделимой» Петра I і Катерини II і всіх Олександрів та Микол!

А деякі історики і теоретики ідуть ще далі. Так, В. В. Тимошенко в статті «Была ли Белоруссия при царизме колонией в экономическом смысле?»[67] приходить до висновку:

«Белоруссия не была колониальным придатком Российской империи».

«Белоруссия не была в экономическом отношении ни колонией, ни полуколонией».

Так що залишається тільки дивуватися, чому Янка Купала писав свого знаменитого вірша про білорусів...

В числі аргументів В. В. Тимошенка, наприклад, такий:

«По своему юридическому положению белорусские губернии ничем не отличались от соседних русских».

Немає доказів того, що «царское правительство предпринимало меры, специально направленные на торможение хозяйственного развития Северо-Западного края».

Просто-таки зворушливо, якими безкритичними і наївними готові стати вчені історики, коли цього потребує дух доби: «По своему юридическому положению...»! Нібн В. В. Тимошенко не знає, що юридично й формально в Російській імперії всі були «рівними» (тобто однаковими рабами). Вчений історик вірить тому, що говорилося і писалося на цей предмет офіційною Росією. Але ж тоді йому доведеться повірити й тому, що царська Росія була найпередовішою і найдемократичнішою країною в світі, носієм прогресу й добробуту, світочем цивілізації, ая про це твердили і офіційна пропаганда, і вчені «слуги отечества», ак у це вірив російський обиватель, як цьому вірила й певна частина зарубіжної громадськості. (Наприклад, французький філософ Гельвецій славив Катерину II ак служительку істини і просвітительку людства в той саме час, коли ця правдолюбиа засилала на сибірську каторгу російського філософа Радищева і єхидно коментувала: «Из Франции шпио нарочно пришлют»,— тобто ще нашлють французьких агентів на місце ліквідованого).

Царський урад,— розчулюється вчений історик,— не вживав заходів для гальмування господарського розвитку Білорусії. Даруйте: а для чого йому треба було гальмувати? Щоб послабити силу своєї імперії? Не такі дурні були російські царі та «слуги отечества». Вони розвивали господарство загарбаних земель, але так, як це їм було потрібно, прив'язуючи їхню економіку до своєї колісниці. А турбота про розвиток господарства була такою великою і невсипущою, що необхідність упорядкування й інтенсифікації його висувалася як головний мотив при ліквідації решток самоврядування України за часів Катерини II. (Відома т. зв. «Записка Теплова о Малороссии»)[68].

Деякі сучасні історики й теоретики не знають чи вдають, що не знають того, що знав ще Макіавеллі, що відомо ще з часів Римської імперії, а саме: характер чужинецького врядування на загарбаних територіях може бути різний, і бувають різні типи колоніалізму. Одне діло, коли загарбана й колонізується економічно відстала країна, інше — коли розвинена. Одна справа, коли пригнічується нація з уже розвиненим політичним самоусвідомленням і традиціями державності, друга — коли підкорена людність ще не встигла з етнографічної маси сформуватися в націю. Одна справа, коли колонізуються заокеанські землі, друга — коли суміжні, одна — коли жертвою є далека раса, друга — коли споріднена.

«Колонізація країни не обов'язково здійснюється шляхом простого процесу прямого і жорстокого завоювання й анексії. Якщо йдеться про велику розвинену країну, що має глибоко закорінені і традиційні політичні інститути, процес проникнення і підкорення, в кінцевому рахунку, часто буває складнішим і ступневим»[69].

Російський колоніалізм розвинувся за своєрідних обставин і має свої «нестандартні» прикмети, свою «специфіку».

Порівняно до «класичного» колоніалізму великих європейських держав, колоніалізм російського царизму мав ряд особливостей. Так, наприклад, оскільки його експансія була спрямована не на заморські території, а на суміжні землі, то справа не обмежувалася насадженням колоніальної адміністрації та економічним визиском, а переходила до повної асиміляції, до соціального перетворення завойованих країн імперією. При цьому ставка робилася на «мирні» засоби, а збройна сила вживалася тільки «по необходимости» — супроти немирних тубільців. Цікаво, що царизм, вірний своїй високій християнській місії та братолюбію, ніколи не третирував сусідні народи, що їх підкорив чи збирався підкорити, як неповноцінні, нижчу расу і т. д. Навпаки, він спочатку великодушно визнавав їх рівноправними громадянами імперії і дарував їм усі «права», а вже потім ішов на них війною, щоб будь-якими засобами прилучити до цієї рівноправності та цих прав. Наслідком цієї неповторної логіки було, зокрема, те, що всякий опір сусідів загарбникам наперед оголошувався «изменой отечеству».

Вся історія російських царів сповнена скаргами на «измену» й карами за «измену», пошуками «измены» і попередженням можливої «измены»... В чому ж секрет цього феномена, ніде більше в світовій історії не баченого явища? Певно, в самому дивовижному змісті цього поняття, як його

[67] Тимошенко В. В., Была ли Белоруссия при царизме колонией в экономическом смысле, «История СССР», 1965, ч. 1, с. 38 — 50.

[68] Теплов Г. Н., О непорядках, которые происходят ныне от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии. — Кн.: П. Кулиш, «Записки о Южной Руси», СПб., 1857, т. 2, с. 175 — 196.

[69] Датт Р. П. Кризис Британии и Британской империи, Москва, 1954, с. 471.

розумів російський царат сукупно зі своїми стратегами і моралістами.

А втім, про «измену» вони говорили задля «острастки», а самі добре знали, чиє сало з'їли...

Один із високих сановників писав щодо цього:

«Когда государство заключает в пределах своих завоеванные области, населенные племенем разнородным, еще не слившимся нравственно с завоевателями, такое слияние может и должно со временем совершиться законодательными и правительственными мерами при мудром начертании законоположений и неукоснительном их исполнении, но покамест элементы, открыто или тайно враждебные нравственному соединению всех частей политического тела, к коему они принадлежат, не проникнутся вполне чувством привязанности к общему нераздельному отечеству. Правительство необходимо должно основывать владычество свое в полупокоренных областях на надежном устройстве военных учреждений».

А для швидкого «нравственного соединения» в «общем нераздельном отечестве» була розроблена хитра, складна і гнучка стратегія придушення, розтління і денаціоналізації пригнічених народів.

Тут і гіпноз всесвітньої і непереможної місії російського царизму («третій Рим»), опиратися якому безнадійно. Тут і міфи про російський царат як опору і визволителя слов'янства то від турків, то ще від когось, і зв'язане з цим хитре використання політичної і психологічної ситуації. Тут і послідовне акорінювання «старины» та «умоначертаний прежних времен» (формули Катерини II). Тут і стародавня політика «разделяй и властвуй», доповнена суто «отечественными» нюансами:

«Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом... Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь, как Мазепа, то надеюсь, что будут приходить с доносами. При этом доносчикам не надобно показывать суровости: если двое придут с ложью, и суровости им не будет никакого, то третий и с правдой придет, а гетман и старшина будут опасаться... Необходимо, чтоб во всех порубежных городах были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласные, то дела их все нам будут открыты»[90].

Тут і стратегія «обрусения». «Обрусение», як відомо,— основна формула національної політики російського царизму; згадаймо знамениту інструкцію Катерини II генерал-прокуророві Вяземському, яка вимагала, з одного боку, «водворения в стране русских» у прямому розумінні, так, як рекомендував Макіавеллі («Для сохранения приобретений одним из самых действенных и верных средств было бы водворение там на жительство самого завоевателя»)[91], з другого боку — поступового витравлювання національно-культурних особливостей підкореного народу («Народ, доколе сохранит веру, язык, обычаи и законы, не может считаться покоренным»)[92]. А на довершення всього і для маскування цих процесів та ламання внутрішнього опору розвивалися і втовкмачувалися в голови теорії «единого отечества», «единокровности» і т. д.

Почуття «единокровности» і «братства» доходило до того, що коли нижегородський архієрей Дмитрій Сеченов за часів імператриці Єлизавети Петрівни наказав розкопати мордовський поганський цвинтар (у своїх спробах перехрестити тубільців), чим викликав повстання мордви, то свої дії він мотивував тим, що мордва — це й не мордва зовсім, а трохи переінакшені росіяни: «старые русские идолопоклонники, по-мордовски говорить не умеют, а говорят ярославским наречием, рознясь от русских нижегородцев»[93].

Ті самі люди й інституції, які нацьковували один на одного народи Російської імперії і всіх гнобили, вміли гарно говорити про «братство»:

«Не нужно возбуждать таких вопросов, которые разъединяют родных братьев, говорить, что украинцы и великороссы не на одном языке говорят»[94],— закликав «ліберал» проф. Капустін у Третій думі 1909 року.

Подібних прикладів тисячі. Вони красномовно свідчать про єзуїтську вправність царизму, який умів найпідліше і найзлочинніше видати за найблагородніше і найсвятіше. Недаром творці російської політики старанно вивчали досвід Римської, Германської, Австро-Угорської імперій спеціально під кутом зору прийомів колонізації.

Від Римської імперії російські царі перейняли основні прикмети своєї політики:

«Какую бы страну римляне не занимали, они делали это по призыву туземцев»,— стверджує Макіавеллі[95].

Те саме робили і російські царі. Навіть революції в Польщі, всі три (1799, 1830 — 1831, 1863 — 1864 рр.), вони душили на прохання самих поляків, що зафіксовано у відповідних документах. Причому це робилося з визвольною метою: навіть ліберал Аксаков називав «действия» російської армії в Польщі «действием чисто освободительным... т. е. освободительным от польской же внутренней лжи»[96].

А про Україну й говорити не доводиться. Українське самоуправління Катерина ліквідувала з єдиною метою: звільнити «народ...

[90] Соловьев С. М., История России с древних времен, СПб., 1864, кн. 4, с. 32 — 33.

[91] Очерки Ливонии, кн. «Чтения», т. 2 (апрель — июнь 1865), р. 5, с. 99.

[92] Макиавелли Н., Сочинения, М.; Л., 1934, с. 217

[93] О необходимости ввести во всех Губерниях и Областях Империи Русские Органические законы. — Кн.: «Чтения», т. 3 (июль сентябрь 1865), р. 5, с. 181.

[94] Соловьев С. М., кн. 5, с. 209.

[95] «Украинская жизнь», 1912, ч. 5, с. 24.

[96] Макиавелли Н., с. 219.

[97] Аксаков И. С., По поводу указов о народном просвещении в Польше. — Кн.: «Полное собрание сочинений», М., 1886, т. 3, с. 382

от мучивших его вдруг многих маленьких тиранов»[98].

Закріпачення й інші ущемлення України провадилися теж з «освободительной» метою: «Для уравнения свободностью малороссийского, равно подданного же ея императорского величества народа»[99].

І що особливо цікаво — навіть русифікацію освіти запроваджували під виглядом прогресу й на прохання самих українців.

Катерина II в справі «единства» великі надії покладала на так звані «народні школи», проект яких вона склала з спеціальною метою — замінити ними традиційні національні школи, які ще існували в ряді земель, а тому числі і на Україні. Народні школи мали бути, звісна річ, уже російськими.

20 жовтня 1782 року особистий секретар О. В. Храповицький записує її слова: «Заведением в России народных школ разнообразные в России обычаи приведутся в согласие, и исправятся нравы»[100]. І там само: «Коль скоро заведутся и утвердятся народные школы, то невежество (маються на увазі ті самі «разнообразные... обычаи» і «развратные мнения» про національну «рознь», тобто відмінність — І. Д.) истребится само собою: тут насилья не надобно».

Оцей останній мотив особливо зворушливий і характерний для російських царів, які завжди засуджували «насилие» і послідовно дотримувалися дорогого їхнім серцям принципу «добровільності».

І ці самі російські «народные школы» на місце українських Катерина II мала на увазі запроваджувати не інакше, як на прохання батьків, на прохання самих українців. В листі своєму соратникові на Україні, графу Петрові Румянцеву, писала:

«Желаю, чтобы вы таковых несколько называемых попов склонили к подаче челобитной, в которой бы они просили об лучшем у них учреждении школ и семинарий; и если можно, о положении духовенства в штатское состояние от духовных или светских тонкую же челобитную иметь, то б мы уже знали, как начинать (! — І. Д.)»[101].

Можна було б ще багато говорити про хитру механіку національного гніту й придушення в царській Росії, сховану за вельми благородними лаштунками, так що не всякий її тоді й бачив. І багатьох, і не лише обивателів, мабуть, і дивували, й обурювали такі от, приміром, слова:

«Тепер нашому великоруському націоналізмові і поміщицькому патріотизмові нема, здається, рівних в Європі, і не тільки в Європі, але навіть в Азії. В усьому світі не знайти нічого гіршого, нічого ганебнішого від того, що чинять у нас над пригнобленими народностями...

Але, крім середньовічних переслідувань євреїв у варварській і дикій країні, переслідування рідної мови всіх націй становить неначе особливе завдання уряду. Переслідуються особливо слов'янські нації, білоруси, українці і поляки... Чорносотенці і їхні лакеї називають Росію великою слов'янською державою, мабуть, тільки тому, що в цій великій державі практикується надзвичайно велике гноблення слов'янських народностей»[102].

Маркс, Енгельс, Ленін вважали колоніалізм і гніт російського царизму найстрашнішим у світі не в останню чергу тому, що він сягнув вершин фарисейства і цинізму у використанні найблагороднішої фразеології для найпідліших справ, що він умів надійно сховати суть за видимістю.

Повертаючись тепер до нашої розмови про «возз'єднання», «приєднання» і т. п., скажемо, що з усього вищенаведеного логічно випливає елементарне міркування: якщо й варто відзначати відповідні дати (а, мабуть, варто, бо все-таки це дуже визначні, поворотні моменти в історії відповідних націй), то використовуючи їхнє відзначання для широкого висвітлення особливостей і форм російського імперіалізму, для роз'яснення ганебної і реакційної суті войовничого російського націоналізму і великодержавництва. (Саме такою вихованою роботою партія в двадцяті роки виробляла відчуття корінної різниці між теперішнім Союзом Республік і колишньою Російською імперією, а не поняття спадкоємності).

У нас же саме прищеплюється поняття спадкоємності. Спадок території, спадок «неотъемлемости», спадок «священных границ», спадок «непобедимости русского оружия», спадок «объединения вокруг русского начала» (отого самого, ненависного колись марксистам-комуністам) і російського «предводительства», спадок «старшего брата», спадок понять про винятковву роль і місію Росії щодо навколишніх народів і т. д. і т. п. — тільки висловлене все це в псевдоінтернаціоналістських фразах. Це не той спадок, яким можуть пишатися комуністи. Великому Леніну було соромно за цей спадок, а пишався він зовсім іншим російським спадком, справді великим російським спадком, спадком революціонерів.

«Ми сповнені почуття національної гордості і саме тому ми особливо ненавидимо своє рабське минуле (коли поміщики, дворяни вели на війну мужиків, щоб душити свободу Угорщини, Польщі, Персії, Китаю) і своє рабське теперішнє, коли ті ж поміщики, з допомогою капіталістів, ведуть нас на війну, щоб душити Польщу і Україну, щоб давити демократичний рух в Персії і в Китаї, щоб посилити зграю Романових, Бобринських, Пуришкевичів, яка ганьбить нашу великоруську національну гідність. Ніхто не винен в тому, якщо він родився рабом; але раб, який не тільки цурається прагнень до своєї свободи, але виправдовує і прикрашує своє рабство (наприклад, називає задушення Польщі, України і т. д. «захистом вітчизни» великоросів), такий раб є холуй і хам, що викликає законне почуття обурення, презирства й огиди. (Хай вдумаються в ці слова

---

[98] Соловьев С. М., кн. 6, с. 37.

[99] Там же, кн. 5, с. 787.

[100] Храповицкий А. В., Памятные записки. — Кн.: «Чтения», т. 2 (апрель — июнь 1862), р. 2, с. 4.

[101] Соловьев С. М., кн. 6, с. 122.

[102] Ленін В. І., Статті і промови про Україну, с. 205.

теперішні українофоби й іскоренителі «націоналізму». — І. Д.).

...Не можна великоросам «захищати вітчизну» інакше, як бажаючи поразки в усякій війні царизмові, як найменшого зла для дев'яти десятих населення Великоросії, бо царизм не тільки пригноблює ці дев'ять десятих населення економічно і політично, але й деморалізує, принижує, обезчещує, проституює його, привчаючи до гноблення чужих народів, привчаючи прикривати свою ганьбу лицемірними, ніби патріотичними фразами»[103].

Ці слова треба «кальоним железом» (хай би воно хоч раз у житті зробило добре діло) випиcати на гарбузових лобах сьогоднішніх холуїв і хамів, що прикривають ганьбу минулого лицемірними, ніби патріотичними фразами й інсценізують помпезні «всеросійські святкування» на місцях народних трагедій. Чи розуміють вони, що, по суті, повторюючи сьогодні версії царських офіціозів як у трактуванні історії Росії, так і в трактуванні її взаємин з навколишніми народами,— вони вільно чи невільно ставлять себе в позицію наступників цих офіціозів, а СРСР ототожнюють з колишньою Російською імперією? Що вони ні більше, ні менше як зраджують ленінізм, підміняючи класово-революційний підхід великодержавницьким?

Все це робиться нібито в ім'я возвеличення російського народу та його місії. Але не в цьому його безсумнівна велич, і взагалі не можна так безоглядно, демагогічно оперувати словом «народ» там, де йдеться про складні історичні, економічні, соціальні процеси. Марксисти конкретно аналізують їх, і там, де великодержавники і «патріоти» хочуть прикрити всякі нечисті справи словом «народ», «російський народ»,— там марксисти знаходять конкретного російського поміщика, торговця, заводчика, чиновника, куркуля. Ось ще один приклад на те, як комуністи в роки революції ставили питання про відносини між росіянами і тубільцями на підкорених царською Росією землях. Це уривок із співдоповіді в національному питанні на X з'їзді партії (тов. Сафаров):

«С 1916 г. в одном Семиречье 35% киргизского деревенского населения вымерло... Другая цифра — утрата 70% скота — этими же киргизами.. Недоверие к русскому городу у туземцев впиталось в кровь с молоком матери. У киргизов даже есть пословицы, которые нередко употребляются еще и сейчас. Киргиз говорит: «Убей у русского отца и дай денег», «Если у тебя русский друг, держи камень за пазухой». Русский для киргиза в старое время — это урядник, полицейский, насильник, грабитель. Ясно, что тут нужен особый подход, чтобы приобщить нежелательный элемент окраин к Советской власти... Кто же тем сумел проникнуть в партию?.. Туда вошел старый русский чиновник. Раньше он надеялся на империалистов, но когда эта надежда рухнула, когда он увидел, что из Москвы и Петербурга непосредственной помощи от буржуазии и помещиков ожидать нельзя, тогда он понял, что в туркестанской обстановке национальной вражды нужно создать какую угодно власть, но обязательно власть русскую. Таким образом партия там загрязнилось благодаря тому, что на первых порах мы не сумели привлечь в нее туземные пролетарские и полупролетарские элементы. А такие элементы есть, и если мы их сумеем привлечь, они честно и самоотверженно будут бороться под нашими знаменами. А на деле в наших рядах оказался коммунист-батюшка, русский полицейский и семиреченский кулак, который еще до сих пор держит десятки батраков, имеет сотни голов скота и охотится на киргизов, как на дичь.

Во время революции там происходили такие ужасы, о которых пора сказать открыто, чтобы российские колонизаторские наклонности, которые еще живут у нас

[103] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 26, с. 99 — 100.

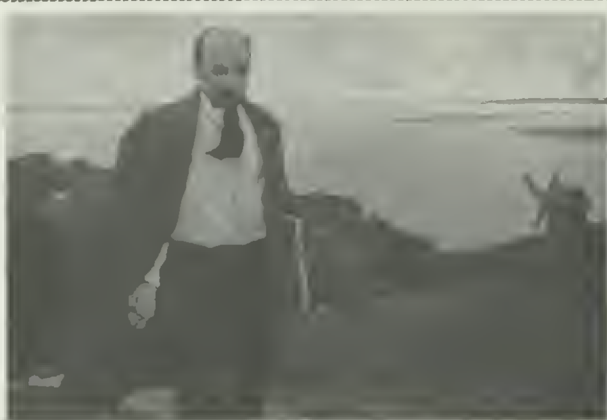

Г. Біднощий. Ручний вітер

в рядах, были изжиты окончательно, чтобы резолюции Коминтерна не были для нас пустым звуком...

Русское великодержавное кулачество, которое волею судеб оказывалось «носителем» пролетарской диктатуры на окраинах, отбросило туземные массы в лагерь контрреволюции... Естественно, что на неразвитых в промышленном отношении окраинах русских пролетариев раз-два — и обчелся, и в то же время, так как власть надо составлять исключительно из русских, за пролетариями потянулись кулаки и прочие.

И вот в силу того, что у всякого русского на окраинах была привилегия быть «пролетарием», власть составлялась из гнуснейших примазавшихся элементов, которые и с помощью Советской власти, и будучи в рядах Советской власти устраивали всякие и всяческие контрреволюции. Вот то положение, товарищи, которое нами еще не вполне ликвидировано, вот то наследие, которое является наследием империалистических колониальных отношений. Это автоматическое продолжение старых колониальных отношений под советской вывеской и формой...

По статистике Семиреченской области, за время революции русское кулацкое землевладение увеличилось с 53% до 70%. Заметьте, товарищи, это за время революции, за время Советской власти! И в то же время число вымерших киргизов по Семиреченской области увеличилось до 35%.

Здесь, товарищи, надо совершенно определенно сказать, что без восстановления трудовых прав на землю коренного населения окраин, населения буквально вымирающего, ни о какой советской национальной политике на окраинах не может быть и речи. В особенности это относится к киргизам, к башкирам, к целому ряду горских племен на Кавказе, где царское правительство в былые времена отдавало лучшие куски земли у источников воды привилегированному русскому населению. Количество этих кулаков насчитывается, товарищи, сотнями тысяч. Сотни тысяч кулачества на окраинах, которое создавало живую силу империализма, жило и живет, пользуясь целым рядом привилегий в силу экономического господства, в силу того, что оно владеет огромным количеством земли»[104].

Як контрастує ця серйозна і чесна, ця відповідальна й інтернаціоналістська розмова до сьогоднішніх солодко-сентиментальних «патріотичних» фальшивок про «допомогу братнього російського народу» за умов царського колоніалізму!

І звернімо увагу: саме ті російські комуністи-революціонери, які на зорі радянської влади справді подали руку братньої допомоги «нацменам», оголосивши нещадну війну російському великодержавницькому шовінізмові, відібравши землі й угіддя в російського куркуля і віддавши їх вимираючому місцевому люду, дбаючи про національне радянське самоврядування, кадри, культуру, освіту,— саме вони не галасували про свою, росіян, допомогу і свою, росіян, місію, хоч вони, мабуть, і мали для того підстави. Навпаки, вони підкреслювали історичну провину Росії перед цими народами і свої дії у деколонізації розглядали, між іншим, і як відшкодування за цю історичну провину. Це цілковита (і прекрасна!) аналогія до того, як Маркс і Енгельс ставили питання про історичний борг англійського робітничого класу перед Ірландією.

Це було справді інтернаціоналістське, революційно-пролетарське світовідчування. Тепер же його підміняють великодержавницьким, «єдінонєдєлімчєським», російсько-месіанським.

Постійне підкреслення то провідної ролі російського народу, то його особливої місії в історії сусідніх народів, то його постійної безкорисливої (односторонньої) допомоги і т. д. і т. п. — все це далеке від марксистсько-ленінського розуміння реального історичного процесу, далеке від революційно-класового світогляду. Як відродження в інших формах ненависної марксистам концепції «объединения вокруг русского начала», це не може не сприяти вихованню в певної, далеко не кращої частини росіян свідомого чи несвідомого почуття національної вищості, а в інших народів Союзу — комплексу національної неповноцінності.

Пов'язана з цим широка «перетряска» минулого, загальновідомих фактів історії — в бік фальсифікації — виховує неповагу до правди, безпринципність, цинізм, що також несумісне з принципами комуністичного виховання.

Врешті, настирливе «коригування» дореволюційної історії Росії, історії Російської імперії в інтересах сьогоднішньої політики, бажання теперішню державність вивести з традицій минулої державності (недарма ж у школах «Історія СРСР» починається не з інших часів, а є, по суті, історією Російської імперії, яка переходить в історію СРСР, тоді як логічно треба, щоб історія СРСР таки була історією СРСР, а попередній період був історією ряду народностей, що тепер складають СРСР) — і в зв'язку з тим своєрідна «реабілітація» та прикрашування тієї поміщицько-бюрократичної державності з її «победами», «воссоединениями», «воинской славой» та «освободительством» — все це породжує підозру: чи не заритий тут якийсь хитромудрий собака?

Виникає питання: кому і навіщо це все потрібне? Чи не достойніше було б виховувати молодь в дусі ленінського розуміння національної гідності та інтернаціоналізму? В дусі розуміння протилежності між російським великодержавництвом і російським патріотизмом, між російським великодержавництвом і інтернаціоналізмом? У дусі чесного поводження з історією і розуміння трагізму тих явищ і процесів, які надто своєкорисливо осмислювалися сильнішою стороною, що і «затвердила» свою версію? У дусі не тільки словесної та задля «кодексу», а суттєвої, дійової, в глибині душі, як органічна потреба, вкоріненої поваги, пошани, любові до всіх народів, вболівання за них? У дусі глибокого і благородного розуміння й почування взаємної відповідальності нас, представників різних націй, за долю, за майбутнє, за культуру, за мову — за справжній розквіт — усіх націй, історично об'єднаних у Союзі Радянських Соціалістичних Республік.

[104] «X съезд РКП(б)...», с. 190 — 194.

Далі буде

ГЕОРГІЙ ГОЛУБЄВ,
Герой Радянського Союзу

ЛЮДИНА З НЕБА

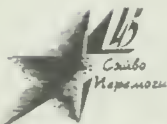

Теплого осіннього дня 1943 року ми, тоді ще тільки з дачі Героєм Радянського Союзу, гвардії майором Олександром Покришкіним, прилетіли на конференцію льотчиків-винищувачів на аеродром поблизу напіваспаленого в боях за визволення таврійського села Агальман. Цю зустріч «вільних мисливців» організував командуючий 8-ю повітряною армією, Герой Радянського Союзу, генерал-лейтенант авіації Тимофій Хрюкін.

На стоянці вже було більше десятка замаскованих літаків, що прилетіли раніше. Зустрічаючий інженер-майор повідомив, що генерал Євген Савицький вислав за нами штабну автомашину.

Вже й тютюнець спалено, і можна сідати у поданого легковичка М 1, аж почувся гул літаків, що наближалися до аеродрому. Всі обернулися на звук і побачили дайко наших винищувачів, які йшли щільним строєм, ніби на повітряному параді. Бойові машини на великій швидкості знизились до бриючого польоту, метрів за два пронеслись над землею і свічкою пішли вгору. Пілоти у верхній точці гірки хвацько вивели машини у горизонтальний політ, розвернулися й спланерували на посадку. Вищий клас пілотажу! Зарулили на стоянку, де оніміли лиск поруч з нашими літаками.

— Давай зачекаємо їх та й поїдемо: мабуть, довгенько не буде машини,— сказав Покришкін. — Красиво прилетіли.

З першого літака, що зупинився біля знаменитої покришкінської «сотки», енергійно вихопився з кабіни на крило і скинув на землю симпатичний пілот. Неспішно стягнув з голови шоломофон, пригладив долонею розкуйовджене волосся і впевнено підійшов до нас.

— Гвардії капітан Лавриненков! — представився він Покришкіну, який, нехтуючи субординацією, тепло привітався з ним:

— Володя! Давненько ми з тобою не бачились.

— Та фашисти не дають зустрітися. Доводиться весь час битися з ними...

— Нічого, Володю. Як би вони не лізли, все одно виб'ємо їх з нашої землі.

— Гвардії лейтенант Голубєв,— відрекомендувався і я капітанові. Отак і відбулося наше перше знайомство, яке згодом переросло у щиру дружбу.

...Про командира ескадрильї 9-го гвардійського винищувального авіаполку Героя Радянського Союзу Володимира Дмитровича Лавриненкова я вже багато чув від фронтовиків, писалось про нього і в армійських та центральних газетах. Відгуки зводились до одного: майстер повітряних боїв, який вражає ворожі літаки з математичною точністю, його мужність та відвагу, витримку у важкі хвилини намагаються наслідувати молоді пілоти. А на вигляд він був середнього зросту, кремезний, з добре розвиненими м'язами — ці фізичні кондиції давали йому змогу витримувати великі перевантаження у бою. Округле обличчя з великими знизуватими карими очима було добродушне, якесь одухотворене й запам'ятовувалось, як і його неспішні рухи. Вже пізніше взнав про його чесність і доброзичливість, що їх він успадкував від батьків.

●

В. Д. Лавриненков

Народився Володя на Смолевщиці у селі Пітахіно к багатодітній родині. З малих літ пізнав тяжку хліборобську працю, яка наснажила його богатирською силою. Так по-селянському і воював — не шкодував себе у кривавій фронтовій роботі...

Тоді до нас легкою ходою підійшов худорлявий молодик, теж із Зіркою Героя:

— Гвардії капітан Амет-Хан Султан. — Це він прилетів у парі з Лавриненковим.

— Добра компанія зібралася. — Покришкін оглянув нас і запросив до емки. Володимир, Амет-Хан і я всілися позаду, а він попереду з шофером. Дорога до села була неблизька, часу мали вдосталь — і Олександр Іванович звернувся до Лавриненкова:

— Володю! Я чув, що ти побував у фашистському полоні й ніби тебе збиралися показати самому фюрерові у Берліні? — Так, як завжди, Покришкін невимушено міг зняти ніяковість між незнайомими, запросивши їх до цікавої усім розмови. Лавриненков охоче відгукнувся і розпочав свою розповідь.

— Так, було й таке. Прийшов зі своєю ланкою на прикриття наших військ у районі Матвієвого Кургану і побачив ворожого повітряного розвідника — «фокке-вульф-189». Вже давно про цю «раму» чув, а от у повітрі не доводилось зустрічатися з цим двофюзеляжним літаком. Довго не роздумував, пішов в атаку. Зайшов у хвіст розвіднику, поклав пальця на гашетку. Зближуюсь і думаю: «Ну, фріце! Зараз з тобою розправлюся»

До нього було вже менше двохсот метрів. У перехресті прицілу бачу кабіну пілотів, збираюся натиснути на гашетку... Але вмить «рама» викрутилася й пішла під мій винищувач. Ну й літак у німців! Я пронісся повз нього, мій ведений також не встиг відкрити вогонь. Скомандував атакувати ворога ведучому другої пари, лейтенантові Тарасову, проте і його дії були безуспішні. Мабуть, пілот «рами» володів літаком віртуозно. Він потяг до лінії фронту, я пішов у другу атаку.

— «Сімнадцятий!» Збити «раму» будь-що,— скомандувала станція наведення. (Пізніше взнали, що в той час на командному пункті перебував командуючий фронтом М. Ф. Ватутін).

— Я — «Сімнадцятий»! Вас зрозумів, виконую,— відповів, зменшив трохи оберти, щоб не дуже розганятися. І з невеликим зниженням почав зближатися з «рамою» знову. Десь на висоті сто п'ятдесят метрів відкрив вогонь спершу по кабіні, потім по правому мотору. «Фокер» запалав. Кидаю свою машину праворуч і раптом чую, як щось різко тріснуло і літак мій кинуло вбік.

Дошка з приладами й штурвал вдарили мене по голові та в груди — в очах потемніло. Відчуваю, що падаю. Коли очунявся, бачу: у мого літака відбито частину крила. Аякже, при виході з атаки протаранив вже некеровану «раму» чи наздогнав її некеровані уламки.

Мій винищувач дзигою невблаганно йшов до землі. Треба стрибати, бо буде пізно. Відстібнув прив'язні ремені, смикнув важельок аварійного відкриття дверцят кабіни. Змагаючись з вируючим струменем повітря, падаю на крило, з якого мене вмить зносить далеко від літака. У вільному падінні тріпоче на мені вся амуніція. Розкриваю парашута, оглядаюся і трохи нижче бачу ще один парашут, по формі не наш, мабуть, одного з льотчиків підбитої «рами». Придивляюся до землі і помічаю, що мене зносить вітром у бік супротивника. Перейmаюся тривогою за себе і починаю боротися зі зносом — підтягую стропи, але бачу, що дарма,— тільки ще швидше знижуюсь за лінією фронту і розумію, що втраплю до ворогів. Видно, як забігали в окопах ворожі солдати.

Ось і земля. На ногах не встояв, упав, і парашут протяг мене через траншею і згас. Підбігло кілька німців, наставили на мене автомати, один схопив за руку і злісно щось загиркотів: ясно без перекладача — «вставай, шнелше...» Підійшов офіцер, ті трохи відступилися. Я підвівся, скинув з себе підвісну систему парашута. Тільки зараз відчув біль у всьому тілі від ударів у літаку та від невдалого (з усіх поглядів) приземлення. Витер кров з обличчя.

Солдати заходилися збирати мій парашут, а офіцер повів мене до наспіх вритої траншеї. По лабіринту окопів дісталися до КП якоїсь частини. Офіцер зайшов до схованку і швидко повернувся. Затим підійшов до мотоцикла, сів за кермо, а нам показав розміститися: мені — в колиску, а конвоїрові — на сідло. Покотили курним бездоріжжям у їхній тил.

Раптом почув знайомий гуркіт у небі, а там дев'ятка наших бомбардувальників «петляковых» у супроводі трьох пар. Яків. Конвоїр, уздрівши мій безнадійний погляд угору, люто штрикнув мене у бік автоматом, а офіцер бундючно повернувся і зверхньо поглянув на мене.

Хвилин через сорок з'їхали в якусь балку, вщент забиту німецькими військами і технікою. Зупинилися біля критого бляхою великого будинку, до якого зусібіч тяглися дроти зв'язку; під кронами фруктових та декоративних дерев приховалися «мерседес» і два камуфльовані «опелі», мотоцикли. Біля дверей стояв вартовий і ретельно перевіряв документи. Зрозуміло — привезли до штабу.

Я трохи постояв, роззирнувся — довкруг порожньо, сів просто долі навпроти дверей. В голові макітрилось: одна поперед одної лізли думки про втечу, про те, як і що відповідати на допиті...

Та зайшли охоронці, поставили на підлогу казанок з їжею.

Відтак повели на допит: хто, де, коли?

— Старший лейтенант Лавриненков, Володимир Дмитрович... — та мене порухом руки перебив генерал. Взяв якийсь аркуш зі столу і дав його читати перекладачеві. Той почав читати... листа, в якому товариші вітали мене з присвоєнням звання Героя. Отже, вони знають про мене чимало...

— Ви радянський ас?

— Це ви знаєте.

— Скільки збили наших літаків?

— Двадцять шість, а сьогоднішній «фокке-вульф» двадцять сьомий. — Після цієї моєї заяви генерал змінився на виду, вилаявся: «Швайн».

— Ти російська свиня,— розтлумачив перекладач. — За знищення доблесних льотчиків великої Німеччини ти будеш покараний за законами військового часу. Сьогодні ти збив нашого кращого льотчика-розвідника не за правилами — тараном. Наші пілоти

О. Покришкін і Г. Голубєв

не йдуть на таран,— з якоюсь незрозумілою гордістю проказав генерал. «Так,— подумалось мені,— він каже правду. Мені також не доводилося чути, щоб фашист протаранив наш літак чи кинув машину у гущавину ворожої техніки. Повітряний таран вимагає від льотчика найвищого морального духу, лютої ненависті до ворога. І йде на нього не кожний». Але тоді мені було не до того...

Генерал ще про щось поговорив з перекладачем, викликав конвоїрів, і ті мене вивели. Це ще був не допит, це квіточки, а ягідки попереду, коли потраплю до гестапівців.

Надворі вже була тепла ніч. Тишу порушував далекий гуркіт артилерійської канонади — там іде війна, а я в полоні! Завели до невеличкої хатини, де був медпункт. Змили з мене запечену кров, обробили всі подряпини. Відчув деяке полегшення. Потім перевели в якесь інше приміщення й зачинили. Знов обсіли невеселі думки, а в душі все клекоче. Невизначеність знесилює, шматує душу. Намагаюся себе заспокоїти, продумати подальшу поведінку, а тим, у голову лізе на цей час несуттєве — не розрахував, наробив дурниць в атаці, а тепер розраховуйся за помилки. Однополчани, напевно, турбуються за мене. З ними ділив радість бойових успіхів і гіркоту втрат...

Повезли мене вранці в місто Сталіно (нині Донецьк. — Г. Г.) прямо на аеродром, забитий ворожими літаками. Посадили у транспортник Ю-52. Літак злетів і взяв курс на захід. Летіли на невеликій висоті, невдовзі й сіли. Пересадили мене в автомобіль і повезли, як виявилось, на збірний пункт радянських військовополонених льотчиків.

Помістили в загальну камеру, де вже сиділи наші пілоти.

Тепер за мене взялися гестапівці. Питали найперш про тактику бойових дій наших винищувачів, про дислокацію авіачастин армії, особливо бомбардувальників, про тактико-технічні дані нових літаків-винищувачів конструкторів О. Яковлева і С. Лавочкіна, що почали з'являтися на фронті. На допитах я удавав, що чогось не знаю, чи розповідав давно застаріле і загальновідоме. Ті зрозуміли, що я морочу їм голову, і на останньому допиті мене почастували так, що ледве дотяг до нар. Чекав продовження...

Другого дня мене й Віктора Карюкіна повезли вантажівкою на польовий аеродром, посадили у транспортний літак. Десь через півгодини приїхали пілоти транспортника і, мабуть, сказали гестапівцям, що через погану погоду літак не полетить. Нас висадили і тією ж вантажівкою привезли на залізничний вокзал. Нарешті дізнався, де я,— Дніпродзержинськ.

Продовження виявилось несподіваним: мене посадили у вагон поїзда. По радіо оголосили, що поїзд прямує до Берліна,— значить, везуть допитувати у вищі інстанції, бо ж розстріляти могли й тут.

На якомусь переїзді, коли поснули конвоїри, стрибаю через прочинені двері, а звідтам... Як я котився із залізничного насипу!.. Услід зацокотіли автомати, проте кулі летіли десь далеко.

Скочив на ноги, гукнув товариша, який теж стрибнув. Наче живі.

Бігли через поля, лісом, спеціально перебродили водойми, щоб збити зі сліду можливих собак-нишпорок. Проте сили вже почали вичерпуватись — далася взнаки напруга, безсоння, заболіло побите на допитах і при падінні з вагона тіло. Вирішили зупинитися й хоч трохи перепочити...

...Слухали Лавриненкова й не помітили, як доїхали до якогось села з колись білими, а тепер закіптюженими хатами. Немолодий водій емки підвіз нас до штабу третього винищувального авіаційного корпусу. Нас зустрів ад'ютант і провів до генерал-лейтенанта авіації, командира авіакорпусу Євгена Яковича Савицького.

Євген Якович був молодий генерал, вищий середнього зросту, худорлявий, стрункий, зі жвавим, приємним обличчям. Впевнені рухи, лаконічна вольова мова привертали увагу до нього. Та й відзнака двома Зірками Героя високо піднімали його авторитет серед новоприбулих.

О п'ятнадцятій годині у невеличкій залі сільської школи на конференцію льотчиків-винищувачів зібралися пілоти-аси 8-ї повітряної армії: двічі Герої Радянського Союзу Є. Савицький, О. Покришкін, Д. Глинка, Герої В. Лавриненков, Б. Глинка, М. Лавицький, Амет-Хан Султан, О. Алелюхін, В. Решетов, А. Карасьов, Шадрін та інші з когорти досвідчених льотчиків, на бойовому рахунку яких було чимало перемог.

Генерал Є. Савицький надав слово В. Лавриненкову.

Розмови точилися довкола неординарних повітряних поєдинків з німецькими асами, про польоти у тил на «полювання». Після виступів показували кінокартину «Аероград», а потім всі зібралися у готелі і продовжили бесіду.

У кімнату, в якій я проживав з О. Покришкіним, завітали В. Лавриненков, Амет-Хан Султан, О. Алелюхін, а через кілька хвилин ще й М. Левицький, брати Дмитро і Борис Глинки. Як завжди, любитель погомоніти, Дмитро одразу прилучився до розмови і запитав Лавриненкова:

— Володимире Дмитровичу! Ви у своєму виступі слушно порушили питання про інформування льотчиків-винищувачів щодо районів дії партизанів. Я теж не раз думав над цим. Ідеш далеко у ворожий тил, а там всяке може бути: і підбити можуть, і мотори відмовити. Коли зразу не попадеш у полон, співвітчизники зможуть на якийсь час приховати від фашистів. А далі що? Не будеш же весь час ховатися у копицях чи підвалах. Значить, треба шукати партизанів, щоб продовжувати боротьбу із загарбниками.

— Володю! — втрутився Покришкін. — Розкажи, будь ласка, як ти потрапив до партизан...

— Знаєте, хлопці, мені здається, що сторонній людині, та ще у незнайомій місцевості, важко розшукати партизанів: населення, як правило, відповідає, що нічого не знає. А буває, що й зустрінеш месника, він і не скаже, чи є в околиці загін, чи ні.

Вийшло так, ніби Лавриненков продовжив незакінчену розповідь.

— Після втечі з потяга ми з Віктором Карюкиним довго блукали, переважно вночі.

Якось рано-вранці вийшли з лісу на невелику луку, заставлену копицями сіна. Довкруг тиша. Забралися у сіно і, стомлені, вмить заснули. Спали довго, а от коли прокинулися, я відчув якусь неясну тривогу. Обережно розгріб сіно, визирнув і побачив неподалік од нас на кукурудзяній чоловіка, який збирав качани. Я штовхнув Віктора і запитав:

— Спиш?

— Ні.

— А отого чоловіка бачиш?

— Бачу. Треба підійти і побалакати. Може, він чим-небудь нам зарадить,— роздумував Віктор.

Я обережно виліз з копиці, підійшов до чоловіка і приязно привітався. Незнайомець був літній. Спершу здивовано оглянув мене, а потім запитав:

— Звідкіля будете?

— Нас двоє. Ми з полону втекли і ось пробираємось до своїх.

— Он воно що,— спокійно сказав він. — У нашому селі фашистських військ нема, а в сусідньому — он хати видно — там стоять.

— Вікторе! Виходь, тут свої.

Той не забарився. Чоловік знов оглянув нас і зауважив, що наше вбрання не пасує для ворожого тилу, бо хоч гімнастерки і вицвіли, але на них виразно проступають сліди від орденів і медалей, що одразу впадає в очі.

— То от що, хлопці! Ви тутечки у лісочку сховайтеся і трошки почекайте, а я піду додому і щось для вас придумаю. — І подався у село.

Ми лишилися серед поля самі, з острахом спостерігаючи незнайомця, який віддалявся. Зайшли до лісу і всілися під трьома соснами, що зрослися. Повільно тягнувся час, сонце хилилося до західного пругу, а нашого чоловіка все не видно. Тривожні думки обсіли нас: може, він просто обдурив нас, може, невідомо чого затримався, може... приведе фашистів?! Гітлерівці нас тут швидко спіймають, розстріляють на місці. Та ризик — шляхетна справа! Будь, що буде!

Віктор пішов вздовж узлісся. Він відійшов метрів двісті і раптом махнув мені рукою. Я вмить опинився біля нього. Бачимо — йдуть дві жінки з вузликами, когось виглядають. Чи не нас? Трохи вичекали і вийшли їм назустріч.

— Добридень, хлопці! — Вони привіталися до нас перші, ніби з давніми знайомими. — Ми до вас. Дід Микола послав і передав, що вам слід перебиратися до Дніпра, до партизанів.

Перевдяглися в цивільне і стали схожими на селян. Підкріпилися тим, що принесли добрі люди, і зібралися вирушати. Дівчата ще й порадили, як вести себе на окупованій території, як швидше дістатися до Дніпра, побажали доброї путі.

Ішли вже кілька діб, де вночі, а де й удень, коли чулися у безпеці. Ночували у стіжках, у лісових хащах. Поїсти збирали овочі, фрукти, ягоди. Іноді під вечір один з нас підходив до сільських хат, щоб роздобути хоч окрайця хліба. Якщо нічого не загрожувало, а господарі були доброзичливі, то підходив і другий. Люди, як правило, ділилися з нами усім, чим могли.

Худющі, втомлені прошкували по Україні, поки не прийшли до Дніпра на південь від Києва. Скрадалися вздовж берега і знайшли човна. Оглянули його — справний, але без весел. Почали нишпорити у кущах і комишах, та дарма. Аж з кущів вийшов міцненький дідусь і питає:

— Хлопці, що ви тут шукаєте?

— Нам, діду, конче треба на той бік Дніпра,— без довгих передмов відповів я.

Він уважно оглянув нас.

— А що ви забули за Дніпром?

— Шукаємо своїх.

— Яких своїх? Німці і на цьому березі є.

— Та ні! Ми радянські льотчики, втекли з полону,— пояснив я йому.

— Ось воно що... Мабуть, партизанів шукаєте? Може, й допоможу вам,— відказав і зник у комишах. Повернувся з веслами, всадовився на кормі, відштовхнувся від берега, розгонисто погріб. Метрів за сто я запропонував старому свою допомогу. Він не відмовився, і, гребучи удвох, ми швидко опинилися на Лівобережжі.

— Дякуємо вам, діду. Може, ще доведеться зустрітися, то нас звати Володимир і Віктор.

— Люди кажуть, що німці драпають. Правда?

Ми розповіли, що знали. Старий вказав нам напрям, де зможемо зустріти партизанів. В якомусь селі за тином, біля вуликів під стріхою, порався чоловік. Озираючись, підійшли до хвіртки і постукали. Вже немолодий господар помітив нас, припинив роботу і запросив:

— Заходьте, заходьте, люди добрі. — Десь взялася і господиня. — Як вас звати?

— О, козаки, видно,— коли почув наші імена і прізвища. — А мене звати Тетяна Семенівна, а мого чоловіка Іван Степанович. Шевченки ми. Нас тут усі знають,— похвалилася.— Люди кажуть, що партизани у наших лісах ніби є, а ми їх ніколи не бачили. До лісу ж не ходимо. Та що ж це я? Заходьте до хати.

Подружжя Шевченків та інші жителі села Комарівки звели-таки нас з партизанами. Так нас зарахували до загону. Ходили в розвідку, добували «язиків», брали участь у ліквідації окупаційних комендатур, чергували по табору, допомагали на кухні. Так і йшло наше партизанське життя.

Та у вересні сорок третього при виконанні одного з бойових завдань у бою з німцями був смертельно поранений мій друг Віктор Карюкін. Його привезли до табору. Тут він і помер. Поховали Вітю на горбочку під дубом.

З кожним днем ми відчували наближення фронту, а в небі частіше й частіше я з тугою проводжав поглядом наші літаки. Партизанські розвідники доповідали про пожвавлений рух на залізницях, шосе. Відзначено й посилене прикриття військ, вузлових об'єктів зенітною артилерією. Значні фашистські частини з'явилися й у місцях базування нашого партизанського з'єднання.

Було вирішено атакувати великий фашистський підрозділ, що розквартирувався у Хоцьках і Ташані. Операцію проводили силами двох партизанських загонів. Мені з досвідченим партизаном Миколою було доручено зняти вартового, закидати гранатами караульне приміщення й визволити військовополонених. Все було зроблено як слід, ми ще й захопили німецького офіцера. Той дав цінні свідчення про плани гітлерівського вищого командування.

Аж ось і зустріли танкістів 3-ї гвардійської танкової армії П. С. Рибалка. Комісар нашого партизанського з'єднання збирався їхати у штаб танкової армії для координації дій військ з партизанами і разом прихопив мене, щоб я міг дістатися до свого авіаполку.

Збирання було недовге: кинув у торбину трофейну бритву, ложку, ще якісь дрібнички. Не без хвилювання попрощався з бойовими побратимами.

— — —

Мине багато років. Уже в мирний час воєначальник Київського військового округу, генерал-полковник авіації Володимир Дмитрович Лавриненков відвідає дороге йому село Комарівку, де зустрінеться з близькими йому Іваном Степановичем і Тетяною Семенівною Шевченками. Відшукає січену дощами, вивітрену могилу під дубом, де лежав льотчик, штабіст і партизан Віктор Карюкін. Разом з громадськістю Переяслав-Хмельницького району прах воїна перенесуть у містечко Хоцьки до братської могили радянських воїнів і партизанів.

Армійський зв'язковий По-2, в якому я летів на незнайомий таврійський аеродром, різко розвернувся над смугою, в кінці якої я побачив купку людей — мабуть, командарм попередив про моє повернення.

Не встиг сплигнути з підніжки, як мене підхопили дужі руки і під вигуки: «Володя! Лавриненков повернувся!» — почав злітати в небо. Не можете собі уявити, який я був радий зустрічі з рідними обличчями. Ось мій ведений М. Остапченко, ось Амет-Ханушка, Карасьов, Алелюхін, Головачов, Морозов, мій технік Мойсеєв, механіки, радисти, зброярі — як я за ними скучив,— закінчив свою схвильовану і водночас стриману розповідь Володимир Дмитрович.

Другого дня конференція закінчилася виступами Алелюхіна, Амет-Хана Султана. Особливо запам'яталась емоційна, професійно точна розповідь Дмитра Глинки про вдале «полювання» на два залізничні ешелони. Є. Я. Савицький підбив підсумки зборів льотчиків-«мисливців» і повідомив, що наступного дня перед відльотом відбудеться показовий «бій» між парами Лавриненкова і Амет-Хана Султана з братами Дмитром і Борисом Глинками. Та не так склалося — погода зіпсувалася і «бій» відмінили. Володя був засмучений найбільше з усіх бійців.

Тепло розпрощалися «мисливці». Посідали в машини. Покришкін домовився з Лавриненковим про зустріч у повітрі після зльоту на другому розвороті, а там летіти разом до наміченого орієнтира.

Першою злетіла наша пара, а за нами і Лавриненков з Амет-Ханом Султаном. Вони майстерно прилаштувалися до нас — так ми й летіли крило до крила. Я летів праворуч і прекрасно бачив їхні мужні, зосереджені обличчя, що ледь подалися вперед. Це професійна постава повітряного бійця, в будь-яку мить готового до бою. Дивився і думав про те, які вони привабливі і добрі люди на землі та які грізні у поєдинку з ворогом...

Ось стрілка хронометра відлічила належні сім хвилин, вдалині стало видно контрольний орієнтир: там нам розходитися.

— Я — «Сотий» і «П'ятдесят п'ятий»! — це радіопозивні Покришкіна та мої.

— Я — «Сокіл 17»,— відгукнувся Лавриненков. — Вам щасливого польоту. Бийте ворогів, як і били.

— «Сокіл-17», «Сокіл-21». До побачення, до зустрічі у небі України,— попрощалася наша пара.

Літаки Володимира і Амет-Хана різко крутнули вбік і взяли курс на свій аеродром, а ми продовжили політ до Асканії-Нової.

Так завершилось моє перше знайомство з Володимиром Дмитровичем Лавриненковим, з яким згодом здружилися на усе життя у спільних повітряних боях з ворогом та на сторожі мирного неба Вітчизни. В останні роки ще й вкупі оселилися в Києві і загостили один до одного родинами.

А відтак я й провів його у останню путь на Байкову гору...

■ ■

РОЙ МЕДВЕДЄВ,
ПЕТРО ХМЕЛИНСЬКИЙ

ОСТАННІЙ
ІЗ СТАЛІНСЬКОГО
ОТОЧЕННЯ

Лазар Каганович
на тлі епохи

КАГАНОВИЧ І ДОЛЯ МОСКВИ

Трагедія винищення архітектури старої Москви, що тривала десятиріччя, вкладається іноді в одне речення: «Каганович зруйнував Москву».

Однак ще раз хочу наголосити на тому, що історики насамперед повинні бути об'єктивними. Гріхів на совісті Кагановича стільки, що нема потреби приписувати йому неіснуючі.

По-перше, діяльність Кагановича, як побачимо нижче, не вичерпувалась самим лише руйнуванням; по-друге, і до, і після нього Москва зазнала набагато непоправніших втрат, ніж за п'ять років його керування; по-третє, для здійснення руйнувань у суспільстві повинна скластися (і склалася) сприятлива психологічна обстановка; і, врешті, покладення на Кагановича всієї відповідальності за те, що сталося з Москвою, — сталінська традиція.

До численних руйнувань 20-х років Каганович не мав, та й не міг мати ніякого стосунку. Однак сам він нерідко підкреслював «малоцінність», «нікчемність» старої Москви: «...Пролетаріатові у спадщину дісталася дуже заплутана система лабіринтів, завулків, глухих вуличок, провулків купецько-поміщицької Москви... благенькі, старенькі будиночки захаращують кращі місця нашого міста». Визнання значущості хоч якоїсь частини архітектурної спадщини Москви цілковито бракує у промовах та доповідях Кагановича.

Свого часу А. Луначарський заперечував проти ламання Іверських воріт з каплицею на Красній площі, біля Історичного музею. Там же хотіли знести церкву на розі Нікольської вулиці (нині вулиця 25-го Жовтня). Луначарського підтримали провідні архітектори. Каганович, підсумовуючи обговорення, безапеляційно заявив: «А моя естетика вимагає, щоб колони демонстрантів шести районів Москви одночасно вливались на Красну площу».

Замірились і на храм Василя Блаженного. Завадив архітектор, реставратор та історик П. Барановський. Він добився зустрічі з Кагановичем і рішуче виступив на захист прекрасного храму. Побачивши, що він його не переконав, Барановський надіслав різку телеграму Сталіну. Храм Василя Блаженного вдалося врятувати, проте Барановському довелося явно не без допомоги Кагановича кілька років відбути на засланні. Його дружина розповідала: «Петро Дмитрович одне тільки і встиг запитати мене під час побачення перед відправкою: «Знесли?» Я плачу, а сама головою хитаю: «Цілий!»

Як бачимо, в окремих конкретних випадках Каганович сам приймав варварські рішення і категорично наполягав на їхньому виконанні. В деяких випадках (і це як правило) його роль і відповідальність важко точно встановити. Очевидно, багато білих плям так і залишаться білими, попри всі зусилля істориків. І в цьому є своя сумна логіка: злочини — і малі, і великі — завжди чиняться якомога далі від людських очей, а сам по собі брак свідчень дає можливість відчути дух епохи. «Мы живем, под собою не чуя страны, наши речи за десять шагов не слышны» (О. Мандельштам). Однак, повертаючись до Кагановича, слід сказати: навіть коли ініціатива знищення йшла не від нього (приклад — храм Христа Спасителя), від нього йшла аж ніяк не мовчазна згода.

Та й Сталін, дозволивши Василю Блаженному залишитися в живих, зробив це аж ніяк не з любові до старожитностей. Якось Хрущов доповів Сталіну про невдоволення з приводу ламання старовинних будівель. Сталін замислився, а потім сказав: «А ви підривайте вночі».

Свою практичну діяльність у Москві Каганович розпочав так, як робив це і раніше: у вересні — листопаді 1930 року в обласному комунальному господарстві, в сільськогосподарських та інших організаціях було «викрито» контрреволюційні змови.

У червні 1931 року на Пленумі ЦК він виступив з доповіддю, яка відіграла велике значення в радянській архітектурі загалом і українській зокрема. В ній ішлося про будівництво метро та Генеральний план реконструкції Москви, про канал Москва—Волга. Пропонувалося зробити Москву лабораторією будівництва та зразковим містом. Стверджувалось, що закони зростання міст для нас не писані, Каганович навіть застосував термін «соціалістичний тип зростання столиці». Він вважав за можливе рівномірно розподіляти населення по всій площі міста і так само рівномірно будувати міста на всій території країни, рівномірно розподіляючи в них промисловість.

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 4

Двома фразами було покладено край цілому напрямкові архітектурної думки — «дезурбаністам»: «Базікання про відмирання, розукрупнення та самоліквідацію міст — дурниця. Більше того, вона політично шкідлива». Розвиток міст мислився як розвиток насамперед всього міського господарства — механізму, в якому житель буде гвинтиком, як і в сталінській державі загалом. Лише наприкінці розділу про житлове господарство Каганович сказав кілька слів про естетичний бік справи: «Точно так же ми повинні поставити перед собою завдання найкращого планування міста, випрямлення вулиць, а також архітектурного оформлення міста, аби надати йому потрібної краси». Але його поняття про оформлення було доволі примітивне. Він зміг додуматись лише до того, що вулиці повинні бути «рівні» і «широкі», а будинки в центрі — «великі».

Однак слід сказати, що, крім дуже бідних і грубих архітектурних концепцій, Пленум намітив багато корисних і практичних заходів.

Розпочалося будівництво метрополітену. Про деякі перші труднощі говорив згодом сам Каганович: «Переважна частина набраних робітників була зовсім не знайома не тільки з будівництвом метро (ніхто з нас, зрозуміло, не мав дотн досвіду такого будівництва), а й з тими галузями земляних, бетонних, арматурних та інших робіт, до яких вони були поставлені».

1932 року при Московській Раді було створено Архітектурно-планувальне управління (АПУ). Наприкінці травня туди передали для погодження новий список московських пам'яток архітектури, який знову вдвічі схуд: з 216-ти будівель, перелічених 1928 року, в ньому лишилося 104.

В 1932 році в Кремлі завершено знесення монастирів — Вознесенського і Чудова (XIV ст.), Миколаївського палацу та найдавнішої в Москві будівлі — храму Спаса на Бору (XII ст.). Окрім того, по вулиці Фрунзе знесено церкву Св. Миколая Чудотворця, побудовану 1682 року «на прохання стремянного полку стрільців».

Наступного року було вирішено долю Сухаревої вежі — чудової пам'ятки архітектури петровських часів, що стояла на місці нинішньої Колгоспної площі. Питання про її зруйнування нібито вирішили ще влітку (таким чином відкривався вуличний рух від Сретенки на Першу Міщанську, якому вежа заважала). Та кілька відомих архітекторів написали листа Сталіну, запропонувавши розв'язати проблему руху інакше, не руйнуючи вежі. На якийсь час питання зависло в повітрі. Затим із Сочі надійшла телеграма Кагановичу від Сталіна і Ворошилова (чимало важливих рішень Сталін оформляв саме такими телеграмами з Півдня до Москви за двома підписами — Сталін і Жданов, Сталін і Молотов та ін.):

«Ми вивчили питання про Сухареву вежу і прийшли до того, що її треба обов'язково знести. Пропонуємо знести Сухареву вежу і розширити рух. Архітектори, які заперечують проти знесення, — сліпі і неперспективні. Сталін. Ворошилов».

Через день — послужлива й цинічна відповідь Кагановича: «...Я дав завдання архітекторам подати проект її перебудови (арки. — Р. М., П. Х.), щоб полегшити рух. Я не обіцяв, що ми вже відмовляємося від ламання, але сказав їм, що це залежить від того, якою мірою їхній проект розв'яже завдання руху. Зараз я просив би дозволити мені трохи зачекати, щоб одержати від них проект. Оскільки вони, певна річ, не задовольнить нас, то ми оголосимо їм, що Сухареву вежу ламаємо. Якщо ви вважаєте, що не треба чекати, то я, звичайно, організую цю справу швидше, тобто негайно, не чекаючи їхнього проекту».

Архітектори ще працюють, сподіваючись врятувати пам'ятку, а все уже вирішено. Коли ламання вежі почалося, було надіслано ще одного відчайного листа Сталіну, на якого той спокійно відповів: «Особисто я вважаю це рішення правильним, гадаючи, що радянські люди зуміють створити величніші й вікопомніші зразки архітектурної творчості, ніж Сухарева вежа».

Так, Каганович не лише руйнував з цілковитого схвалення Сталіна, а й будував. Але як?

«Якби мене запитали, хто автор проектів реконструкції московських вулиць, бруківок і набережних, то я цілком певно сказав би, що в основу будь-якого проекту окремої вулиці, набережної, в основу кожної деталі, аж до вибору кольору облицювання, лягають чіткі й безсумнівні вказівки нашого дорогого керівника й організатора — Л. М. Кагановича»,— писав начальник міського дорожнього відділу П. Сирих.

Коли політичний діяч вникає в усе, «аж до вибору кольору облицювання», то що ж залишається архітекторові і навіщо він, архітектор, потрібен? Очевидно, невипадково за Кагановича прокотилася хвиля викривання «формалістів», «урбаністів», «дезурбаністів» й архітектурні дискусії і конкурси перетворились на диктат та інтриги.

Але закінчимо перервану цитату: «...І з гордістю носять ударники метро почесний значок походу ім. Кагановича, знак ударної праці по створенню кращого в світі метро під керівництвом нашого залізного народного комісара».

Перший проект метрополітену в Москві подав до міської думи у серпні 1902 року інженер П. Балинський. Одностайне рішення думи і Московського митрополита було: «Панові Балинському в його домаганнях відмовити». Пояснювалось це тим, що «тунелі метрополітену в деяких місцях пройдуть під храмами на відстані всього лише трьох аршинів і святі храми умаляться в своїй красі».

В 30-ті роки «умалення краси» вважалося, звичайно, не мінусом, а плюсом. Перша черга Московського метрополітену — можливо, головна будова, пов'язана з іменем Кагановича. Преса називала його «Магнітом Метробуду» і «Першим Виконробом». Що було, то було. Колишній репортер газети «Вечерняя Москва» Храбровицький пригадує:

«Роль Кагановича в будівництві першої черги метро була величезна. Він вникав у всі деталі проектування та будівництва, спускався в шахти і котловани, пробирався, зігнувшись, по мокрих штольнях, розмовляв з робітниками... Каганович хотів, щоб перша черга метро була готова «хоч би там що» (пам'ятаю ці слова) до 17-ї річниці Жовтня — 7 листопада 1934 року. На загальномосковському суботнику 24 березня 1934 року, де Каганович сам махав лопатою, його запитали про враження. Він відповів: «Мої враження будуть сьомого листопада». Строки скоригували після того, як у квітні шахти метро відвідав Молотов у супроводі Хрущова і Булганіна, за відсутності Кагановича. Стало відомо (очевидно, були серйозні сигнали) про низьку якість робіт,

викликану тим, що будівники поспішали, і це загрожувало неприємностями в майбутньому. Про строки пуску перестали писати... Поряд з Кагановичем я завжди бачив Хрущова. Каганович був активним і владним, а репліки Хрущова пам'ятаю лише такі: «Так, Лазарю Мойсейовичу», «Слухаю, Лазарю Мойсейовичу».

Першу чергу метро пустили 15 травня 1935 року. На станціях висіли великі портрети Сталіна і Кагановича, мальовничі гасла-вітання на адресу Кагановича. Сталін проїхав «разом з народом» з кінця в кінець лінії. Московський метрополітен тут же назвали іменем Кагановича.

Трохи раніше, коли будівництво метро ще завершувалось, 14 липня 1934 року, Сталін скликав нараду з питань Генплану Москви. «Товариш Сталін дав нам головні, найважливіші вказівки щодо подальших шляхів розвитку і планування міста Москви», — говорив про цю нараду Каганович. Насправді ж Сталін запропонував лише створити по всьому місту великі зелені масиви. До проекту негайно включили (в інтересах озеленення) ліквідацію кладовищ — Дорогомилівського, Лазаревського, Міуського, Ваганьковського, що й було згодом зроблено. На щастя, не до кінця.

Після зустрічі в Кремлі розпочалась вакханалія руйнувань.

Та, мабуть, найбільша втрата 1934 року — Китайгородська стіна (1535—1538 рр.). Разом з Варварськими її воротами щезла прибудована до них каплиця Боголюбської богоматері.

Перелік втраченого за Кагановича можна продовжувати і продовжувати: храм Христа Спасителя, церква Михайла Архангела на Дівочому полі, дуже красива церква Св. Катерини в Кремлі біля Спаської вежі, будинки, де народились Пушкін і Лермонтов. Окрім того, рядову забудову взагалі ніхто не розглядав як культурну та історичну цінність, тобто «зберігання старовини» розуміли лише як зберігання окремих будинків — музейних експонатів.

А втім, навіть пам'ятки, внесені до списків музейних, аж ніяк не були застраховані від знищення. Із 104 будівель списку 1932 року загинуло 29. 20 березня 1935 року ВЦВК нарешті взяв під охорону держави 74 московські пам'ятки архітектури. Тобто попередній перелік зменшився майже на третину! Та навіть із цих 74-х Успенська церква на вулиці Чернишевського та Никольська у Вірменському провулку були знесені.

Каганович був запеклим прихильником такої «містобудівної» політики.

10 липня 1935 року Генеральний план реконструкції Москви було затверджено. Один з учасників його розробки, А. Кольман, пригадує (цитуємо за його книжкою «Ми не повинні були так жити», виданою 1982 року в Нью-Йорку):

«В 1933 чи 1934 році Л. М. Каганович запросив мене як математика взяти участь в очолюваній ним комісії по складанню Генерального плану реконструкції міста Москви. Завдання цієї чисельної комісії... полягало в тому, щоб остаточно зверстати план, над яким уже довгий час працювали сотні спеціалістів. Ми повинні були виробити на основі величезної кількості матеріалів компактний документ і подати його на затвердження Політбюро.

Наша комісія працювала в повному розумінні слова і вдень і вночі. Ми засідали найчастіше до третьої години ранку, а то й до світанку — такий був у ті роки і до самої смерті Сталіна стиль роботи в усіх партійних, радянських та інших установах. Працездатність нашої комісії та її голови була справді неймовірна. На завершальному етапі роботи Каганович поселив п'ятьох з нас за містом на одній з дач ЦК, де ми, одірвані від телефонних дзвінків, швидко закінчили роботу, склали проект постанови Політбюро.

Нас запросили на його засідання, на обговорення плану. У величезній продовгастій кімнаті, за довгим-предовгим столом літерою Т сиділи члени Політбюро та секретарі ЦК, а ми, члени комісії, розмістилися на стільцях уподовж стін. У верхній, коротшій частині літери Т сидів у центрі сам Сталін, а збоку його помічник Поскрьобишев. Власне, там було лише місце Сталіна, і він без упину, як під час доповіді, так і після неї, походжав взад і вперед уздовж обох боків довгого стола, покурюючи свою коротку люльку і час від часу скоса поглядаючи на тих, хто сидів за столом. На нас він не звертав уваги. Оскільки наш проект було роздано заздалегідь, Каганович лише стисло доповів про основні принципи плану і нагадав, що комісія виконала велику роботу. Після цього Сталін спитав, чи є запитання, але ніяких запитань не було. Усім було все ясно, що дивувало, бо за такої складності проблеми навіть нам, членам комісії, які працювали не один місяць, було не все ясно. «Хто хоче висловитись?» — запитав Сталін. Усі мовчали..

Сталін весь час походжав, і мені здалося, що він підсміюється собі у вуса. Нарешті він підійшов до столу, взяв проект постанови в червоних палітурках, погортав і, звертаючись до Кагановича, запитав: «Тут пропонують ліквідувати в Москві підвальні приміщення. Скільки їх є?» Ми, звичайно, були у всеозброєнні, і один з помічників Кагановича відразу ж підскочив до Кагановича і вручив йому потрібну цифру. Вона виявилась переконливою: у підвалах, нижче рівня хідників, тулилися тисячі квартир і установ.

Почувши ці дані, Сталін вийняв з рота люльку, зупинився і сказав: «Пропозиція ліквідувати підвали — демагогія. Але загалом план, очевидно, доведеться затвердити. Як ви гадаєте, товариші?» Після цих слів усі почали говорити коротко і схвально, план було прийнято з незначними поправками... На закінчення слово взяв Каганович, аби вибачитись за підвали. Цей пункт, мовляв, включили до постанови помилково. . Це був незграбний і нечесний виверт... Адже кожен розумів, що перед тим, як підписати такий відповідальний документ, Каганович кілька разів дуже уважно перечитав його . .»

Безумовно, при здійсненні Генплану було чимало зроблено для розвитку міста: перекинуто нові мости через Москву-ріку, прорито канал Москва — Волга, що розв'язав проблему водопостачання. Збудовано нові набережні, стадіон у Лужниках... Але якою ціною? А були і зразки просто-таки чорного гумору. Так, на місці Страсного монастиря спроектували Палац літератури; зламали монастир, поставили на нове місце пам'ятник Пушкіну — нібито перед Палацом, а самого Палацу літератури нема і тепер вже не буде. Аналогічна історія, але ще в більших розмірах, повторилася з Палацом Рад.

Не будучи архітектором, Каганович особисто дав вказівку, щоб нове приміщення театру Червоної Армії побудували у формі п'ятикут-

ної зірки Це було, звичайно, нерозумне рішення, бо форму нового приміщення можна бачити хіба що з вертольота.

У розпал будівництва будинку радіокомітету на Колгоспній площі хтось з керівників країни угледів щось негативне в його майбутніх формах. Головного архітектора зняли з роботи. Каганович запросив велику групу архітекторів і за столом з багатим пригощенням запропонував врятувати будову. Ніхто не хотів братися за небезпечний для життя об'єкт. Тоді Лазар Мойсеєвич узяв список запрошених і ткнув пальцем у перше за алфавітом прізвище — архітектор Булгаков. Усі сприйняли це призначення мало не як смертний вирок, та все, на щастя, минулося благополучно. І хоч проект Булгакова також не бездоганний, архітектор став відомим і авторитетним.

У 1935 році Каганович, одержавши нове призначення, передав керівництво Московською міською та обласною партійними організаціями Микиті Сергійовичу Хрущову. Саме Каганович висунув Хрущова спочатку на роль керівника Бауманського і Краснопресненського райкомів партії, а потім і на роль свого заступника по Московській парторганізації.

В ЗЕНІТІ

1935 року Г. Сокольников запропонував у Політбюро дозволити видання безпартійного журналу. Він зазнав жорстокого рознесу, причому першу скрипку в цій справі зіграв Каганович. І цього разу він не зрадив себе.

Той рік був особливим для Кагановича. Особливим, але не безхмарним, як ми переконаємося нижче.

7 січня колгоспник Поляков вітає III з'їзд Рад Московської області. «Рабочая Москва» в номері від 8 січня 1935 року пише:

«Заключний вигук тов. Полякова:

— Хай живе великий Сталін! Хай живе його найближчий соратник, улюблений керівник московських більшовиків тов. Л. М. Каганович! — потопає в оплесках, які з новою силою поновлюються і переходять у бурхливу тривалу овацію, коли звучить пропозиція надіслати привітання товаришам Сталіну і Кагановичу».

Сталін не був присутній. Каганович сидить у президії й вислуховує ритуальне послання, яке йому збираються надіслати. Це не перший і не останній випадок, коли його величають «найближчим соратником», «найкращим учнем» Хазяїна. А втім, такі епітети звучать лише від імені захоплених робітників і колгоспників, у кращому разі — в редакційних статтях. Офіційно ніяких заяв про особливу близькість Кагановича до Сталіна нема. Сам Сталін не заперечує і не потверджує цієї думки.

28 лютого, в останній день зими, відбувається часткова рокіровка посад: нарком шляхів сполучення А. Андрєєв стає секретарем ЦК ВКП(б), а Каганович посідає його місце, зберігаючи за собою пост секретаря ЦК, однак втрачає дві інші важливі посади — секретаря Московського комітету партії та голови Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б). Звільнені місця посідають молоді й перспективні — Хрущов та Єжов відповідно.

Призначення відомих керівників партії в господарські наркомати практикувалося ще з часів громадянської війни. Залізничний транспорт для величезної країни не просто багато важив — то було вузьке місце народ-

«Головний архітектор» Москви

ного господарства, що гальмувало економічне зростання. Призначення Кагановича на таку ділянку роботи подавалося мало не як підвищення. Скрізь підкреслювалось, що залізничникам зробили велику честь. На всіх вокзалах вивішено портрети Кагановича. На Північному (Ярославському) вокзалі Москви літери гасла «Привіт залізному наркому т. Кагановичу» зробили такими великими, що вони повністю затуляли вікна фасаду другого поверху. Без упину повторювали слова: «Під керівництвом тов. Л. М. Кагановича виведемо транспорт на широку дорогу перемог». На кілька днів ця «широка дорога» стала таким же повсюдним штампом, як майбутні «єжові рукавиці». На повну потужність було запущено локальний відомчий культ Кагановича в системі Народного комісаріату шляхів сполучення. Пленум Московського комітету партії, де Кагановича на посту секретаря замінив Хрущов, прийняв на адресу колишнього керівника велике послання, сповнене похвали і славослів'я.

Насправді ж нове призначення аж ніяк не сприяло зростанню впливу Кагановича, хоч які бурі організованого ентузіазму вирували навколо. Водночас порівняно «тихі» призначення Хрущова та Єжова були безсумнівним кроком нагору для них обох. Наближався час, коли Каганович, залишаючись наркомом шляхів сполучення, назавжди перейде у другу шеренгу Політбюро, але поки що, на перший погляд, його роль і значення навіть зросли

Попереду було присвоєння імені Кагановича Московському метрополітену, але вже носили його ім'я завод у Ташкенті і залізниця в Сибіру, Дніпропетровський інститут інженерів транспорту, підшипниковий та шкіряний заводи в Москві та ін. А в Ніколаєвську-на-Амурі закладався велетенський як на ті часи криголам «Лазар Каганович».

Судячи з усього, Лазар Мойсейович, на відміну, скажімо, од Горького, відчував не ніяковість, а задоволення від вторгнення свого прізвища в топоніміку країни.

15 березня Кагановича було нагороджено дуже рідкісним на той час орденом Леніна. Пізньої весни 1935 року Каганович, Постишев і нарком внутрішніх справ України Балицький відвідали Чорнобиль. Для маленького містечка це була видатна подія. Зустрічати «дорогих вождів» (тоді це слово ще офіційно вживалося у множині) прийшло усе міське начальство, учні двох середніх шкіл, значна частина рядових жителів. Районна газета вмістила вірші, спеціально написані з цього приводу. Їх виконали перед гостями на мелодію «По долинам и по взгорьям». «Магніт Метробуду» відвідав своє рідне село, яке відтоді почало іменуватися Кагановичі. Після цього візиту кращу будівлю Чорнобиля, в якій містився райвиконком, віддали під Палац піонерів. У ті часи районний центр не міг про таке і мріяти.

Нова демонстрація любові до Лазаря Мойсейовича пов'язана з пуском метро в середині травня. Через кілька днів сталася авіакатастрофа — розбився літак «Максим Горький», на борту якого було багато відомих усій країні передовиків праці. Невдовзі у пресі з'явилися резолюції зборів трудящих про збирання коштів на будівництво нових лайнарів-велетів, причому в перші дні згадувалось лише два імені, якими пропонувалося назвати ці літаки, — «Максим Горький» і «Лазар Каганович».

10—11 липня пройшов об'єднаний пленум Московського міськкому партії і Моссради, присвячений новому Генеральному плану реконструкції Москви, де Каганович виступив з великою промовою. Пленум надіслав два привітання: одне — Калініну и Молотову, друге, втричі більше, — Кагановичу. В останньому говорилося: «В усій своїй роботі ти неухильно втілював і втілюєш у життя геніальні вказівки товариша Сталіна... День у день ти вчиш нас і доводиш нам всією своєю роботою, що найвищим законом для більшовика і кожного пролетаря є... відданість і гаряча любов до вождя пролетарів усього світу — товариша Сталіна...

Хай живе найкращий сталінець товариш Каганович!

Хай живе наш великий вождь, учитель і друг товариш Сталін!»

Нагадаємо:1935 рік не був для Кагановича безхмарним.

Як відомо, і при найвищому польоті трапляються повітряні ями. Сталін періодично робив зловісні натяки кожному з прибічників, що перебували начебто на вершині влади, точно так само, як подавав несподівану надію багатьом приреченим напередодні страти.

12 липня 1935 року Каганович брав участь у поїздці на Тушинський аеродром у компанії із Сталіним, Ворошиловим, Андрєєвим, Хрущовим і Косаревим. Було влаштовано повітряне свято. Четверо парашутистів, приземлившись на очах у гостей, піднесли вождям квіти, обділивши при цьому Кагановича та його протеже Хрущова. Каганович повинен був запитати себе: випадковість це чи сигнал? Якщо сигнал, то що він означає? Коли гості поїхали, аероклуб за традицією тих років прийняв палкі звернення, але тільки до Сталіна і Ворошилова, геть-чисто забувши про «найближчого соратника».

Між іншим, Ромен Роллан згадав Кагановича у своїх нотатках про поїздку до СРСР: «...Хто може бути впевнений, що знає його? З усіх народних комісарів він найвідлюдніший. Що він являє собою насправді, про що думає — важко здогадатися... Він холодний і ніколи не сміється. (Ця дивувало під час вечері у Горького серед загальних буйних веселощів). Якби він не був давнім випробуваним революціонером, соратником Сталіна в громадянській війні, я подумав би, бережись майбутнього суперника! Проте, що б там не було, я думаю, що це керівник завтрашнього дня».

Однак було б помилкою гадати, що Каганович хоча б на якийсь час посів становище, схоже на те, яке посідали колись Герінг при Гітлері або Лінь Бяо при Мао Цзедуні. Фактично Сталін нікому не дозволяв бути «людиною номер два». Навіть на пропагандистському рівні такий статус ні за ким чітко не зафіксований. Коли того ж літа 1935 року було опубліковано список іменних літаків-велетів, які намічалося побудувати замість загиблого «Максима Горького», літак «Лазар Каганович» по черговості стояв восьмим, пропустивши наперед імена Калініна, Молотова, Ворошилова, Орджонікідзе. Кожен з цих чотирьох також час від часу виступав як «найближчий».

Найвищий злет Кагановича не має чітких часових меж, і про причини подальшого зменшення його впливу можна лише здогадуватись.

КАГАНОВИЧ
І ЗАЛІЗНИЧНИЙ ТРАНСПОРТ

Ми не даремно зазначили, що Каганович прийшов до керівництва Народним комісаріатом шляхів сполучення наприкінці зими. Найважчий для залізниць період закінчувався, і продемонструвати перші успіхи в керівництві було, звичайно, легше.

Приміщення наркомату побудували зовсім недавно, минулого, 1934 року, і було воно як на ті часи велике. Навпроти, по той бік Садового кільця, виднілася нова станція метро «Красні ворота». Сам предмет турбот наркомату — залізниці — починався всього-навсього за триста метрів на захід: там гомоніли знамениті московські Три Вокзали.

Каганович був не першим з лідерів партії, поставлених на транспорт. Серед його попередників були Дзержинський і Рудзутак. У 20-ті роки залізниці оправлялись від нокауту, в який їх послала громадянська війна. І хоча на цей час зірвані мости вже давно відновили й останні розбиті вагони здали в металобрухт, робота залізниць досі не була по-справжньому налагоджена. На момент приходу Кагановича до Наркомату шляхів сполучення залізниці заборгували народному господарству чотириста тисяч незавантажених вагонів. Однак намічалися вже зміни на краще.

Окрім того, призначення Кагановича точно збіглося в часі з підписанням угоди по Китайсько-східній залізниці: Радянський Союз

продавав цю велику залізницю Маньчжоуго. Тисячі кваліфікованих спеціалістів поверталися у березні-квітні додому, і це також мало позитивно вплинути на роботу транспорту всередині країни. Через півтора-два роки майже всі ці «червоні специ» були з благословення свого наркома репресовані.

Перше нововведення — старт особливого, «залізничного» міні-культу нового наркома. Прикрасившись одного разу портретами і транспарантами, вокзали вже не знімали його імені зі своїх фасадів: портрет заміняла цитата з наказу, цитату з наказу заступала цитата з останньої промови. По всьому Союзу на всіляких зборах і нарадах залізничників великий портрет «сталінського наркома» за спиною у президії став незмінним атрибутом. Щоправда, прославлення відомчого чи місцевого начальства давно вже було елементом політичної традиції країни. А проте попередник Кагановича Андрєєв аж ніяк не зазнав такого поклоніння. А 3 березня 1935 року в газеті «Гудок» серед заголовків «Будемо працювати, як працює тов. Каганович», «Вірного керівника дав нам товариш Сталін» та інших був і такий: «Лазар Мойсейович був у нас на станції». Мовляв, подія справді історична!

Газета «Гудок» час від часу публікувала на першій полосі фото сталінського наркома із сталінськими вусами і з підписом: «Нове фото товариша Кагановича» або «Новий портрет Л. М. Кагановича». Ще в першу декаду березня на Трьохгорній мануфактурі, що шефствувала над поїздом № 10 вагонного депо Москва-Смоленська, виготовили в подарунок підшефникам десять тканошовкових портретів Кагановича, якими були прикрашені вагони.

Порівняно зі своїм попередником Андрєєвим Каганович казав більше загальних слів, більше говорив про наміри і менше про проблеми. Він більше карав і більше нагороджував. А втім, постійна вичавлювання дедалі нових рекордів, манія перевиконання всього і вся призводили до курйозних досягнень, як наприклад: «Товариш Огнєв першим провів трьохтисячотонний состав швидше, ніж потрібно було за розкладом» (івановська газета «Рабочий край» від 3 квітня 1937 року).

На всі в оцінці Лазаря Мойсейовича були одностайні. Заради об'єктивності маємо навести і протилежну думку. Як свідчить І. Енгель, котрий багато років віддав залізничному транспорту, у багатьох працівників Наркомату шляхів сполучення залишились добрі спогади про Кагановича як керівника, який «умів карати, умів милувати», «піднімав робітничий клас», зокрема «підняв машиніста навіть вище, ніж він був до революції», — гарний машиніст паровоза одержував більше за начальника депо. (Щоправда, перед самим приходом Кагановича на залізничний транспорт, у січні 1935 року Андрєєв підписав наказ про підвищення зарплати машиністам на 28 процентів.) Заслугою Кагановича було введення плати за вислугу літ.

25—29 липня 1935 року в Наркоматі шляхів сполучення відбулася вже друга за чотири місяці нарада працівників залізничного транспорту. По закінченні, увечері 30 липня, чотириста її учасників прийняв Сталін у Великому Кремлівському палаці. До цього вечора Каганович приготував улюблену страву Сталіна з новою, залізничною, начинкою. Назвавши Хазяїна «першим машиністом Радянського Союзу», він продовжив так: «Машиніст революції пильно стежив за тим, щоб у дорозі не було перекосів управо і вліво. Він викидав гнилі шпали й негодящі рейки — «правих» і «лівих» опортуністів та троцькістів. Велика біда залізничників — розриви поїздів. Вони бувають від невмілого керування. Наш великий машиніст — Сталін — уміє вести поїзд без ривків і розривів, без вижимання вагонів, спокійно, впевнено проводячи його на кривих, на поворотах.

Машиніст соціалістичного будівництва — Сталін — чітко вивчив і прекрасно знає, на відміну від багатьох наших машиністів, тягові розрахунки свого непереможного локомотива... При цьому форсування котла, технічна і дільнична швидкість локомотива революції набагато вища за нашу, залізничну. (Пожвавлення в залі). .. А якщо хтось випускав революційну пару, то товариш Сталін наганяв йому такої «пари», що іншому не кортіло вже. (Весела пожвавлення в залі, оплески)».

У відповідь Сталін запропонував тост «за всіх вас і за вашого наркома».

Словосполучення «великий машиніст соціалістичного локомотива» ще не один рік кочувало з газети в газету. Можливо, цей поетичний образ мимохіть підказав Кагановичу Троцький, який сказав на одному авіаційному святі в 20-ті роки: «Ленін був найбільший пілот революції».

Вміння догоджати легко вживалося в Кагановича з хамством і грубістю щодо підлеглих і, по суті, беззахисних людей. За словами того ж І. Енгеля, в 50-ті роки колишній начальник управління кадрів Наркомату шляхів сполучення захоплено («Оце був керівник!») пригадував, як Каганович схопив його, коли той у чомусь провинився, за петельки «так, що гудзики повідлітали» і сказав: «Іди звідси, а то уб'ю».

В 1962 році на бюро Московського міськкому партії Тюфаєва, котра колись працювала з Кагановичем, виказувала йому: «Вам нічого не варто було плюнути в обличчя своєму підлеглому, кинути в нього стільця, коли ви вели засідання... Вас усі знали як керівника-грубіяна, що не поважав людей...»

Залізничник Жигалін пригадує: «Ми були свідками, коли, керуючи транспортом, Каганович відстоював паровоз, чинячи опір усьому новому, передовому і новій техніці на транспорті, особливо впровадженню електровозів, тепловозів...»

Як відомо, технічний прогрес забезпечує не так модернізація вже існуючих виробів, як розробка та впровадження чогось принципово нового. Аби піти таким шляхом, Кагановичу не вистачало компетентності і готовності ризикувати.

Прихід Кагановича в Наркомат шляхів сполучення позначений пароксизмом насильства та звинувачень. Стартувала кампанія боротьби проти «обмежників». Говорилось про них приблизно так: «Серед багатьох працівників транспорту ще поширені шкідливі й неграмотні теорійки, що без повного технічного переоснащення транспорту неможливо серйозно підняти вантаження, що залізниці працюють на межі своєї пропускної спроможності». Сам Каганович характеризував «обмежників» так: «частково грамотні, але антирадянські, частково малограмотні». Однак це не заважало йому втілювати в життя деякі «шкідливі» й «неграмотні» рекомендації

страчаних і заспаних спеціалістів про необхідність технічного переозброєння.

А в газетах і журналах справно з'являлися оповідання і статті про гуманність Кагановича і його турботу про звичайну людину, що якоюсь мірою відповідало дійсності, бо майже всі «вожді» час від часу демонстрували низам свою людяність. На жаль, в цю кампанію по вихвалянню Кагановича включився і такий видатний письменник, як Андрій Платонов. Автор «Котлована» і «Чевенгура», після прочитання яких Сталін сказав: «Талановитий письменник, але сволота». Попавши в немилість і одержуючи тепер відмови від журналів та видавництв, А. Платонов опублікував наприкінці 1936 року оповідання «Безсмертя», центральний епізод якого — несподіваний дзвінок Кагановича вже надранок начальникові дальньої станції «Червоний Перегін» Левіну:

«— Ви чому так швидко підійшли до телефону? — запитав нарком. — Коли ви встигли одягтися? Ви що, не спали? (А Левін ще й не лягав). Люди лягають спати ввечері, а не вранці... Слухайте, Еммануїле Семеновичу, якщо ви скалічите себе в Перегоні, я спитаю як за нівечення тисячі паровозів. Я перевірю, коли ви спите, але не робіть з мене вашу няньку..

— В Москві зараз теж, мабуть, ніч, Лазарю Мойсейовичу,— тихо мовив Левін.

Каганович зрозумів і засміявся. Нарком запитав, чим треба допомогти.

— Ви вже допомогли мені, Лазарю Мойсейовичу...»

Наступного дня Левін повернувся додому опівночі. «Він ліг у ліжко, намагаючись якнайшвидше міцно заснути, але не для того, щоб втішитись спокоєм, а для завтрашнього дня». Та через годину його розбудив телефон. Черговий по станції доповів: щойно з Москви дзвонив Каганович і цікавився, як здоров'я Левіна, начальника станції, і чи спить він чи ні. Левін уже не заснув. Він посидів трохи, вдягнувся і пішов на станцію. Йому прийшли в голову думки про збільшення навантаження норми вагона» («Литературный критик», 1936, № 8, стор. 114—128. До речі, за іншими даними, відгуки Сталіна про Платонова був пов'язаний з його оповіданням «Макар засумнівався»)

Що ж до справжнього ставлення наркома до залізничників, то звернімося знову до засідання бюро Московського міськкому партії 23 травня 1962 року. Свідчить Іванов: «Мій батько старий залізничник, жили ми поряд з наркоматом у будинку комскладу залізничного транспорту. Це ті люди, які відбудовували залізничний транспорт нашої країни. А як Каганович розправився з ними? Як він розправився із слухачами Вищих курсів комскладу залізничного транспорту? Якось я прийшов додому, а мій батько тримає колективне фото старих партійців і плаче. Нікого не лишилося серед живих з тих, хто був на тому фото».

Звертаючись до Кагановича, виступає Дигай. «Ось том фотокопій ваших листів до НКВС про необхідність арештувати сотні керівних працівників транспорту, і всі вони написані з вашої особистої ініціативи, на основі ваших особистих вражень і умовиводів. У цьому томі вказані лише працівники транспорту, арештовані за вашими листами...»

Каганович керував залізничним транспортом довше, ніж його попередники. Тривалість його перебування на посаді наркома шляхів сполучення вказує на те, що Сталін був задоволений функціонуванням залізниць, зокрема під час війни. Інша точка зору відбита в анекдоті, який ходив в іноземному дипломатичному корпусі Москви перед 22 червня 1941 року: «Як можуть росіяни виграти війну, коли Гітлер і Муссоліні зуміли забезпечити рух поїздів строго за розкладом, а Сталіну й Кагановичу це ніяк не вдається!»

ДІЯЧ ТЕРОРУ

Лазар Каганович був однією з провідних постатей тої страшної терористичної чистки партії і всього суспільства, яка прокотилася хвиля за хвилею в 1936—1938 роках. Саме Каганович керував у Москві репресіями в наркоматах шляхів сполучення та важкої промисловості, в керівництві Метробуду, а також в усій системі залізниць і великих промислових підприємств. При розслідуванні, котре проводилось після XX з'їзду КПРС, було виявлено десятки листів Кагановича до НКВС із списками багатьох працівників, яких Каганович вимагав арештувати. В деяких випадках він сам переглядав і редагував проекти вироків, вносячи в них довільні зміни. Каганович знав, що робив. Сталін так довіряв йому тоді, що поділився з ним планами «великої чистки» ще в 1935 році.

Після закінчення в серпні 1936 року першого з московських процесів, процесу Зінов'єва-Каменєва, відразу ж розпочалась підготовка до наступних. 8 вересня Каганович разом з Єжовим і Вишинським провів очну ставку Бухаріна й Рикова з арештованим Сокольниковим, котрий давав на них «викривальні» показання. Того ж місяця наркомом внутрішніх справ став замість Ягоди Єжов, а 29 вересня Каганович за вказівкою Сталіна підготував директиву «Про ставлення до контрреволюційних троцькістсько-зінов'євських елементів», яка була прийнята Політбюро і призвела до численних повторних арештів учасників всіляких «ухилів» та «опозицій».

Арешти і страти відбувалися на тлі буденних, не пов'язаних з терором справ. Ламаючи й калічачи долі людей, Каганович, наприклад, наприкінці 1936 року виконував доволі безневинну роботу: переглядав по ходу монтажу кадри документального звукового фільму «Доповідь тов. Сталіна И. В. про проект Конституції Союзу РСР на Надзвичайному VIII з'їзді Рад».

У січні пройшов процес П'ятакова — Радека. Поет Віктор Гусєв опублікував у ті дні в «Правде» такі вірші:

...Родина!
Видишь, как мерзок враг.
Неистовый враг заводов и пашен,
Как он пробирался с ножом в руках
К сердцам вождей,
а значит — и к нашим
. . . .
Суд закончил свои заседанья
Огни погасит судебный зал.
В конце их гнусного существованья
Волей народа
раздался
залп

Двоє із сімнадцяти підсудних працювали в Наркоматі шляхів сполучення під керівництвом Кагановича і, без сумніву, попали за грати не без його допомоги. На суді вони

«Жити стало краще, жити стало веселіше»

каялись, як могли. Так, заступник Кагановича Я Лівшиць казав: «Я був оточений довір'ям партії, я був оточений довірою соратника Сталіна Кагановича. Я цю довіру розтоптав.» Друга жертва І Князєв працював начальником різних залізниць і, як він сказав на процесі, «по суті, технічним керівником» експлуатаційного управління Наркомату шляхів сполучення. В його останньому слові крізнить безглузде для злочинця почуття провини перед начальством: «Піднявшись до великих посад, я користувався виключною довірою і партії, і уряду, і Л. М. Кагановича. Я щиро скажу, що за ці півтора року, коли мені доводилось на раз зустрічатися з Лазарем Мойсейовичем один на один, у нас було багато розмов, і завжди під час цих розмов я переживав надзвичайний біль, коли Лазар Мойсейович казав мені: «Я знаю тебе як працівника-залізничника, добре обізнаного з транспортом і з теоретичного, і з практичного боку. То чому я не відчуваю в тобі того розмаху, якого вправі від тебе вимагати?» Очевидно, висловлювання Кагановича облагороджено в цьому переказі, бо далі йде крик душі: «Потрібне було нелюдське зусилля, аби пройти ці розмови.»

Через три тижні по закінченні процесу «паралельного центру» розпочався дуже тривалий лютнево-березневий Пленум ЦК 1937 року, що став одним з головних, поворотних пунктів у розвитку терору. Пленум не тільки вирішив долю Бухаріна і Рикова,— керівники на ньому виступили із звітами про викриття ворогів у своїх відомствах після вересня 1936 року (закінчення процесу Зінов'єва — Каменєва і призначення Єжова в НКВС). Двогодинну доповідь про чистку в НКВС зробив Каганович. «Ми в партійному апараті залізниці Наркомату шляхів сполучення викрили 220 чоловік, з транспорту звільнили 485 колишніх жандармів, 220 есерів та меншовиків, 572 троцькісти, 1415 білих офіцерів, 282 шкідники, 449 шпигунів. Усі вони були причетні до контрреволюційного руху». Та апогей терору був ще попереду.

На цьому Пленумі ЦК Сталін виступив за розвиток критики і самокритики, проти парадності й культу «вождів». Повсюди відбулося «колективне прозріння». Московський партактив за підсумками Пленуму прийняв лицемірну резолюцію: «...Збори активу вважають абсолютно неприпустимим таке становище, коли в ряді партійних організацій Москви та області партійні збори і пленуми райкомів перетворились з арени більшовицької критики й самокритики на арену нескінченних парадів, галасливих рапортів про успіхи, нікому не потрібних вітань на адресу керівників партії».

Повторювався маневр типу «запаморочення від успіхів»: знову життєрадісні недотепи десь унизу поспішили торжествувати, та їх вчасно поставили на місце. Отож боротьба з культом особи як принципом, а також з його конкретними виявами успішно велась уже задовго до XX з'їзду. Культ самого Сталіна, певна річ, лишився недоторканим, і психологічна дистанція між «генієм» та «соратником» ще побільшала. Стало відчутним деяке відокремлення Кагановича від вершини влади «найближчим» до Хазяїна його більше ніхто не називав, навіть в Наркоматі шляхів сполучення культ Кагановича поменшав. Стаття в «Правде», присвячена прокладанню других колій на Транссибірській магістралі, жодним словом не згадала про наркома, що зовсім недавно було б просто немислимо. На похороні Орджонікідзе Сталін стояв біля труни разом з Молотовим, Калініним і Ворошиловим. Навіть у День залізничного транспорту вихваляння Кагановича не перевищили буденного рівня.

А втім, ховати «залізного наркома» було ще рано.

Наприкінці травня — на початку червня він разом із Сталіним і Молотовим аналізував «показання» військових, арештованих у справі Тухачевського — Якіра, визначав склад підсудних на процесі, затверджував текст обвинувального висновку. Часом до вирішення цих питань підключались Ворошилов або Єжов.

10 червня, перед початком суду, обвинуваченим дозволено було звернутися з заявами до Сталіна і Єжова. На цих листах Сталін та його соратники написали грубі резолюції з вимогою страти. Згодом найвідомішою з них стала резолюція Кагановича на листі Якіра: «Негіднику, сволоті і повії одна кара — смерть. Л. Каганович». Того ж дня в присутності Молотова, Кагановича та Єжова Сталін прийняв голову суду Ульріха і фактично продиктував йому майбутній смертний вирок.

Після цього, вже третього, московського процесу кривава кампанія сягнула кульмінації.

Но випадково, що само Каганович виїздив для керівництва чисткою в багато районів країни: він керував репресіями в Челябінській та Ярославській областях, в Івановській області і в Донбасі. Так, наприклад, не встиг Каганович приїхати в Іваново, як відразу дав телеграму Сталіну. «Перше ознайомлення з матеріалами показує, що треба негайно арештувати секретаря обкому Єпанчикова. Потрібно також арештувати завідуючого відділом пропаганди обкому Михайлова».

Одержавши санкцію Сталіна, Каганович організував справжній розгром Івановського обкому партії. Виступаючи на початку серпня 1937 року на пленумі вже помітно порідилого обкому, Каганович звинуватив усю партійну організацію в потуранні ворогам народу. Сам пленум проходив в атмосфері страху. Варто було, наприклад, секретареві Івановського міськкому Васильєву засумніватися у «ворожій діяльності» арештованих працівників обкому, як Каганович грубо урвав його. Тут же на пленумі Васильєв був виключений з партії, а затим і арештований як ворог народу. Така ж доля спіткала і члена партії з 1905 року, голову обласної ради профспілок Семагіна.

Якщо зупинитися на прикладі Івановської області, то виявиться, що під колеса терору завдяки Кагановичу потрапили і самі виконавці терористичної кампанії. А втім, це в 1937 році було загальним правилом: для Сталіна не існувало «своїх», котрі могли б почуватися безпечно.

Івановська газета «Рабочий край» задовго до приїзду Кагановича рябіла заголовками: «Підозріла поведінка тов. Фрумкіна», «Переродженці з облради тсоавіахіму», «Дворушника Крутикова виключено з партії» та ін. На кінець травня «ворогів» виявили в усіх райкомах міста Іванова, у міськкомі та облвиконкомі. Перший секретар обкому Носов на обласній партконференції підсумував: «Було б неправильно гадати... що всіх ворогів народу — троцькістів і правих контрреволюціонерів — уже викрито і знешкоджено». А після приїзду Кагановича «ворогом народу» став і сам Носов. Це відвідання Кагановичем Іванова було «тихим» — не тільки не було торжеств, а й взагалі ніяких повідомлень про приїзд до міста секретаря ЦК партії.

Так само грубо й жорстоко діяв Каганович і в Донбасі. Він відразу ж скликав нараду обласного господарського активу. Виступаючи з доповіддю про шкідництво, Каганович прямо з трибуни заявив, що і в цьому залі серед присутніх керівників є чимало ворогів народу і шкідників. Того ж вечора і вночі органи НКВС арештували близько ста сорока керівних працівників Донецького басейну, директорів заводів і шахт, головних інженерів та партійних керівників. Списки на арешт напередодні затвердив сам Каганович.

Активно допомагав він Молотову в розгромі партійної організації України. Брав участь у роботі пленуму Київського обкому партії, на якому добився зміщення бюро обкому на чолі з Постишевим. Із мстивою активністю Каганович зводив порахунки зі своїми опонентами 1927—1928 років.

23 серпня 1937 року Кагановича було призначено наркомом важкої промисловості. Рівно за два тижні до цього у зв'язку з критичною статтею у підвідомчому Кагановичу «Труде» було розгромлено партком Наркомату важкої промисловості. Таким чином, Каганович зробив свій внесок у чистку наркомату, ще не очоливши його.

Як тепер стало відомо, на початку листопада прокотилася ще одна хвиля арештів — велика і страшна навіть на загальному тлі 37-го. Можливо, в керівництві партії і країни згадали попереднє святкування річниці Жовтня, коли опозиція влаштувала альтернативні демонстрації, і перед новим ювілеєм вирішили перестрахуватися.

Висування кандидатів у депутати Верховної Ради, яке почалося 1 листопада, було ще сприятливим для Кагановича. Протягом десяти днів щодня публікувалися дані: кого з членів Політбюро на скількох зборах висунули кандидатом. Дані ці, природно, кожного дня зростали, однак числова пропорція між вождями залишалася та сама. Очевидно, це можна стлумачити як такий собі «індекс впливу». Наприклад, на 5 листопада розстановка була така: Сталіна висунули на 742 зборах, Молотова — на 270, Кагановича — 235, Ворошилова — 189, Єжова — 165, Калініна — 97, Мікояна — 91...

Балотувався до Верховної Ради і брат Лазаря Мойсейовича — Юлій Мойсейович Каганович, секретар Горьковського обкому партії.

Затим почалися передвиборчі мітинги. Кандидатами на два місця від Ленінського виборчого округу Ташкента були В. Ємцов та Л. Каганович. Цікаво, що на мітингу на підтримку Ємцова 19 листопада мова йшла переважно про Кагановича.

23—25 листопада Каганович за порадою Сталіна провів у Свердловську нараду працівників мідної промисловості з метою «з'ясувати причини поганої роботи». І хоча розмова загалом велася предметна та ділова, найперша і найголовніша причина відставання галузі була визначена заздалегідь. «Ми недогледіли шкідництво в мідній промисловості, а після того, як факти підлого шкідництва було викрито, ми не виконали до кінця вказівок товариша Сталіна щодо ліквідації наслідків шкідництва японо-германських, троцькістсько-бухаринських шпигунів». На закінчення наради Каганович премірував усіх її учасників іменними годинниками.

Невдовзі після цього Каганович приймав у Москві головного інженера Новотагільського металургійного комбінату А. Скрипника. Розглядаючи проектне завдання, гість не погодився з пропозиціями наркома про спеціалізацію заводу, оскільки вони означали гальмування технічного прогресу. Супутники Скрипника чекали його на вокзалі і, не дочекавшись, вирішили, що він затримався в наркоматі. Насправді Скрипник був арештований. Каганович доклав руку і до загибелі будівника Магнітки й Тагіла К. Валеріуса.

На початку грудня Каганович утретє в житті їде до Ташкента. Тут він працював під час громадянської, а тепер виголошував передвиборчі промови, оспівував НКВС і попереджав, що ловитва шпигунів ще не закінчилася.

В 1938 році Каганович доклав руку до арешту і розстрілу Миколи Чапліна — генерального секретаря ЦК ВЛКСМ з 1924 по 1928 рік. Він відкликав Чапліна з відрядження, і вночі після приїзду по нього прийшли.

Підписи Кагановича виявлено на списках до

розстрілу 36 тисяч чоловік. В одному з таких списків з 223 перелічених жертв 23 — члени ЦК партії, 22 — члени КПК, 21 — наркоми та їхні заступники. Багатьох з них Каганович знав особисто.

Восени 1938 року Каганович разом з Молотовим і Маленковим керував пленумом ЦК ВЛКСМ, після якого з'явилася «справа Косарєва». З 93 учасників пленуму було арештовано 77 і розстріляно 48 чоловік.

Сталін доручав Кагановичу найрізноманітніші каральні акції. Так, наприклад, Каганович був безпосередньо причетний до розгрому театру Мейєрхольда, а отже, і до долі великого режисера. За свідченням Д. Шостаковича, Сталін ненавидів Мейєрхольда, але це була, так би мовити, ненависть на відстані, бо він ніколи не був на жодному його спектаклі. Ворожість Сталіна грунтувалася виключно на доносах. У своїх мемуарах, виданих 1979 року в Гамбургу, Д. Шостакович розповідає такий випадок. Майже перед самим закриттям театру одну з постановок Мейєрхольда відвідав Каганович, який мав тоді дуже велику владу. Спектакль йому не сподобався. Вірний соратник Сталіна покинув театр, не дочекавшись і середини вистави. Мейєрхольд, котрому було за шістдесят, кинувся за Кагановичем на вулицю. Але той з усім своїм почтом сів у машину і поїхав. Мейєрхольд біг за машиною, поки не впав.

Іноді подибуємо твердження, що в роки терору загинули двоє молодших братів Кагановича. Це не так. Юлій Мойсейович Каганович, перший секретар Горьковського обкому і міськкому ВКП(б), невдовзі був увільнений від цих посад і переведений до Москви на роботу в Наркомат зовнішньої торгівлі як член колегії. В 40-і роки Ю. Каганович був торговим представником СРСР у Монголії. На початку 50-х років помер після тривалої хвороби.

Наймолодший з братів був директором універмагу в Києві, потім завідуючим міськторгвідділом. Він ніколи не піднімався у вищі ешелони влади, але, за свідченням близьких йому людей, не був і репресований. У 30-ті роки постраждав лише один із двоюрідних братів Лазаря Мойсейовича. Щодо Михайла Кагановича, то його в 1937 році призначили наркомом оборонної промисловості.

На той час ввійшли у звичку послання Сталіну від імені цілих народів, в яких не забували згадати й інших «вождів». Наприклад, у посланні білоруського народу Сталінові говорилося:

> Звучало у нас Кагановича слово,
> Он в Гомеле партию нашу растил.
> Рабочие Витебска помнят Ежова,
> Отдавшего много для партии сил.

Як бачимо, ім'я Кагановича продовжувало ще звучати й уславлятися.

Закінчення в наступному номері

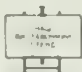

Д. Бідношиї. Повінь

ФЕДІР ЗУБАНИЧ

„Я РУСИН БЫЛ, ЄСМЬ І БУДУ...“

Документальні новели про українців-русинів Східної Словаччини

Де зелені Бескиди передивили свої володіння кам'янистим Татрам, я стрів людей, які теж прийшли в гості. Та сумні були ці гостини...

Так уже сталося, так жорстоко вирішила війна, що у гості до батька прийшов син, який уже став старший за нього...

РАХІВСЬКА ВАТРА ПІД ТАТРАМИ

Спершу хотіли лише спалити тріски, яких назбиралося за кілька днів роботи добряча купка, най не заважають: завтра мають в'язати верхні «вінці» під стріху, а товсті смерекові колоди для них треба спершу розкласти на землі, обтесати, задовбати, де треба, застругати, одне слово, має бути чистий і рівний майданчик перед колибою, щоб нічого не заважало теслювати. Ще й сміялися: у поганого теслі багато трісок.

Тріски охоче лизало напочатку несміле, відтак веселе і жваве полум'я, бо трохи і підсохли, але більше, що були із живицею — з тих дерев у Татрах, які вони вибирали спеціально для цієї будівлі, ще не встигли збирачі випити лісовий сон-живицю, смерекову кров, а отже, можна сподіватися, що стоятимуть довго, на віки — не скоро зогниють.

До вечора, коли сутінки тихо, по-сусідськи, присядуть до них на колбицю, ніби й собі за день наробилися, не дуже й довго, та можна щось цюкати, раз видно сокиру а руш. Однак обидва — і Микола, йІлько так задивились на ватерку, що не мали сили відірвати погляд і братися до роботи. Призахідне червлене сонце іще паслося в хмарах, як вівця на полонині; поряд плюскотіла на гладеньких плитах тиха і тонка в поставі Ондава, вабмаючи до себе з берегів, аби причесатися, корені прибережних верб; довгі й білі, як дівочі руки, смерекові тріски видали в темніюче небо бісики іскор, потріскуючи при тому, ніби бігли через сухий хмиз,— пахло живицею, пахло скорою осінню і так до болю запахло Карпатами і домівкою, що обидва аж не стямилися, як думками помандрували рідним селом, заходили в хати верхньоводкинців, віталися із ближніми і дальшими сусідами,ріднею...

— Що, хлопці, зажурилися? — нечутно підійшов до ватри Міхал Руснак, голова тутешньої артілі. Крадькома зирнув в освітлені полум'ям обличчя «хлопців» і без слова одразу зрозумів, що у них на душі. — Нічого, нічого... — пробував тихо їх розрадити,— уже не много лишилося: поставимо верх, закриємо гонтою — і можна буде їхати додому. Решту й наші майстри зроблять — то не так складно, і ми то можемо зробити. Стояли б стіни і дах!..

Микола з Ільком перезирнулися. Зніяковіли. І зовсім не тому, що згадалася приказка: не той майстер, що почне, а той, що закінчить...

— Що ви, ми просто так: задивилися на ватру і... Знаєте, гуцул не може без огню: з самого дитинства він на полонині з вівцями і маржиною, на лісосіках з бартиною: ватра найперший його цімбор. Аж чудно, як ми до цього часу не палили її — робота, клопоти, ніколи й на сонце подивитися. А тепер тріски запалили...

— І добре зробили, що запалили ватру.— чоловік мусить пам'ятати про свою сторону, про свою вітцівщину... — Помовчав. — Інакше б і людиною не назвався...

Він тяжко сів на обрубок смерекової колоди поруч із закарпатцями і простяг до вогню свою болющу ногу — най гріється. Вони вже знали історію із тою ногою: запеклий футбольний уболівальник, він якось вертав із Сабінова, де їхня артільна футбольна команда у першій словацькій лізі стрічалася з місцевою. По дорозі додому втрапив у автомобільну аварію, і ось ма-

Закінчення. Початок див. «Вітчизна». 1990, №№ 2—4

ош — поламана нога. Все було б не зле: розбите яблучко в коліні скріпили в лікарні залізним штирем, поклали в гіпс. Зняли — навіть не кульгав. І треба ж статися: через кілька днів посковзнувся на сходах у конторі — знову перелом. Тепер помітно накульгує...

Мовчали, заворожені жиnам полум'ям. Міхал знову здобувся на слово:

Я теж не раз у такі вечори, коли був у партизанах і коли можна було в Татрах розпалити вогонь, стояв і згадував свою рідню, свій отчий дім, своє село: як газдівські корови пас, як з хлопцями картоплю пекли...

— Ви в Татрах партизанили? — аж підвівся з ковбички Микола. — І мій батько там воював... Мабуть, там і загинув...

В партизанах?

— Та ні — в армії Людвіка Свободи...

— Як не так — «мабуть»?..

— Та так: пішов із села з сорока хлопами на війну та й не вернувся. Вісімнадцятеро прийшли назад, а він ні... З фронту разів кілька написав, та й по всьому. Мати зверталася одразу по війні в Прагу, у штаб армії, до Свободи, а звідтам відписували: «Пропав безвісти»... Через десять років, коли вже змучилася чекати, вдруге написала. І знову, як перше: «Пропав безвісти»... А тоді хтось нарадив написати у Червоний Хрест... Лист з тої організації був не такий скупий: «Поранений біля Ліптовського Мікулаша... Відправили на лікування в СРСР...» А сусід Олексій Ткач, з яким разом рушили на війну з села і який поранений вернувся в село, переконує, що мій отець на його очах впав у селі Смеречани, коло того Мікулаша, і там його поховали...

— То що ви тут уже третій тиждень сидите, мой милі! — аж мало не йойкнув спересердя Міхал. — Треба негайно їхати у Ліптовський Мікулаш!..

— Як їхати — он роботи скільки...

— Роботи, роботи... — вже не на жарт сердився Руснак. — Ніякий чорт роботи не візьме, усю її не переробиш... Треба знайти, треба йти до батька — невже ти цього не розумієш! — І вже тихіше, спокійніше: — Здавна у народі мудро кажуть: можна все на світі купити, лиш отця й матір'ю не купиш...

— Та я б радо поїхав, дуже би хотів знайти... І мати просила, коли прямував сюди... Але як — то ж неблизько, я по карті дивився: кілометрів триста буде!..

— Як, як... — передражнював, шкутильгаючи довкола ватри, збуджений до краю голова артілі. — Завтра вранці, чуєте, завтра ж уранці! — сідаєте на мою машину і їдете обидва в Татри. Негайно!

То добре, - подав свій голос й Ілько. Десь там загинув і мій стрий — батьків брат... І ніхто з родини досі не знає де...

Міхал зле блиснув очима:

— І ви досі мовчали?! Думаєте, дружба між нашими артілями, нашими районами лем така: ви оце колибу під ресторан нам збудуєте, а ми до вас з концертом поїдемо? Потокову лінію для картопляної лушпини подаруємо - і все?! А те, що ваші батьки й брати тут голови склали, треба забути?! Я вас питаю, як старший, як той, чий край твій батько і стрийко визволяли... Як ви могли стільки мовчати?! Як міг ти, Миколо, про батька забути? Материне прохання не виконати?! Ганьба... — І він сердито й рішуче рушив у ніч, яка вже обступила і село, і їхню невелику ватру у передгір'ї Татр.

Вранці (та, власне, який там ранок, коли на нього ще тільки заповідалося) біля артільного готелю, де ночували ось уже місяць майстри із Верхнього Водяного Рахівського району Микола Летя й Ілько Романюк, захурчало легкове авто.

Коли в кабіні роздивилися, що їхнім попутником буде Франтішек Спишай, зраділи незмірно. І не тільки тому, що Франтішек — словак: вони й самі легко, без тлумача можуть порозумітися в цьому краї. Більше через те, що Франтішек, який працює референтом з культури в артілі, з яким за місяць встигли добряче подружитися, добре знає ті місця, куди їдуть, як і взагалі Чехословаччину. Та що там Чехословаччину — ось уже кілька літ поспіль під час відпустки він на авто об'їздив чи не всі країни Західної Європи, Північну Америку, Туреччину, Афганістан, Індію... Вони ще навіть і не здогадувалися, як він їм ще прислужиться того дня, яка удача з ним чекає на них попереду.

М'яко, з тихим шурхотом долають колеса легковика кілометри за кілометрами — кіби ті десятки років, які відділяють Миколу від доторку батькових рук, колючої бороди, лоскітливих вусів... Боже, це ж подумати: він майже на десять років старший за свого батька, до якого їде в гості!..

А що пам'ятає про нього, окрім маминих розмов, окрім спогадів родичів і сусідів? Доброту, ласку, суворість?.. Йому ж було лише вісім років, коли батько пішов на війну!.

Нянько збирався того дня зранку йти косити на їхню царинку аж за селом, далеко в горн... Не хотів брати сина з собою, та й мати боялася за малого — не пускала. По відході батька він забився аж під острішок оборогу — наплакався там донесхочу від образи і жалю до себе та й заснув на м'якому сіні. А тим часом і день відлетів, надійшов вечір, вернувся й батько з косою на плечах. Здивовано-налякану матір аж пересмикнуло: де дитина? Вона думала, що він таки побіг зранку за батьком... Шукали, кричали чи не до півночі. І тільки майже над ранок знесилені і заплакані знайшли його, малого. Миколка прокинувся на батькових руках, коли той зносив його з оборогу униз по драбині. Розплющив очі, пригорнувся до пропахлого димом і травами піджака і в ту ж мить відсахнувся: десь далеко вгорі, в сонному уже від світанку небі ширився такий неймовірний, такий не чуваний досі гул, що зробилося аж страшно. Ні він, та й навіть батько в ту мить не могли знати, що через Карпати, через їхню Гуцулію на схід посунули тоді перші зграї німецьких літаків, що історія того ранку почала відлік першого дня війни...

У Смеречанах, у кімнаті національного комітету, подорожні побачили таке: молода, вродлива дівчина робила дуже важливу справу: наносила маленькою щіточкою лак на нігті. Звичайно, вона нічого не знає, не чула. Але в селі є стара вчителька, яка пережила війну, цікавиться історією — вона, напевно, щось пам'ятає.

Вчительки вдома не застали. Хата була

замкнена, і ніхто не міг сказати, куди пішла і чи надовго...

Стали ня хіднику розгублені: що тепер чинити? Коли неподалік скрипнула хвіртка і з неї вийшов скручений якоюсь хворобою, метушливий, але веселий дідок — кинулися до нього, як до рідного.

— Ян Черствік,— поважко подав руку, дивлячись на них знизу вгору,— хронікар Смеречан...

— Хто, хто?.. — аж скрикнули гуцули: вони не могли повірити, вони аж забоялися в ту мить наполохати удачу, яка до них так несподівано прийшла.

— А про війну у вашій хроніці щось є? — уже за них несміливо, з надією і проханням спитав Франтішек. — Хто воював, хто загинув, визволяючи село?... Хлопці з Радянського Союзу, батька шукають...

Хронікар ображено нахмурився:

— Навіщо тоді б я тут був, коли б про війну не було усе записано?.. — Він аж наче розігнувся, випростався і з гідністю продовжив: — у Яна Черствіка все, що стосується історії Смеречан, є! Від десятого століття і аж по сьогоднішній день. Які одної сторінки не випущено, не забуто!..

Метушливо, поспіхом причинив хвіртку до свого будинку, узяв попідруч високих Ілька і Миколу:

— Ходім у національний комітет — по-вашому у сільраду, там усе дізнаємося...

Дівчина за столом уже мастила вії та тіні клала попід очима. На прибульців тепер не звернула жодної уваги. «Яке усе це мені знайоме»,— тоскно устиг відзначити про себе Микола, але швидко про те забув, бо Черствік із молодечою спритністю вдобував із шафи за синьою дівчиною пухкеньку, велику чи то конторську книгу, чи то альбом.

Розклав на вільному столі, почепив на ніс окуляри.

Довгими, як у піаніста, але скарлюченими, сухими, непевними пальцями спритно почав гортати сторінку за сторінкою. І враз на якійсь спинився, в ту ж мить розігнувся і вже згори переможно поглянув на схиленi до столу з книгою голови:

— Є!.. — І тут же спохмурнів: — Хоча радіти нема чого... Микола Федорович Лета... Четарж... Сержант, по-вашому... Упав у Смеречанах шістнадцятого березня сорок п'ятого року... Був похований у братській могилі коло церкви... Через два роки останки перевезли у Ліптовський Мікулаш на військовий цвинтар, як герой, має там окрему могилу із гранітним надгробком і вибитим на ньому прізвищем. Там поховано іще сто двадцять два з іменами і дев'ятнадцять два невідомих воїни...

Микола опустився на завбачливо підставлений стілець, розстебнув сорочку і просто з графина відпив води. Душно...

— Зараз вийдемо на вулицю — там прохолодніше... Як вашого стрия звали?— Ян звернувся уже до Ілька. — Зараз... Так... Є!.. Того ж дня — і МихайлоІлькович Романюк... А ще Цубера...

Це ж із сусіднього села! А родичі й досі не знають, де поліг, де похований...

До тями Миколу знову навернув хронікар:

— Як маєте авто, можемо поїхати у Мікулаш, на могилу, то недалеко. А затим покажу місця, де обидва загинули...

По дорозі розповідав:

— Бої за Ліптовський Мікулаш були тяжкі, як і село Смеречани, місто вісім разів переходило з рук у руки...

Здалося, не хвилину — вічність простояв біля могили батька простоволосим. І не відповів би одразу, що думав у ті хвилини: про нього, про своє життя... Але найбільше: маму б сюди привезти — хай би хоч у кінці свого многотрудного життя ще раз стрілася і водночас попрощалася зі своїм чоловіком.

— Наш односелець Олексій Ткач, який також тут воював, пригадував, що батька було вбито на підступах до села, біля якоїсь лісницької хати...

Ян Черствік тільки похитав головою:

— Я так і знав... Їдьмо туди... Місцевість та називається Жар... Та у війну там було справжнє пекло...

Серед смерек, модрин і дубів ще з'юнилися в землі окопи, завалені бліндажі. Хронікар показував, де стояли німці, звідки наступали наші.

— Отут, посеред поляни, на узвишші, стояла лісникова хата... Фашисти засіли з кулеметами на горищі і прострілювали усю долину... Багато полягло наших на підступах до лісничих — видно, ваш отець і стрийко також знайшли тут смерть... Пізніше хату таки взяли: закидали гранатами, і вона згоріла. На її місці поставили нову — тепер там музей...

Раптом Франтішек Синай, їхній стропківський попутник, який досі мовчав і тільки уважно слухав, схопив Миколу за рукав:

— Слухай, а в тебе є батькове фото?

Довго розглядав, відтак тихо проронив:

— Мені здається, я його бачив... Я його знав...

Наче й не помітив, як зметнулися вгору украй здивовані Миколині брови й очі. Розповідав:

— Коли німці готували міцні укріплення на Дуклі, евакуйовували звідти усі села, усіх людей. Нашу родину — матір, батька, нас, восьмеро дітей, допровадили аж сюди, в Бобровець, це поруч із Смеречанами. Мені тоді було дванадцять років, і ми з хлопчаками крутилися там, де стріляли, де наші били німців. Дуже баглося, аби швидше це зробили, бо хотілося назад додому. Помагали, чим могли: витягали поранених з поля бою, вбитих... Підносили набої... Дуже добре пам'ятаю лісникову хату... Ми знали, що там ще зранку засіли німці, і побігли до наших розповісти усе, що бачили... До офіцера у землянку, якому я усе пояснив, здається, мене приводив твій батько...

Він облизав пересохлі, потерхлі губи, рукавом утер чоло.

— А далі? Далі я й сам досі не збагну, не можу зрозуміти, що діялося... Офіцер вийшов із бліндажа, витяг одною рукою з кобури пістолет, другою виламав штахет із вцілілого плота і отак обома руками, з пістолетом і дошкою, почав гнати з-перед себе солдатів на галявину, вгорі на гребені якої стояла лісничка... Німці підпустили близько і порозстрілювали упритул всіх, хто підіймався вгору... Раз, удруге, втретє... Ніби іншої дороги не було, наче світ клином зійшовся на тій хатині і тому підйомі до неї...

Мовчали, намагаючись кожен по-своєму

а уяві намалювати той день, ті криваві, безплідні атаки...

— Зрештою, десь під вечір хатину таки взяли. Але якою ціною!

Сиділи на м'якому моріжку у затінку смерек і роззиралися а усі боки: краєвид з цієї лігової галявини справді казковий. Здавалося, до їхньої бесіди прислухаються й гори укупі з лісами — вони стояли обіч тихі-претихі.

— Ще запам'яталося з тих днів... І Бобровець, і Смеречани уже були визволені — війна відкотилася далі за Ліптовський Мікулаш. Але за селом, на високому горбі, у бетонованому бункері, засів якийсь фашист-фанат, якого не вдалося зайдтам під час атаки викурити, та й, видно, здаватися не хотів — так і лишився глибоко в тилу, час від часу пострілюючи. І солдати, і селяни обходили горб: най собі там сидить, коли хоче,— нащо даремно життям ризикувати. Набридне, зголодніє або набої кінчаться — вилізе сам. Але минуло три дні, а німчура й не думав здаватися. Потроху за своїми клопотами почали про нього й забувати. Якось один хлопець, роками як я, дванадцяти- чи тринадцятирічний, побіг у той бік ягнятко завернути, а німак візьми й вистрелив. Одразу, одним пострілом убив дитину. У селі ще були радянські солдати — розміновували поля й ліси. Один з них уже в літах, добре пам'ятаю, з довгими вусами і посивілими скронями аж заплакав, коли побачив таке злодійство серед білого дня.

Вдень і вночі повз він до того дзоту схилом горба, який прострілювався. І таки своїми руками зловив того песиголовця. Зв'язав і повів поперед себе найперше на цвинтар, де якраз ховали хлопця: кинув на землю під ноги. Най подивиться на вбитих горем батьків... Люди — а на цвинтарі зібралося усе село — розірвати того німака на шматки хотіли. Але солдат не дав вчинити самосуд: відвів до коменданта і здав — най вирішує його долю трибунал..

Так само тихо, як стояли урочисті, тут-там в позолоті, гори, за кам'яну пилу Татр сідало й сонце.

Недвозначно кілька разів поднивився на годинник шофер із легковика: справді, дорога назад, у Стропків, неблизька.

І тут Микола запропонував геть несподівано.

— А давайте запалимо нач невеличку, хоч ненадовго, а карпатську ватру... Отут, під Татрами. Як пам'ять про батька, про усіх карпатців, які тут полягли...

Суне ріща, яне оноче і швидко назбирали, зайнялося у змиг ока.

Хтось десь здалеку, коли помітив би вогнище, подумав, що люди біля нього гріються, що їм у надвечір'я стало прохолодно. Насправді, і закарпатці, і словаки гріли тоді біля ватри під Татрами свої ще не зашкарублі, ще не огрубілі чисті душі.

Так чи інакше, а на життя майже кожного старшого жителя цього краю війна наклала свій карб, торкнулася його долі своєю жорсткою десницею.

По війні не лише про батька Михайла Руснака, про кожного русина-українця у Бескидах можна було так сказати: у нього грунту лем на показ, статку на півтора хвоста, а дірами в дасі у хижу біда пхається аж на припецок...

Так само йому (і його землякам теж) дуже пасувало й таке влучне спостереження: не завжди жав той, хто посіяв..

З того часу, з тих років у теперішнього мільйонера Руснака-молодшого лишилися хіба споминки та ще час від часу жахливі сни...

ЧУЖІ МАКИ У ЗЕЛЕНОМУ ЖИТІ

Та й чи наснилося все це йому? Ой, ні! Видиться, все це уже колись було — давно, дуже давно, але було з ним.

Він лежав з розплющеними очима і спостеріг: за посивілим вікном, там, де завжди народжувався і звідки приходив до нього в гості світанок, зайнялася маленька світла смужка — власне, й не смужка, а ледь-ледь зарожевілий овид, ніби бліде лице дівчини запаленіло від сорому. Отже, до справжнього ранку іще не близько.

Лежав. Думав. З голови ніяк не хотів відходити сон. А чи й сон це? Мо, видиння? Щось дуже на яву схоже. Перша половина того видіння — і думати, і пригадувати не треба: то вчорашній випадок на полі. Дивно тільки, як він погодився на таке. Хай би собі знімали ті фотокореспонденти, як є, без підтасовки, без усяких вигадок. Аж ні — сам розчулився, сам захотів допомогти, бо ж гості, бо у них завдання — най задоволені їдуть додому.

І ось тобі — маєш! Але, видиться, то ще квіточки — кошмари у сні. А що буде, коли кольорове фото, як вони обіцяли, та втрапить на обкладинку журналу?

І страшно подумати, що про нього тоді скажуть люди — друзі, колеги, а то й просто знайомі: їх же у нього в цілому Східнословацькому краї тисячі.

Ото сміху буде, ото кпинів: дивіться, Руснак, який тримається таким собі заможним і знаючим газдою, який нас повчає і цілих сорок років командує в артілі,— йой, сміхи! — хвалиться, що у нього в житі, як у зільнику, цвітуть маки! Йой, та хто то видів, щоб так запустити ниву, так засмітити збіжжя — та то лем для сатиричного журналу, та то лем на ганьбу, а не на похвальбу!..

Михайло лежав у передранкових сутінках і відчував, як сам починає паленіти від сорому,— давно вже за собою такого не помічав. М-да, дожитися на схилі віку до такої ганьби. Людям бо не поясниш, що тим журналістам із Пряшева дуже не пасувало, що його поле однотонне, зелене. Їм для контрасту хотілося мати серед жита якісь кольорові цятки — о, маки б згодилися, бо бачили їх на багатьох полях. Правда, не на їхніх, стропківських,— чужих. І справді, потягли на лан сусідньої артілі, де серед жита маків тих... Здалеку це красиво, подорожанам справді милує око: червоні цятки на зеленому тлі. І на фото, мабуть, вийде непогано. Але ж справжній господар добре знає, що такий красивий, червоний мак у житі — то звичайнісінький бур'ян, то мінус у роботі хлібороба.

Стривайте, стривайте. Мак, мак, мак... Як це мати в дитинстві витлумачувала йому

сни? Так, вищо бачити або їсти червоні кишкі — стид. Коли чути кування зозулі — значить, зраджена таємниця. Якщо присниться бухнець хліба — добре буде. Не те, не те! А що ж все-таки означає, коли у сні з'являться маки?

Пригадував маму, коли сідала в узголів'ї на краю постелі, чув її ласкавий голос, відчував теплі, ніжні, хоч і пошерхлі руки, коли клала на чоло, і заспокоювала після якогось страшного сну, а не міг пригадати з її нехитрих тлумачень нічого, що б відповідало сьогоднішньому його стану.

А хіба йому снились колись маки? То все через тих фотокореспондентів, то вони заварили усю кашу, посіяли сум'яття в душі, вперше за стільки літ викликали, здається, із небуття геть забуте почуття сорому. Вже й не пам'ятає, коли б йому було за щось встидно перед людьми: ні за свою роботу, ні за ставлення до них, ні за дітей своїх.

І тут йому раптом закололо в серці, та так штрикнуло, що теж було новиною у його шістдесят п'ять, що він одразу аж зів'яв, мовби пелюстки тих маків у житі, коли їх зірвати.

Руснак пригадав другу половину сьогоднішнього сну-видіння.

Хиту з двори, із зільника, із саду — з усіх боків обступили жінки чи не усіх сімох сіл. Були люті, були рішучі, були язикаті, як праники у їхніх руках на тихій Ондаві. І у вухах лящало, як після ударів праників об річкові камені.

Устиг у сні ще й пригадати: таке вже було колись із ним, так зле вони вже йому висміювали, акцентуючи слова і погрози замашними жестами сливи й презирства, якими обліпили всі вікна, двері, стіни його обійстя. Ага, таки це вже було. Здається, у 1957 році.

Але тоді ще якось можна було зрозуміти: було тяжко, було дуже тяжко. По всіх селах округу уже давно розпалися артілі — люди казад, додому забрали свою худобу, сільськогосподарський реманент, лкову поділили між собою скупі смужки землі. І у їхньому селі йшло до того. Коли це раптом, як сніг на голову, полишивши партійні курси в Братиславі, вернувся додому він, Михайло Руснак. Вернувся рішучий, невмолимий, затятий: не дам розвалитися артілі, яку з таким трудом організували і зіп'яли на ноги у 1949 році! І почалося! З ним не віталися, не бажали говорити, обминали дітей, мов від чумної, сахалися од Зузанни, молодої його дружини, сторонилися й молодші брати — Янко і Штефан. Апогеєм стало те надвечір'я, коли жінки оточили хату з усіх сторін і плювалися слиною, плювалися прокльонами, приперчуючи крутими чоловічими лайками. Плакала вночі Зузанна, боячись і на ганок вийти, хоч їхні непрохані гості, мабуть, уже давно розбрелися по домівках, несучи в серцях і душах запечені, ще не всі до кінця вигойкані закляття. Правда, варту їхнього будинку також передали іншим. «Ну, позбудься ти тої артілі — не мед тобі з нею, і ми життя будемо мати в селі», — вмовляла. Зацьковано блискали очима геть перелякані з кутка кімнати його діти — який там сон! І дотепер пам'ятає, як серце взялося тоді жалем, як збайдужіло і осточортіло усе на світі: «А пропади ти все...»

А вночі... Ні, не сон — до ранку не міг склепити повік, — вночі пригадав радянський фільм, який їм недавно показували у братіславській партійній школі. Там була ситуація, подібна до його, тільки дія відбувалася на якомусь промисловому підприємстві в Сибіру. Перебирав у пам'яті кожен кадр, кожну ситуацію з тої стрічки — зумів же артист Баталов (прізвище героя ніяк не міг пригадати) вийти із скрутного становища, а затим вивести підприємство в передові! То чого це він спасував, чого підняв руки і вже наготував на ранок викинути з вікна білий прапор здачі? Ні, не буде цього! Не здасться так легко він! Та й до того він не сам — його переконання ділять вісімнадцять вірних його побратимів, вірних помічників, котрі не кинуть у біді, котрі підсоблять, а коли треба — й грудьми захистять. Як він про них не подумав? Як міг зрадити бодай у думках Степанів — Попика і Гайдича, Іванів — Шатковича, Видишака, Очіпку, Чепу, Берника, Юрія Бедруна, Михайлів — Актоша, Бану, Фечка, Андріїв — Рудого, Гавуляка... Та що це таке з ним, щоб отак легко пустити за вітром, за поголосом, за жіночими прокляттями такий тяжкий набуток їхніх років, мозолів, мрій, сподівань? Ей, ні! Ми ще поборемось!

Вранці не те що сільські жінки, які облогу їхнього будинку так і не знімали, Зузанна не впізнала чоловіка: Михайло, коли вийшов до людей, то аж світився зсередини твердою переконаністю у правоті своєї справи. Без слова, без жодної лайки розімкнули свої тісні ряди і випустили його на вулицю жінки...

І знов вертав у недавній нетривкий сон.

— А бодай-есь много видів, а не мав, за що купити.

— Іди, іди у скали, та потоки, у дебрі страшні, високі, де пси недобріхують, кури недопівають, і води недотікають, а моїх дітей, моє добро і щастя щобись і не видів.

— Щось у моїй родині, у моїй хаті не видів? Курячу цицьку чи кінську маму?

Труснув головою: що за мара? Нічого не розумію.

Та голоси один скльнішкй від другого молотили його далі, як ціпом по голові:

— А, сіяв-бись у полі смолу, та не з моїми дітьми, а з чортами з пекла!

— Абись-ся так загаздував, як воробець на калу.

Далі вже ні сил, ні терпцю не ставало.

— Люди добрі, що ся стало, що з мене хочете, що не по-нашому — повідьте по-людськи, а зігнати на тот світ ще встигнете.

— Йой! — взялася в боки найопасистіша Акця. — Він, небоpятко, ще й не знає. Та не дивися на мене тим оком, що й на пса, — попозерай, де твої діти, а де наші. Айно, попозерай!

— Ага, ага. Та де би він, кумонько, видів, — аж приспіла, мовби рись перед стрибком на свою жертву, Ержіка, та язиката, що з-за потока. — Він своїх дітей лем по телевізору видить та плеще їм у долоньки, а наших зганяє кождий божий день у поле — у кукурудзу, городину, картоплю, до корів.

— Айно, то є свята правдиця! — доклала змудровано й собі слово найближча до нього сусідська Ката. — Доки наші діти орють, сіють, полють, збирають-косять, його

лобуранн, як коні, знай собі толочать те поле, де би могло щось апрости, з тою, лободою-м'ячем, футболом назнааться. То де правда? Айно, де? Такоє, акби наші діти не хотіли у город, де легше, не хотіли, аби і їх показували по теленізору. Що, твої розумніші, як наші?

Він добре пам'атає, що силкуавса їм щось поаснити, довести, заперечити, але жінки не хотіли його слухати і чим далі, тим більше розпалюаалися. Добре, що хоч, як тоді, нааау, у 1957-му, не плювалися.

— Попозерайте, що й дивиться, як лемко на святого,— цілой тобі неавнатко.

— А дзвонив бись зубами!

— Думає, що його діти найфайніші — де би ні! То бур'ан на полі, ак... ак самосійні маки серед жита.

— Абись не дочекая ні різдва, ні Петра, ні дрібонькых свят!

Чогось пригадав тепер мамине: даі баби, а три жаби, як ся зійдуть, не переговорать їх і чолоаік двісті. Пригадав, усміхнувся і вже геть заспокоївса — паче той вереск, те лящання, гойк і проклаття не до нього, ке до дітей стосувалися. Віа бесіду скорше сам із собою, ан із розлюченими жінками.

А пам'ятаєте, солоденькі, аідки це а моїх синів — отой футбол, оте бігання? Як, не знаєте? То би варто, абисьте припом'янули. Но, раз така слаба пам'ять, можу вам і помогти.

То почалося тої весни, а ту пр-пору, коли ніхто не хотів робити а артілі — порозбігалися хто куди, а найбільше а місто, бо там по тротуарах молоко біжить, а на плотах ковбаси висять. А ті старші, хто й лишився у Стропкоаі, з-поза корчів і плотів визирали: аку, лем, що буде робити Руснак, раз так, як у совєтів, ту артіль хоче. Визирали, посміхоауаялися, але ні один не прийшов ка ферму, до своїх же корів, яких ловсім недааво самі привели на мотузці з дому — нагодувати, подоїти, почистити. Хоч ті ревли так, ніби ціла тічна вовнів їх обступила. Сам мусив годувати, сам доїти, сам чистити. Начальство, аке приходило до нього, мусило чекати, переступаючи з ноги на ногу, доки не скінчить доїння, доки не нагодує. Правда, ак оліа на воді, спливає: маєте пам'ятати, як на цілий рік не пустив до школи трьох своїх синів — за класи їм відтепер були луки, пасовиська, а а обідню перерву — поля, де косили корм, трактором аозили на ферму. Хлопці є хлопці — як анпадала вільна хвилина ка пасовиську, ганяли м'яча. То правда, що мали на те більше часу, ик їхні ровесники: ті сиділи в школі. А мої легінчуки, кулячись між коровами, конами, що нема компанії, вчилися, сказати б тепер спортивною термінологією, індивідуального володіння м'ячем, технікою обводки (коров часом билися не згірш аід найзапекліших захисників). Ех, много би говорити, а мало слухати. І то свята правда: хто менше говорить, той довше жиє. То кажіть, най чую: чи то моя вина а чи їхня, що там, на артільних пасовиськах, біля громадської худоби уподобали м'яча і аже не мислили свого життя без нього? Чи я їм мав боронити захищати честь Чехословаччини у збірній футбольній команді країни? Лише я знаю, як їм хотілося додому, в село, як вони бачували за теплою водою Окдани, і за луками та полянками Тісинцев, Цицдеров, Ялинами, і за квітуванням гречки та беканням агнат.

Та що тепер про те говорити: ту воду, що спливала, мельники, ак аідомо, на млин не пускають. А хіба усе село не гордилося своїми вихованцями, коли дивилися по телеаізору футбольні матчі з їхньою участю з інших європейських країн?

Тоді, коли мої хлопці мусили пропускати уроки а школі заради громадських інтересів, а ваші діти вчилися, я знаю, я бачив, що ви тішилися, ик аітер капелюхом. Зате під Новий рік, коли а з банку приніс у мішку сто тисяч корун артільного прибутку і розділив порівну між усіма: 208 чоловік стояло у аідомості, та нога жодного з них не ступала на артільні ферми і поля, окрім мене та ще їх, трьох школярів, і Зузанни, моєї дружини, - о, тоді я не почув жодного їхнього слова, що не так чиню, що роздаю незароблені гроші, що їм мав би дати хоч би трохи більше. Вони ніби теж, як і я, знали наперед, що назавтра, після виплати платні, нам уже не треба буде йти самим годувати і доїти худобу...

Михайло аж трохи звівся а ліжку, ніби хотів побачити отих жінок, що йому стільки зичили напастей і з якими він наче веде свою неспішну бесіду. Але довкола було тихо, і тільки тепер він справді прозумів, що це був таки сон — хоч і неприємний, але, на щастя, сон. Хоча встиг красчно свідомості іще відзначити, що встав із змокрілим чолом, а у вухах і досі лящало від голосів. Не кадав цьому особливого значення, бо в наступну мить вхопився за оте, подумане з полегкістю, «на щастя». А чого уже так і «на щастя»: хіба він завинив тепер або колись перед своїми односельцями, хіба дозволяв собі йти супроти державних законів, супроти моральних і людських традицій, правди життя? Та ніколи, ні за яких обставин, ні з якими людьми, хоч якими б вони напочатку були недоброзичливцями, його ворогами.

Коли, коли, а хоч би тоді, на самому початку газдування — це не у 1957 році, коли розвалювалась на очах артіль, а тоді, у 1949-му, отоді справді можна було зламатися, можна було зірватися.

Сільські заможні газди, як могли, бойкотували їхню артіль, сільських бідаків, яких очолив він, двадцятип'ятирічний Михайло Руснак.

Розорали межі і засіяли колись багацькі поля. А наступного ранку газди знов повідміряювали свої наділи — по-своєму переорали і засіяли тим, що їм баглося. Як тільки вони пішли з поля, артільники ще раз плугами і боронами зробили спільний лан і засіяли, ак перший раз,— добре, що насіння ще лишилося. Мабуть, при місячному світлі оралося й сіялося їхнім суперникам-газдам, бо вранці нива була поділена, як і раніше, на клаптики і засіяна по-своєму. Мусили знов переорювати побратими Михайла Руснака і сіяти те, що цього разу вичистили із засіків.

Влітку такого вінегрету, мабуть, не бачило жодне поле у світі: на легенькому вітрі тут, у передгір'ї Бескидів, аж ніби загрозливо сунула-хвилювалася на людей зелена стіна, зіткана із жита, вівса, пшениці, гороху, ячменю, гречки. Збирали все артільники.

Але газди не думали здаватися: йшло затяте суперництво — у нього кращі коні, корови, вівці. Пустили поголос: ніхто не візьме собі жінкою дівчину, батьки якої працюють у артілі. Із величезним напруженням чекало село: у якому таборі буде перше весілля, яке воно буде і чи взагалі воно буде у тих, що об'єдналися довкола Міхаля Русиняя. Весілля чекали насамперед як політичної події. І яка була радість, що першим воно було у артільників: Анна Очінкова виходила за Штефана Мічека із Нижнього Щавника. Зрозуміло, газди, серед яких були і брати нареченої, на запросини не відгукнулися, весілля бойкотували.

Ей, то би лем сісти десь на обніжок кнани, в холодку під дичкою, та й згадуати:

...як перший картоплезбиральний комбайн з'явився на полах — його одразу ж прозвали «чортом»: гуркочучи, крутився барабан, відкидаючи в один бік землю, в другий — картоплю.

...як дістали першу сінокосилку, і члени правління вночі, аби ніхто не видів, вчилися на його загороді нею керувати

...як газди після того, коли забачили, що екскаватор «Сталінець» з корінням вириває терняччя, дерева, хрестилися і говорили між собою: «Йой, його треба слухати, бо як розсердиться, то й наші хати з фундаментами поваляє...»

Тоді що йому можна закинути? Яку вину постявити на карб?

Так, хотів, щоб артіль вдряпалася із боргів, щоб багато зажили її трудівники, мали із своєї роботи і задоволення, і радість, і, ясна річ, прибутки. А як — не знав. Наче й роблять з ранку до вечора не покладаючи рук, а зиску. Питався у людей, що має чинити. Знизували плечима. А один мудрагель, який звався до того ж ще й другом, на запитання, що треба зробити, аби стати багатим, не роздумуючи, відповів лукаво, із смішком: «Треба стати на рік свинею». — «А по році що буде?» — «Через рік звикнеш і далі нею будеш...»

Це не для нього: Міхал ніколи нікого не обманював, не хитрив, не махлював і не буде цього робити, хоч би світ завалювався, хоч би з тайстрою треба було піти по селах. Справжня людина має чесно жити або чесно вмерти.

Читав книжки, їздив до ближніх і дальніх сусідів — придивлявся, мало не пробував на зуб їхній досвід: а чи дома би таке придалося? Розумів: на нові справи потрібні й нові люди. Обізнані з наукою. Отже, коли хочеш далі керувати, мусиш учитися. Тим короткочасним курсам, яким уже й ліку нема,— в Братіславі, Кошице, Пряшеві — довіри мало. Коли нема глибоких, фундаментальних знань, годі господарювати розумно, з екологічним обгрунтуванням, на перспективу, та ще й при тому хотіли зробити багатим господарство, заможними його трудівників.

Було тяжко, було до болю соромно перед односельцями, перед дітьми, але він, кавалер ордена Праці, депутат Національних зборів ЧССР, заставив себе сісти за парту у сорок п'ять літ: два роки поспіль, день у день після напруженої роботи у конторі, на полях, на фермах, в цехах він ввечері знаходив сили ще й просиджувати в аудиторіях середнього технічного відбірного училища, яке працює під керівництвом його сина Міхаля при їхній єдиній сільськогосподарській артілі імені чехословацько-радянської дружби «Ондава».

Що він має особисто з цього газдування, яке багатство настарав — можна не питати, бо й так відомо тим, хто його знає за сорок років його головування. Сини — так! Це найбільше його багатство. Але щоб мати радість з матеріального достатку.

Така вже натура не лем у Михайля — в усієї русинівської родини, яка взяла собі за принцип: краще жити бджолою, аніж умерти метеликом. Працювати, працювати, але не гребти під себе — най буде людям, най буде селу, ми можемо обійтися малим, найнеобхіднішим. Через те ні розкошів, ні дорогих речей, ні навіть на «чорний день» ощадної книжки нема у нього.

У його батька їх було одинадцятеро дітей. І раптом один за одним почали скапувати, як свічки. Троє живих синів усього лишилося з одинадцяти, і мати пішла до ворожки. Та варила якісь трояки зілля, змішувала у великому казані, куди кидала й незагашені вуглики, до білого розпечені ножі, начетверо роздерті жаби. Видивлялася щось на поверхні тої води, ще притрушувала землею, викопаною з-під порога їхньої хати, з-під ліжка, де спали. Коли нарешті прорекла: мусите перебиратися у нову хату, бо інак усі в землі скоро будете спочивати. Але в іншу хату маєте заходити не через двері, а через вікна.

Легко сказати — у нову хату. А де її візьмеш, за що купиш чи збудуєш. Батько найшов таки доброго чоловіка і позичив у нього хижу на якийсь час, доки не виплатить за неї гроші, аби стала їхня. Але де тих грошей візьмеш, хоч найстарший Михайло і голова артілі!

Мусили вертати назад у стару хату, а вона тече, як решето. Вирішили міняти верх, перекрити дім: а там усе гниле, порохнявою взялося. Єдину крокву, що сяку-таку, лишили, бо де настачиш на всі нові. На тій крокві якийсь залізний гак стирчав. Коли сини ногами болото місили на вальки-саман, батько тим часом майстрував щось на даху, несподівано посковзнувся та так і відійшов на тому гакові. А ще через кілька місяців хата згоріла.

Ет, говорити-сіяти, мовчати — урожай збирати. Треба пхати біду наперед, коли ззаду не мож її лишити. Зійшлися якось троє братів Русинаків (то вже тоді, коли і Штефан, і Янко повірили в артіль свого брата, коли через сім місяців бойкоту разом з усіма вернулися до землі, до ферм), так от: зійшлися і вирішили гуртом поставити одну хату для всіх трьох — на три сім'ї. Добре, що Штефан добрий муляр, щастя, що і Янко не згірший столяр, пощастило, що й Міхал наділений силою на трьох. Звели не хату — писанку, яка й досі радує і зір, і душу братів.

Отані його набутки в «Ондаві», отані його особисті «мільйони». Овва! А нащо вони йому, Михайлові? Як нянько казали: ліпше порожня кишеня, аніж голова...

То що треба тим жінкам, що од нього хочуть?

Хоч це й сон, але Міхал чомусь напряму повірив, що це неспроста, що це не так собі, щось за тим має бути.

Он як донуни усе пов'язалось: чужі маки, авжай, самосійний бур'ян у зеленому житі, і нащенування у сні жінок, що його діти, його сини як маки, як бур'ян на полі: не обробляють його, а толочать ногами, ганяючи за м'ячем.

Сини... Та хіба вони самосійні маки на полі, бо не обробляють нині ниву?! Він мало не крикнув бозна-кому у передранішній серпанок: прошу вас, лишіть моїх хлопців у спокої, не руште їх — вони не якесь там перекотиполе, вони не пустоцвіти, не пещені, вони вже віддали селу багато, дадуть іще.

Йой! А чого то я маю про них розказувати, чи виправдовувати так, як би їх не знали, ніби вони комусь щось зле зробили. Чи вони й справді такі вже пусті хлопці, що лем батьківським словом можна їх обвілити? Але й то ще баба надвоє казала: «Он-о-о наш мельник ніколи са не мие, а все білий». Та й хіба вже так далеко від хлібного поля відбігли з м'ячем мої хлопці? Мені ся видить, вони й далі йому служать, хоч і не орють, не сіють, не збирають.

Знаєте, що старший Міхал, як скінчив грати у футбол, вивчився у вищій школі Братіславі і тепер директор середньотехнічного відбірного сільськогосподарського училища у рідному Стропкові. Він для них мало не бог, вони як Руснака мало не моляться: у селах їхні артілі нині не згірш від міста — із роботою, із відпочинком, із добробутом. Хочеш — працюй в будь-якому з п'яти основних цехів «Ондави»: заводи польового виробництва, харчів, тваринницького, промислового і будівельного виробництва. Є потяг до техніки чи електроніки — будь ласка, виготовляй колектори і трансформатори в артільному цеху «Тесли»; як відчуваєш тягу до краси, до мистецтва — до послуг цехи з виробництва порцеляни й кришталю: і не відрізните, хто виготовляв столові, кофейні, чайні набори чи кришталевий посуд — відома світові празька «Богемія» а чи цех стропківської артілі «Ондава».

А ще артіль випускає чай під назвою «Тевіт» (чай життя), картопляні лупинки, м'ясні вироби для власних ресторанів і буфетів, зимові гриби («гливи устрицові»), різні види панувальної техніки, драпаки і лопати, слюсарні і деревообробні вироби.

І тільки тепер він утямкував: сон — то наслідок його мало не щоденних роздумів про себе, своїх синів, про те, що лишає він на землі після себе, свого життя. Як не крути, що не кажи, а треба правді у вічі дивитись: за рік-два треба йти на пенсію, треба поступатися місцем молодшим — он як пробудилося усе суспільство, он які темпи закрутилися довкола!

Добре вже до нього сказали: комусь сниться любов, а чабанові його вівці.

Отже, нинішній гон — напівгон-напівява — це його власні думки, його сумнівах, його сповідь перед самим собою.

Та коли сповідь, тоді про що: про зроблене чи не зроблене? За що має себе найбільше катувати — за те, що встиг, але не так, як хотілося б, чи за те, що тільки мріяв, планував, та не здійснив? Часом незроблене більше характеризує чоловіка, готуючи досвідчених спеціалістів для землі, хіба він зрадив її?

Адальберт також готувався до роботи у своєму рідному селі - у Жиліні став інженером, але хіба його біда, а не щастя, що був талановитим нападаючим збірної ЧССР, а став не менш здібним старшим тренером футбольної команди «Локомотив» з Кошице, яка не пасе задніх у вищій лізі країни?

А візьмімо наймолодшого Володимира — має спеціальність і сільського вчителя, й настроювача-електротехніка: ми його готували, пам'ятаєте, для свого електротехнічного цеху, який відкривали в артілі спільно з «Теслою». Але в селі не тільки мої хлопці у футбол ганяли — настав час, що треба було артільну команду створити. І чи не його то, не Володі — старшого тренера, заслуга, що спершу звичайна, сільська артільна команда тепер грає у першій лізі Словаччини, у компанії знаних міських спортивних колективів?

Думаю, ніхто не зможе мені дорікнути, що в «Ондаві» культивується лише футбол. Нашим коням, нашому іподромові, як і, зрозуміло, артільним жокеям, багато хто заздрить. Що вже казати про автокрос, волейбольну команду, ралі.

За вікном раз і вдруге закукурікали свої і сусідські півні. Вже геть розвиднилося. Ще раз згадав маму: кому ся добре веде, тому ся й когут несе. Нахмурився: ага, добре ся веде. Он і поспати нормально не можна — усіляке сниться.

Та хіба не сам він, якщо можна так сказати, спровокував той сон? Звідки тепер взятися жінкам з пронльонами, лайками як дійсність. Тоді зроблене з помилками і втратами краще б лишилося тільки у планах.

Втім, якиько правду казали: людська дорога не та, що перед очима, а та, що позаду лишається. Як і мама: добра дорога ніколи не довга.

Йому не тяжко сповідатися. Ні перед людьми, ні перед собою. І за минуле, і за майбутнє. Його минуле видне усім, мов на долоні. Майбутнє, яке він наближував усім своїм життям, теж видно, навіть тим, хто не хотів його видіти.

Йому інколи здається, що коли б переказати усе його життя, усі ситуації, в які він втрапляв за свої шістдесят п'ять літ,— перед слухачем постав би портрет такого собі американського ковбоя-фермера, який вибився у власника-мільйонера із простого заробітчанина-переселенця. Або в крайньому разі — образ затятого глитая-гадди, який тільки те й знає, що працювати з рання до ночі і горнути багатство під себе. Правда, коли зробити примітку стосовно до його життя, що воно минає у соціалістичній Чехословаччині,— на папір самі собою просились би слова насамперед про вміння господарювати, про культ праці в його родині, талант сходитися і ладити з людьми, а то й про його особисту мужність, витримку, силу рук і силу волі. Думається, було б там і про те, як він тонув, замерзав, перекидався з машиною, когось рятував, сам рятувався у майже безпорадній ситуації. І все це була б хай і не вся, та свята правда. І мало б хто подумав, що набагато більше мужності і відваги вимагала від нього за останні сорок років щоденна робота. Звичайна тяжка праця голови артілі, яку іще ніхто до кінця не осягнув, не оцінив, не описав.

Ет, що там багато гомоніти: із балачок хліба не спечеш. Оцей лише принцип давно йому в печінках: «Один за всіх і всі за

одного». А про інше часу не стачить говорити, тим більше виправляти.

Чомусь, скільки себе пам'ятає, завжди пригадує одну притчу, яку ще геть малим чи то почув, чи вичитав у книжці.

Притча така: лежав якось під грушею чоловік. Та такий був лінивий, що не міг зірвати собі грушку, лише ту з'їсть, що йому в рот упаде. Повз нього на річку ішла дівчина одяг прати — він і не поднявся. Пізніше тою самою стежкою ішов Ісус з Петром, то й питається Христос того чоловіка: «А куди цей пішник веде?» А він підняв ногу і каже: «Он туди». Ідуть Христос з Петром далі і підійшли до дівчини, яка прала. Питають: «Дівчино, куди ця путь веде?». Дівчина кинула прання та й вказала Христу, куди можна пішником дійти. І каже Петро Христу: «Що ми тій дівчині дамо за те, що дорогу вказала?» — «А того чоловіка їй дамо, що лежить під грушею». — «Е, господи, та того чоловіка їй шкода дати, бо дуже вже лінивий і поганий». Каже на те Христос: «Якби обоє робили, то згибли б, а так будуть жити, бо вона добра, а він поганий»

Подібно до того, як у притчі, не раз було із ним, Михайлом Руснаком.

Тільки видряпалися зі своїм господарством з нужди, як їм сватають бідних, як церковна миша, Тисінець і Бокшу. Ледь встигли за них борги сплатити, налагодили організацію роботи, підняли удійність молока, вищими стали врожаї, ви уже з простягнутою рукою і з пустими торбами на плечі сватаються Крушинець і Хотча. Дотягли їх до свого рівня — знову «сватання»: приєднують Вишківці і Виславу. Ой, невеселими були такі «свайби», не раз з гіркотою згадувалася притча, nчута в дитинстві. А попереду скільки їх іще чекало отаких «сватань» і «весіль», після яких руки опускалися — ні жити, ні працювати не хотілося!

Отак і доберн до путтк: що таке їхнє терпіння і труд — це чеснота дурнів чи святих?

Але — гей! — що це його на такі сумні, песимістичні нурти потягнуло? Нібн він не знав іще з дитинства, що піди хоч і за Карпати, а треба робити і вміти газдувати. Та й уся слава — це сніг під сонцем. Хліб і праця — ось його щоденне щастя.

Він уже стояв перед вікном, широко розставивши ноги і глибоко вдихаючи свіже, прохолодне повітря, – треба ж день до хати впустити,— але воно своїми шибками, мов кошеля з клубком ниток, гралося першими променями сонця.

Чи причиною було то, що, нарешті, розібрався у своїх думках — сумнівах і гризотах, чи що ранок заповідався такий соковитий і веселий, був він тепер, як ніколи, бадьорим, зосередженим і готовим до діла, до роботи.

Жаль, що надворі народжувався не будень — недільний ранок.

— Коли сліпець прапор несе, горе тим, хто за ним іде...

Моє запитання перед тим було ніби просте: у чому бачить він свій сенс життя?

Тепер розумію Біласа: и цьому краї, де одна поперед одної пхаються но очі русина-українця аж тридцять дві політичні партії і кожна з них обіцяли простому і наївному, як місцеві легенди, хлопові коли не рай небесний, то заможне, щасливе життя напевно,— так от, після діяльності отих партій (хай і сорок літ тому!) хіба легко переконати тепер селян, що хтось таки піклується про їхню долю?!

Але хіба тільки ці партії породили і укорінили зневіру в людей, навчили із скепсисом сприймати будь-які корисні й потрібні плани й починання?! А сімнадцять різних церков і релігійних товариств — куди їх подіти? Відмахнутись від них і вдавати, що не існують? А у кожної з них своя мета, своя ідеологія: у католиків, греко-католиків (уніатів), православних, євангелістів, лютеранів, кальвіністів, методистів, з чесько-братської церкви, чехословацької, баптистів, старообрядців, старокатоликів, євреїв-ортодоксів, ізраелітів, сіоністів, неконфесіоналів (віруючих, які не належать до жодної з цих груп)..

Ми прощилися із першим секретарем окружкому партії так, ніби багатьох питань іще не торкнулися, не про все відверто поговорили. Що ж, тим більше буде хотітися після сьогоднішнього прощання знов зустрітися, щоб поговорити...

Але що це я — прощання та прощання, я ж іще не познайомив вас з ним, цим бадьорим, напрочуд цільним і цікавим чоловіком. Отож ходімо зі мною до нього в гості, у Свидник..

КУЩ КАЛИНИ МІЖ ДВОМА ПОТОКАМИ

Такого в мене іще не було: не почався й робочий день, а я вже встиг нж два рази здивуватися.

Не беру до уваги, що Йосип Білас того дня мене не чекав: йому, виявляється, телефонував Михайло Роман з Пряшева, що буду завтра, а я візьми та й заявився сьогодні. Без попередження. Просто так. Бо від багатьох знав про його звичку: задовго до початку робочого дня — о пів на сьому — бути щодня у своєму робочому кабінеті і чекати на людей — знайомих чи незнайомих, яких не викликав, які не записувалися, не попереджали — просто прийшли по пораду, по допомогу, по добре слово...

Ось я і відчинив двері кабінету першого секретаря Свидницького окружного комітету:

— Проходь, сідай,— ніби ми вчора бачилися, ніби знаємо один одного сто років і сто місяців...

— Але я не потребую ані поради, ані допомоги...

— Тим краще. Раз прийшов — поговоримо...

Поручкалися, хоч і не познайомилися: він себе не назвав, то й я змовчав, хто такий.

— І що воно вам дає — оце ранкове висиджування у кабінеті? Хіба зі слів кількох відвідувачів ви будете знати справжній стан справ в окрузі — його проблеми, його болі, нужди? Краще б уже самі поїхали селами — роздивились що та як, поговорили з людьми на їхньому робочому місці...

Він запнортався поглядом на половині сторінки якоїсь книжки, що лежала перед ним на широкому, мов аеродром, чистому від паперів і гладенькому лискучому столі.

Підняв цікаві очі на мене, поволі відхилився на спинку крісла: видно було, що високий собою, навіть за столом.

— Порівняно давно я прочитав слова на гранітній плиті могили царя Давида біля Гелатського собору, які вразили мене на ціле життя: «Хай кожен, хто входить у цей храм, стане на серце моє, щоб чув я біль його».— так було там написано...

Через вікно другого поверху свого кабінету задивився, як займається день над висотними будівлями нового міського мікрорайону.

Рукою втер чоло чи то поправив волосся, наполохану сиве, або просто відсунув задуму.

— А до людей у села я піду, обов'язково піду — день цілий попереду... Правда, тим часом не випадає ні людині без свідків сказати все, що в нього на серці наболіло, ні мені як слід вислухати... Ні, краще вже хай день починається з них, людей, з їхніх болів і сподівань!..

Очі його голубі, замріяні, які так личать поетові, але які, мабуть, не дуже пасують партійному працівникові, а може, й шкодять йому, знову вп'ялися в книжку:

— Послухайте, як файно написано:
Краю тихий з синіми хатками,
Зчепленими на долонях гір,
З теплими твоїми полонинами
І з піснями праників й сопір!

Раптом спинився у своєму натхненному читанні, хоч, було видно, перед тим набрав повітря в легені, аби продовжити. Вважав за потрібне пояснити:

— Це вірші нашого поета, мого земляка — правда, щирі? Послухайте далі:

Краю бідний, з піснеюземлицею,
З потом і мозолями батьків,
З несоленою твоєю киселицею,
Я зростав з тобою і міцнів.

Я аж розгубився:

— Вибачте, так це ви перший секретар окружному?

— Я! — знову випростався і весело подивився на мене. — А що, партійним функціонерам не дано права на розуміння поезії? — Тепер уже відверто сміявся. — Ну що ж, давайте знайомитися...

Приготував каву (я спостеріг — це чи не обов'язковий атрибут і ритуал малих і великих кабінетів у Словаччині), відтак змовницьки поглянув на причинені двері в кабінет, які, хоч як дивно, досі ніхто не шарпав.

— Я вам іще не таке скажу,— стишив довірливо голос. — Сам пишу вірші!..

Спостерігав не без задоволення й цікавості, яке це справить на мене враження.

— Не вірите? – розчаровано протягнув, бо, мабуть, щось таке прочитав на моєму обличчі. В ту ж мить сягнув рукою у праву від себе, найнижчу шухляду письмового стола. Витяг звідтам журнал, на обкладинці якого я встиг прочитати назву «Нова цеста» («Нова дорога»), і розгорнув на перших сторінках: «Ось»...

І тут же перехопив мій погляд, звернений донизу вірша, де, як правило, стоїть ім'я автора.

— Не дивуйтеся, що вірші написані словацькою мовою, хоч сам я українець... Та й прізвище... Йосип Саліб, коли прочитати навпаки, буде Білас... Не хочу, аби хтось знав про мою слабість, про потяг до поезії, тим більше що вірш про кохання: він присвячений Марійці, моїй дружині... Це вже вам розповідаю, бо ви з-за кордону і, сподіваюсь, не видасте мене...

Відповісти я вже нічого не встиг: рипнули двері, і на порозі став, ніби вродився, циган... По правді, одразу б і не сказав цього: був він вдягнений доволі інтелігентно, акуратно і зі смаком — тільки пишні смолянисті кучері й очі, мов блискавки, та ще стійка смаглявість лиця серед зими без слів виказували належність відвідувача до цієї досить чисельної національності в Словаччині. Заговорив українською мовою:

— Хотів би дітвака свого дати в Стропків, в училище. А там не беруть... Поможіть!..

Білас навіть не присунув до себе телефон.

— Ба, а хто його серед зими зарахує, коли вже скоро випускні іспити? Підійдіть туди весною, коли йде прийом... Коли будуть якісь ускладнення — заходьте, поможемо.

Не встиг той іще відкланятися, як у дверях вже виросла потерта життям, роками, роботою і, видно, алкоголем, немолода вже, у літах жінка.

— Все, із поезією на сьогодні закінчено,— шепнув мені, припрошуючи її сідати. Притримав мене за рукав: — Коли хочете хоч трохи покуштувати хліба секретаря, посидьте, послухайте... А потім, коли є бажання і час, поїдемо в села, до людей...

Ця відвідувачка просила заступитися за неї перед директором, бо вже з п'ятнадцятої роботи її звільняють. А хіба тільки вона п'є?.. Іншим чомусь сходить з рук, а тільки їй, нещасну...

Після неї інтелігентного вигляду молодик розтинав повітря долонею, мов шаблею: або давайте квартиру, або... Такі спеціалісти не валяються на вулиці...

Жінка з дитиною на руках скаржилася, що у їхнє село рідко свіжий хліб завозять, молока не можна зранку купити...

Пенсіонер, з-під пальта якого виглядала піжама, сердився, що в його квартирі ледь гріють батареї парового опалення, а сьогодні зранку води зовсім нема...

Пришкутильгав якийсь дідок: чи не міг би пан ведучий таємник (перший секретар) підвищити йому хоч на сто корун пенсію?..

Як вітер влетіли, наповнивши кабінет запахом солярки і мастила, троє хлопців, з усього видно, шофери: коли вже нарешті дійдуть руки і до їхнього сільського норовливого потоку — забирає і забирає дорогу з мостами. Треба б провести регуляцію русла...

Треба ще магазин... новий автобусний маршрут... обраховують у ресторані... квитків на концерт не можна дістати... у під'їзді молоді хлопці і дівчата таке по ночах витівають...

І я, і він не повірив, що раптом людей уже нема, що у приймальні і коридорах тихо. Підвівся також трохи втомлений — а ще ж робочий день не починався!

— Так клопіт з тим, що не маємо в окрузі ні молочного заводу, ні сирного,— застібаючи на ходу гудзики свого світлого картатого демісезонного пальта, роздумує ще й у коридорі, як рушили на вулицю, до легковика. – І з м'ясом треба щось робити — навіть бійні не маємо — усю худобу

вивозимо за межі району, в потім привозимо м'ясні продукти... Накладно... Довго...

Рушили... Вже трохи орієнтуюся у Свидни-ку і бачу, що напрям на Дукельську долину. А Йосип іще в задумі, ще там, у кабінеті.

— І добротний культурний дім вкрай потрібний, де б молодь мала можливість зустрітися, провести цікаво вільний час, спробувати свої сили і вміння... І будів-ництво більшої автостанції на черзі... Йой, багато ще треба зробити,— повертається до мене, усміхаючись. — А ви думали, що хліб секретаря солодкий?

Цією дорогою на Дукельський перевал я вже якось їхав у складі делегації письмен-ників України. Десь тут...

— Долина смерті... — Білас при цих, тихо сказаних словах, аж подався вперед до вітрового скла, пильно вдивляючись у кожен горбик, кожну виїмку, за кожен поворот — ніби направду ще й нині хотів там видіти стійких захисників легендарного Дукельсь-кого перевалу, які щедро напоїли своєю кров'ю стрімкі поточини, зросили високі кичери, виношені тоді набоями, а тепер густо порослі вже повоєнною памолоддю зеленої смеречини. Мабуть, і досі несила йому було повірити в те, що сталося тут уже більш як сорок років тому. — Це ж подумати: в де-сятьох селах із 400 будинків ані один не лишився неушкодженим. Та що там казати: дев'яносто відсотків округу було зовсім знищено. А села Вишня, Нижня Писана, Доброслава, Довгуня, Свидничка, Валенки і мій Гавранець були зітерті з лиця землі...

Я хотів побувати у його Гавранці.

Сумно усміхнувся:

— Там тепер, як у році місиців,— усього дванадцять хатин... Та й з тих дві уже порожні: моїх батьків і батьків мого друга дитинства, тепер голови окружного суду Миколи Родака... Міліють, міліють наші села — і це стосується не лише до Гавранця. Хоч об'єктивні причини тому можна нивче й знайти: сто років тому, коли моє село мало сто хат, викосила його холера. Відродило-ся — до ноги витяла остання війна. Тепер відродитися йому важче: молодь воліє осе-лятися в місті, де цікава, престижна робота, комфорт для життя... Перервалася пупови-на, яка в'язала колись горян із своїм селом...

Легковик м'яко й тихо, не вискнувши гальмами, зупинився на обоччі асфальтів-ки — шофер, видно, добре знає, де батьківсь-ке обійстя першого секретаря округкому.

Хата як хата — нічим не відрізняється від рідених сусідських будинків: з дерева, покрита червоною черепицею. Та одразу у вічі впав розлогий кущ калини, який по-газдівськи облюбував собі місце під причіл-ковим вікном. З одного боку, за садом, наївно вимагає у берегів ліпшої долі мілкий, але чистий та ще студений навіть серед літа потік. Десь там, за дорогою, аж під другим грунем, село обіймає чи рідний брат, чи то рукав цього, але вже гучніший потік. Та й взагалі хаті батьків Йосипа Біласа, як, зрештою, усьому селу, дуже вже пасує ніжитись у долоньках двох зграбних, не дуже вже й таких високих, як для Бескидсь-кого хребта, гір. Як звідси можна кудись їхати, як тут не жити — це справжнісінький рай для ока, душі й серця!

— Цю хату ми вже звели після війни. А доти...

Що бої на Дуклі будуть важними, що очікуються і затяжними, здогадувались не тільки військові: верховинці, бачачи, які будуються укріплення, скільки навезено в гори техніки, зосереджено солдатів, розки-нули своїм хлопським розумом, що треба тікати з цього місця якдалі. Батько, як і ве-у селі, не чекав вогню: закинув на горнище свою лісорубську сокиру, зібрав у дорогу своїх п'ятьох дітей і рушив з матір'ю в Польщу: вона лежала недалеко — одразу за хребтом. Там вони пробули цілі п'ять місяців, доки точилися на Дуклі бої. Правда, без батька: як потім Йосип дізнався, батько був на передовій — що був наділений і зро-стом, і силою, носив на плечах у найнебезпеч-ніші місця набої, в звідтам — поранених.

Вернулися - село немов корова чорним язиком злизала: тільки вгадувалися місця, де стояли до того хатини горян. Усі закопу-вались у землю, то й вони зліпили собі землянку, вималювши, щоб не так було холодно, деревом.

І треба статися: тільки зима на поріг, з землянка, коли мати пекла хліб, згоріла...

Ще запам'яталося із тих років: ходили жебрати по навколишніх, так само спалених, голодних селах. Часто бувало: і батько нічого не приніс, і мати, і сестри, а він мав у кишенях окрайці справжнього, не з жолу-дів, пересипаних попелом і трохи висівками, хліба. Секрет простий: він знав «чарівні слова», які вимовляв чистою російською мовою: «Дайте, пожалуйста, немножко хле-ба»... Ці слова, як пароль, як заклинання, часто й досі сниться йому ночами...

На мертвому, не обжитому, без батьків обійсті було таки сумно. Ми кидали з кутка в куток: то до потока, то до саду, то в хату, затим в стодолу...

— Видите, виповідалося, що в нашої молоді мало патріотизму до своїх сіл, що лишають їх, шукаючи ліпших, обжитих місць, а маю-бим почати зі своєї сім'ї-роди-ни... П'ятеро нас дітей було — хтось би мав тут лишитися і газдувати!.. А бачте — нікого: як батьки і старша сестра померли, порозбігалися хто куди. І я, мушу визнати, перший... Після армії, після року праці робітником державних лісів, в відтак голо-вою сільського національного комітету як послали вчитися, як почали одну за одною давати відповідальні партійні посади... А сестри повиходили заміж, а брат Андрій ще до мого приїзду став директором готелю «Дукля»... Отак у нас, у нашій сім'ї... Певно, вагомі причини знайдуться і в інших роди-нах, в інших селах...

Він міряв нервовими кроками м'яке, зашпоришене, хай і з охлялою травою, чомусь у такий зимовий час не втрушене снігом подвір'я, поглядав час від часу на годинник, але ще не поспішав до чорної «Татри».

— Ну, колись молодих ще сяк-так можна було зрозуміти: не вистачало цього, не турбувалися про те... Але ж тепер! Дивіться, що робимо — газифікуємо округ, впорядко-вуємо дороги, відкриваємо нові автобусні маршрути, багато будуємо: будинків культу-ри, магазинів, закладів здоров'я, школи...

Але хати й далі порожніють у цілому ряді сіл, стоять часто без роботи будинки шкіл і культури... І тут треба визнати, що у нашої молоді іще мало патріотизму до свого села,

заводу, артілі чи міста. Особливо мені болить, що батьки українського походження байдужі до того — посилати своїх дітей у класи з українською мовою навчання чи ні. Бо ж українське шкільництво в нашому окрузі має великі традиції...

Ці роздуми, ця сповідь на батьковому обійсті не тільки про себе — про усе покоління, набирали особливої ваги тут, де народився, де зростав, де сам не раз замислювався над сенсом життя, над тим, де найкраще докласти силу своїх рук, багатство набутих знань, результати мрій і устремлінь.

— Впевнююсь у тому не раз, що нам треба набагато більше працювати над зміцненням національної свідомості українців, гордості за своє минуле. Помічаю, що наші діти часто не знають історії свого народу, у наших школах перестали звучати рідні пісні, що, виходячи з досвіду, так впливає на малу дитину. Наші школярі набагато більше знають про королів різних країн, аніж про наших предків.

Спідлоба глянув на мене, зупинив крок і усміхнувся:

— Щось я на рідному дворищі починаю копіювати батька: він також часто був чимось невдоволений. Його пекли проблеми не лише сім'ї, а й, сказати б, загальнолюдські питання. На все мав свою думку: на темпи відбудови після війни, на вшанування загиблих радянських воїнів — наших визволителів, на життя молодих, на соціальні проблеми трудящих. Їхні відносини... Все добре, що є в мене, то від нього — батька. Звісно, й від матері — вічної трудівниці, доброї, як сама земля, жінки.

Ми вже неквапом рушили до легкового авто.

— Багато проблем його покоління лишилося й нашому. Думаю, що й ми деякі передамо у спадок нашим дітям — що ж, це життя: його колобіг, спадкоємність... Проте, думаю, нині настали цікаві часи, прийшли дні, наповнені турботами про трудящу людину. Нарешті на усіх рівнях зрозуміли: треба йти до людей не тоді, коли вони нам потрібні, але тоді, коли ці люди нас потребують!..

Зупинився на безлюдному шосе, не наважуючись чогось сісти в автомобіль, затим іще раз обернувся до батьківської хати.

— Думаю-роздумую собі над обійстям, яке перейшло мені в спадок від батька і яке, власне, служить пристанищем лише тоді, коли з синами по гриби приїду чи коли у рідкісні вихідні порпаюся на городі і в саду... Над кущем калини під вікном думаю. Над обома потоками і горами, які так радо обіймають село.

Щось видиться мені в цьому символічне. А вам не здається? А що, як так подумати: калина — це наші русини-українці, які здавен-давен поселилися в цих горах, міцно проросли своїм корінням у Бескидах. А обидва стрімкі потоки — це і українська, і словацька культури, їхні води, які горянрусинів обмивають, поять. Ото й думаю: як би так зробити, як врегулювати русла, ані б гатки поставити, аби жоден з тих потоків не підмив хату, не вирвав з корінням кущ калини і не поніс його бурчанами, перевертаючи по гострому камінню і закрутах униз, у море. Га?

...А сюди, у Пряшів, на Горького, 21, не поспішайте, бо з вами може статися так, як трапилося зі мною...

Я йшов до знаного в Європі науковця і гадав, що і без попередження застану вдома: бо де ж йому іще бути, як не в тиші робочого кабінету, серед фоліантів стародруків і власних рукописів.

Але... але... Втім, я не вважаю себе обділеним чи нещасливим, і ви скоро зрозумієте чому.

Понад те: за своє, хой іще не довге, але яке не є, та життя, нахилався, може, десь і поверхово, але народної мудрості, замішаної ни сякому-такому досвіді. І вже знавholевне, ековжімо, про те, що будь-яка трава стає сіном; що найгірше чує той, хто не хоче слухати; що сліпому пальцем дороги не вкажеш; чи отике: тернина грушок, тим паче апельсинів не родить.

Але що терняччя тоже живуче, як ти його не корчуй, мусив іще раз (вкотре?!) пересвідчитися...

Ну, що ж, терен як правда: якщо квітучий, то колючий...

ТЕРНЯ ЦВІТЕ, БО КОРІННЯ МАЄ...

Заходьте, заходьте... Та, правда, з долоні вам не вичитаю, що ви за чоловік, але гостям ми завжди раді... Не соромтеся — чом стали у дверях — сідайте ось тут, де зручніше...

А чоловік зараз буде, з хвилини на хвилину — уже півгодини, як зміна скінчилася у котельні. Дочекаєтеся, дочекаєтеся: тепер зима, через те він у кочегарці. Влітку справді його б не знайшли: влітку він ялівки й бички пасе в селі, в горах, аж на полонині. То вже взимі ближче до дому, до родини. Мусить хоч мало бути у місті, бо то знаєте, які хлопці теперішні — за ними око й око треба: троє їх у нас, синів...

А, ви на картину задивилися? То рання гравюра Касіяна. «Розп'яття» або «Голгофа» називається. Здається, двадцять п'ятого року зроблена... Маєте правду, її ви ніде не побачите — навіть у нього самого вдома, тепер, після смерті, у його меморіальному музеї. Микола прийде — він вам покаже роботи Новаківського — вони на другому поверсі. Звичайно, оригінали! Десь близько сорока робіт. Скоро повеземо у Львів — там, у музеї, будуть виставлені, най і люди, земляки художника, подивляться, яка то краса, яке буває в людини багатство душі і таланту... Там, на другому поверсі, подивитеся роботи й інших відомих майстрів — але не буду завчасу казати, вже Микола тоді...

Та сідайте, сідайте — чом ся даєте так довго просити? Отут, ближче до полички з книжками, раз цікавитесь... Йой, бігме, якісь ви чудні: та, звичайно, можете брати, гортати, читати. Тут не музей, і нема нічого забороненого. Так, направду, таких книжок мало де ще увидите — то Миколина гордість, то його найбільше багатство... Я дуже рада, що й вам любляться... Що, вперше у житті в руках тримаєте? А може бути, може бути... Тут, знаєте, заходили й деякі професори, доктори наук, то вони не ганьбилися уповісти, що захистили свої наукові роботи по тих книжках, а справжні тримали в руках тільки тут... Так, все за цитатами, витримками, компіляціями...

Ви що любите — каву або чай? Та кажіть, то не становить для мене жодної проблеми — чай маю, кавоварка уже готова, аж пихкає нетерпеливо — чекає на Миколу. Ви вже який час на Словаччині? Третій тиждень?.. Но, то мали-сьте занважити, що без кави ніде не приймуть, ані не впустять — чи то вдома, чи в окружкомі партії а чи в якійсь іншій інституції. Не кажеме вже за редакції чи там видавництва... Ага, ага — а то власні, написані самим Миколою книжки... Чого ви такі здивовані? А, що марки видавництв не лише наші, Чехословаччини, а й Франції, Югославії, Канади, США?.. Но, то окремішня бесіда... Вже най Микола вам розповість, коли захоче, я не буду рушати тої теми... Знаєте, лиш одное уповім: глиняний дім, солом'яний кінь і друг на словах не варті й мушиного крила... Ага, ага, а у мого чоловіка прізвище таке і є: Мушинка... Ні, ні — най він розповість, так краще буде... Не боюся — з чого ця ви взяли? Та й знаю усе про нього — чого бих-м не знала. Скільки ж це ми разом уже живемо? Йой, і не порахувала би... Зважте, синів уже вно дорослих виростили: Петрові двадцять сьомий пішов, має свою сім'ю — юристом на Мораві робить. Тя й Ігореві двадцять третій — опановує машинерію усяку в університеті, в Кошице. Ну, а Олесь, то вже батьковими слідами пішов — студіює фольклор і етнографію у Карловому університеті, у Празі... Великі сини — що правда, то правда. І нарікати на них нема за що — то я вже так, не як мати, а піби збоку, коли вони не чують... І робітні, і совісні, і чесні... Добрі сини. Знаєте, якое то є: хто не раз був битий, той уміє жити... А нас, нашу родину, не раз била доля. Найбільше діставалося, звісно, Миколі. Але й нам перепадало... Ні, ні — я не жаліюся, боже сохрани і помилуй. Це я так, до слова... Просто йшлося про виховання дітей, то я й кажу, що трудноші і нестатки — то добрі вчителі. А ще коли до того і батьки свою голову докладуть — то цілком добре. Звідаєтеся, ким я працюю? У школі я викладаю, у тутешній пряшівській українській школі. Ні, не мову і не літературу — біологію, хімію, часом і суспільствознавство, музику... Учителів-україністів мало, то треба бути майстром на всі руки. Чогось мало людей хоче українською викладати. І вчаться рідної мови в університеті, а як закінчать, радше переходять на словацьку. Чого то так, не розумію. Як можна мамину мову забути, поміняти на якусь іншу? Йой, перепачте, я й забула себе назвати з самого початку — Магдалиною Іванівною звуся.

Що би-сьте іще потребували до кави? Може, тістечко чи конфети? Я люблю печи, хоч часу мало маю, то мама помагає — вона з нами тут живе. Років має багато, але, дяка богу, ще ся крутить, ще ся тримає міцно. Я смиюся часто, аби підбадьорити, коли прихворіє трохи: кой, кажу, мамо, ваша хвороба здоровша, як у деного з молодих здоров'я...

Вона теж гостей любить — повім вам по секрету, тепер мудрує на кухні коло мачанки, хоче вас пригостити. Бути на Словаччині, у русинів, і не їсти мачанки, то, знаєте, такое, як би... Чи вже десь у селах пробували? Все одно, таку, як мої мати зварить, ніхто не годен. Ні, хто гостей не любить, най двері закриває... Гість прийде на хвилю, а видить на милю — щось і ми добре вчуєме... Як Микола прийде, то вже й пообідаєте разом. Але де це він так довго затримується? Не інакше, як по дорозі когось зустрів із ким бесідує. — Микола радий людям, тішиться коли познайомиться із хорошим чоловіком, усе би віддав, коли б товариш потребував його помочі. У нього, можна так повісти, характер навопашки. Але люди не були би людьми, коли б на добро не відповідали так само. Думаю, що лише добра людина здатна іншим робити добро. Що вже тоді говорити про друзів?.. Але... але... Я так скажу: друзів ніколи не бракує, якщо ділити їх за такими ознаками: серйозних — обмаль, ділових — багато, випадкових — іще більше, а удаваних — без кінця і краю... А, це я знову за своє... Кажіть щось, може, доки Микола прийде, і я щось учую. А як ні — питайте, буду рада повісти, що знаю. Ну, чого б то я не знала: кожна, яка не є сторінка із цих книжок, що їх видите, чи із наукових робіт по різних збірниках або із книжок, які тільки мають прийти до читача, вийшли мої руки — все це я передруковувала, вичитувала, правила... Айно, і вдома, як на роботі, в школі, мушу усім потроху займатися. В Миколу я завжди вірила і, як могла, помагала йому у найскрутніші, найтяжчі часи, коли сили не було не те що науковій діяльності віддаватися — жити не хотілося. Але нічого, нічого — перебули, перетерпіли, вижили... Хто з коня не падав, той вершником не стане — так, здається, кажуть мудрі люди? Так і Микола... І падав, і топталися по ньому...

Чого про Володимира Гнатюка аж у Парижі вийшла, хоч він український фольклорист? О, то довга історія. І її би треба почати, мабуть, аж з того часу, як Микола вчився у Празькому інституті російської літератури і мови. Там викладала, до речі, випускниця Ленінградського університету доктор Єва Врабцова. Миколу ж взагалі готували до викладання мови і літератури в школі, але Врабцова зуміла спрямувати його на фольклор і етнографію. А ще він відвідував лекції на філософському факультеті Карлового університету, де українську мову викладав знаний фольклорист та етнограф Іван Артемович Панькевич, отож можна зрозуміти, яке було спрямування майбутнього філолога... Професор часто брав з собою на літні вакації у експедиції, побували вони разом в рідному Миколиному селі Курів... Та залюбленість у народну творчість не пропала в нього і після років учителювання у селах Східної Словаччини, і після служби в армії. Повернувся і одразу вступив в аспірантуру, де керівником його став не менш знаменитий чеський фольклорист Карел Дворжак. Він орієнтував на вивчення західноукраїнського фольклору, зокрема і в Східнословацькому краї, та Миколу щось потягло на вивчення східноукраїнського — перевівся до Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. З новим керівником Михайлом Грицаєм облюбували і тему майбутньої наукової роботи: це мала бути розвідка про фольклор українських переселенців у еміграції. Ну, чому, вам, мабуть, не треба пояснювати: в Америку, по суті, емігрувало на заробітки майже три четверті населення, особливо із Західної України

Вам іще не обридли мої розповіді про Миколині студії? Не втомила вас ними? Ні?.. Якщо ні, то я зараз хутко перекажу, що було далі. А далі знову не так сталося, як гадалося: саме в той час вийшла цікава робота Михайла Яценка про Володимира Гнатюка. Через неї постаттю великого українського фольклориста і етнографа й зацікавився мій чоловік. Науковий керівник не заперечував, аби Микола взявся за цю тему. Так почалося його захоплення на усі подальші роки аж донині цією, здавалося, відомою і знаною, але до кінця не вивченою постаттю в українській культурі. Зібрані цікаві матеріали, написані ним статті склали третій том «Наукового збірника», які видає Музей української культури у Свиднику. Докінчував свою кандидатську дисертацію про Гнатюка уже в Празі — там успішно і захистився. Кандидатську закінчив, але роботу над вивченням життя і творчості великого фольклориста і етнографа не полишив: у 1975 році в Парижі вийшла перша його книжка-монографія «Володимир Гнатюк — дослідник фольклору Закарпаття». Цією роботою дуже зацікавилася дочка Гнатюка — Олександра. До речі, вона й донині живе в Парижі — їй іде дев'яносто другий рік. Так от Олександра попросила в листі Миколу, як найсерйознішого дослідника творчості її батька, зробити ширшу роботу, дослідити й інші аспекти діяльності Володимира Гнатюка, пообіцяла сприяння в опублікуванні книги. Оця книга, яку тримаєте в руках,— наслідок майже двох десятків років напруженої праці і шукань. Вона вийшла в Парижі торік — «Володимир Гнатюк: життя та його діяльність в галузі фольклористики, літератури та мовознавства». І це ще не все. Відомо, що радянська бібліографія нараховує 118 праць великого подвижника народної творчості України. Миколина книга «Бібліографія друкованих праць Володимира Гнатюка», яка вийшла вже цього року в Канаді, в Едмонтоні, нараховує 1342 праці...

Ой, та що то я влізла у наукові справи та наукові роботи: гостей, як відомо, балачками не годують... Хоча, мушу сказати, розповідаю то все не без умислу: хочу бодай чимось вас розважити до приходу чоловіка, аби не було сумно. Як відомо, вола в'яжуть мотузом, а чоловіки словом... Не ображайтеся, це я так, жартома. Ще долити вина? А може, хочете малинового леквар? Це таке у нас народне варення чи джем. Або те й те разом. Дуже смачно, мушу сказати: малина гірська — ми рвали її під полониною Курівець або Великим Мірошковом — вже й не пам'ятаю. Це як влітку з дітьми ходила до нього в колибу, де він артільну худобу пас. Йой, як там красно, як вільно, як спокійно!.. Ей, що таке кажете — Миколі не треба в такий спосіб «ходити в народ», як у вас кажуть. Він і так чи не всі села обходив: пісень, балад, казок, легенд, загадок, приказок позаписував — дай боже усе видати! Я й не пам'ятаю, де які рукописи лежать,— то він вам краще розповість сам. Пам'ятаю, що лем в одному селі Дара, якого вже нема, яке затоплене — ви вже, мабуть, чули, знаєте, що Старинську долину у нас затопили й зробили з неї водоймище, аби напоїти водою Кошице, Пряшів, Гуменне, Снину, Міхаловець — так от, в одному з семи затоплених сіл Дара Микола записав понад шістсот пісень. Здається, вони складатимуть четвертий том «Українських народних пісень Східної Словаччини». І товстелезний том «Балад українців Східної Словаччини» — там теж близько шістсот сюжетів, такого ще жоден народ не має, лежить також у Пряшівському видавництві і ось-ось має вийти друком. Це, власне, й не Миколина робота, а його друга й учителя Ореста Зілинського: чоловік тільки підготував до друку.

Записував він і народну творчість у Югославії — там виходить його 360-сторінкова книжка «Фольклор руських Войводини». Готовий рукопис і фольклорної книжки «Українські переселенці з Румунії в Західній Чехії»... А самих коломийок записано у нього щось за дві тисячі... Ой, боюся щось не так скажу, перекручу, пропущу — хай уже він сам...

До речі, у нього на другому поверсі, як зараз їх увидите, є унікальна колекція, мабуть, найстаріших звукових записів фольклору Закарпаття — близько 150 пісень: у 1929—1930 роках професор Панькевич записав їх на двадцяти платівках; іще 120 пісень у 1935 році на сімнадцятьох — отже, разом є двадцять дев'ять платівок. Вони добре збережені й можна з них вільно переписати ноти, слова... Хто, яке видавництво цим зацікавиться? Чи, скажімо, двохсотсторінковим рукописом казок, легенд, вірувань, ворожінь Східної Словаччини і Закарпаття?!

Он недавно, приміром, зацікавився збірником лемківських пісень «Стоїть липка в полі», записаних у селі Білична у 70—80-х роках минулого сторіччя відомим художником-самоуком і фольклористом Никифором Лещишаком і власноручно переписаних Іваном Франком, які досі ще ніде не видавалися...

Так я до чого веду? Ага! Не треба йому, дорогий чоловіче, у такий спосіб — пасучи артільних бичків і телят — бути серед народу, записувати його творчість: це робилося й могло робитися й надалі інакше, як чинять усі фольклористи, під час експедицій. Щоб пасти телят, великої мудрості не треба, к усякому разі, ступінь кандидата філологічних наук тут ні до чого. Та й, як то кажуть, загублений у долині розум в горах не шукають. Не за тим він ішов в полонину до маржини... Обставини змусили до цього, сумні, а десь і трагічні події. Не знаю, чи й вам треба про то розповідати, най уже буде, як є, нащо ворушити старе? Ой, таке скажете: що в тому цікавого? Скорше навпаки... Та ні, не буду — багатьох людей, котрі були до цього причетні тоді, вже нема ні на посадах, ні на цьому світі — най їм земля буде пухом,— то нащо згадувати? Ой, чудні ви якісь — не чули, щоб відомий у цілому слов'янському світі фольклорист та етнограф, викладач університету, кандидат наук та пас телят?! Чого на світі тільки не буває, що тільки не робиться — аби ви знали... Світ часом як уночі, то в саме боляче...

Ну, раз так просите... Най буде по-вашому. Оце тільки розповім, і все — буду мовчати. Ліпше будемо ся брати до мачанки, хоч і нема ще Миколи. Але, справді, де це він так пізно?..

Та нічого, якось воно буде. Значить, діло було так...

Але ні, спершу мушу іще щось повісти. Айно, про друзів, знайомих, колег, чи як їх там, поплічників... Я думаю так: хто дорожить другом, най дотримується таких правил — шана у присутності, хвала у відсутності, допомога в скруті... Жаль, що дуже часто це буває зовсім не так, тебе так обмацяють багном, що і в десятьох водах не сполощешся... Ні, ні, не думайте, що у нього на душі гірко, тому все гірке. Це так, до слова, бо згадалося. Але старі люди вірять, що і через сто років, сто місяців вода все одно повернеться до своїх країв, так і я впевнена, що рано чи пізно, а правда знайде собі дорогу. Та щось я много філософствую. А як хочете знати, як воно все сталося?..

Про 1968 рік, думаю, багато вам не треба розповідати — знаєте, що то був складний, напружений і водночас трагічний для нашої країни час. І як то завжди водиться в таких випадках, знайшлися люди, які хотіли ловити рибку в каламутній воді. Чимось не сподобався, видно, на кафедрі Микола, когось дуже вже брала заздрість за такий швидкий розголос про його творчу роботу у слов'янському світі, комусь дуже вже не до вподоби була його діяльність про русинів-українців... Та чого там «комусь» — найближчим так званим товаришам, колегам, керівництву, зокрема і партійному... Особливих приводів для розправи тоді не доводилось шукати: контрреволюціонер! Або принаймні їхній однодумець. На гірший випадок — прихильник, співчуваючий,— господи, чи мало ярликів вішали на чесних людей, відданих комуністів ті, які встигли вже дорватися до влади! На факультеті, в аудиторії, де він викладав українське мистецтво і фольклор, з'явився плакат: «У нас нет контрреволюции!» Цього, здавалося, було досить, аби почати цькування Миколи Мушинки. Але потім виявилося — мало... Почали шукати «вагоміших» доказів. І раптом ні з того, ні з сього приписали, що він «підписав» відомі «Дві тисячі слів»! Але ж підпису його там і близько не було, хоч під лупою розглядайся, хоч у телескоп! Та й не могло бути — Микола взагалі далекий від великої політики, від усього, що не становить його професійного зацікавлення — усної народної творчості. Та й взагалі, де Прага і де Пряшів?! Але чутка пішла гуляти коридорами, заходила в кабінети, доки на одних партійних зборах, на які, видно, теж був спущений «план» розкриття контрреволюціонерів і «вигнання відьом», йому прилюдно не сказали: «Тобі не русинською патріархальщиною забивати голови молодих будівників соціалізму, не язичницькі і феодальні пережитки переносити у наше світле майбутнє через державний університет, а разом з ними, тими туманами, в горах корови пасти!» Справді, це не сміхи: вигнали з університету, виключили з партії... («Раз не підписував, значить, підтримував у думках»). І треба ж такому статися: їхнє побажання справдилося!

Микола, пам'ятаю, тоді був пригнічений не так тим, що після недовіри викладати в університеті його ніде не хотіли прийняти на роботу, як несправедливістю, непорядністю багатьох його колег і товаришів, яким вірив... Без роботи день роком стає, отже, у Пряшеві лишатися було нічого, і він подався додому, до батьків, у рідний Курів: це на Бардіївщині, аж під самим польським кордоном. Як сприйняли старі цю звістку? Стримано, як і подобає тověченим-перетовченим селянам, з філософською мудрістю, що за одним радісним днем іде тисяча сумних... Пам'ятаю, батько ще й жартував: не можеш гараздові терпіти, то біді мусиш, давно казав, що коза не худоба, крейцар не гроші, швець не ремісник, а писар не чоловік...

І ось одного разу, коли Микола рубав на дровітні дрова, місцевий радіовузол заговорив голосом голови артілі «Отбой» (антифашистський опір): так, мовляв, і так, люди добрі, зараз у нас дуже скрутно з тваринництвом — нема кому худобу пасти, через те звертаюся до курівчан, хто б з вас зголосився піти у полонину з маржиною...

Мого чоловіка те повідомлення украй зацікавило, бо набридло сидіти, вважай, без діла, на батькових харчах. А ще ж я з трьома тоді малими синами... Звичайно, в селі, на обійсті, коло хати, на полі завжди робота знайдеться, а все ж... Батько й цю пропозицію сприйняв розважливо, статечно: як знаєш, сину, так і чини, пасти худобу — то чесна робота. Видав усі премудрості того заняття — із восьми років корови пас...

Голова артілі мало не підскочив від радості, в от люди...

Аж тепер він зрозумів затаєний смисл записаного колись прислів'я: від ганьби не вмреш — ганьба очей не випіє, але не дає ся межи люди показати... Курів клекотів, мов вулик: як, гордість села — доктор філософії, кандидат наук, у селі лекції читав, по радіо і телебаченню мало не щотижня виступав, книги випускав. І ось маєш — корови пасе, як останній лайдак, як циган, як несповна розуму чоловік... І аже зовсім збив з пантелику сільських жінок радісний, аж десь гордий вигляд Миколиної матері, коли картоплю артільну підгортали на Громадському: «Позерайте, жони, там, на грунку, мій син корови пасе...» Одна не витерпіла: «Зуско, ци тобі не ганьба так казати, так він учений який, а пастирьом, як літави малорозумний». — «А чом си маю ганьбити: не краде ні в кого, не жебрає, і в криміналі не був, ак тай Янко...»

Але то лем спершу так було, бо дуже аже чудно для села, незвично, щоби такий знаний чоловік та таку просту роботу робив. А далі звикли. То більш: з пошаною стали ставитись до нього і до його роботи. Перед Миколою артільну худобу цигани пасли: від стада в 180—200 корів отримували найбільше дванадцять телят, про надої можна взагалі помовчати. Артіль, одне слово, за такого догляду корів пасла задніх в окрузі. Микола був селянським сином і швидко зрозумів, що справа не тільки в пасовищах, а умілому догляді, в селекції, але багато що тут залежить і від бугая: і приплід, і надої... Великою мірою Миколина заслуга в тому, що артіль за два роки його роботи із останнього місця піднялася на друге в районі, що замість дванадцяти телят стадо продукувало сто дванадцять. На його місце просилися трактористи, інші артільні спеціалісти, а самого Миколу люди захотіли обрати головою...

Працювалося йому там добре: мав помічника, коня, жив у колибі, яку збудував ще

його дід, коли так само пас корови... Ми до нього часто з дітьми приїздили. Часу мав багато, міг стрічатися з людьми, записувати фольклор від них — у кутку колиби постійно із закладеними чистими аркушами стояла друкарська машинка, під рукою був і магнітофон... До речі, й платню в артілі отримував удвічі більшу, як в університеті...

У той час він налагодив зв'язки із Словацькою академією наук — записував і систематизував для них у своєму робочому кабінеті, в колибі на полонині, фольклор русинів. Ні, то був щасливий для нього час: уявіть, тільки від одного селянина, Пинчик, здається, його прізвище, записав понад сто казок! Там, серед привілля гір, серед щедроти зелені, квітів, співу пташат і мукання корів, серед дзюркоту студених і чистих потоків, готував він свої статті, доповіді, з якими виступав більш як на двадцяти важливих міжнародних наукових конференціях у Братіславі, Празі, Югославії, Польщі, куди його незмінно запрошували як знаного спеціаліста. Корови лишав на помічника і їхав...

Там написав і книжку про Володимира Гнатюка та про великого українського фольклориста й літератора Чехословаччини Ореста Зілинського «Науковець з душею поета» — вона вийшла друком у 1983 році. Там він підготував до видання і науковий збірник «На пошану Івана Зілинського», і «Листування Степана Рудницького із Софією Дністрянською», впорядкував збірник «Вибрані твори Дмитра Вислоцького», «Колядки та щедрівки» Івана Паньковича» ... Вам нічого не говорить більшість цих прізвищ? О, про кожного з цих учених мужів, які зробили огром роботи для науки, для фольклористики й етнографії, навіть я могла би годинами розповідати... Але хай уже вам докладніше розкаже про них Микола: ці люди для нього — своєрідні боги; він на них молиться вдень і вночі, в щасливу і в скрутну хвилину...

Але й це ще не все. Микола не був би Миколою, якби до всього, що стосується рідного села, не мав діла. Разом із Марією та Іваном Поповцями організував фольклорний колектив дорослих — «Курівчани». То треба бачити, як тридцять-сорок чоловіків і жінок з малого гірського села у національному одязі виконують старі, записані Миколою в усій околиці, але насамперед у цьому селі, пісні. Та ви, може, їх і бачили: вони об'їздила не тільки всю нашу країну, в й не раз виступали по телебаченню, зокрема і по радянському, у фольклорній програмі «Радуга». А недавно Кошицьке телебачення зняло й тридцятихвилинний фільм-концерт «Лети, мій віночку» — це українські великодні звичаї у нас, на Східній Словаччині. Минулого року на міжнародному фольклорному фестивалі в Моравії «Курівчани» був відібраний солідним жюрі серед кращих восьми колективів Європи з вісімдесяти чотирьох. Вони виконували русальні звичаї русинів з-під Бескидів, які транслювало й «Інтербачення»... Ой, про той, майже десятирічний період роботи Миколи пастухом в артілі можна багато розповідати. Але, як уже казала, я жила й далі з дітьми в місті, в Пряшеві, і хлопцям, які підростали, потрібен був батько вдома. То на зиму й він перебрався до нас: влаштувався робити кочегаром. Робота не важка, є можливість і там працювати над книжками. Так друкарська машинка з полонинської колиби переселилась у куток місцевої котельні. Оце така історія... Вибачайте, що задовго розповідала, але, повірте, це ще дуже стисло й коротко: скільки вмістилося у ці роки нервів, енергії, здоров'я — це знає тільки він і я. Я би цього ніколи нікому не побажала... Чи вернули його в партію? Ви знаєте, не хоче... Чи мені вам казати, що всі творчі люди з гонором, з принципами, із своєю гостро вразливою душею, реакцією на несправедливість?! Цього досі за ним не помічали, а тут уперся і ні зруш... І я йому так кажу: іди й напиши заяву... А він — ні. Я, каже, заяву на вихід із КПЧ не писав, усі ті роки був і лишаюся надалі чесним комуністом. Хто виключав — хай і поновлює чи реабілітує, це вже яке хочуть формулювання, таке хай придумують.

Ной, і кава вистигла через мої просторікування. Пийте, пийте, зараз несемо мачанку... Що кажете? Ви знаєте, я би і не повіла, що стало причиною, що Миколі дозволили у нас друкуватися, видаватися... Знаю, що викликав до себе перший секретар окружкому партії голову і першого секретаря ЦК КСУТу, а ті вже в свою чергу стрілися з Миколою і сказали: «Ніколи й ніхто офіційно не накладав заборони на вашу творчість, на ваші публікації. Ми не маємо до вас жодних претензій. Йдіть, спокійно пишіть, публікуйте все, що вважаєте за потрібне, і нічого не бійтеся...»

Не знаю, не знаю... А брехати не хочу. Одні кажуть, що коли наш перший секретар крайкому гостював на Закарпатті і його разом з тамтешнім першим секретарем обкому партії запросив до себе на квартиру Іван Чендей, то там і була розмова про Миколу. Чендей висловив здивування, як такий відомий чоловік у цілому світі, із науковими званнями має влітку корови пасти, а взимку кочегарити — це ж гордість краю! Наш перший теж здивувався, бо вперше про таке чув. Як приїхав, отак усе сталося: тепер видавництва, редакції газет, журналів навперебій замовляють Миколі рукописи, статті...

Інші кажуть, що то заграниця помогла... А я так думаю, що це вже Миколі помогла перебудова, яка і в нас почалася: читаю газети і бачу, скільки людей і у вас, і у нас вернули тепер до життя — повнокровного, творчого, вернули їм чесні імена.

Ой, чуєте, хвіртка скрипнула. Ану, поднимуся у вікно: може, Микола?.. О, і ви його видите... То він і є, мій чоловік: ще молодий, а вже сивий... Як жартує його батько, дурні не сивіють, вні не лисіють...

Посидьте трохи самі, я побіжу йому двері відчиню...

ВАДИМ ЄРШОВ

Ліричний літопис суспільства

Якби комусь забажалося збагнути особливості поезії Василя Швеця, я б порадив звернутися до таких рядків з його повісті «Листи з окопів»:

«Скільки разів читався оцей «Псалом залізу» ще з початкової школи! Саме слово «поема» розумілось як щось велике, принаймні за обсягом. А тут — чотири розділи, по шістнадцять рядків у кожному. Звичайні слова, деякі нібито вже й притерті, але якось так організовані й скріплені між собою, так підпорядковані ритміці, що набувають не лише особливої виразності й світлого звучання, а видаються відкриттям. Таке враження, що з них зметено пил: вони радуються й клекочуть. Отже, не саме слово повинне в притертості чи поношеності. Тут, звичайно, винні люди: вживають його де треба й не треба. Тичина якраз оце й мав на увазі, коли говорив про фальшиві та зайві слова. Тепер той урок усвідомлюється наочно. Скільки часу й подій умістилося в цій поемі, що коли передати прозою (та чи це й можливо), то потрібно витратити цілу гору паперу. Так оце й воно — «стиснення думки»! Не меншої кількості аркушів, мабуть, вимагали б для прози й інші твори поета — «Як упав же він з коня», зокрема «На майдані». Тут кожен рядок — новела. Збагнулися й крила фонеми.

На майдані пил спадає,
Замовкає річ...
Вечір.
Ніч».

Я переконаний, що саме ці міркування В. Швеця про творчість геніального друга дають нам ключ до розуміння творчого методу самого Василя Степановича, що я б його визначив як метод «спресованого тематизму». В наш час, коли взаємозв'язаними виявляються навіть ті явища, котрі донедавна, здавалося, існували незалежно одне від одного, взаємопроникнення тематичних шарів стає для поезії вельми продуктивним. А для зрілого Швеця спресований тематизм є характерною рисою не тільки у творах великої форми і не тільки в особливо насичених контрапунктними думками й почуттями поезіях, а й у ліричних мініатюрах.

Я здавна люблю вірш Швеця «Я прийшов, як додому, в цей двір». Написаний десь на початку 1945 року, він увійшов до другої книжки поета «Лірика» (1948). Та ось не так давно я розшукав старі газетні й журнальні рецензії на ранні збірки поета і був украй здивований гострими критичними стрілами, спрямованими саме проти цієї поезії.

«У вірші «Я прийшов, як додому, в цей двір» поет змальовує свій прихід у незнайому польську оселю, нескромно, надто перебільшуючи вагу власної особи. Ось як подає він розмову, яка нібито відбулась у нього з місцевою дівчиною:

— Будь здоров, мій віщун-говорун!
Де барився? Чого не заходив?
Дні і ночі в окопах проводив?
Я не чула давно твоїх струн...»

(Рецензентка Галина Сидоренко зневажила навіть те, що йдеться про самотню бабусю, «старесеньку панну», а не про дівчину).

А ось із рецензії Броніслава Степанюка:

«Фронтові вірші В. Швеця — це ліричний щоденник поета-воїна. Тепло зустрів читач його «Добрий ранок, Україно!» Але поруч з хвилюючими віршами перших двох книг, з яких складається фронтовий розділ книги «Вірні друзі», є і такі, які викликали незадоволення читачів. Такий вірш «Я прийшов, як додому, в цей двір». У ньому мова йде про те, як зустрічали радянських воїнів поневолені фашистами народи Європи.

— Будь здоров, мій віщун-говорун!
Де барився? Чого не заходив?
Дні і ночі в окопі проводив?
Я не чула давно твоїх струн.

Це скоріше нагадує зустріч двох закоханих, а не радянського воїна і старої польської жінки...»

Хіба ж це не нонсенс, адже в першій строфі поезії сам поет стверджує: «Тут живе не сестра, не кохана...» Тож доводиться тільки констатувати — неуважно читали тодішні рецензенти поезії В. Швеця.

Насправді ж немає у цьому вірші ні самореклами, ні освідчення в якихось інтимних почуттях. На мою думку, ця поезія належить до найкращих зразків фронтової лірики не тільки самого В. Швеця, а й української поезії взагалі. Йдеться про те, як юний офіцер, що знудьгувався за домашнім затишком, потрапляє до оселі старої польської вчительки і як випадкові знайомі зігрівають одне одного теплом приязні, обдаровують духовними здобутками своїх культур. Адже досі юний офіцер і старенька пані перебували зовсім у різних світах.

а зараз життя на короткий час звело їх. Поет передає переборення самотності, пошуки комунікабельності (як сказали б тепер!), материнські почуття старої польки, яка ніколи не мала дітей, і тугу за рідним домом юного воїна. Ліричний герой автора впевнюється в магічній силі поетичного слова, хай і мовленого іще не змужнілим голосом: «Дуже добре, що я молодим йду по світу від хати до хати. Що умію серця хвилювати. Я лишуся до смерті таким. Ніч і день із двора до двора Буду щастя розносити людям. Буду гнівним, нестерпним, лютим Там, де зло не пускає добра...»

Творчість В. Швеця дуже часто є своєрідним ліричним літописом суспільства. Такою була творчість О. Твардовського, Е. Багрицького, О. Прокоф'єва, С. Кірсанова, П. Тичини, В. Сосюри, М. Бажана, Галактіона Табідзе, Хаміда Алімжана.

Можемо з повною відповідальністю сказати, що в збірках поезій Василя Швеця вдумливий читач і критик-аналітик знайдуть своєрідні відгуки на всі важливі суспільні явища останніх сорока років. І не треба намагатись все розкладати на поличках з етикетками, тому що справжня поезія, як це мовив сам В. Швець в одному з інтерв'ю «Літературній Україні», «народжується з блискавки» і містить у собі всі здобутки і всі втрати якогось моменту. Спочатку потрібно збагнути діалектику суспільної історії, а вже потім дивитись, як ця діалектика виявилась у творчості того чи того письменника.

Не так давно в часописі «Київ» в нарисі про В. Швеця його молодий колега Володимир Базилевський написав: «Навіть у найвідоміших письменників бувають різкі перепади в творчості. Критика на це дружно заплющує очі, зухвалість і тонкість суджень вичерпуються найчастіше в закулісних розмовах шепітком: хто ж зважиться посягнути на високу репутацію метра? А тим часом перепади ті не завжди свідчення поразки. Вони такі ж природні, як і біологічний цикл організму живої природи в її споконвічній потребі оновлення. Оновлення як необхідності поступу. Щось подібне трапилось і з поезією В. Швеця».

Не будемо заперечувати проти цього висновку. Додамо лише, що ті три збірки поезії, котрі зараз вважають невдалими в творчості В. Швеця, по-своєму правдиво відобразили ідейно-художні засади років їхнього написання. З досвіду прожитих десятиліть ми можемо і повинні визначити, що з літературних явищ післявоєнних років стало набутком, а що виявилося втратою (тут поки що не існує єдності у поглядах); багато чого з тогочасних наших сподівань «не виправдалось». А проте навіть і в тих поезіях «Сходу сонця», «Повені» й «Гірських потоків», які навряд чи коли-небудь будуть перевидані, «зафіксована» наша історія, її соціальні й емоційні риси. Багато що пізніше було переосмислене й переоцінене. Одначе, якщо ми візьмемо більшість тих поезій, то свідки подій, в них відображених, згадають і ті події, і власні настрої. Перші кроки борців за мир, англо-франко-ізраїльська агресія проти Єгипту, заколот в Угорщині, будівництво Каховської ГЕС і багато-багато іншого відображено у творчості В. Швеця тих років. Не маю сумніву, що сам поет зараз не обстоюватиме правоту і художню вартість доброї половини змісту і змісту тих збірок. Одначе вони не можуть бути відкинуті, якщо ми не бажаємо, аби на місці білих плям літератури, котрі зараз ретельно, пристрасно (іноді, можливо, нашвидкуруч) заповнюються, не виникли нові «білі плями». Отож і «Сівалка», і «Приліт солов'їв», і «Немовля», і багато-багато інших поезій Швеця є дійовою часткою нашої історії. В контексті історії літератури знайдуть своє місце і всі поеми В. Швеця незалежно від ступеня їхньої художньої досконалості: «Галька», «Ярослава Троян», «Сповідь», «Багнет у землю», «Монумент», «Весілля на війні», «Сива квітка», «Ланцюг»... Це дуже різні за своєю стилістикою і художнім напрямком твори. Кожна з поем заслуговує на дослідження і об'єктивне поцінування, адже кожна з них зафіксувала силу-силенну дійсних і дійових прикмет свого часу, і про жодну з цих поем не можна сказати, що автор спотворив чи вихолостив в ній радянську дійсність. Його пафос завжди перейнятий намаганням діалектично осягнути клубок суперечностей наших п'ятдесятих років. Ці властивості «Сповіді», «Багнета у землю», «Монумента» роблять їх часточками художнього літопису. І хіба друга частина поеми «Багнет у землю» не повертається до нас новою актуальністю у світлі «Саги січневої ночі»?..

Це — ворон. Усівся на вигрітий комин,
Шах-шах —
та й закриче до мене вряди-годи.
Ми давні знайомі: б'ють іскри буржуйок,
всю ніч в димовому теплі над окопами
вичікує ворон, з них грак або шуляк —
чи скоро «ура» на багнети підхопимо.
О голосе, чий ти? Твій крик нарочитий
спіралями Бруно зостався приораним,
зійшов кровоцвітом. Картай і вичитуй:
мій голос живе,
ти ж був склюваний ворон.
Він вийшов тоді рудоперим з калюжі.
Я вийду з ілюзії: краще пророчиця.
Невже в цьому голосі — випиті душі?
Невже їхній вік війновістом
привласниться?

Чи ж не здається, що в цих словах звучить голос героя поеми «Багнет у землю» Івана Богодая? Адже за 25 років, що минули від часу написання поеми, моральна відповідальність ветерана зросла, їхній біль став гострішим, а сумління пекучішими. Це тільки невігласам, демагогам і кон'юнктурникам здається, що, обрамивши дерном могильний горбок або зібравши кошти на пам'ятку гранітну стелу, можна заспокоїти своє сумління.

Таких перегуків між недавніми і колишніми творами поета вдосталь. Вони свідчать багато про що. Насамперед про те, що творча уява й людські переконання В. Швеця ніколи не мали властивостей флюгера, а високою напругою власного серця розтоплювали лід забуття, здирали кору самовдоволення з довколишньої дійсності, нехтуючи і власним спокоєм, і симпатіями вдаваних редакторів, і прихильністю присяжних критиків! У процесах нашої дійсності поет одне розуміє, інше вгадує інтуїтивно. Ми переконуємось, що жодне важливе суспільне явище

у післявоєнних роках не пройшло повз його увагу і серце.

Саме в такий спосіб поет бере участь у творенні соціальної і психологічної історії свого народу, а той, хто щоденно причетний до цього творення, робить дуже важливу справу. Аж ніяк не збираюся переконувати, що В. Швець за всіх обставин правильно розумів ті процеси, які він відбивав у своїй творчості,— траплялося різне. Але кожна неточність чи хибне уявлення — то теж віддзеркалення об'єктивної дійсності.

Зараз ми переживаємо період революційного піднесення: переоцінюються цінності, котрі ще недавно ні в кого не викликали сумніву, піддаються обговоренню й «фіксації» ті тенденції, явища і моменти, про які ще вчора говорити вважалося незручним, а то й неможливим. Ось на повний зріст постає питання про те, що в суспільстві не повинно існувати дітей безбатченків, про моральну відповідальність молодих людей за з'яву мимовільних (непроханих) нащадків. І тут же пригадується поезія В. Швеця «Немовля». Здається, що в ній поет іще тридцять років тому передрік наші сучасні уявлення. Починаємо зараз говорити про недостатню увагу до рідного слова, про те, що багато хто з нас висловлюється з допомогою суржика, котрий не є ні російською, ні українською мовою, і з глибин пам'яті випливають рядки:

Дума — це колос, а слово —
це вікувічне зерно.
Страшно, коли випадково
вродиться плюсклим воно.
Люди це приймуть як злочин.
Навіть подумати гріх —
від плюскоти й червоточин
слово своє не зберіг.
Не сподівайтесь, брехнею
я не бруднитиму вуст!
Краще вже зникнути з нею,
краще вже втратити глузд.
Слово, породжене в силі,
душу пече, як вогонь...
Серцю від того і милі
роздуми в ночі безсонь.

Говоримо про дбайливе ставлення до братів наших менших — і пригадується давня «Пісня про чаплю». Майже для всіх порушуваних нині проблем можна знайти відповідники серед давніх і не дуже давніх поезій Василя Степановича. В тій же поезії «Моїм землякам» читаємо:

Є електрика, школа й клуб у них,
і худоба, і сіно, й солома є!
Тільки надто жаль, що пісень нових
не співає чомусь село моє.

А писалося ж це в той час, коли вважалось, що художня самодіяльність повсюди розквітла так буйно і розмаїто, що духовному здоров'ю людей ніщо не загрожує.

Принагідно скажу ще про одне: в перші післявоєнні роки мені багато доводилось читати творів Т. Г. Масенка. І склалося стале уявлення про нього як про поета з надзвичайно світлим, гармонійним, оптимістичним світосприйманням. І лише після того, як з'явився «Роман пам'яті», я зрозумів, яким далеким від істини було те моє уявлення підлітка! Перечитав кілька старих поетичних збірок поета, і багато поезій в світлі тієї прозової сповіді видалися зовсім іншими — складнішими, діалектичнішими, а то й драматичнішими. Так, у світлі «Поеми юності» та «Листів з окопів» багато що й у внутрішньому світі Швеця-фронтовика і Швеця перших післявоєнних збірок виглядає зовсім по-іншому, ніж воно сприймалося в пору першої публікації.

Твори В. Швеця великої форми ще не мали достатнього поцінування чи належного аналізу. Незаперечно, що кожний з них є продуктом свого часу і свідченням певного моменту розвитку творчої особистості митця (хочу застерегти критиків від надмірного «осучаснення» цих творів: вони багато в чому перегукуються з нашими теперішніми думками та почуваннями, але разом з тим належать саме часові, в який творились). Іноді їхня структура занадто вибаглива і складна, трапляються в них поемах застарілі й хибні твердження, проте, наприклад, у поемі «Монумент» уважний читач не тільки знайде достовірну розстановку суспільних сил наприкінці 50-х років, а й пригадає ті гострі для свого часу проблеми, котрі почали були вирішуватись, а потім відсунулися на другий чи десятий план, щоби зараз повернутися до нас з новою гостротою.

Відомо, що творчість кожного справжнього художника слова цінна перш за все як об'єктивна даність. Справді, скільки творів тих самих класиків дореволюційної і радянської літератури, у повазі до яких не втомлюємось присягатись, залишаються поза нашою увагою! Наприклад, хто зараз згадує чудовий і актуальний за сучасних умов вірш В. Сосюри «Акації цвітуть»? Чи віддаємо ми належне романам, повістям, оповіданням О. Донченка або О. Копиленка? І коли зараз ми говоримо про нові (і дуже старі!) труднощі у вихованні молодого покоління, чому ніхто не задумується над тим, що багато з цінностей і моральних засад, які були проголошені у таких творах, як «Золота медаль», «Дуже добре», «Десятикласники», так і не реалізувались?! І нині митці, педагоги, психологи витрачають безліч душевних сил, щоб вдруге відкрити давно відкрите! Годі сподіватися, що все написане півстоліття чи тридцять років тому зберігає зараз свою актуальність і свіжість. Стрімкий розвиток суспільства, карколомні зигзаги і зсуви нашої історії дуже часто вимагають переоцінок цінностей. А втім, коли я читаю зараз наші літературні дискусії, жаско стає від того, як легко відмовляються товариші дискусіанти від болісних, часом суперечливих, але, зрештою, необхідних надбань нашого життєвого і літературного досвіду.

Важко та, мабуть, і непотрібно зводити літературний процес до якогось спільного знаменника. Він в усі часи існував хіба що в уяві тих, хто свій власний напрямок (чи стиль) хотів видати за єдино правильний. Але я б наголосив насамперед ось на якому розмежуванні в сучасній літературі: є поети і письменники, котрі залюбки поринають у складності й суперечності життя і не мислять своєї творчості за інших обставин. У таких митців можуть бути дуже гарні твори, особливо тоді, коли тональність їхньої музи консонантує з найважливішими проблемами сьогодення, коли зіркий розум

і чуле серце митця виявляються спроможними щось вгадати наперед, відчути таке, що залишається поки що «за лаштунками» свідомості мас і постане перед суспільством завтра. Віддамо належне цим людям. Але існують митці й іншої світоглядної організації. Вони хворіють кожною окремою суперечністю і палко прагнуть усунути подібний «дисонанс» спочатку із життя, а потім зі своєї творчості: вони вважають, що потворне в житті має бути позбавлене грунту чи пожианого середовища, щоб потім у поезії могли на повну силу зазвучати світлі, веселі тони нової весни. Якій категорії митців живеться важче? Гадаю, що другій. Переконаний, Швець належить саме до неї. Ось чому він так наполегливо шукав підстав для утвердження оптимістичних тонів, так радів, коли ці підстави знаходить. А якщо дійсність «зненацька» поверталась до країни якоюсь особливо темною гранню, Швець легко міг удатися в протилежну крайність, і тоді зло у нього поставало занадто свавільним, а добро — беззахисним.

Доводиться прискіпливо дошукуватись причин недостатньої уваги (м'яко кажучи) критиків і дослідників до творчості Василя Швеця. Очевидно, це обумовлюється некрикливістю його голосу, небажанням гнатися за модою і сумнівними новаціями. А далі, можливо, критикам не імпонують саме пошуки консонантності і світла навіть у творах драматичних і явищах суперечливих. Дослідників, напевне, утруднює, може, й лакає потреба аналізувати неординарні і неодновимірні твори В. Швеця великої форми. Свого часу збірка «Сподівання» і перша частина повісті «Листи в окопи» були висунуті на Шевченківську премію. Тільки й були...

А згадаємо, з якою природністю поєдналися вісона проза і найсумлінніша документальність, щира поезія і скрупульозно точний літературний аналіз у повісті «Листи в окопи». Це повість про Павла Тичину та його увагу до молодого поета Василя Швеця, про те, як велике, людяне воювало з ницим, звірячим, фашистським і яким мудрим та сміливим постає в цей час Тичина! Бачимо його з вічною і віщою турботою про молодь, бачимо у взаємнинах з ровесниками — Олексієм Шованенком та Григорієм Верьовкою, чуємо дзвінкий і добрий голос вірної дружини поета — Лідії Петрівни... Як тактовно, як делікатно-правдиво показує В. Швець особисте життя поета! Це особливо хочеться підкреслити ще й тому, що, на жаль, маємо й випадки нетактовності у деяких творах про Тичину...

Василь Швець дуже багато знає про Павла Григоровича — і багато чим (хоч і далеко не всім) ділиться з читачем. Найважливіше: кожна деталь тут історично достовірна, документально утверджена. Тож цілком справедливо згадувані книжки були висунуті на республіканську премію ім. Павла Тичини, яку вони й здобули.

Скажу принагідно: перелік праць, висунутих на Шевченківську та інші республіканські премії, оприлюднюється за два, в кращому разі — три місяці до присудження самих премій. Газети (та й то переважно «спеціальні») змушені гамузом рецензувати ці твори, ставлячи перед авторами рецензій обов'язкову вимогу — вкластися в 3—4 сторінки машинопису. А коли всі премії вже присуджені, редакції друкують обговорення творів «другого ешелону» на добрих півсторінки, а буває ще й більше. Свого часу я пропонував надрукувати на книжки В. Швеця рецензії під рубрикою «Дві точки зору на книжку». У відділі критики «Літ. України» мені сказали, що про книжки Швеця не може бути двох думок, бо це посправжньому хороші твори. Далебі, обговорювати їх, очевидно, все-таки потрібно. Адже на такому обговоренні можна було б торкнутися всього комплексу проблем (ідейних, фактологічних, художніх, формотворчих, лексичних і т. ін.) що їх породжує кожний твір справжнього майстра.

Знову і знову доводиться переоцінювати старі цінності, зокрема й літературні, але ж чи не відкриваємо ми при цьому в більшості творів поета новий актуальний зміст? Чи не в яснішому освітленні повертаються до нас суперечки між Химою та Сухобрусом («Монумент»)? Чи не проглядає в світлі нових соціальних умов періоду перебудови щось несподіване в образі старого Мазени («Сива квітка», «Ланцюг»)? Чи не нові вияви «гравітації» вгадуються в характерах наших «афганців»? Саме так. Тож давайте застережемося від занадто поспішного віддавання до архіву дечого з наших вибраних святинь! Багато що пішло з тих святинь за водою річки часу, інше набуло нової конфігурації чи кольорової гами; дещо виявилось не того «хімічного складу», яким воно здавалось поколінню поета в дні його юності. Та на власному гіркому досвіді ми встигли вже переконатися, що поспішне забігання наперед, огульна відмова від самих себе вчорашніх дуже часто обертається новими втратами.

«Вербовий берег» дістався нам у спадок від предків. Ми свого часу не все робили, щоб зберегти і передати нащадкам його життєдайну силу й поетичну чарівливість. І тепер тільки напруженням усіх творчих людських сил, тільки ще тіснішим єднанням з потребами і справами свого народу, тільки не наступаючи на «світлі тіні трави», можемо сягнути своїх і загальнолюдських вершин...

Робітники цеху критики заборгували поетові: немає добротного і об'єктивного аналізу його драматичних творів, не поцінований вклад В. Швеця в жанр поеми. В численних дискусіях про стан сучасної поезії його творчість оточена повним мовчанням. В той час як жодна тривога юності В. Швеця не минула безслідно. І нача сьогодні вийшов поет на ту юначу стежку, яка веде в добре відоме і ще до кінця не знане:

Ах, то ключ, ключ і цебер
Степового колодязя.
Пил — ні рогів, ні ребер,
Тільки серце колотиться.
Мчіться, мчіться, буй-тури,
Викопитуйте вистук!..
Де це грають бандури?
Де це пахне любисток?
О віки, о буй-тури,
Все тихіше вистук.
Вечір — грають бандури.
Стежка — пахне любисток.

Бишів на Київщині

ПЕТРО КИРИЧОК

«І сяде правда на покуті...»

До 150-річчя з дня народження М. Л. Кропивницького

В історії української літератури, культури і мистецтва Марку Лукичу Кропивницькому належить визначне місце. Він був одним із активних фундаторів професійного реалістичного театру на Україні, піонером жанру соціальної, соціально-психологічної драми і комедії, геніальним актором і режисером, відомим музикантом, співаком, декламатором, поетом, автором пісень («За сонцем хмаронька пливе», «Де ти бродиш, моя доле», «Соловейко», «Ревуть-стогнуть гори, хвилі»), які стали народними; мемуаристом, теоретиком театру, і, зрештою, активним громадським діячем демократичного спрямування.

Усі ці аспекти багатогранної творчості і діяльності М. Л. Кропивницького поки що не знайшли свого грунтовного висвітлення в радянському літературознавстві і театрознавстві, а його оригінальні твори ще й у наші дні часом перевидаються за текстами дореволюційних видань, які автор досить часто змушений був переробляти відповідно до цензурних вимог, від чого вони значною мірою втрачали свій первісний гострий соціальний зміст і чітку художню форму. Усіх оцих складних проблем в обмежений за обсягом статті з'ясувати, звичайно, неможливо. Тому зосередимо увагу на розгляді тих п'єс драматурга, які визначають його творче обличчя й місце в історії не лише української, а й світової літератури і культури.

Етапи творчості М. Л. Кропивницького певною мірою відповідають періодам розвитку дожовтневого українського реалістичного театру, відомого під назвою «театру корифеїв».

Саме в перше пореформене десятиліття, в роки активного зростання аматорського руху на Україні і особливо на Єлисаветградщині і Херсонщині, Марко Кропивницький пише свою першу п'єсу «Микита Старостенко, або Незчуєшся, як лихо спобіжить» (1863). Твір цей перебуває ще в рукописному вигляді (зберігається у Державному музеї театрального, музичного та кіномистецтва УРСР), радянському читачеві і, звичайно, глядачеві він невідомий. Сценічна доля п'єси також була коротка. Восени 1863 року вона ставилася в м. Бобринці аматорським гуртком, який складався з кількох професійних акторів. У виставі брав участь і сам автор. Цю редакцію п'єси слід вважати учнівською. Вона позначена виразним мелодраматизмом, сентименталізмом і явним натуралізмом. Сюжет розгортається мляво, сповільнений просторими діалогами та монологами, переобтяжений етнографічними деталями, персонажі окреслені схематично й статично.

У 1873 році Кропивницький грунтовно переробляє цей твір і надсилає до цензури під назвою «Дай серцеві волю, заведе у неволю». До цензури рукопис надійшов 31 жовтня 1873 року, а вже 13 листопада п'єса була дозволена до вистави і друку цензором Кайзером фон Нільгеймом. М. Л. Кропивницький змінив композицію твору, удосконалив мову, значно посилив соціальні мотиви п'єси, збагатив її правдивими, реальними картинами з життя селян Херсонської губернії пореформеної доби. Поглиблюючи головну колізію, автор уводить до п'єси нових персонажів і зовсім нову дію — четверту, в якій з відтінком сатири засуджує солдатчину, що важким тягарем лягала на плечі трудового народу.

Другий варіант п'єси «Дай серцеві волю, заведе у неволю» привернув увагу театральних діячів і критики, хоча вона і висловлювала ряд слушних зауважень, які автор врахував, готуючи п'єсу до видання у «Збірнику творів М. Л. Кропивницького» (т. І, 1882).

У цей, третій варіант твору Кропивницький вносить ряд змін, які не порушують основного ідейно-художнього спрямування п'єси, не послаблюють її соціального звучання, зате поглиблюють осмислення і художнє тлумачення образу Микити Гальчука, сина сільського старшини, гультяя і бешкетника, якому протистоїть працьовитий, чесний і кмітливий бідняк Семен Мельниченко.

Ось як характеризує Одарка свого нареченого Микиту: «Ні, не те, все не те ти кажеш! Ти багатий дукар, а він бідний,— і за те я його люблю! Ти сердитий і надто балакучий, а він тихий,— і за те я його люблю! У тебе щоразу сміх та глум на умі, а в нього праця,— і за те я його люблю!..»

Після видання і дозволу цензурою до

вистави третього варіанту п'єси «Дай серцеві волю, заведе у неволю» Кропивницький ще раз повертається до свого першого і, треба сказати, улюбленого твору. Останній, відомий нам четвертий варіант п'єси, який сам автор вважав найдосконалішим, опублікований був уже після смерті драматурга в 1911 році. Зміни, внесені у це видання, випливали із слушних зауважень І. Я. Франка, спрямованих на відточення композиції, поліпшення сценічності твору та глибше проникнення в сутність суспільних явищ, у внутрішній світ персонажів, їхню мораль, поведінку, психологію.

В останній редакції п'єси «Дай серцеві волю, заведе у неволю» Марко Кропивницький значно поглибив реалістичне відтворення дійсності, дав соціально чіткішу характеристику персонажів, удосконалив композицію, позбувся багатослів'я, зайвого мелодраматизму і сентименталізму. Внаслідок [illegible] тривалої і копіткої роботи четверта редакція п'єси набула чіткої ідейної спрямованості, художньої довершеності й актуальності. Вона зажила великої популярності як вітчизняних, так і зарубіжних глядачів, перекладена багатьма мовами.

Але видається, що не слід би ігнорувати і другий варіант цього твору, в якому є влучні, соціально загострені сцени та дії, що не збереглися в наступних редакціях. Цей другий варіант доцільно видати хоча б в урівках — у додатках до п'єси чи коментарях.

Тематика п'єси «Дай серцеві волю, заведе у неволю» до певної міри традиційна — зображення стосунків у пореформеному селі, але проблематика її новаторська. Письменник звертає основну увагу на мораль, поведінку і психологію персонажів різних соціальних прошарків. Він переконливо доводить, що потворна мораль нового буржуазного класу, представником якого є син сільського старости Микита Гальчук, негативно впливає на суспільні відносини, обурює селянську масу, котра об'єднується і в сутичці з багатієм відстоює свої права, свою, зрештою, гідність.

Естетичну значущість п'єси «Дай серцеві волю, заведе у неволю» підкреслював І. Я. Франко. Він особливо наголошував на величності, глибокій народності, поетичності й емоційній наснаженості мови твору. «Такої чистої, блискучої всіма блисками поезії і гумору народної мови нам не у многих наших писателів лучиться надибати. Широкою струєю пливе тота мова в драмах Кропивницького,— автор, очевидно, сам знає свій «дар слова» і любується переливами його чудових красок і блесків. Пісні, жарти, приказки і загадки, мов перли-самоцвіти, сиплються безконечною многотою»,— писав він.

Головний мотив п'єси «Дай серцеві волю, заведе у неволю», який ґрунтується на етиці і моралі цолирних суспільних верств, М. Л. Кропивницький варіює, поглиблює і в наступних своїх ранніх творах, зокрема в комедії «Помирились» (1869), водевілі «За сиротою і бог з калитою, або ж Несподіване сватання» (1872), жартівливій оперетці «Пошились у дурні» (1875). У п'єсі російською мовою «Бесчувственный» (1878) також переважає морально-етичний принцип. У цьому творі драматург досліджує досить складну і пекучу проблему розвитку театрального мистецтва в тогочасних умовах і доводить, що справжнє мистецтво можуть створювати лише митці з чистою совістю, мораллю, які розуміють його значення для духовного піднесення народу. Досить промовистим щодо цього є і лист до М. К. Заньковецької від 15 травня 1891 року. «Каждый, вступив в храм моих богов,— пише Кропивницький,— почувствует себя обновленным, удовлетворенным и возрожденным...»

Тож невипадково, мабуть, саме в рік заснування першої професійної української театральної трупи (1882), а згодом і театру (1883) Марко Кропивницький створює найвизначніші свої п'єси і комедії: «Глитай, або ж Павук» (1882), «По ревізії» (1882), «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» (1882). Ці твори засвідчують не тільки зростання художньої майстерності письменника, зміцнення демократичних світоглядних переконань, а й його місце в історії української літератури і культури як прогресивного митця, що своїми творами виражає інтереси, духовність і волелюбність трудового народу.

П'єса «Глитай, або ж Павук» є етапною не лише в творчому доробку письменника, а й у розвитку української літератури і культури взагалі. Вона знаменує собою початок цілком нового жанру в українській драматургії — жанру соціальної і соціально-психологічної драми з яскраво вираженим сатиричним спрямуванням.

В центрі твору — Йосип Степанович Бичок. Це цілком новий в українській літературі образ експлуататора-хижака пореформеної доби. Велика заслуга Кропивницького як письменника-реаліста саме й полягає в тому, що він першим його помітив і досить переконливо змалював як всезростаючу соціальну, економічну і політичну силу, ворожу трудовому народові. Досить влучно назвав цей образ «дуже серйозним і небезпечним явищем поточного життя Малоросії» критик О. Мордовцев, підкреслюючи, що «це куркуль нової формації, вихований на засадах національного цькування, в школах людиноненависництва» («Новости», 1890, 13 (25) квітня).

Уся образна система п'єси «Глитай, або ж Павук» реалістична, глибоко індивідуалізована, духовно наснажена. Події розгортаються логічно, напружено, емоційно, із дедалі більшим загостренням соціального конфлікту.

Сам Марко Кропивницький блискуче виконував на сцені роль Йосипа Бичка. Артист П. Я. Борисоглібський, приміром, згадує, що після виступу у Ростові наречена Кропивницького крикнула на весь театр: «Марко, я тебе ненавиджу!» Затим «знепритомніла» і рішуче «відмовилась зустрічатися з Кропивницьким. Весілля розладналося...» («Голос Юга», 1910, 18 квітня).

Звичайно, така гостроконфліктна, з відтінком сатири п'єса аж ніяк не могла задовольнити царську цензуру, яка неодноразово забороняла її до вистави і друку, змушуючи автора щоразу переробляти твір, пристосовувати, а то й цілковито завуальовувати його антиурядове спрямування. Тому не всі редакційні варіанти п'єси «Глитай, або ж Павук», як рукописні, так і опубліковані, рівноцінні за своїм художнім рівнем.

Перший і, треба відзначити, найдовершеніший варіант п'єси «Глитай, або ж Павук» М. Л. Кропивницький остаточно завершив

десь на початку або ж у середині 1882 року. В цій редакції п'єсу ставили українські театральні трупи аж до 1885 року, коли цензура, скориставшись підготовкою її до видання, перецензувала і заборонила п'єсу. Згідно з думкою цензора Фреймана Санкт-Петербурзький цензурний комітет визнав, що «...драма «Глитай, або ж Павук» своїм аморальним змістом і шкідливою тенденцією не задовольняє вимог, які пред'являє цензура, через що і підлягає забороні».

Такі дії цензури примусили Кропивницького вдатися до способу, вживаного в практиці письменників тих часів. Він переробив «Глитая» у «Сельского благодетеля», а згодом у «Добродія». Але цензура розгадала намір драматурга, і наступного року п'єса знову була заборонена. В донесенні цензурного комітету Головному управлінню в справах друку вказувалось, що при розгляді п'єси М. Л. Кропивницького «Добродій» «...виявилось, що вона вже два рази знаходилась на розгляді комітету, але тільки під іншим заголовком, а саме: «Глитай, або ж Павук». Тепер автор лише змінив заголовок, маючи надію, що цензура не помітить його хитрощів». Рукопис «Добродія» зберігається в Ленінградській державній театральній бібліотеці ім. А. В. Луначарського, а варіант під назвою «Сельский благодетель» розшукати в архівах не вдалося.

В «Добродії» Кропивницький не намагався грунтовно переробляти сюжет п'єси «Глитай, або ж Павук», лише вніс деякі зміни, що мали б приспати пильність цензури, але не позбавили п'єсу попереднього ідейного і художнього звучання. Тому цей варіант мало чим поступається першому.

Боротьбу за життєвість п'єси «Глитай, або ж Павук» Кропивницький вів майже протягом усього свого життя і творчості. У 1899 році він знову переробляє твір і надсилає до цензури, яка не помітила тепер у сюжеті «крамольності» і в лютому 1900 року дозволила до вистави. Цією редакцією п'єси, з якої були вилучені гострі соціальні сцени, драматург був незадоволений. Він домагається дозволу виставляти «Глитая» саме в першій редакції і тому знову переробляє п'єсу. Але думка головного цензора Ісаєнка щодо цієї редакції залишається попередньою: «П'єса в даній редакції вважається забороненою, а дозволяється п'єса в іншій редакції, і можна таку грати за рецензованим примірником».

Саме в ці роки заборони царською цензурою п'єси «Глитай, або ж Павук» до вистав і друку вона знаходить визнання в інших країнах. В 1899 році вона ввійшла до репертуару софійської драматичної трупи «Сльоза і сміх», а в 1901-му А. Синазов переклав її болгарською мовою під назвою «Лихварь». Від заборон і переслідувань п'єса «Глитай, або ж Павук» була звільнена лише за часів Радянської влади.

У 1882 році водночас із написанням п'єси «Глитай, або ж Павук» Марко Кропивницький завершує роботу над етюдом «По ревізії». В основі сюжету цього невеличкого, але надзвичайно динамічного й напруженого твору лежить гострий соціальний конфлікт між сільською адміністрацією і селянами в пореформену добу. Письменник засуджує бюрократично-адміністративні методи управління, які давали повну можливість сільським чиновникам глумитися над народом. Та й до влади пробиралися, зрештою, різні пройдисвіти і нездари, майстерно виписані письменником. Позитивним ідеалом у творі є представниця народу, солдатка Пріська, яка знає собі ціну і в гострій сутичці з старшиною і писарем відстоює свою людську гідність.

Вистава етюда «По ревізії» мала велику популярність. П. К. Саксаганський, приміром, згадує, що під час гастролей трупи Кропивницького у 1897 році в Москві етюд «По ревізії» виставлявся майже щодня. І завжди театр був переповнений. Його захоплено дивились артисти російських театрів Корша та Малого. Часто бувало й так, що, «коли йшла п'єса «По ревізії», то до каси надходило прохання від артистів по телефону: «Затримати трохи ревізію, розгримуємося — прилетимо».

Етюд «По ревізії» відіграв велику роль в утвердженні реалістичних принципів не тільки в українському, а й білоруському мистецтві. За свідченням академіка Є. Ф. Карського, «з цієї п'єси... розпочались вистави білоруською мовою...»

Спершу цензура, очевидно, не звертала на цей твір належної уваги. Одначе загроза заборони нависала над ним з кожним роком. Уже в 1885-му цензурний комітет на основі доповідної записки цензора Фреймана заборонив твір до вистави і друку «через цинічність змісту». Драматург мусив неодноразово переробляти твір. Але зміни, виправлення та доповнення, які вносились до кожної редакції етюда, були спрямовані на глибше відтворення життєвих, реальних ситуацій, на повнішу соціальну і художню характеристику персонажів, на шліфування їхньої мови. Динаміка опрацювання М. Л. Кропивницьким етюда «По ревізії» засвідчує, що остання його редакція, яка була опублікована у 1911 році, вже після смерті драматурга, є найдовершенішою як з ідейного, так і з художнього погляду. Саме цю редакцію етюда «По ревізії» слід би й видавати та виставляти.

Того ж 1882 року був створений етюд «Лихо не кожному лихо,— іншому й талан», спрямований проти дворушницької, користолюбної моралі духовенства, що її не скривають навіть окремі служителі церкви. Майстерна побудова монологів, діалогів, бездоганна мова, наснажена колоритними афоризмами, забезпечили успіх цьому етюдові на сцені дожовтневого українського театру. Прихильно поставилася до нього й критика. І. Я. Франко, приміром, вважав, що етюд «Лихо не кожному лихо,— іншому й талан» стоїть значно вище від комедії «Пошились у дурні» та «По ревізії».

Над п'єсою «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Марко Кропивницький, як це видно з його листування із Б. Грінченком, почав працювати десь у 70-х роках минулого століття. Але тільки у 1882 році (в рік організації, як відзначалось, першої професійної української трупи) вона була остаточно завершена. Як і попередні твори, так і цей цензура жорстоко переслідувала, неодноразово забороняла до вистави і друку. Навіть у заголовкові п'єси цензура вбачала відбиток шкідливої тенденції, «бо безсумнівно,— відзначав цензор Фрейман,— що автор заголовком висловив ту головну думку драми, що

довго ще доведеться простолюдину боротися з безнарним насильством панства, доки він засвоїть собі права, подаровані йому разом з волею, і буде діяти самостійно...»

Драматург, таким чином, змушений був кілька разів переробляти п'єсу, що й має кілька варіантів. Із шести її редакцій до наших днів збереглися три: «Нерівня» (1894) і два варіанти «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» 1899 і 1900 років.

Слід відзначити, що з кожною новою редакцією п'єса дедалі більше відходила від початкового варіанту, втрачала не лише свою соціальну гостроту, а й художні якості. В передостанньому варіанті вона взагалі перестала викликати заперечення цензури. «Зберігши лише колишній заголовок, автор,— відзначав цензор Вержбицький,— зробив стільки значних змін, що зробити висновок про її тенденційність сьогодні не вдається можливим... Цензуруючий вважає дозволити до вистави на сцені драму Кропивницького «Доки сонце зійде, роса очі виїсть».

Редакція ж, здійснена Кропивницьким у 1900 році, зорієнтована на первісний варіант (1882) і є найдосконалішою. Саме її слід видавати, виставляти і, звичайно, досліджувати. Цей варіант п'єси опубліковано у першому томі шеститомного видання творів драматурга (1958—1960).

Як письменник-демократ, гуманіст, М. Л. Кропивницький звертається у своїй творчості й до надзвичайно актуальної, політично звучущої проблеми — становища жінки-трудівниці в експлуататорському суспільстві. У п'єсах «Де зерно, там і полова» (1888), яка має ще й інший варіант — «Дві сім'ї» (1899), а також «Зайдиголова» (1889), драматург майстерно виписує образи жінок-трудівниць Зіньку і Домаху, які одружилися з синами заможних міщан Романом та Василем і, власне, протестують проти дійсності. Бездушна куркульська атмосфера із щоденними знущаннями і приниженнями доводить Зіньку до загибелі, Домаха ж залишає осоружну родину.

В художньому плані обидві п'єси є взірцевими, класичними. Свідченням цього можуть бути відгуки на них І. Я. Франка, який п'єсу «Дві сім'ї», що соціальною гостротою значно поступається первісному варіантові «Де зерно, там і полова», вважав «найкраще скомпонованим і найліпше викінченим з усіх творів Кропивницького, написаних від початку його діяльності й до кінця 80-х літ», а в драмі «Зайдиголова» помітив «акції», які «йдуть без штучної підмоги, розвиваються натурально від початку й до кінця, творячи... ряд театральних сцен».

П'єсу «Де зерно, там і полова» цензура заборонила до вистави і друку «через її аморальний зміст і тенденційність» і вперше опублікована вона за радянської влади. Хоча слід відзначити, що і варіант п'єси під назвою «Дві сім'ї» не позбавлений соціальної загостреності, а художньо оброблений вправно, мистецьки. Тож недаремно І. Я. Франко поставився до нього досить прихильно. Інші критики, як дореволюційні, так і радянські, вважали цей твір вдалим, реалістичним.

Марко Кропивницький належав до письменників активного творчого мислення, які пильно придивлялися до життєвих процесів, уміли схоплювати і художньо осмислювати ті проблеми, які цікавили народ, які хвилювали прогресивну громадськість.

У п'єсі «Олеся» (1891) драматург робить спробу створити образ позитивного героя часу, борця за народні ідеали, носія демократизму і гуманізму. Одначе творчий задум Кропивницького повністю реалізувати не вдалося. Героїня п'єси дочка куркуля Кіндрата Балтиза Олеся, як справедливо зауважувала критика, не підноситься до активного протесту, не протидіє глитаєві, а резонерствує. Однак образ Олесі відігравав помітну дійову роль. Її устами письменник засуджував огидні явища тогочасної доби й збуджував цим у селянської маси почуття протесту, непокори кривдникам і, звичайно, прагнення до правди і волі.

У п'єсі «Замулені джерела» М. Л. Кропивницький на новому етапі розвитку суспільства повертається до проблеми взаємовідносин ліберально-буржуазної інтелігенції з народом. Яскравими, драматичними і навіть трагічними сценами він майстерно показує, як під натиском капіталістичних відносин руйнуються на селі так звані «культуртрегерські ідеї», пропаговані свого часу на Україні ліберально-буржуазною інтелігенцією.

Твір цей відомий у двох редакціях під назвами «Замулені джерела» («Засоренные родники», 1895) і «Метелик» (1896), які були заборонені цензурою. В жодному з варіантів п'єса в дореволюційний час не була видана і на сцені не ставилася. Критика теж мало звертала на неї уваги. Не зіставлялися й не досліджувалися редакційні варіанти п'єси, які з ідейного та художнього боку не тотожні.

Довершенішою видається перша редакція твору «Замулені джерела». Порівняно з другим вона є значно гострішою. Критика буржуазної моралі проведена автором з відтінком сатири. У п'єсі «Метелик» драматург значно пом'якшив викривально-соціальні епізоди і сцени, особливо пов'язані зі стосунками селянина Конона і його дружини Жені, яка походила з дворянського середовища. Обачніше поводяться з крамарем Тіпною і поміщиця Палагея Антонівна. Зовсім відсутні у другому варіанті трагічні сцени вбивства Конона і нелюдські катування Жені. Перша редакція п'єси під назвою «Замулені джерела» є, безперечно, ідейно чіткішою, художньо довершенішою.

Письменника постійно цікавила проблема народної моралі, зокрема моралі молоді,— цьому присвячені комедії «Джигун» (1898) і «Дурисвітка» (1898). Цікавиться письменник і національним питанням, зокрема становищем і перспективами розвитку української мови і культури.

В автобіографії «Итоги за тридцать пять лет» Марко Кропивницький з приводу цього писав: «Нет сил более сносить гнет глумления, позор порабощенного духовного и морального, безмолствовать перед грубым попиранием общечеловеческих прав элементарной справедливости... Я вправе требовать отмены ограничений, тяготеющих над моим родным театром, ибо я выстрадал это право. Пора уравнить украинское слово во всех правах со словом русским, так как только родная речь... даст возможность применить пригнетенные силы с пользой и успехом на благо дорогой родины».

Проблемі національної освіти Кропив-

ницький присвячує п'єсу «Супротивні течії» (1900), в якій інтелігенти, вихідці із трудящих верств, активно борються за поширення освіти серед народу, за піднесення його інтелектуального і культурного рівня.

У п'єсі «Конон Блискавиченко» (1902) Кропивницький робить спробу знайти в умовах розквіту капіталістичних відносин методи поліпшення селянської долі з допомогою створення «хліборобських спілок», «общин». Така мета була популярною і соціально вагомою, вона активно пропагувалась ліберальними народниками, підтримувалась офіційною пресою, буржуазними вченими-економістами. М. Л. Кропивницький хоча й віддав данину цій ідеї, помітив у землеробському «товаристві» ті соціальні причини, які викликали незадоволення, а потім і бунт його членів. Основною серед них у п'єсі є намагання головного пайщика артілі Юрка Римаренка «меншими пайщиками орудувати, як наймитами», а отже, і стати фактично її повновладним господарем. Цікаво, що автор звертає увагу у цьому творі на екологію, зокрема на забруднення річок і різних водойм, чого народна маса тоді ще не розуміла.

Назрівання революційної ситуації в країні Кропивницький показав у комедії «Мамаша» (1903), драмах «Розгардіяш» (1906), «Скрутна доба» (1906). У центрі цих творів представники протестуючої народної маси. Драматург симпатизує їм, закликає до протидії різним прислужникам консерватизму, зокрема куркулям, поміщикам-лібералам, правдиво показуючи їхнє відступництво.

В останніх п'єсах «Старі сучки й молоді парості» (1908), «Страчена сила» (1908), «Зерно і полова» (1910) письменник звертає увагу на поведінку і мораль різних суспільних прошарків і класів у післяреволюційний період. Особливо його непокоїть моральна спустошеність селянської маси, точніше — певної її частини, яка поривала стосунки з землею і йшла у місто шукати кращої долі, але не знаходила її і поверталась до рідних місць з покаліченою психологією й мораллю. Ось таких селян письменник у п'єсі «Страчена сила» протиставляє тим, що міцно тримаються землі, вміють господарювати на ній і цінувати її. Такий селянин, на думку Кропивницького, благородний, чуйний, духовно здоровий. Він є опорою держави, народу. Цю позицію автора засуджували окремі критики. Нам же думається, що і в цьому разі драматург перебував на реалістичних позиціях, оскільки селянин, за влучним висловом В. Чаянова, є Атлантом, на якому все тримається і все утримується. І в такому розумінні ролі селянина в суспільстві драматург не відходив від реалізму, а виявив навіть художню і політичну прозорливість. Наша дійсність яскраво підтверджує це.

Творчість Марка Кропивницького тематично надзвичайно багата і розмаїта. Вона життєва, оригінальна, проблематична і в основі своїй глибоко реалістична. Письменник завжди задумувався над долею трудящої людини, яка перебуває у центрі його творів, наполегливо шукав шляхів, які б привели до встановлення справедливого демократичного ладу, коли б панували згода і братерство між людьми.

Свої заповітні мрії письменник висловив у листі до М. Ф. Сумцова від 26 травня 1905 року: «...якось аж тобі страшно робиться, як думаєш, що не дожиємо ми до того моменту, коли Правда гукне до Кривди: годі тобі, паскудо, на покуті сидіти та мед-вино пити, геть лиш до порога, туди, де ти мене примушувала довгі віки стояти; і сяде та Правда на покуті, сяде цупко і кріпко... Ох, господи милосердний, допоможи хоч разочок дихнуть вільним повітрям, почути вільний спів «Марсельєзи»:

Вперед, вперед, сини родини,
Славетний день вже наступа.. —

а потім і в домовину...»

Твори М. Л. Кропивницького, ім'я якого, за висловом К. С. Станіславського, вкарбоване «золотими літерами на скрижалях історії світового мистецтва», співзвучні свіжому, революційному духові нашої епохи.

Д. Бідношив. На річці

МИРОН
ПЕТРОВСЬКИЙ

Учень Колегії Галагана

З книги «Місту і світу»

ІСТОРІЯ В УЧНІВСЬКИХ ЗОШИТАХ, або КИЇВСЬКИЙ ГІМНАЗИСТ СТО РОКІВ ТОМУ

I

Точніше кажучи, мова піде не про гімназиста, а про колегіата — так називали вихованців київської Колегії Павла Галагана, навчального закладу, звичного і незвичного водночас...

27 квітня 1869 року страшне лихо спіткало сім'ю Григорія Павловича Галагана, багатого українського поміщика і культурного діяча: від загадкової скоротечної недуги (тифу чи менінгіту) помер його шістнадцятирічний син Павло. Нагла смерть улюбленця сім'ї, єдиної надії на продовження славетного роду, підкосила родину. Їм, за словами нещасного батька, залишалось одне з двох: або впасти в безмежну тугу, до чого, природно, схилялася душа, або, долаючи цю тугу, прагнути до того, щоб загиблий юнак продовжував жити в інших — у близьких йому людях і для близьких йому людей. Вони обрали останнє й заснували Колегію імені небіжчика.

Для майбутнього навчального закладу придбали садибу з багатьма будівлями в центрі Києва. До наших днів збереглося лише два будинки, в одному з яких, на розі вулиць Леніна і Репіна, міститься нині Музей літератури УРСР, а в ті часи містився навчальний корпус Колегії. Було вироблено статут, згідно з яким, між іншим, засновник брав на себе обов'язок утримувати на власний кошт тридцять колегіатів (решта були «своєкоштними», тобто платили за навчання самі, і притому чимало). Щоб забезпечити потрібні кошти, Г. П. Галаган закріпив за Колегією свої великі маєтки в Полтавській та Чернігівській губерніях.

Щодо державних законів та пунктів свого статуту Колегія Павла Галагана була гімназією. Правда, з трохи своєрідною програмою та методикою навчання, з самими лише старшими класами (спочатку трьома, згодом чотирма). З волі її фундатора до Колегії приймали юнаків у віці покійного сина. Після закінчення Колегії з атестатом зрілості її випускники могли вступати до університетів, і з цього права вони успішно користались.

І все-таки Колегія Павла Галагана була незвичною гімназією — і своєю історією, і своїм характером, і своїм культурним значенням, яке сягало далеко за межі міста і всього, як тоді казали, Південно-Західного краю.

Попередні нариси циклу див. «Вітчизна», 1990, №№ 1, 3.

Вгорі. Один з будинків, що належали Колегії П. Галагана (зберігся до наших днів).

Небагато навчальних закладів могли б похвалитися таким складом викладачів, як Колегія Павла Галагана. В різний час тут викладали видатні українські філологи П. Житецький і В. Науменко, історики філософії Я. Колубовський, літературознавці А. Степович, В. Синовський та М. Марковський, філолог і поет Інокентій Анненський (між іншим, як поет він тоді був ще зовсім невідомий), художники М. Мурашко, М. Пимоненко та В. Рябчевський (родич поета Велимира Хлєбникова), філолог і регент хору учнів Г. Янчевецький (батько радянського письменника Василя Яна). Навіть з цього короткого переліку можна помітити і високу кваліфікацію викладачів, і гуманітарний ухил викладання.

Навряд чи інший який середній навчальний заклад тих часів випустив зі своїх стін стільки видатних діячів (переважно в галузі культури). «Серед них,— як повідомив Сергій Білокінь,— академік Петербурзької Академії наук Н. Котляревський, академік АН СРСР історик Д. Петрушевський, президент АН УРСР ботанік В. Липський, академік АН УРСР філолог А. Кримський і юристи В. Грабар та І. Малиновський, член-кореспондент АН УРСР М. Максимейко. Крім них, Колегію скінчили літературознавці В. Каллаш та С. Савченко, мовознавець М. Калинович, композитор В. Яновський, прозаїк Б. Лазаревський, поети М. Драй-Хмара, В. Отроновський, П. Филипович, засновник «Бродячого гобана» (артистичного кабаре. — Ред.) актор Б. Пронін, історики Є. Матросов та М. Жевахов, психолог Г. Костюк, географ П. Тимошок, лікарі М. Страдомський та головлікар Кирилівської лікарні П. Нечай, військовий агент при мадрідському посольстві О. Снуратов та багато інших діячів науки й культури» («Київ», 1988, № 8).

Цих славетних імен так багато, що легенда по інерції зараховує до випускників Колегії і тих діячів, які не мали до неї жодного стосунку. І С. Білокінь справедливо виводить з цього списку академіка О. Богомольця і теоретика космоплавання Ю. Кондратюка. Проте є всі підстави включати до списку випускників ряд імен, названих вище серед викладачів Колегії,— А. Степовича, М. Марковського, Я. Колубовського. Закінчивши Колегію, вони повернулись сюди вже в новій якості.

Несамохіть дивом дивуєшся: і все це з одного навчального закладу? За такий порівняно недовгий час? Що ж це таке там у них було? Інкубатор обдарованих людей? Розсадник талантів?

А втім, знайомлячись з умовами вступу до Колегії, впевнюєшся: вони були хоч і жорсткі, але загальноприйняті. Провадилась перевірка знань в обсязі відповідних класів гімназії, перевірка підготовленості, але ніякої селекції талантів не було. Про тести на обдарованість тоді ще й не чували, отже, річ в іншому: тут підтримували природну обдарованість кожного юнака. Талант, будь-який вияв здібностей вчасно помічали, заохочували, давали змогу йому вільно розвиватися. Пригадаймо, що величезний пласт мемуарів і белетристики, присвячений тогочасній казенній гімназії, криком кричить про придушення інтелектуального і духовного пориву гімназистів, про навчання, яке зводилось до зубріння, і про виховання, що мало на меті казармену слухняність. В Колегії ж Павла Галагана довідкове видання кінця минулого століття особливо виразнає з-поміж інших «сімейне начало», яке там «превалює над шкільними дисциплінарними правилами».

Без сумніву, з казенних гімназій також виходили таланти, і нині добре знають, наприклад, уславлених випускників Першої (з 1913 року — Олександрівської) гімназії. Але як передати відчуття надзвичайної насиченості, густоти видатних випускників Колегії Павла Галагана? Не станемо ж ми підраховувати кількісне відношення «видатних» до загальної кількості випускників, хоча, здається, лише така неймовірна статистика і спроможна продемонструвати вищезгадану густоту. Крім того, незначна кількість одночасно присутніх учнів не йде ні в яке порівняння з багатолюдними казенними гімназіями, і цим, без сумніву, можна частково пояснити її педагогічний ефект: викладач заходив до класу, де сиділо в середньому десять-дванадцять учнів. Разом з героєм цього нарису, скажімо, курс закінчило ще дев'ять чоловік. Учням ставилися оцінки за чверть і за рік, але «щоденних журналів... у Колегії від самого її заснування не існувало й не існує, бо малолюдність класів дає викладачеві можливість добре взнати і правильно оцінити кожного з учнів і без цього...» («25 летие Коллегии Павла Галагана в Киеве», К., 1896 р.).

Потрапляючи в стіни Колегії, її вихованці занурювались у насичений розчин культури. І вона починала бурхливо кристалізуватися — на них і в них. Заняття з предметів переважно гуманітарного циклу, прекрасна бібліотека та книгосховище, картини і скульптури, спілкування з викладачами, серед яких майже кожен був у своїй галузі визначним ученим, неофіційний, «сімейний» характер цього спілкування, повага до історії, створення і водночас до новітніх досягнень науки, осмислено-напружена праця — це та атмосфера, якою дихали колегіати. Тож не дивно, що її випускники склали нібито плеяду галаганівців, порівняти яку можна хіба що з випускниками Царськосельського ліцею пушкінських часів.

Тут слід зазначити, що в наших знаннях та уявленнях про Колегію Павла Галагана є зяюча прогалина. Ми знаємо її прекрасних викладачів і прекрасних випускників, але ми практично майже нічого не знаємо про її вихованця як такого — про київського колегіата минулого століття. З цільної і рухомої картини нібито випадає якась барва, притому дуже значна.

Щасливу можливість хоча б частково заповнити цю прогалину дає стосик учнівських творів з російської літератури (і суміжних з ними документів) вихованця Колегії Володимира Грабаря, випускника 1884 року. Дбайливо збережені Володимиром Еммануїловичем протягом довгого й нелегкого життя документи колегіатського періоду і покажуть нам київського гімназиста, яким він був сто років тому. Та спочатку кілька відомостей про передісторію колегіата з біографічної статті професора В. Дурденевського.

«...Угророс за походженням, В. Е. Грабар (Hrabar) народився 22 січня 1865 року у Відні, де його мати була проїздом, і провів

своє дитинство в маєтку діда по матері А. І. Добрянського поблизу Пряшева в Прикарпатській Русі.

Адольф Іванович Добрянський, один з найвідоміших діячів слов'янського відродження в Прикарпатській Русі, був прихильником московської орієнтації. Прикметно, що для дочок і внуків він обрав чисто руські імена — Ольга, Володимир, Ігор. В угорського уряду він був на поганому рахунку, так само як Еммануїл Іванович Грабар, батько Володимира Еммануїловича Грабаря, в молодості учасник революції 1848 року і доброволець армії Кошута, згодом — адвокат і депутат угорського парламенту від угроруської групи.

В 1871 році переслідування угорського уряду змусили Еммануїла Івановича Грабаря емігрувати спочатку до Італії, потім до Франції і Росії, куди він з'явився під прізвищем Храброва і де влаштувався викладачем мов спочатку в Єгор'євську Рязанської губернії, затим в Ізмаїлі на Дунаї. В 1879 році до нього приїхав старший син Володимир, у 1880-му — молодший Ігор, а 1886 року — звільнена з тюрми його дружина, [засуджена] в інспірованому польською адміністрацією процесі Ольги Грабар (звинувачення в намірі відірвати Галичину від Австрії і приєднати до Росії). Сім'я спочатку бідувала, і В. Е. Грабар на конкурсній основі був прийнятий стипендіатом до Колегії Павла Галагана в Києві, а його брат Ігор, нині відомий художник, — до Московського ліцею...» (Відділ рукописів Наукової бібліотеки Тартуського університету, ф. 38, № 408).

Треба додати на основі переліку місць перебування (ітенерарію), складеного самим Володимиром Грабарем, що в дитинстві він жив з батьками в Будапешті, потім у селі Чертеж та в Пряшеві і до вступу стипендіатом до Колегії Павла Галагана (закінчував він її уже як своєкоштний вихованець) два роки навчався в Єгор'євській прогімназії, де за кілька місяців опанував російську мову і підтягнувся з давньогрецької, якої раніше не вивчав. І в гімназійні свої роки, і через багато років по тому він відчував себе с т а р ш и м б р а т о м, відповідальним за молодшого — Ігоря, майбутнього видатного художника і мистецтвознавця. Відповідальним тим більше, що обоє виховувались і здобували освіту далеко від рідного дому. Невдовзі після закінчення університету Володимир Грабар писав про брата своєму молодшому приятелеві по Колегії П. П. Анненкову (синові П. В. Анненкова, першого пушкінського біографа): «...За нього я спокійний, принаймні був спокійний, доки сам жив у Москві, а тепер я залишив там свого товариша, прекрасну людину, котра підтримає його. Брат мій тепер у 8-му класі» (ЦДАЛІ, ф. 7, оп. 2, од. зб. 196, арк. 5). На розвиток і долю відомого художника Ігоря Грабаря, без сумніву, справив великий моральний вплив старший брат.

Листи Володимира Грабаря до Ігоря Грабаря своїм моральним пафосом дуже нагадують листи молодого Антона Чехова до братів. Художнім талантом, треба сказати, були обдаровані обоє, про що свідчать альбоми з малюнками старшого з них, Володимира, часів навчання в Колегії Павла Галагана.

II

До Колегії Галагана Володимир Грабар був прийнятий у 1880 році. Йому йшов тоді шістнадцятий рік, він справді був майже того віку, в якому обірвалося життя юнака, чиїм іменем названо Колегію. Уявлення про те, що він студіював чотири колегіатські роки, дають табелі успішності. В перший рік навчання він проходив закон божий, російську мову і літературу, загальну історію, алгебру, геометрію, мови — латинську, грецьку, французьку, німецьку та малювання. На другий рік — те саме плюс російська історія й фізика з елементами космографії (що відповідає нинішньому курсу астрономії). На третій рік — ті самі предмети, без алгебри, але з тригонометрією. На четвертий — те саме, тільки замість малювання і креслення географія. Оцінки — суціль четвірки і п'ятірки, причому останніх значно більше.

Серед тих, що збереглися, учнівських зошитів колегіата Володимира Грабаря несподівано зустрічаємо зошит із санскриту, якого немає в жодній програмі. Видно, що химерну графіку цієї мови, її граматику й синтаксис колегіат опановував швидко. За темпом опанування це радше студентський, аніж шкільний зошит, хоча він його, без сумніву, школяр, гімназист. Що стояло за цим зошитом з позапрограмовим санскритом? Філологом, до того ж індуїстом, Володимир Грабар нібито ніколи не збирався стати. Можливо, це було бажання перевірити свої сили, прагнення більшого інтелектуального навантаження? Або ініціатива когось із викладачів? Хтозна, та зошит цей дає підстави гадати, що санскрит, очевидно, не єдиний предмет, який колегіат вивчав понад гімназіальну програму.

Той метод, який сьогодні називається інтенсивним, застосовувався, не знаючи цього слова, в Колегії. Насичені лекції — з одного боку, безперервна самостійна робота (письмові твори) — з другого, давали можливість не дрібнити знання, вводити нову інформацію великими блоками, комплексами: опанування грамоти, історико-літературних відомостей та основ писемної мови йшло, так би мовити, в один рядок. Курс російської мови й літератури, що його викладав видатний учений П. І. Житецький, був, по суті, курсом світової літератури і будувався не на хронологічних засадах, а за якоюсь іншою, швидше типологічною системою, про що яскраво свідчить колективний конспект лекцій П. І. Житецького. В ньому, наприклад, розділ «Малоросійські пісні» передує розділу, присвяченому Гомеровій «Іліаді».

Вихованці Колегії Павла Галагана були, здається, єдині, хто вивчав український фольклор, старий і новий. У конспекті лекцій П. І. Житецького виокремлені малоросійські пісні часів козацтва, часів гайдамаччини, епохи поділу Польщі та звільнення селян. Докладно проаналізовано зміст малоросійської думи про втечу трьох братів з Азова. Конспект за всіма ознаками так само більше схожий на студентський, аніж на шкільний. Та найдивніше те, що примірник конспекту гектографований, виготовлений на саморобному друкарському верстаті. Упорядковуючи свій архів, Володимир Грабар долав

до цього документа пояснювальну записку:

«Гімназичні роки. Колегія Галагана. Складені вихованцями і ними гектографі[овані] записки з курсу російської літератури П. І. Житецького (про існування у нас гектографії викладачі не знали. Після замаху на Ол[ександра] II, коли гектографію почали переслідувати, довелось припинити друкування)».

Гектограф, літературно пов'язаний у свідомості сучасного читача з революційною підпільною діяльністю, колегіати поставили на службу освіті. Як можна зрозуміти із наведеної записки, таємниця існування учнівської гектографії так ніколи й не вийшла за стіни Колегії. Гектографічний примірник конспекту з російської літератури й коротенька цидулочка Володимира Грабаря потверджують думку про існування в Колегії Павла Галагана напруженої освітньої самодіяльності учнів.

За почерком неважко встановити, що саме розділ «Малоросійські пісні» в колективному конспекті написаний рукою Володимира Грабаря. Але ми знаємо й інших учасників цього «підпілля»: в кінці конспекту, після запису оповіді про Телемаха, всі вони розписалися. Їхні підписи (20 лютого 1882 року) ідуть у такому порядку: В. Андреєв, В. Грабар, І. Житецький, П. Карвальський-Гриневський, П. Фан дер-Фліт, М. Фомичов, І. Плешков, Г. Бруй, В. Круненський, А. Шварц (двох аж надто вигадливих підписів розшифрувати не вдалося). У складанні конспекту й таємному гектографуванні брали участь практично всі однокашники Володимира Грабаря другого класу Колегії та кілька учнів з інших класів.

Адже не могли вони не розуміти, що офіційно недозволеним, понад те — злочинним, був самий факт створення й використання гектографа! Якби підпільну гімназіальну друкарню було викрито, зміст гектографованого матеріалу розглядався б у другу чергу, за провину вважався б уже самий факт існування гектографа і виготовлення відбитків. Чи не тому в переписуванні взяли участь усі вихованці другого класу, чи не тому вони визивно поставили свої підписи, аби продемонструвати відкритість свого заходу, готовність до колективної й особистої — поіменно — відповідальності. На жаль, і цей здогад нема чим підтвердити, окрім вияснення лицарського морального духу, що панував серед колегіатів, вихідців переважно з давніх дворянських сімей.

III

Учнівський твір — всього-на-всього учнівський твір. На той момент (того навчального року), коли він написаний, йому належить бути часткою процесу навчання й засвідчити лише те, чого вимагають від учня: рівень засвоєння матеріалу і вільне його використання, грамотність і загальний розвиток. Та минає сто років — і учнівський зошит перетворюється на великий раритет, бо хто ж зберігає стільки часу учнівські зошити?! Державні акти чи рукописи відомого діяча — то інша річ, і незбережені документи щезають, утворюючи нічим не заповнену прогалину в уявленнях нащадків про минулу епоху, про ті її вияви, про які найважче дізнатись історикові саме тому, що сучасники не надають їм ніякого (в усякому разі, історичного) значення.

Час перетворює неголящий списаний папір на красномовне джерело пізнання. Із свідчення початкового процесу шкільний зошит стає свідком історії культури. Навіть його незвичний зовнішній вигляд, навіть колір чорнила і почерк, не кажучи вже про самий рукописний текст, — все в ньому промовляє, вмій лише слухати. Найпоширеніші уявлення епохи переплелися тут з її найрізкішими — юнацькими — особистісними думками, і ця двоїстість найкраще представляє епоху в її типовому й винятковому. Із шкільних зошитів постає портрет часу — і портрет людини, гімназиста столітньої давності.

З перших уроків навчання в Колегії від вихованця вимагали не заучування й не повторювання чужих, хай навіть найавторитетніших, думок, а відповідальної самостійності. Відповідальним же може бути лише таке висловлювання, яке рівнозначно передає думку в усій її своєрідності, лише таке слово, яке точно відбиває суть справи. Навички вільного думання й точного слова вироблялись у вихованців Колегії постійними письмовими роботами, від яких вимагалось насамперед незалежності думок.

У першому класі Колегії Володимир Грабар мав подати твори на кілька досить простих, щедливих тем, як, скажімо, «Заняття землероба в різні пори року», «Моя поїздка до лісу», «Аналіз статті Тургенєва «Самітник» (оповідання з циклу «Записки мисливця»). Звертає на себе увагу селянський зміст тем, запропонованих для творів міським дітям. Оцінок за твори не ставили, натомість — короткі рецензії викладача (наприклад, репліка В. Науменка на роботі колегіата В. Грабаря: «Трохи сухувато викладено; треба урізноманітнити виклад»). Пізніше такі репліки перетворяться на справжні дискусії між учителем та учнем на берегах творів.

Відомо, що на другий рік навчання колегіат В. Грабар написав з курсу викладача В. Науменка такі твори: «Погляд Пушкіна й Лермонтова на призначення поета за [їхніми] віршами «Пророк», «Різниця між поетичним вимислом і вигадкою», «Міфологічна та історична основа в билинах про Іллю Муромця», «Значення звички», «Євгеній Онєгін як розчарована людина», «Байка як виправлач людських вад» і, можливо, ще деякі.

У визначенні тем чітко прочитується педагогічний задум. Спочатку пропонуються теми простодушно-описові — побутові та первісно-літературні. З другого класу ідуть теми власне літературні — історичні й теоретичні, а також моральні. А що далі, в старших класах? Тут викладач вводить вихованця в коло тем, які інакше як культурологічними не назвеш, і вони, вибираючи в себе попереді, піднімають їх на вищий розумовий рівень, даючи можливість учневі виявити себе, свою спроможність до незалежного мислення, підготовленість до розв'язання складних завдань буття, розуміння смислу і конкретних ситуацій культури.

Ці теми стосуються насамперед до кола питань міської культури і виявляються тими самими, над якими б мося

А ми. Зробивши знижку — не на давність, а на учнівський статус автора, ці твори можна друкувати сьогодні, через сто років, як злободенну публіцистику. Відкриємо зошит учня третього класу Колегії Павла Галагана Володимира Грабаря і прочитаємо про «Різницю між поняттями «освіченість» та «вченість» (твір подано 29 вересня 1882 року).

«...Сьогодні освіченою треба назвати людину, яка має чітке уявлення про всі предмети, яка має досить відомостей з усіх галузей науки і ставиться до них з повагою, керуючись при цьому відомим моральним началом, згідно з яким розподіляються ці знання. Іншими словами, в освіченої людини мають бути освічені як розумові, так і душевні її здібності. Підлотника, хоч яким би розумним він був, ми не назвем освіченою людиною...»

Підкресливши «підлотника» червоним олівцем, В. Науменко пише на полях: «Мін не слово». Нас таке слово в учнівському творі, мабуть, уже не шокує. Та слід зазначити, що підліток тих часів, маючи в своєму розпорядженні найскромніші аналітичні засоби і не маючи відповідного, як кажуть спеціалісти, апарату й термінології, відразу ж атакує складнющу проблему освіченості й моральності. Ту саму проблему, яку так болісно гостро розглядає сучасна публіцистика, намагаючись зрозуміти, чому зіштовхуються кораблі, падають літаки і підриваються електростанції. Та колегіат Володимир Грабар надає перевагу позитивним прикладам, і бере він їх з-під руки, поряд — з тодішнього київського культурного життя.

«...Бувають іноді щасливі випадки поєднання освіченості та вченості в одній особі, як ми бачимо це на прикладі Миколи Івановича Пирогова. Пирогов — учений в галузі медицини і хірургії, освічений як педагог, як людина, котра проводила в життя ідею загальнолюдської гуманності словом, ділом і всім своїм життям... Оскільки в ньому вищезгадані два елементи були поєднані, то користь від цього суспільству величезна. Він як медик не тільки писав твори, удосконалював медицину... а й застосовував свої дослідження на ділі; з любові до людини, не задля слави і грошей служив він у кількох війнах як медик. Як високоосвічену людину Пирогова достатньо характеризують його власні слова, сказані київським студентам: «Я належу до тих щасливих людей, котрі добре пам'ятають свою молодість. Я, старіючи, не втратив здатності розуміти і чужу молодість, любити її, головне, поважати її». Це сказав не вчений медик, а справді освічена, гуманна людина. Ці слова не лишилися словами, а всі дії Миколи Івановича в усі часи його служіння людству узгоджувались з ними...»

«Солідно написане міркування. І приклади дібрано добре»,— схвалив викладач В. Науменко. Ми ж зазначимо, що для його вихованця слова «освічений» і «гуманний» (тобто моральний) синоніми, і він пише їх через кому, як однорідні означення. До страшного й дошкульного слівця «освітянщина», що означає освіченість, позбавлену моральної основи, професійну вивчку поза моральною орієнтацією, було ще далеко, та для галаганівського колегіата сто років тому

Павло Галаган (1853 — 1869), ім'ям якого названо Колегію

загроза цього явища була очевидна, і він ніби попереджає про небезпеку дегуманізованого знання. Багато що в реальному житті йому видніше, аніж його наставникові чи то через неупередженість учня, чи тому, що він уже людина іншого покоління і погляди вчителя сприймає як застарілі й догматизовані. Твір на тему «Що краще — сільське невігластво чи міська напівосвіченість?», вже самим своїм формулюванням провокуючи очевидну для вчителя відповідь на користь хай навіть «напів», але освіченості, учень вирішує непередбаченим чином:

«Є середній стан між освіченістю й невіглаством. Це напівосвіченість. Але не треба думати, що останнє було перехідним станом від невігластва до освіченості; це поняття зовсім самостійне, і перехід від цього стану до освіченості неможливий».

На берегах репліка В. Науменка: «Хибна думка!» Та сучасному читачеві легше, здається, погодитись з учнем, аніж з учителем. Вони, очевидно, не можуть зрозуміти один одного. Просвітник В. Науменко, співчуваючи ідеям революційних демократів, свято віривши в ідею прогресу, вважав, що історично, в ланцюгу поступового розвитку людства напівосвіченість — все-таки стан руху, так би мовити, вперед і вище, до повної освіченості. Учень, спостерігаючи цілком конкретні міські верстви, помітив інше: для них напівосвіченість — кінцевий стан, не напівфабрикат, а готовий продукт. Тут, очевидно, істина промовляє устами дитини (хоча дитині вже сімнадцять років).

Розвиваючи власну думку, колегіат, і це не дивно, часом плутається, збивається: «Невігластво й освіченість — це щось цільне, гармонійне (він хотів сказати: визначене, самодостатнє. — М. П.), напівосвіченість — щось хистке, невизначене, позбавлене всякої гармонії». «Оця хисткість і є ознакою того, що напівосвіченість — перехідний момент»,— заперечує вчитель, ловко спіймавши учня на слові.

«...З'ясуємо собі поняття про сільське невігластво. З цим поняттям тісно пов'язані уявлення про грубість або, краще сказати, щиросердість, про свободу вчинків, про прямодушність, одне слово, про ті якості, якими природа з самого початку наділяє людину... У вчинках такої людини немає ніякої силуваності, почуття людяності, якими природа наділяє кожного, не притлумлене в неї нічим, егоїзм, користолюбство не знані їй. (Тут наш колегіат збивається на ідеалізацію сільського «простого життя» в дусі Ж.-Ж. Руссо, та відразу ж знаходить головний нерв свого протиставлення. — М. П.). Він має певне начало — народний переказ. Переказ, складений віковічним спостереженням, може бути йому добрим керівництвом.

...Напівосвічена — це людина, відірвана від стану невігластва, але яка не приєдналася до класу освічених людей; всього доброго, що має в собі невігластво, позбавлена напівосвічена людина; нічого [доброго], що містить в собі освіченість, вона не здобула. Це людина, котра не має під ногами ніякого грунту; народний переказ, що править за моральний принцип простій, темній людині, для неї втрачений, ним вона не керується. Звільнившись від пут народного переказу, який міцно зв'язує особистість, вона не замінила його нічим, що б правило їй за моральний дороговказ...»

Прислухайтесь до гімназиста столітньої давності! Крізь болісну недомовленість, методологічну неозброєність, крізь неточність термінів прориваєтся те, що через багато років по тому визначать як одну з найсуттєвіших, найгостріших проблем міської культури — проблему маргінальності. Вона стане очевидною, коли до міст потягнеться велика кількість людей іншої традиції — національної, соціальної, культурної, і міську традицію вони сприймуть як відсутність будь-якої, як звільнення від будь-яких національних, соціальних і культурних пастанов, як освячення будь-якої неукоріненості, і утворять той збитий з пантелику, культурно дезорієнтований міський прошарок, котрий всією своєю масою стане на шляху окультурюючих зусиль, просунеться піском на колеса культурного розвитку.

Свій біль і жах перед персонажем з цієї маси згодом висловлять Маяковський — образом Присипкіна з «Клопа», Булгаков — образом Шарикова з «Собачого серця», Шукшин — образами багатьох своїх оповідань. Вибиті з культурної колії, маргінальні міські маси стануть ударною силою в безглуздих атаках міської цивілізації на встояну культуру сільських Филимонів і Бавкід.

Глибокі не лише для гімназиста думки із шкільного твору наповнюються істинною і стають загрозливо пророчими, коли замінити в них термінологічно неточну антитезу «міська напівосвіченість — сільське невігластво» на ту, яку, не вміючи її висловити, мав на увазі колегіат: міська маргінальність — сільська культура. Ясно, що свій вибір він робить на користь моральної усталеності сільської культури.

«Залишається ще з'ясувати,— провадить далі Володимир Грабар,— що невігластво щодо розумового розвитку людства краще за напівосвіченість. Варварство, невігластво для нас не становлять небезпеки. Та напівосвіченість з усіма своїми фокусами... має викликати у нас якнайсерйозніші побоювання... Міська напівосвічена людина, нахапавшись поверхових знань у школі, вважаючи себе вже освіченою, такою, що знає науку, і бачачи, що від одержаних знань вона нічого не виграла, що ці знання користі їй не дають, гальмує думку, повстає проти науки, про які, по суті, не має ні найменшого уявлення. Деякі міські напівосвічені люди, прагнучи показати себе покровителями, цінителями знання, намагаються виказувати зовнішнє співчуття до нього, але цим співчуттям вони лише завдають шкоди успіхові знання, не відаючи, чого треба вимагати від науки, спрямовуючи думку на свій розсуд, і таким чином спотворюють розумовий розвиток суспільства... Невігластво не лише у моральному, а й в розумовому відношенні краще за напівосвіченість.

Все сказане змушує нас схилитися на бік невігластва («жорстокий висновок», зауважує В. Науменко, для якого, як, між іншим, і для його учня, ще не ясно, що йдеться про речі, які називаються інакше, обидва перебувають у полоні слововажильних свого часу. — М. П.)... але разом з тим змушує нас бажати припинення того й другого стану, намагатися вивести людей неосвічених з цього стану і не допустити їх до стану напівосвіченості...»

Педагог наполягає на своєму, доводи учня його не переконали. «В основу міркування покладено хибну думку, тож і висновки хибні»,— підсумовує він. Він правий лише в тому розумінні, що в основу міркування покладено і н ш у, не його думку, але рішуча незгода з учнем не викликає в учителя гніву й роздратування, не призводить до поганої оцінки,— дискусія є дискусія, вона передбачає рівність стосовно один до одного і до істини. Опоненти тому й не зрозуміли один одного, що замість науково-об'єктивних термінів («культура», «маргінальність») вони перважно послугувались оціночними («невігластво», «напівосвіченість»), через що могло видатись, нібито учень і справді заперечує «освіченість», хай навіть в її «половинчатому» вигляді, захищаючи — страшно подумати! — невігластво... Ретроград якийсь, та й годі...

Культурологічні побудови київського колегіата наївні, але не тривіальні. Народи, мовляв, розвиваються так, як розвивається людина, переживаючи дитинство, змужніння, старість (складне питання про пострілі культури при цьому делікатно оминається). В дитинстві народи, як і окрема людина, мало цікавляться своїм минулим, але, наближаючись до дорослості, починають поновому дивитися на дитячі предмети, відкриваючи в своїх іграшках повноцінні свідчення про минулі часи, які ніде не збереглися, окрім як в іграшках. Освоюючи й захищаючи свою землю, кожен народ прагне зберегти свою єдність у просторі,— творячи й плекаючи культуру, він прагне до збереження своєї єдності в часі. Культура стає притаманним лише людині способом підтримання зв'язку часів — минулого, сучасного і майбутнього, засобом і метою існування водночас. Звідси вже легко перейти до питання: «Чому освічені народи дорожать історичними пам'ятками своєї давнини?» — котре є темою твору, поданого колегіатом Володимиром Грабарем 8 грудня 1882 року і перейнятого зворушливим почуттям історизму.

«...Ціла наука заснована на пам'ятках

двиників. Це історія. Освічені люди дбайливо бережуть ці пам'ятки, готуючи матеріал для досліджень учених. Крім того, історичні пам'ятки морально впливають на людину, чому освічені люди мають сприяти в міру можливостей. Останнє більше стосується до пам'яток, які перебувають у всіх на виду, доступних усім: людина дивиться на ці пам'ятки, що свідчать про діла її предків, пов'язує сучасне з минулим, намагається дізнатись, який зв'язок існує між ними, хто залишив по собі пам'ятки, одне слово, в ній пробуджується національне почуття... Порівнюючи сучасну силу народу з тією силою, яку він мав у ті часи, свідком яких є ці пам'ятки, освічена людина може приблизно знати, що можна зробити сьогодні, до чого сьогодні можна докласти силу; порівнюючи кілька пам'яток і бачачи їхнє поступове удосконалення, вона може зробити висновок про те, якою мірою може бути вдосконалений той чи інший предмет у певний час... Вона приходить до думки, що і сучасні ідеї недосконалі, що вони змінюються з часом, тож вона не зупиняється і йде далі. Коротко кажучи, пам'ятки старовини є необхідним джерелом для з'ясування історичних законів, котрі, як висловився Грановський, покладуть край незбутнім теоріям і прагненням, що порушують правильний плин суспільного життя, бо покаже суперечність з вічними цілями, які поставило перед людством провидіння...»

Нашому колегіатові нібито не чужий консерватизм. Проте слід врахувати, що будь-яка культуроохоронна позиція є позиція консервативна за визначенням, не кажучи вже про те, що сама культура, так само як і життя, спрямована на збереження самої себе, «консервативна» за своєю природою. Але не тільки один бік справи, пам'ятаймо: зберігатися, тобто жити, може лише те, що розвивається, і культура, як і життя, всією своєю суттю орієнтована на розвиток. Збереження і розвиток — дві складові культурного процесу. Для нашого колегіата це не таємниця:

«Можливо, хтось заперечить, що ті пам'ятки, які вже докладно описані, значення яких з'ясоване, точний знімок з яких зроблено, можна відкинути. Але на це можна відповісти, що жодна освічена чи вчена людина не задовольниться описанням, а захоче особисто побачити пам'ятку, можливо, знайде у ній щось таке, чого досі не помітили колишні дослідники,— а маленька дрібничка може зовсім змінити попередні висновки,— вона може дослідити пам'ятку з боку, з якого на неї не звертали уваги. Слід пам'ятати, що ми йдемо вперед, що наші висновки ще далеко не остаточні, що над ними з часом наші нащадки можуть посміятися так само, як ми сміємося над недостатністю знань, вузькістю прагнень у попередні епохи...»

Пропонуючи колегіатам свої теми для творів з літератури, В. Науменко залучав їх до обговорення головних проблем культури, і якщо деякі думки колегіата Володимира Грабаря видаються нам дуже сучасними, мало не пророчими, то причина того не в самих лише непересічних здібностях юнака. Тут відчувається школа — в давньому розумінні слова, яке ще не втратило зв'язку з дією «школити», з означкою «вишколений». Простодушна серйозність висловлювань колегіата постаріла, а їхній смисл зберіг свіжість, бо за ним стоїть ґрунтовне змивня логіки, якоюсь мірою й діалектики, що дають можливість на основі скромного за обсягом матеріалу робити далекосяжні і правильні висновки.

На що міг спертися колегіат, працюючи над твором на тему «Чи сприяє захоплення театральними видовищами розвитку здорового морального почуття?» Театральне життя Києва вісімдесятих років минулого століття було бідне. Це згодом, ближче до кінця століття, Київ став театральним містом, а ще пізніше, в булгаковські, умовно кажучи, часи, перетворився на одну з театральних столиць країни. Театральний досвід колегіата був дуже незначний, але його міркування щодо морального впливу театру добре показують внутрішню неоднозначність цих впливів. За серйозного ставлення до театру його моральний вплив може бути значним; якщо ж у театрі вбачати лише видовище, лише розвагу, то виникає загроза перетворення театрального мистецтва на свого роду наркотик, котрий п'янить, але не збагачує. Відбувається прищеплення «однобічності, фразерства, так що той, хто дуже захопився театром, тільки й думає про нього, на словах підносить правоту, свободу, повагу до людини, тоді як у житті і не думає наслідувати ці великі ідеали...»

Таким постає перед нами київський колегіат столітньої давності з його міркувань про головні проблеми міської культури. Щирості його можна вірити.

IV

Залишається розповісти про долю київського гімназиста після закінчення Колегії: Володимир Еммануїлович Грабар став видатним правником, спеціалістом з міжнародних відносин.

Дитинство та юність мають більше значення в житті людини, ак то дехто вважає в дорослих. Можливо, майбутній міжнародник почав формуватися не в університеті, а ще в дитинстві, коли безконечні переїзди сім'ї кидали його з Відня до Будапешта, з прикарпатського Пряшева до Єгор'євська Рязанської губернії, з румунсько-турецького Ізмаїла до багатоликого Києва, коли він засвоював різні мови та «мови» різних культур, і його світ, розширюючись, зміцнював певність у вартісності будь-якого людського життя, будь-якої національної культури. А моральне почуття і почуття власної гідності, що стали ніби лейтмотивом всього життя Володимира Грабаря, були відпрацьовані в Колегії Павла Галагана, її культурним повітрям і практикою спілкування з багатонаціональним складом учнів та викладачів.

Володимир Грабар вступив на юридичний факультет Московського університету і, добуваючи собі засоби на прожиття приватними уроками, успішно закінчив його. Вирішивши спеціалізуватися в міжнародному праві, він поїхав до знавців цієї справи в Париж, а задля підробітку писав статті у вітчизняну пресу. «Русские ведомости» опублікували кілька його великих праць: про колонізацію Середньої Азії, про постановку «Грози» О. М. Островського на паризькій сцені, про нову течію у французькій літературі, представники якої виклично іменували себе декадентами, тобто занепадни-

ками. Стаття про декадентів (до речі, аж ніяк не зневажлива, а спокійно-аналітична) мало не вперше знайомила російського читача з творчістю Трістана Корб'єра і Рене Гіла, Жюля Лафорга і Жана Мореаса. Більше того, саме слово «декадент» (щоправда, у формі транскрипції — «декаданс») було, здається, в п е р ш е згадане по-російськи у статті Володимира Грабаря «Парнасці і декаданс» (1889 р.).

Повернувшись із закордонної поїздки, Володимир Грабар продовжував удосконалюватись у міжнародному праві і незабаром посів чільне місце серед спеціалістів цієї галузі. Розповідають: коли Володимир Грабар написав рецензію на книжку (про чорноморські протоки), представлену до імператорської Академії наук на здобуття золотої медалі, рецензію було визнано більш цінною вченою працею, аніж дослідження, про яке вона була написана, і золоту медаль було присуджено не автору книжки, а рецензентові. Випадок майже анекдотичний.

У 1893 році він склав екзамени на звання магістра міжнародного права і тоді ж став доцентом, а з 1901 року — професором міжнародного права у Юр'євському (Тартуському) університеті. Своє викладання, за словами професора В. Дурденевського, він «розпочав добротно зробленою лекцією дослідницького характеру «Війна і міжнародне право». У цій лекції... на основі серйозного дослідницького матеріалу Грабар показує поступово наростаюче обмежування війни правом і доводить усю хибність думки, нібито війна й боротьба — одне й те саме. Боротьба — це явище, супутнє життю і потрібне в ньому, але криваві форми цієї боротьби (боротьба-війна) в людському суспільстві аж ніяк не обов'язкові, і нема ніяких підстав стверджувати, що коли війна була, то вона завжди і буде».

У 1906 році професор Володимир Грабар запропонував, щоб викладання в Юр'євському університеті велося, поряд з російською, «місцевими» мовами — естонською, латиською, німецькою. Зазначимо: не підтримав пропозиції, що виходила від однієї із зацікавлених сторін, а запропонував. Але не зустрів підтримки своїх колег, що відставали в своєму розумінні національних відносин та проблеми багатомовності. Коли петербурзьке Міністерство освіти наказало вжити заходів у боротьбі зі студентськими безпорядками в Юр'євському університеті, професор Грабар закликав викладачів зажадати від міністерства відміни репресивних заходів, погрожуючи в противному разі колективною відставкою. В документі, складеному Володимиром Грабарем від імені професорів університету, говорилося: «Міністерство або повинне скасувати ці свої розпорядження, або замінити професорський та викладацький персонал новим, що має інші поняття про ч е с т ь і г і д н і с т ь».

Під час першої світової війни Грабар був командирований у Ставку як юрист-консультант. За цю свою роботу він одержав звання дійсного статського радника, що згідно з табелем про ранги відповідає повному генералові. 1922 року Грабаря включили до складу спільної російсько-українсько-грузинської делегації на Лозаннську конференцію як експерта з міжнародних питань. Пізніше він працював юрисконсультом Народного комісаріату зовнішньої торгівлі, будучи одночасно професором міжнародного права в І-му МДУ та в Інституті імені Карла Маркса. За більш як шістдесят років своєї наукової діяльності він опублікував понад 125 праць з питань міжнародного права, дипломатичного та консульського права, законів і звичаїв війни російською, українською, французькою, німецькою та латиською мовами.

Вченого ступеня доктора міжнародного права Грабар удостоювався двічі. Вперше Петроградським університетом у 1918 році, але оскільки вчені ступені в нашій країні було скасовано в двадцяті роки і відновлено лише в тридцяті, Грабарю було повторно надане докторське звання — рівно через чверть віку після першого — Московським університетом. Обидва рази вчений ступінь присуджувався йому honoris causa, тобто з поваги до заслуг, без захисту дисертації.

1924 року його було обрано членом Всеукраїнської Академії наук, однак згодом, коли йшло перетрушування ВУАН і перетворення її на АН УРСР, Володимир Грабар якось випав із списків і, зважаючи на добре нині відомі обставини, не дуже наполягав на відновленні свого академічного звання. В цьому розумінні промовистою є відсутність В. Е. Грабаря серед творців тритомної Енциклопедії держави і права (1925—1927), де статті з міжнародного права належать іншому авторові, зате широко представлений майбутній апологет «презумпції винуватості» А. Вишинський...».

Відомий журналіст Мелор Стуруа розповідав, як наукова громадськість відзначала вісімдесятиріччя Володимира Грабаря: «Після безконечних вітальних спічів слово надали ювілярові. Подякувавши виступаючим, він звернувся до нас, молодих:

— Дорогі мої юні колеги! Дозвольте мені, старій людині, вдатися до спогадів далекого минулого. Було це в роки першої світової війни. Я був представником Росії в Гаазькому міжнародному суді. Російський уряд подав у цей суд скаргу на найжорстокішу Німеччину, звинувативши її в тому, що її літаки нібито розбомбили російський санітарний поїзд. Коли дійшло до голосування, я проголосував проти моєї сторони, бо неспростовними фактами було встановлено: в російському санітарному поїзді з червоними хрестами на дахах вагонів везли не поранених, а боєприпаси. Для чого це я вам кажу? Оскільки ви вирішили присвятити своє життя юриспруденції, то маєте пам'ятати: справжні патріоти голосують тільки за істину. Заповідаю вам керуватися цим правилом!

...На календарі був суворий для нашої науки 1950 рік, крім того, відбувалося це в Інституті права — вотчині, бвзі і навіть сімейному гнізді Андрія Януаровича Вишинського» («Советская культура», 1989, 11 квітня).

Володимир Грабар ще не раз бував у місті, де минули його гімназичні роки, брав участь у збиранні коштів на увічнення пам'яті Г. П. Галагана, в діяльності Товариства колишніх вихованців Колегії Павла Галагана, створеного 1910 року в Петербурзі, надсилав у подарунок рідному навчальному закладові свої праці і завжди, доки існувала Колегія, питався в листах: «Що поробляє «мати градам руським»? Як поживає наш College?»

ЄВАНГЕЛІЄ ЗА МАРКОМ

(1)

(1) Початок Євангелія Ісуса Христа, Сина
Божого. (2) У пророків було написано:
«Перед тобою я надішлю свого вістуна,
котрий звістує про пришестя твоє; (3) голос
волаючого в пустелі: готуйтесь до зустрічі
Господа, прямі торуйте шляхи для Бога
нашого».
(4) І от з пустелі, проповідуючи покаянне
хрещення задля позбування гріхів, прийшов
Іван Хреститель, (5) що до нього почали
приходити жителі Єрусалима та всієї країни
юдейської, і всі приймали хрещення від
нього на річці Йордані, сповідаючи йому
гріхи свої. (6) А Іван носив одяг з верблюжої
шерсті, підперезаний шкіряним ременем,
а харчувався він акридами та диким
медом. (7) І говорив він, проповідуючи: «По
мені прийде той, хто так перевершує мене,
що я навіть не гідний, нахилившись,
розв'язати ремені йому на сандалях; (8)
я хрестив вас водою, а він хреститиме вас
Духом Святим». (9) Під ту пору прийшов до
Івана Ісус з Назарета галілейського і при-
йняв хрещення від нього у Йордані. (10)
Тільки-но Ісус вийшов з води, як побачив
розверзнуте небо і голубку, що в її подобі
Дух зійшов до нього, (11) і пролунав з неба
голос: «Ти син мій улюблений, у тобі моя
ласка». (12) Після цього, йдучи за Духом,
Ісус подався в пустелю, (13) де, спокушува-
ний сатаною, перебув сорок днів серед звірів,
і ангели слугували йому.
(14) Коли Івана кинули до в'язниці, Ісус
пішов до Галілеї та почав проповідувати,
благовістуючи про царство боже, (15) і мовив
при цьому таке: «Настав час, коли наближа-
лось царство боже; покайтесь і вірте цій
радісній звістці».
(16) Якось, минаючи Галілейське море, він
побачив братів Симона та Андрія, котрі
ловили рибу, закидаючи в море сітки, (17)
і сказав їм: «Ідіть за мною, я навчу вас
виловлювати людей». (18) І вони, кинувши
сіті свої, враз пішли за ним. (19) Там же
неподалік він побачив братів Якова та Івана,
синів Зеведея, котрі латали у човні сітки
свої, (20) і зразу закликав їх. І вони,
покинувши у човні батька свого Зеведея
разом з наймитами, пішли за ним.
(21) І от прибувають вони до Капернаума;
першої ж суботи пішов Ісус до синагоги
і проповідував там. (22) І чудувались усі
вченню його, бо, на відміну від грамматиків,
він повчав ніби за вищим натхненням. (23)
Зненацька біснуватий, що перебував тоді
в синагозі, закричав: (24) «Що тобі треба
від нас, Ісусе Назарянине? Прийшов погуби-
ти нас? Знаю, хто ти,— святий Божий!» (25)
Але із докором Ісус йому звелів: «Замовкни
та вийди з нього». (26) І дух нечистий,
струснувши біснуватого так, що той заволав
на весь голос, вийшов з нього. (27) Усі довго
дивувались і питали один одного: «Хто цей
новий учитель, котрий владно наказує духам
нечистим, а ті скоряються йому?» (28)
І невдовзі чутка про нього поширилась по
всьому довкіллі Галілеї.

Акриди — висушена на сонці сарана. Людей, що їли акриди, за старожитності називали акридофагами.

Початок публікації «Нового завіту» див. «Вітчизна», 1990, № 1.

(29) Вийшовши з синагоги, подались вони разом з Яковом та Іваном до дому Симона й Андрія. (30) А теща Симона лежала з вогневицею, і його відразу ж повідомили про це. (31) Підійшовши до неї, Ісус підняв її, узяв за руку, і хвороба враз її залишила, і жінка взялася слугувати їм. (32) А коли звечоріло й зайшло сонце, почали приводити до нього усіх хворих і біснуватих, (33) так що небавом усе місто зібралося біля дверей, (34) і він зцілив багатьох схорованих та вигнав безліч демонів, не дозволяючи нікому розголошувати, що він Христос і вони знають про це.

(35) Рано-вранці, ледь благословилось на світ, він тихо підвівся і вийшов з дому та, подавшись на відлюддя, молився там. (36) Тим часом узялись шукати його Симон і всі, хто був з ним, (37) і коли знайшли, кажуть йому: «Всі розшукують тебе». (38) У відповідь він сказав їм: «Ходімо звідси до інших селищ і міст, аби й там проповідати, бо я для цього й прийшов». (39) І перейшов він усю Галілею, проповідуючи у синагогах і виганяючи бісів.

(40) Якось надбігає до нього лепруватий і, вклякнувши перед ним, звертається до нього з благанням: «Коли схочеш, то зможеш мене очистити». (41) Зглянувшись на нього, Ісус торкнув його рукою та сказав: «Хочу, очисться». (42) Тільки-но він вимовив ці слова, як з того зійшли лепри, і чоловік очистився. (43) після чого Ісус одразу відіслав його, суворо звелівши йому: (44) «Гляди ж, нікому нічого не кажи, але піди покажись священикові для посвідчення усім та, як заповів Мойсей, за очищення своє склади офіру. (45) А той, ледь відійшов, почав скликати людей та про все переповідати,— тому Ісус уже не міг відкрито увійти до міста і перебував за його межами, у місцях відлюдних. І приходили до нього звідусіль.

(2)

(1) За деякий час Ісус прийшов знову до Капернаума, і ширилась чутка, що він уже вдома. (2) Відразу біля дверей зібрався такий натовп, що невдовзі й місця порожнього ніде не лишилось,— і він звернувся до них з повчанням. (3) І прийшли до нього з паралітиком, що його несло четверо, (4) і, не маючи можливості піднести хворого до нього через тиск людей, розібрали покрівлю над кімнатою, де був Ісус, і крізь отвір опустили ліжницю, на котрій лежав спаралізований[1]. (5) Ісус, побачивши таку віру їхню, каже паралітикові: «Ну-бо, дитино моя, вибачаються тобі гріхи твої». (6) А там сиділо кілька граматиків, і почали вони думкувати у серцях своїх: (7) «Як може він говорити так? Він блюзнує! Хто, крім самого Бога, може вибачити гріхи?» (8) Тоді Ісус, відразу взнавши духом своїм, що вони думкують у собі, питає їх: «Що це ви думкуєте у серцях ваших? (9) Що легше — сказати паралітику «Вибачаються тобі гріхи твої» чи сказати: «Підведись, візьми ліжницю свою та ходи»? (10) Тож знайте: син людський владний на землі вибачати гріхи»,— і мовить паралітику: (11) «Тобі кажу: підведись, візьми ліжницю та повертайся додому». (12) І той враз підвівся та, взявши ліжницю, вийшов на очах у всіх,— тим-то всі чудувались і вславляли Бога, кажучи, що нічого схожого вони ніколи не бачили.

(13) І знов пішов Ісус до моря, і юрма посунула за ним, і він проповідував людям. (14) Дорогою побачив Ісус Левія, сина Алфія, що сидів біля митниці, та сказав йому: «Йди за мною»,— і той, підвівшись, пішов за ним. (15) І коли Ісус узлежав при столі в домі його, разом з Ісусом та учнями його обідали численні грішники та митники, що йшли за ним. (16) А граматики й фарисеї, побачивши, що Ісус їсть з грішниками та митниками, питають його учнів: «Чом він їсть і п'є з митниками і грішниками?» (17) Почувши це, Ісус каже їм: «Не здоровим потрібний лікар, а хворим; прийшов я закликати не праведників, а грішників до каяття». (18) А тим часом учні Івана та фарисеїв постились. І от приходять люди й питають Ісуса: «Чом це учні Івана та учні фарисеїв постяться, а твої учні не постяться?» (19) Ісус відповів їм: «Хіба треба поститись гостям на весіллі, коли молодий з ними? Доки молодий з ними, їм не треба поститись. (20) Але настане день, коли заберуть їм молодого, отоді й поститимуться. (21) Адже на старий гіматій ніхто не накладає латку з грубої полотнини, бо накладене відірветься разом зі старим і діра стане ще більша. (22) І ніхто не наливає молоде вино до старих бурдюків, бо вино, прорвавши бурдюки, витече, і вино, і бурдюки пропадуть; тільки вино молоде слід наливати до нових бурдюків».

(23) Якось у суботу Ісус минав засіяні лани, і учні його почали дорогою рвати колоски. (24) А фарисеї сказали йому: дивись, вони у суботу роблять те, що не дозволено. (25) А він їм на те: «Невже ви ніколи не читали, що зробив Давид, коли зголоднів сам і ті, котрі були з ним? (26) Як увійшов він до Божого дому за архієрея Авіатара і не лише сам їв священний хліб, котрий не дозволено їсти нікому, крім священиків, але дав і тим, хто був з ним?» (27) І сказав їм: «Субота існує для людини, а не людина для суботи, (28) а тому син людський і суботи пан».

(3)

(1) І знову він прийшов до синагоги, і там був чоловік з усохлою рукою. (2) А дехто, щоб звинуватити Ісуса, стежив, чи зцілить він чоловіка у суботу. (3) Тоді Ісус, звелівши людині з усохлою рукою стати посередині, (4) спитав їх: «Що треба робити у суботу: добро чи зло? Врятувати душу чи занапастити?» Але вони мовчали. (5) І, гнівно глянувши на них, сумуючи через скам'яніння сердець їхніх, Ісус мовив тому чоловікові: «Підніми руку свою». Той підняв, і стала рука його така ж здорова, як і друга. (6) І, вийшовши, фарисеї з іродіанами враз поклали погубити його.

(7) А Ісус з учнями рушив до озера, і безліч люду з Галілеї, з Юдеї, (8) з Єрусалиму, з Ідумеї, з-за Йордану, з околиць Тіра й Сідона йшло за ним; і ще багато хто,

[1] За старожитності вважалося за неможливе хворого або покійника вносити через двері, особливо до чужої оселі. Таке вірування донедавна спостерігалося і в сибірських тубільців. Це пояснюється приписами різних демонологій.

Ікона «Страсті господні». Кінець XV — поч. XVI ст. Фрагмент «Оплакування»

почувши про діла його, приходив до нього.
(9) І тоді, щоб юрба не затіснювала його, він
звелів учням тримити напоготові човен для
нього, (10) бо стількох він зцілив, що недужі
кидались до нього, прагнучи торкнутись
його. (11) А біснуваті, забачивши його,
падали перед ним, гучно сповіщаючи, що він
син Божий. (12) Але Ісус суворо забороняв їм
розголошувати, хто він. (13) І зійшов Ісус на
гору, прикликнувши тих, кого знав, (14)
й з прибулих обрав дванадцятьох, назвавши
їх апостолами, котрі мусили завжди бути
з ним, щоб згодом надсилати їх проповідува-
ти, (15) наділивши владою зціляти хвороби
та виганяти бісів. (16) До цих дванадцятьох
належали: Симон, котрому Ісус дав ім'я
Петро, (17) брати Яків та Іван — сини
Зеведея, котрим він дав імена Воанергес, що
означає «сини грому», (18) і Андрій, і Пи-
лип, і Бартоломій, і Матвій, і Хома, і Яків
Алфеїв, і Тадей, і Симон Кананіт, (19) і Юда
Іскаріотський, що й зрадив Ісуса.
(20) І ось приходить вони додому, але не
встигли й хліба скуштувати, як знову
зібрався натовп. (21) Довідавшись про це,
прийшли родичі Ісуса, аби забрати його,
твердячи: «Він божевільний». (22) А грамо-
тики, прибулі з Єрусалима, казали, буцім
«Вельзевул опанував його, і він виганяє
демонів силою владаря бісівського». (23)
Тоді, звертаючись до них, Ісус почав говори-
ти притчами: «Хіба може сатана виганяти
сатану? (24) Як почнуться у царстві усобиці,
царство розвалиться. (25) І як у домі
почнуться усобиці, дім розвалиться. (26) І як
сатана повстав і ворогує з самим собою, то не
витримає, бо йому прийшов кінець. (27) Адже
ніхто не зможе, увійшовши до дому сильної
людини, пограбувати будинок і викрасти ре-
чі, коли передусім не зв'яже сильного. (28)
Запевняю вас, що будь-які прогріхи можуть
дароватися синам людським, і навіть
богохульство, хоч би як блюзнили вони. (29)
І лише той, хто блюзнить Духа Святого, не
дістане прощення, але буде засуджений на
довічну кару». (30) Бо ж подейкували люди:
«Його опанував дух нечистий».
(31) Тим часом прибулі мати, брати
й сестри його стояли на подвір'ї й послали до
нього сказати, що вони кличуть його. (32)
А він сидів ув оточенні людей, і коли сказали
йому, що мати, брати й сестри чекають на
подвір'ї, (33) він у відповідь спитав їх:
«А хто мати моя чи брати мої?» (34) І,
обвівши поглядом тих, що сиділи круг нього,
сказав: «Ось мати моя і брати мої. (35) бо
кожний, хто виконує волю Божу,— брат
мені, сестра та мати».

(4)

(1) І знову почав Ісус проповідати біля
моря, і зібрався біля нього такий тиск люду,
що йому довелось ступити в човен, а натовп
лишився на березі моря, і, сидячи у човні, (2)
Ісус довго проповідав їм притчами, і під час
проповіді він говорив їм таке: (3) «Послу-
хайте-но. Вийшов сівач сіяти. (4) При цьому
одні зернини впали край дороги, і позлітало-
ся птаство небесне та видзьобало їх; (5) інші
впали на кам'янистий ґрунт, де обмаль землі,
і крізь тонкий шар землі відразу проросли,
(6) та коли зійшло сонце, вони зав'яли і, не
маючи коріння, зачахли; (7) а інші попадали
в терни, і терни, вигнавшись, приглушили їх,
і вони не дали плоду; (8) інші ж бо впали на
добру землю і, підіймаючись та вигна-
ляючись, вродили, принісши — одне у трид-
цять, друге — у шістдесят, а інше — у сто
разів більше». (9) І проголосив: «Хто має
вуха слухати — нехай слухає!» (10) А зго-

дом, коли Ісус лишився на самоті з дванадцятьма та ще іншими учнями, вони взялися розпитувати його про цю притчу. (11) І він сказав їм: «Вам дано спізнати містерії царства Божого, а решта задовольниться притчами, (12) бо вони дивляться очима — і не бачать, слухають вухами — і не чують, і не хочуть звернутись до Бога, щоб одержати прощення». (13) І каже їм: «Коли ви не розумієте цієї притчі, як же вам усі притчі збагнути?» (14) Сівач сіє слово; (15) зернини, висіяні край дороги, означають тих, до котрих — ледве вони зачують слово — відразу добирається сатана і викрадає слово, висіяне у серцях їхніх; (16) так само й висіяні на каменястому ґрунті означають тих, котрі — ледве зачують слово — зразу ж радо сприймають його, (17) але, оскільки вони самі по собі безвільні й непостійні, коли починаються гоніння за слово, умить зрікаються його; (18) інші ж бо, висіяні серед терня, означають тих, хто слухає слово, (19) але в котрих то життєві клопоти, то спокуси багатства чи інші захопливі бажання заглушають слово, і воно не родить; (20) а висіяні на добру землю означають тих, котрі слухають слово, приймають його, і воно родить — у одного и тридцять, у другого — в шістдесят, а в когось у сто разів». (21) І сказав їм: «Хіба для того засвічується свічка, щоб поставити її під глечик або під ліжко? Хіба не для того, щоб її поставити на свічник? (22) Отож нема нічого потаємного, що не стало б відомим, і нічого прихованого, що врешті не відкрилося б. (23) Хто має вуха слухати — нехай слухає!» (24) І сказав їм: «Зважуйте, що слухаєте; якою мірою міряєте, такою і вам відміряють, а тим, хто слухає, ще й додасться, (25) бо хто має, тому дасться, а хто не має, у того відбереться й те, що має».

(26) І він далі: «Царство Боже подібне до того, як ото чоловік висіяв би зерно у землю; (27) уночі він спить, удень чуває, а як сходить і росте зерно — не знає він, (28) бо земля сама від себе родить спочатку стебло, потім колосом, а відтак колосок наливається зерном; (29) а коли достигне плід, чоловік одразу береться до серпа, бо настали жнива». (30) І сказав Ісус: «До чого ми можемо уподібнити царство Боже? Якою притчею розповісти про нього? (31) Воно схоже на гірчичне зерня; коли його висівають у землю, воно найменше з усього насіння земного, (32) але, висіяне, воно виростає і перевищує будь-яке збіжжя, і розгалужуються у нього такі великі гілки, що у затінку його може кублитися птаство небесне». (33) І доки вони могли слухати, він багато схожих порівнянь[1] повідав їм. (34) але, крім порівнянь, не говорив їм нічого, а учням своїм усе пояснював на самоті.

(35) А коли вже бралося на вечір, він їм сказав: «Перепливімо на другий берег». (36) Тоді, залишивши народ, вони посідали в човен, де був він, а інші човни трималися їх. (37) Тим часом знявся вітрюган і повернуло на бурю; хвилі вдарялися об човен і почали захлюпуватися досередини. (38) А Ісус спав на подушці на самій кормі. Розбуркавши його, вони кажуть йому: «Вчителю! Невже ти не бачиш, що ми гинемо?» (39) І, оглянувшись, він звелів ущухнути вітрюгану, а хвилям сказав: «Змиріться, погамуйтесь!» І вітер ущух, і запала глибока тиша. (40) Тоді він сказав їм: «Чому ви так перелякались? Чому нема у вас віри?» (41) І, вражені, вони з острахом питали одне одного: «Хто ж бо він такий, коли і вітер, і хвилі слухаються його?»

(5)

(1) І припливли вони на другий берег моря, до краю Гадаренського. (2) Ледве вийшов Ісус з човна, як назустріч йому з гробків печерних вибіг чоловік, що його посів дух нечистий; (3) він знаходив собі притулок біля гробків, і жоден ланцюг його ще не міг втримати, (4) бо хоч і брали його неодноразово у ланцюги та кайдани, він розривав на собі ланцюги і розбивав кайдани, і не до снаги було хоч кому подолати його; (5) і вночі, і вдень у горах і на гробках він неугавно кричав і торсався об каміння. (6) Ще здалеку забачивши Ісуса, він підбіг і, впавши ниць перед ним, (7) гучно заволав: «Що тобі треба від мене, Ісусе, сину Бога всевишнього? Богом благаю тебе: не катуй мене!» (8) Бо Ісус мовив йому: «Духу нечистий, вийди з цієї людини». (9) І спитав Ісус у нього: «Як тебе на ім'я?» І той відповів: «Ім'я мені — легіон, бо нас безліч». (10) І благав Ісуса, щоб він не виганяв їх за межі цього краю. (11) А неподалік на узгір'ї випасався великий гурт свиней. (12) І всі демони взялися його благати: «Пошли нас на свиней, аби нам увійти в них». (13) І Ісус дозволив їм. Вийшовши, нечисті духи зразу ввійшли у свиней, і весь гурт — близько двох тисяч — кинувся з кручі в море і потонув у ньому. (14) А свинарі побігли та звістили про це у місті та в селищах, звідки прийшли люди довідатися, що ж скоїлось. (15) Підійшовши до Ісуса, вони побачили собі на подив, що біснуватий, у котрому був легіон демонів, сидить одягнений і при здоровому глузді. (16) Тим часом самовидці переповіли їм, що сталося з біснуватим і зі свиньми, (17) і вони почали благати його піти з землі їхньої. (18) І коли Ісус сів у човен, біснуватий почав благати його, щоб Ісус забрав його з собою. (19) Але Ісус відмовив йому и цьому та й каже: «Повертайся до рідних, до дому свого й звістуй їм, що зробив з тобою Господь і як він помилував тебе». (20) І подався чоловік той, і скрізь у Десятимісті оповідав про те, що зробив з ним Ісус, і всі дивувались.

(21) Коли Ісус човном знов переплив на другий берег, до нього зійшлася сила людей, і він лишився біля моря. (22) І приходить один із зверхників синагоги на ім'я Яїр; побачивши Ісуса, він упав йому до ніг (23) і заволав: «Донька моя лежить при смерті; прийди-но й поклади на неї руки свої, і тоді вона одужає й житиме». (24) І пішов Ісус з ним, а за Ісусом рушив чималий натовп, що напирав на нього.

(25) І ось жінка, що дванадцять років слабувала на кровотечу (26) і витратила весь маєток свій на лікування у багатьох лікарів, але не відчула жодної полегші,— їй-бо, ще

[1] У Марка більше за інших підкреслюється, що апостоли не розуміли Ісусових парабол, бо чим узагальненіша сюжетна формула, тим більший сектор її значень, тим численніші ситуації, на тлі котрих вона може «відчитуватись», розкодовуватись.

[1] Тобто парабол або притч.

погіршало.— (27) зачувши про Ісуса, пішла ра́зом з усіма і ззаду торкнулася гіматія його, (28) тому що вирішила — як торкнеться хоча б убрання його, видужається. (29) І зразу припинилась кровотеча у неї, і вона відчула тілом, що позбулась недуги. (30) Тим часом Ісус відчув, як сила вийшла з нього, і, звернувшись до народу, спитав: «Хто торкнув убрання моє?» (31) І учні сказали йому: «Адже ти бачиш, як народ налягає на тебе, а питаєш: «Хто торкнув мене?» (32) Тим часом Ісус продовжував очима шукати ту, що вчинила це. (33) Тоді жінка, знаючи, що сталося з нею, з острахом і тремтінням за свій самочин підійшла і, впавши ницьма перед ним, оповіла йому щиру правду. (34) А він сказав їй: «Дочко моя! Тебе зцілила віра твоя. Іди з миром, і нехай недуга твоя покине тебе». (35) Ісус ще говорив, коли прийшли від дому зверхника синагоги і сказали: «Донька твоя померла.— навіщо турбуєш Учителя?» (36) А Ісус, тільки-но почув мовлене, каже зверхникові синагоги: «Не бійся, тільки вір». (37) І, не дозволивши нікому йти за собою, крім Петра, Якова та Івана, Якового брата, (38) Ісус пішов до дому зверхника синагоги, де побачив юрми людей, що у скрусі плакали й голосили. (39) Увійшовши, він каже їм: «Чом ви тужите й плачете? Юнка не померла, а спить». (40) Вони ж бо глузували з нього. Тоді, повиганявши всіх, Ісус узяв з собою батька й матір юнки, а також тих, хто був з ним, і увійшов до світлиці, де вона лежала. (41) Узявши юнку за руку, він каже їй: «Таліта кумі»[1], що означає: «Дівчатко, тобі кажу, прокинься!» (42) На велику втіху ти подив усім, дівчина враз підвелась і почала ходити, а було їй близько дванадцяти років. (43) А він суворо наказав їм, що про це ніхто не повинен знати, і сказав, щоб їй дали попоїсти.

(6)

(1) Вийшовши звідти, Ісус рушив до рідного міста, а учні його пішли за ним. (2) Коли настала субота, він почав проповідувати у синагозі, і всі, хто чув слова його, питали з подивом: «Відки це у нього? Що за премудрість йому дарована? Які це чуда повершив він руками своїми? (3) Чи не тесля він, син Марії та брат Якова, Йосія, Юди та Симона? Чи не його сестри тут серед нас?» І ремствували на нього. (4) І сказав їм Ісус: «Ніде не зневажають пророка — лише на батьківщині його, серед рідних і в домі його». (5) Жодного чуда не хотів повершити там Ісус,— всього кількох хворих зцілив покладанням рук. (6) Засмутившись через невір'я їхнє, він обходив довколишні селища, проповідуючи.

(7) І, прикликавши дванадцятьох учнів, почав посилати їх по двоє, давши їм владу над нечистими духами. (8) І напучував їх нічого не брати у дорогу, крім патериці: ні хліба, ні торбини, ні мідяків у поясу, (9) лише взути сандалі, не одягаючи навіть двох хітонів. (10) І сказав їм: «До якого дому не увійшли б, лишайтесь там доти, доки не вирішите піти звідти. (11) І коли в якомусь місті жителі не приймуть вас або не слухатимуть вас, то, йдучи звідти, обтрусіть порох з ніг ваших на знищування їм. Запевняю вас: судного дня легше буде жителям Содоми й Гоморри, аніж міста того». (12) І рушили вони, закликаючи до каяття, (13) і виганяли безліч демонів, і багатьох хворих зцілили, намащуючи їх оливою.

(14) Аж ось цар Ірод, котрий прочув про справи його (бо ім'я Ісусове ширилось межи людей), вирішив, що це Іван Хреститель постав з мертвих, а тому й творить чуда. (15) Проте одні казали, що це Ілля, а інші — буцім це пророк, схожий на одного з давніх пророків. (16) Отож Ірод, взнавши про це, сказав: «Це Іван, котрому я голову стяв,— це він воскрес». (17) Бо Ірод через Іродіаду, дружину свого брата Пилипа, з котрою одружився, звелів схопити Івана та, зв'язавши, вкинути його до в'язниці, (18) тому що Іван казав Іроду: «Не личить тобі жити з братовою». (19) А Іродіада затаїла злість на нього і хотіла його вбити, але не могла, (20) бо Ірод, вважаючи Івана праведником і святим, боявся та оберігав його і охоче слухав його, хоч і дуже бентежили слова його. (21) Аж ось, коли з нагоди урочистості — свого дня народження — Ірод влаштував бенкет для вельмож своїх, хіліархів і пресвітерів галілейських, (22) доньки ж самої Іродіади увійшла й танцювала перед Іродом і тими, хто бенкетував з ним, і так сподобалась їм, що цар сказав дівчині: «Проси у мене що бажаєш і дам тобі». (23) І присягнув їй: «Що б ти не попросила у мене — хоч півцарства мого — дам тобі». (24) І, вийшовши, вона спитала в матері своєї: «Що маю просити?» А та відповіла: «Голову Івана Хрестителя». (25) І, негайно повернувшись до царя, вона сказала: «Хочу, аби ти зараз-таки дав мені на пінакій голову Івана Хрестителя». (26) Цар засмутився, але, присягнувши перед бенкетарями, не міг відмовити їй. (27) І, враз пославши вартового, цар звелів принести голову Івана. (28) І той, пішовши, відтяв у в'язниці йому голову і, принісши її на пінакії, віддав дівчині, а та віддала її матері своїй. (29) Довідавшись про це, учні Іванові прийшли та, випрохавши тіло, поховали його у домовині.

(30) Тим часом апостоли повернулись до Ісуса і переповіли йому все, чого навчали і що робили вони. (31) А що безліч людей то приходила до них, то йшла і попоїсти їм не було коли, він сказав їм: «Ідіть на відлюддя і перепочиньте трохи на самоті». (32) І вони своїм човном попливли на відлюддя. (33) А юрми людей, що збиралися з усіх міст, побачили, що вони відпливають, і, пізнавши Ісуса серед них, рушили туди берегом і випередили їх. (34) Вийшовши з човна і побачивши силу людей, котрі були, мов вівці, що не мають пастиря, він зглянувся над ними і почав проповідувати їм. (35) І коли часу сплинуло чимало, підійшли до нього учні та кажуть: «Тут відлюдно, а вже пізно: (36) відпусти їх, аби вони могли піти по селах і поселеннях близьких купити собі якоїсь поживи». (37) А він на те: «Ви дайте їм їсти». Вони ж бо питають його: «То ми підем і купимо хліба динаріїв на двісті й дамо їм попоїсти?» (38) А він сказав їм: «Ідіть-но подивіться, скільки знайдеться у вас хліба». І, взнавши, вони кажуть йому: «П'ять хлібин і дві рибини». (39) І звелів їм

[1] Точніше: таліта кум. Це транслітерація з арамейської, котрою говорив Ісус.

розсадити усіх окремими громадами на свіже сіно. (40) І вони посідали рядами по сто і по п'ятдесят душ. (41) Тоді, узявши ці п'ятеро паляниць та дві риби, він споглянув на небо і, благословивши, поділив їх і дав учням, аби вони роздали їм, і дві рибини розподілив на всіх. (42) І всі їли й наїлись. (43) Натомість решток від паляниць і риби назбирали повнісінських дванадцятеро кошів. (44) А їло близько п'яти тисяч людей. (45) І звелів негайно учням своїм сісти в човна та, не очікуючи, доки він відпустить народ, рушати на другий берег до Ветсаїди. (46) Попрощавшися з ними, він пішов на гору помолитись. (47) Коли звечоріло, він прийшов на берег, а човен усе ще був посеред моря, (48) бо вітер віяв їм навстріч. І ось близько четвертої варти ночі, побачивши, що човен їхній попав у тарапату, він пішов до них, ступаючи по хвилях, і вже хотів наблизитись до них, (49) коли вони, забачивши, як він іде по хвилях, вирішили, що це мана, і закричали, (50) бо всі перелякались, побачивши його. Та він озвався і сказав їм: «Заспокойтесь, це я, не бійтесь». (51) І, щойно він ступив до них у човен, вітер ущух, через що вони ще більше дивувались дивом, (52) бо навіть бачене з паляницями не наставило їх на добрий розум і серця їхні були ще скам'янілі.

(53) Перепливши, прибули вони до землі Генісаретської й причалили до берега. (54) Тільки-но вийшли вони з човна, як усі пізнали його (55), та звістили про це на все довкілля, і почали просто на ліжницях приносити тяжкохворих туди, де він, за чутками, перебував. (56) І лишень кудись він прийде — осади, міста або села,— скрізь на агори виносили хворих, котрі кликали його, аби торкнути хоч краєчок гіматія його; і ті, що торкались,— зцілялись.

(7)

(1) Якось прийшло до нього кілька фарисеїв та граматиків, що прибули з Єрусалима; (2) побачивши, що дехто з учнів його їсть хліб, не очистивши, себто не вимивши, руки, взялись вони дорікати йому, (3) (бо фарисеї та всі юдеї, шануючи давні звичаї, і не їстимуть, якщо передусім не вимиють руки; (4) і коли вони вертають з агори, то теж не їстимуть, доки не очистяться кропленням; вони обов'язково миють за звичаєм чаші, кухлі, мідний посуд, лавки та ще багато іншого). (5) Тим-то питають його фарисеї та граматики: «Чом учні твої не дотримують давніх звичаїв і їдять хліб, не вимивши руки?» (6) А він відповів їм: «Оце вже справді про вас, облудники, пророкував Ісай, як написано: ці люди вустами шанують мене, а серця їхні далекі від мене, (7) але дарма вони уклоняються мені, навчаючи вчень і заповітів людських. (8) Зневаживши закон Божий, ви дотримуєте звичаїв людських: миєте кухлі, потири та робите ще багато такого ж». (9) І сказав їм: «Ви до решти спотворили закон Божий, щоб додержувати звичаїв своїх. (10) Так, Мойсей сказав: «Шануй батька свого та матір свою, також: хто лихословить батька або матір — хай буде скараний смертю», (11) ви ж бо мовите: «Якщо хтось батькові або матері скаже: те, що ти міг би одержати від мене,— це корван, цебто дар Богові, (12) той вже може нічого не робити для батька або матері. (13) І ще багато схожого чините ви, заміняючи слово Боже безглуздими звичаями вашими, котрі ви самі й запровадили». (14) Він покликав людей і сказав їм: «Слухайте мене всі та розумійте: (15) те, що ззовні входить у людину, не може її поганити, бо що виходить з людини,— те й поганить людину. (16) Хто має вуха слухати — нехай чує!» (17) І коли, полишивши народ, він увійшов до дому, учні підійшли до нього, розпитуючи про мовлене. (18) А він спитав їх: то й ви нетямущі? Невже не розумієте: усе, що входить ззовні у людину, не може її поганити, (19) бо будь-яка пожива не до серця входить, а до черева, і, очистившись, викидається геть?» (20) І сказав: «Людину поганить те, що виходить з людини, (21) бо зсередини, з серця людського виходять злі задуми хіті, крадежу, вбивства, (22) перелюбства, жадливості, підлості, хитрощів, безсоромності, підступу, блюзнірства, зарозумілості, нерозважності. (23) Усе це зло зсередини виходить і поганить людину».

(24) Пішовши звідти, він рушив за межі Тіра й Сідона. Увійшовши до одного дому, Ісус хотів, аби ніхто не довідався про це, але не зміг приховатись. (25) І от жінка, що її доньку опанував нечистий дух, ледве зачувши про Ісуса, прийшла і впала йому до ніг, (26) благаючи вигнати демона з доньки її. А була ця жінка еллінка — родом сірофінікійка. (27) Він-бо сказав їй: «Насамперед нехай наїдяться діти, бо негарно відбирати хліб у дітей і кидати цуценятам». (28) А вона йому на те: «Вже ж, Господи, проте й цуценята їдять крихітки, що падають у дітей зі столу». (29) І він відповідає їй: «Іди, за такі слова вийшов демон із доньки твоєї». (30) І, повернувшись додому, вона побачила, що лежить у постелі донька її й демон вийшов з неї.

(31) Перейшовши межі Тіра й Сідона, Ісус знову перетнув межі Десятимістя дорогою до моря Галілейського. (32) І привели до нього глухого недоріку й почали просити, щоб Ісус поклав на нього руки. (33) Тоді Ісус відвів його осторонь натовпу та, змочивши слиною пальці свої, вклав до вух його та торкнув ними язика його; (34) відтак, споглянувши на небо, сказав з зітханням: «Еффата»[1],— себто «відкрийтесь!» (35) Ісус-бо звелів їм, аби вони нікому ані слова; та хоч він і забороняв їм настійно, вони тут-таки дали цьому розголос (37) і з превеликим подивом вигукували: «Справді разючі справи повершує він: глухим дає слух, а німим — мову!»

(8)

(1) Тими днями знову зібрались юрми, а що їсти їм було нічого, то, прикликавши учнів своїх, Ісус каже їм: (2) «Шкода мені цих людей; оце вже три дні вони зі мною, і нічого їм попоїсти; (3) як відпущу їх голодних додому, вони можуть охляти дорогою, а дехто ж із них прийшов здалеку». (4) І почали йому заперечувати учні: «Хто ж бо зможе тут, на відлюдді, нагодувати їх

[1] Слово з рідного Ісусові галілейського діалекту арамейської мови.

Ікона «Воскресіння Лазаря». Перша пол. XVI ст. Із церкви Покрови Богородиці в с. Полові на Львівщині

хлібом?» (5) А він питає їх: «Скільки
знайдеться у вас паляниць?» Вони відпові-
дають: «Семеро». (6) Тоді він звелів людям
посідати на землю, а потім, узявши оці
семеро паляниць і складши дяку Богові,
поділив їх і дав учням своїм, аби вони
пороздавали людям. (7) І було у них
кількоро рибок; благословивши їх, Ісус
сказав, аби і їх роздали. (8) І вони їли
й наїлись. Решти-бо кусків зібрали у сім
кошів. (9) а їдців було близько чотирьох
тисяч. І він відпустив їх.
(10) Відтак, сівши враз в човен, він рушив
разом з учнями своїми до околу Далмануту[1].
(11) І підійшли до нього фарисеї та почали
сперечатися з ним, і, випробовуючи його,
вимагали ознаки з неба. (12) А він сказав зі
смутком душі: «Чом цей рід вимагає озна-
ки? Запевняю вас: не буде ознаки цьому роду
цьому». (13) І, покинувши їх, він знову сів
у човен й повернувся на другий берег.
(14) Тим часом вони забули взяти з собою
паляниці, і, крім однієї паляниці, у човні не
було нічого. (15) І, розмовляючи з ними, він
заповів їм: «Стережіться-но закваски фари-
сейської та закваски Іродової». (16) А вони
міркували між собою: «Отож хліба у нас
нема». (17) Збагнувши це, Ісус сказав їм:
«Чом ви міркуєте про те, що у вас нема
хліба? Невже ви досі не зрозуміли й не
збагнули? Невже у вас досі кам'яні серця?
(18) Невже ви, маючи очі, не бачите і, маючи
вуха, не чуєте? (19) Хіба не пам'ятаєте,
скільки повних кошів решток хліба зібрали
ви, коли я розділив п'ять паляниць для
п'ятьох тисяч?» Вони відповідають йому:
«Дванадцять». (20) «А коли сім паляниць
для чотирьох тисяч, скільки кошів кусків,
що лишилися, зібрали ви?» Вони відпові-
дають: «Сім». (21) І мовить їм: «То невже ви
досі не збагнули?»
(22) Коли прибули вони до Ветсаїди,
привели до Ісуса сліпого й почали просити
доторкнутись до нього. (23) А Ісус, узявши
сліпого за руку, вивів його з містечка і, змочив-
ши йому повіки слиною, поклав на нього
руки і спитав його: «Чи бачиш ти що-
небудь?» (24) І, поглянувши, той відповів:
«Бачу наче дерева, що йдуть повз, але
розумію, що це люди». (25) Тоді Ісус знову
поклав руки на очі йому, і коли той знову

[1] Про цю саму місцину пишуть ще: Магадан, Магдала (наприклад, Матвій).

подивився довкіл, то збагнув, що зцілився, бо все бачив чітко. (26) А Ісус послав його додому й сказав: «Вертайся додому, але селищем не ходи й нікому не переповідай про це».

(27) І рушив Ісус разом з учнями своїми до селища біля Кесарії Пилипової. І ось дорогою він питає учнів своїх: «За кого люди мають мене?» (28) А вони відповідають йому: «Одні — за Івана Хрестителя, інші — за Ілію, а дехто — за одного з пророків». (29) Тоді він питає їх: «А за кого ви вважаєте мене?» І Петро сказав йому у відповідь: «Ти Христос». (30) Але він наказав їм, щоб вони нікому не говорили про це.

(31) І почав звіщувати їх, що сину людському належить зазнати багатьох страждань, що його засудять пресвітери, архиєреї та граматики, стратять, а за три дні він воскресне. (32) І говорив про це відверто. Петро ж, відкликавши Ісуса, почав відмовляти його від цього. (33) А Ісус, озирнувшись і поглянувши на учнів своїх, почав докоряти Петрові: «Оступись від мене, сатано; ти не тямиш, що це приготовано мені Богом, а не людьми».

(34) Відтак, прикликавши людей та учнів своїх, сказав їм: «Як хто хоче йти за мною,— нехай зречеться себе самого, візьме хрест свій та йде за мною. (35) Бо хто хоче життя своє врятувати, той загубить його; а хто втратить життя своє заради мене та Євангелія, той врятує його. (36) Яка ж бо користь людині здобути весь світ, але завдати втрат душі своїй? (37) Який згодом окуп дасть вона за душу свою? (38) Отож хто соромитиметься мене та слів моїх у добу цю перелюбну й грішну, того соромитиметься і син людський, коли прийде у славі вітця свого разом з янголами святими».

(9)

(1) І сказав їм: «Запевняю вас: дехто з присутніх тут з мною ще за життя свого побачить царство Боже, що владно настало».

(2) І от за шість днів, узявши з собою лише Петра, Якова та Івана, Ісус зійшов наодинці з ними на високу гору і перемінився перед ними. (3) Вбрання його враз засяяло, мов сніг, і стало таке біле, як жоден біляр на землі не в стані вибілити. (4) І побачили вони Ілію з Мойсеєм, котрі бесідують з Ісусом. (5) А Петро, звернувшись до Ісуса, сказав: «Раббі! Як тут гарно нам! Дозволь, ми спорудимо тут три скинії: одну для тебе, другу для Мойсея, а третю для Ілії».— (6) бо не знав, що й казати з остраху, що пойняв його. (7) Зненацька з'явилась хмара і вкрила їх, та пролунав голос із хмари: «Це син мій улюблений, його слухайте!» (8) Озирнувшись, вони несподівано побачили, що поруч з ними нікого вже нема, крім самого Ісуса. (9) І коли вони сходили з гори, він звелів їм, щоб вони доти нікому не переповідали про те, що бачили, доки син людський не постане з мертвих. (10) Вони ж бо питали одне одного: що воно таке — постати з мертвих? І запам'ятали слова його.

(11) А його вони спитали: «Чом же граматики та фарисеї кажуть, буцім насамперед має прийти Ілля?» (12) І він відповідав їм: «Як вони кажуть, що Ілля прийде раніше та наверне усіх, то хіба не написано про сина людського, що він зазнає багато страждань і принижень? (13) Але кажу вам: Ілля вже приходив, і вони повелися з ним так, як вважали за потрібне, згідно з тим, що написано про нього». (14) Коли ж бо повернувся він до учнів, то побачив біля них великий натовп і граматиків, що сперечаються з ними. (15) А всі люди, тільки-но побачили його, побігли назустріч, радо вітаючи його. (16) І питає він граматиків: «Про що ви сперечаєтеся з ними?» (17) А якийсь чоловік з натовпу відповідає йому: «Вчителю! Привів я до тебе сина свого, котрого посів дух німоти. (18) Де дух трапляє його, там і кидає на землю, й він випускає піну, скреготоче зубами та заклякає. І звернувся я до учнів твоїх, щоб вони виганяли його, але вони не подужали вигнати його». (19) А Ісус їм сказав у відповідь: «Народе невіруючий та розбещений! Доки буду я з вами? Доки мені терпіти вас? Приведіть його до мене!» (20) І привели людського сина до Ісуса. Тільки-но побачив Ісуса, дух так струсив недужим, що той упав і почав качатися по землі, випускаючи піну. (21) І спитав Ісус батька його: «Чи давно це з ним?» І той відповів: «Змалку. (22) Це ж скільки кидав дух його то у вогонь, то у воду, щоб занапастити його. Але як ти можеш хоч трохи допомогти нам, Господи, то зглянься над нами!» (23) А Ісус йому сказав: «Як здатний ти хоч трохи вірити, то все можливе віруючому». (24) І враз батько цього підлітка вигукнув зі сльозами: «Вірю! Допоможи-но маловір'ю моєму!» (25) Побачивши, що збігаються люди, Ісус звелів духові нечистому: «Духу німий та глухий! Я велю тобі: вийди з нього й ніколи не повертайся у нього!» (26) Зарепетувавши й чимдуж струсонувши недужим, дух вийшов, а підліток знерухомів, мов мрець, аж багато хто говорив: «Він помер». (27) Але Ісус, узявши його за руку, підвів його до тями, і він підвівся.

(28) А коли він увійшов у дім, учні наодинці спитали його: «Чом ми не подужали вигнати його?» (29) І він сказав їм: «Це поріддя лишень молитвою та постом і можна вигнати».

(30) Вийшовши звідти, вони рушили Галілеєю, але він не хотів, щоб хтось довідався про це, (31) бо він, напучуючи учнів своїх, казав їм: «Сина людського віддадуть до рук людських і стратять його, а за три дні по страті він воскресне». (32) Але вони не розуміли сказаного, а спитати його боялись.

(33) Як прийшли вони до Капернаума, Ісус удома спитав їх: «Що це ви дорогою поміж себе обговорювали?» (34) Проте вони мовчали, бо дорогою сперечались одне з одним про те, хто з них найголовніший. (35) І, сівши, гукнув він усіх дванадцятьох і каже їм: «Як хтось із вас хоче бути першим, нехай буде останнім і слугою всім». (36) І, узявши дитину, він поставив її серед них та, обійнявши її, сказав їм: (37) «Хто прийме хоч одне таке маля в ім'я моє, той мене прийме, а хто мене приймає,— той не мене приймає, але того, хто надіслав мене».

(38) При цьому Іван сказав йому: «Вчителю! Ми зустріли чоловіка, що ім'ям твоїм виганяє демонів, і заборонили йому це, бо він не ходить разом з нами». (39) А Ісус сказав: «Не треба боронити йому, бо будь-хто, сотворивши чудо іменем моїм, не зможе вже обмовляти мене, (40) бо хто не проти нас, той

за вас. (41) І хто напоїть вас бодай кухлем води в ім'я моє, бо ви Христові, запевняю вас: той не позбавиться нагороди своєї. (42) А хто спонукає бодай одного з тих небагатьох, хто вірує у мене, то для нього було б значно краще, якби йому почепили на шию млинове жорно та кинули в море. (43) І як спонукає тебе рука твоя,— відітни її; бо ліпше тобі калікою увійти до життя, ніж з обома руками бути вкинутим до геєни, до вогню непогасного, (44) де черва їхня не помирає і вогонь їхній не погасає. (45) І якщо нога твоя спонукає тебе, відітни її,— ліпше тобі кривим увійти до життя вічного, ніж з двома ногами бути вкинутим до геєни, до вогню непогасного, (46) де черва їхня не помирає і вогонь їхній не погасає. (47) І якщо око твоє спонукає тебе, то вирви його,— ліпше тобі однооким увійти до царства Божого, ніж з двома очима бути вкинутим до геєни вогненної; (48) де черва їхня не помирає і вогонь їхній не вгасає. (49) бо кожний вогнем очищається і кожна жертва солиться сіллю[8]. (50) Сіль — гарна річ, але якщо сіль стане несолона, на що вона придатна? Тож бережіть сіль у собі та мир між собою».

(10)

(1) Вийшовши звідти, він берегом Йордану прийшов у межі Юдеї. Знов біля нього зібралися сили людей, і він за звичаєм почав проповідати їм. (2) Тут надійшли фарисеї та, щоб взяти його на випробу, спитали його: «Чи дозволено чоловікові розлучатися з дружиною?» (3) У відповідь він спитав їх: «Що вам заповів Мойсей?» (4) Вони кажуть: «Мойсей дозволив розлучатись, якщо написати розлучне свідоцтво». А Ісус на те: «Через немилосердя ваше він заповів вам це. (6) Тим часом на початку творення Бог мужчиною та жінкою створив їх, (7) тому покине чоловік батька свого та матір, з'єднається з дружиною своєю, (8) і будуть вони удвох одним тілом, в тому вже їх не два — лишень одне тіло. (9) Отож, кого Бог поєднав, нехай людина не розлучає». (10) А вдома учні знов спитали його про це. (11) І він сказав їм: «Хто розлучиться з дружиною своєю і одружиться з іншою, той перелюбствує з нею; (12) і якщо дружина розлучиться з чоловіком і одружиться з іншим,— вона перелюбствує».

(13) Тим часом привели до нього дітей, щоб він торкнув їх, але учні не підпустили їх. (14) Побачивши це, Ісус обурився і сказав їм: «Нехай діти підходять до мене, не бороніть їм, бо таким, як вони, належить царство Боже. (15) Запевняю вас: хто не прийме царства Божого, як дитина, той не ввійде до нього». (16) І, обійнявши дітей, він почав благословляти їх, покладаючи руки свої на них.

(17) Як він уже рушав, підійшов до нього один і, впавши навколішки перед ним, питає його: «Вчителю милосердий! Що робити мені, аби сподобуватись життя вічного?» (18) І одказує йому Ісус: «Чом ти звеш мене милосердим? Ніхто не милосердний,— тільки сам Бог. (19) А заповіді тобі відомі: не вбивай, не перелюбствуй, не кради, не кривосвідчи, шануй батька свого та матір свою». (20)

[8] У деяких списках: «бо кожного вогонь варне сіллю своєю».

А він йому на те: «Вчителю! Відколи став підлітком, я додержуюсь цього всього». (21) Ласкаво поглянувши на нього, Ісус мовив йому: «Одного тобі бракує, іди, продай усе, що маєш, і роздай злидарям, і здобудеш скарб на небі, а відтак, узявши хреста свого, йди за мною». (22) Засмучений цими словами, той відійшов у журбі, бо був дуже багатий. (23) І, поглянувши довкіл та звернувшись до учнів своїх, Ісус промовив: «Як важко багатирям увійти до царства Божого!» (24) Учнів вразили слова його, а Ісус знов сказав, звертаючись до них: «Діти мої! Як важко увійти до царства Божого тим, хто сподівається на багатство! (25) Легше верблюду крізь вушко голки просунутись, ніж багатому ввійти до царства Божого». (26) І вони, дивом дивуючись, почали питати одне одного: «Хто ж тоді може врятуватися?» (27) Подивившись на них, Ісус мовить їм: «Це людям неможливе, але не Богові, бо Богові усе можливе». (28) Тут Петро каже йому: «А ось ми все покинули і рушили за тобою». (29) І сказав Ісус: «Запевняю вас: нема нікого, хто, покинувши домівку або братів, або сестер, або матір, або батька, або дружину, або дітей, або маєток свій заради мене та євангелія, (30) уже тепер, серед гонінь, не одержав би у сто разів більше домівок, братів, сестер, матерів, дітей та маєтків, а в прийдешності — життя вічне. (31) Тим-то багато перших стане останніми, а останніх — першими».

(32) І ось дорогою, коли вони прямували до Єрусалима, учні стривожились, а супровідники їхні й поготів перелякались, бо Ісус, котрий ішов попереду їх, підкликав дванадцятьох і знову почав говорити їм про те, що чекає на нього у майбутньому: (33) «Ми оце прямуєм до Єрусалима, і сина людського віддадуть архієреям та граматикам, і вони засудять та перепучать його чужинцям[9], (34) і ті збиткуватимуться над ним, і обплюють його, і шмагатимуть його, і стратять його, і за три дні він воскресне».

(35) А потім підходять до нього Яків та Іван, обидва сини Зеведеєві, і кажуть йому: «Вчителю! Ми хочемо, аби ти зробив те, про вішо ми проситимем тебе». (36) І він спитав їх: «Що ви хочете, аби я зробив для вас?» (37) А вони відповідають йому: «Щоб ти дозволив нам сісти у славі твоїй одному праворуч, а другому ліворуч від тебе». (38) А Ісус їм на те: «Не розумієте, що просите. Чи можете спити з чаші, з котрої я п'ю, або хреститися хрещенням, котрим я хрещусь?» (39) А вони відповідають йому: «Можемо». Ісус сказав їм: «З чаші, з котрої я п'ю, питимете. І хрещенням, котрим я хрещусь, хреститиметесь, (40) але праворуч або ліворуч від мене сидітимуть ті, кому уготовано, бо це залежить не від мене». (41) Почувши це, решта десятеро учнів обурились Яковом та Іваном. (42) І, підкликавши їх, Ісус мовив їм: «Ви знаєте, що могутні самочинні владарі панують над народами, й урядовці їхні народами керують. (43) Але між вами хай так не буде. Як з вас котрийсь хоче стати більшим,— нехай всім слугує, (44) і як з вас котрийсь хоче бути першим,— хай буде всім за раба. (45) Бо й син людський прийшов не для того, щоб йому служили, а щоб вислужи-

[9] Більш традиційне, але, на мою думку, неслушне трактування: поганам. Бо йдеться не про ідеологічне, а про расове розрізнення.

ти й віддати душу свою, покутуючи за багатьох».

(46) І ось приходять вони до Єрихона. А коли вже Ісус ішов з Єрихона разом з учнями своїми та численною юрбою, сліпий злидар Бартимей, син Тимеїв, котрий сидів край шляху, (47) почувши, що це Ісус Назорей, взявся кричати: «Ісусе, сину Давидів, помилуй мене!» (48) Багато хто намагався зацитькати його, але він заволав ще гучніше: «Сину Давидів! Помилуй мене!» (49) Зупинившись, Ісус мовив: «Покличте його». І сліпого гукнули, сказавши йому: «Підводься мерщій, він кличе тебе». (50) І, скинувши свій гіматій, він підвівся й рушив до Ісуса. (51) Звернувшись до нього, Ісус запитав: «Що ти хочеш, аби я зробив для тебе?» А сліпий відказав: «Вчителю! Аби я прозрів». (52) І мовив йому Ісус: «Іди, тебе зцілила віра твоя». І той ураз прозрів та подався дорогою за ним.

(11)

(1) І, як підступали вже вони до Єрусалима, неподалік від гори Оливної, що між Витфагією та Витанією, наперед він вислав двох учнів своїх, (2) сказавши їм: «Ідіть у селище, що перед вами; увійшовши до нього, ви зразу побачите прив'язаного молодого віслюка, на котрого досі жодна людина не сідала; відв'яжіть його та приведіть до мене. (3) І як хтось вас питатиме, що це ви робите,— відповідайте, що це Господові потрібен він та що Господь одразу поверне його сюди». (4) Вони пішли та в провулку знайшли віслюка, прив'язаного біля воріт, і відв'язали його. (5) А дехто з присутніх там людей взялися питати їх: «Нащо ви відв'язуєте віслюка?» (6) А вони їм відповіли так, як сказав Ісус, і ті дозволили їм. (7) І от, поклавши на цього молодого віслюка гіматії свої, вони привели його до Ісуса, і той сів на віслюка. (8) І багато хто стелив на шляху свої гіматії, а інші стинали галузки на деревах і встеляли дорогу. (9) І всі, хто йшов попереду чи позаду, вигукували: «Осанна! Благословен, хто йде в ім'я Господнє! (10) Благословенне прийдешнє царство вітця нашого Давида! Осанна у небі!» (11) І увійшов він до Єрусалима, до храмового обійстя, оглянувши усе довкруг, він пішов разом з дванадцятьма до Витанії, бо було вже надвечори.

(12) І от наступного дня, коли вони виходили з Витанії, він захотів їсти. (13) Ще здаля побачивши вкриту листям смокву, він підійшов, сподіваючись знайти на ній щонебудь, але, підійшовши, не знайшов нічого, крім листя, бо не пора була ще на фіґи. (14) Тоді він сказав, звертаючись до неї: «Нехай відтепер ніхто довіку не куштує плоду твого!» А учні його чули це. (15) І от приходять вони до Єрусалима. Увійшовши до храму, він узявся виганяти з храму тих, хто гендлює та купує там, а столи міняйл і лавки продавців голубів перевернув[16], (16) не дозволяючи навіть проносити яку б то не було річ через храм. (17) І так говорив він, напучаючи їх: «Хіба не написано: дім мій домом молитви назветься серед усіх племен? Адже ви перетворили його на вертеп розбійників». (18) Довідавшись про це, архієреї та граматики почали міркувати, як би занапастити його, бо вони побоювались Ісуса через те, що людність уся була розтривожена вченням його.

(19) А коли звечоріло, вони пішли з міста. (20) Минаючи вранці смокву, вони побачили, що вона до коріння всохла. (21) І, згадавши, Петро каже йому: «Вчителю, поглянь-но. Смоква, котру ти прокляв, засохла». (22) І, звернувшись до них, Ісус сказав: «Майте віру в Бога. (23) і тоді, як хтось із вас цій горі скаже: зруш і звались у море, і не знайдо сумніву у серці своєму, але повірить, що сказано станеться, то запевняю вас: так воно й буде. (24) Тому кажу вам: вірте, що одержите все, про що б просили у молитві, і буде дано вам. (25) Переходячи-бо до молитви, прощайте, як маєте щось проти когось, аби й отець ваш небесний дарував вам прогріхи ваші. (26) А як не вибачите, то й отець ваш небесний не подарує вам прогріхи ваші».

(27) І знову приходять вони до Єрусалима. А коли він проходив храмом, підійшли до нього архієреї, граматики та пресвітери (28) і питають його: «Яким правом ти так чиниш? Хто, врешті, дав тобі право чинити так?» (29) А Ісус їм на те: «І я загадаю вам одне запитання,— як відповісте мені, то і я скажу вам, яким правом чиню так. (30) Відповідайте-но мені: небо чи люди надихнули Івана на хрещення?» (31) І заходились вони міркувати між собою, як відповісти: «натхненний небом», то він спитає: «Чом же тоді ви не повірили його словам?» (32) А відповісти — «людьми» боялись народу, бо всі вважали, що Іван був насправді пророком. (33) І, звернувшись до Ісуса, кажуть: «Ми не знаємо». Тоді Ісус відповідає їм: «І я не скажу вам, яким правом чиню так».

(12)

(1) І почав він говорити до них притчами: «Один чоловік насадив виноградник, обгородив його, закопав чавило і побудував башту, а відтак винайняв його винарям та поїхав. (2) І от у належний час він послав до винарів раба, щоб одержати від них частину врожаю з виноградника. (3) А вони, схопивши його, побили і відіслали до господаря ні з чим. (4) І тоді він послав до них іншого раба, але вони, розбивши йому голову камінням, вигнали з ганьбою. (5) Він надіслав іншого — вони його вбили, і ще багатьох інших кого побили, а кого вбили. (6) Наостанку він послав до них ще одного, улюбленого сина, кажучи: «Посоромляться вони сина мого». (7) А винарі ті поклали між собою: це спадкоємець, убиймо його, і спадок буде наш. (8) І, схопивши його, вбили та викинули його з виноградника. (9) Що ж зробить господар виноградника? Прийде і скарає на смерть винарів, а виноградник віддасть іншим. (10) Невже ви не читали у писанні: той самий камінь, що його відкинули будівники, став наріжним; (11) і повершив це Господь, що дивно ув очах ваших?» (12) І хотіли вони схопити його, але побоялись народу, бо збагнули, що це про них Ісус оповів притчу. І, залишивши його, відійшли.

(13) І підіслали до нього кількох фарисеїв та іродіан, аби зловити його на слові. (14) Підійшовши, ті звернулись до нього з підлесними словами: «Вчителю! Ми знаємо, що ти справедливий і що ти нікому не догоджаєш.

[16] У Руській православній церкві зараз дозволений продаж культових предметів, періодики, листівок, календарів тощо.

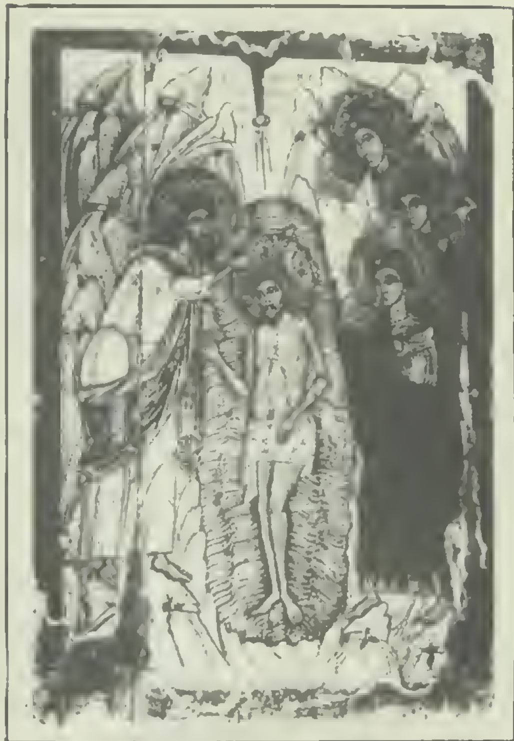

Ікона «Хрещення». XVI ст. Із церкви пророка Михаїла в м. Калуші. Івано-Франківська обл.

бо безсторонньо усіх людей по правді напучуєш на шлях Божий. Тож повинні ми платити податок кесареві чи ні? То платити нам чи ні?» (15) Але він, бачачи облудність їхню, сказав їм: «Ви, либонь, випробовуєте мене? Дайте-но мені подивитися на динар». (16) І коли вони дали, він спитав їх: «Чиє це зображення і напис?» Вони відповіли йому: «Кесаря». (17) Тоді він сказав їм: «Кесареве віддавайте кесарю, а Богове — Богу». І вони дивом дивувались відповіді його.

(18) Тим часом садукеї, котрі твердять, буцім нема воскресіння, підходять до нього і питають його: (19) «Вчителю! Мойсей заповів нам: як у когось помре брат і залишить дружину бездітною, нехай брат його візьме її за дружину та продовжить рід від брата свого. (20) Тож було семеро братів. Перший узяв дружину й, померши, не залишив дітей. (21) Потім другий узяв її, але й він не залишив дітей; точнісінько так і третій, (22) і всі семеро брали її, та не залишили дітей. По них померла й дружина. (23) Отож після того, коли вони воскреснуть, дружиною котрого з них вона буде? Адже усі семеро мали її за дружину». (24) І сказав їм Ісус: «Чи не тому ви помиляєтесь, що не знаєте ні писань, ні могуті Божої? (25) Адже коли з мертвих постануть, то не будуть одружуватись, а будуть мов янголи на небі. (26) А про те, що мертві воскреснуть, хіба не читали ви у книзі Мойсея, як Бог біля купини сказав йому: «Я Бог Аврама, Бог Ісака та Бог Якова? (27) Адже він Бог не мертвих, а живих. Тим-то ви дуже помиляєтесь».

(28) Тоді один з граматиків, котрий, підійшовши, чув, як вони сперечались, та бачив, як він гідно відповідав їм, питає його: «З усіх заповідей яка найперша?» (29) І відповів Ісус: «Ось перша заповідь: «Слухай, Ізраїлю! Господь Бог наш — єдиний Господь. (30) Тож полюби Господа Бога свого усім серцем своїм, і всією душею своєю, і усім розумом своїм, і всією силою своєю!» (31) Друга схожа на неї: «Полюби ближнього свого, як самого себе». Нема заповіді більшої за ці». (32) І сказав йому граматик: «Ти слушно сказав, учителю, що достоту Бог один, і нема іншого, крім нього, (33) і що любити його усім серцем, усією силою і всією душею та любити ближнього, як самого себе,— важливіше за усі всеспа-

лення та офіри». (34) Бачачи, як тямуще той відповідає, Ісус йому сказав: «Не далекий ти від царства Божого». І відтак ніхто більш не зважувався питати Ісуса.

(35) І, продовжуючи казання у храмі, Ісус говорив: «Як же граматики твердять, буцім Христос син Давидів, (36) коли сам Давид мовив, натхнувшись Духом Святим: сказав Господь Господові моєму: сиди праворуч від мене, доки не покладу ворогів твоїх до підніжжя твого? (37) Коли сам Давид називає його Господом, то як же він син йому?» І охоче багато хто слухав його.

(38) І під час казання свого він так відповів їм: «Стережіться граматиків, котрі люблять походжати в столах[11], чути вітання на агорах, (39) займати перші ослони у синагогах та перші місця на бенкетах. (40) Ці руїнники домів удів та сиріт, що довго про людське око моляться, зазнають суворої покари».

(41) І, сівши супроти храмової скарбниці, він почав дивитись, як люди кладуть гроші до неї. Багато заможних побагато й клали. (42) Аж ось підійшла одна бідна вдова і поклала дві лепти, що становить кодрант. (43) І, гукнувши учнів своїх, він сказав їм: «Запевняю вас, що з тих, хто клав до скарбниці, ця бідна удова поклала найбільше, (44) бо всі клали від надміру свого, а вона, попри злидні свої, поклала все, що мала, все надбання своє».

(13)

(1) А коли Ісус виходив з храму, каже йому один учень: «Вчителю! Поглянь, яке каміння і які споруди!» (2) Ісус одрізу сказав йому: «Бачиш ці чудові споруди? Не залишиться тут каменя на камені, усе стане руїною». (3) І коли він з Петром, Яковом, Іваном та Андрієм сидів супроти храму на горі Оливній, вони спитали його: (4) «Скажи нам, коли це станеться і чи з'явиться якась ознака, перш ніж усе це має повершитись?» (5) І почав Ісус говорити їм: «Стережіться, щоби хтось не підманув вас. (6) Багато хто прийде під іменем моїм, твердячи, буцім це я, і багатьох підманить. (7) Як до вас долинуть чутки про битви та війни, не жахайтесь: це має статись, але це ще не кінець. (8) Бо постане народ на народ і царство на царство, будуть де-не-де і землетруси, і голод, і заколоти. Це початок лихоліття. (9) Ви ж натомість пильнуйте себе: через мене вас віддаватимуть до судилищ, збиватимуть у синагогах, ставитимуть перед державцями й царями[12], щоб ті засудили вас. (10) Але перше повинно проповідатись євангеліє серед усіх народів. (11) Коли ж бо вас поведуть до суду, не турбуйтесь і не обмірковуйте заздалегідь, що сказати: що спаде вам тоді, те й кажіть, бо це не ви говоритимете, але Дух Святий. (12) І видасть брат брата на смерть, а батько — сина, і повстануть діти проти батьків та умертвлять їх. (13) І всі зневидять вас через ім'я моє; а хто витерпить до кінця — спасеться.

(14) Коли ж бо побачите гидоту спустошення там,— як звістував пророк Даниїл,— де це до місця, хай читач зрозуміє! — тоді нехай кожен тікає з Юдеї у гори. (15) а хто буде на крівлі, нехай не злізає захопити щось із дому свого; (16) хто буде у полі, хай не вертає додому по одяг свій. (17) Біда матерям-годувальницям і вагітним у ті дні! (18) Моліться-бо, щоб не довелось вам тікати узимку. (19) Бо тоді запанує така скорбота, котрої не траплялось від початку світу, створеного Богом,— не було досі й не буде ніколи. (20) І якби Господь не скоротив ті дні, ніхто не врятувався б, але заради обраних, котрих він обрав, він скоротив ті дні. (21) Коли ж тоді хтось вам скаже: оце тут Христос або оно там,— не вірте. (22) Бо з'являться псевдохристи й псевдопророки і витворять великі ознаки й чуда, щоб якомога більше звести з пуття й обраних. (23) Ви ж бо стережіться; оце я звістив вас про все. (24) А в ті дні слідком за скорботою потьмяніє сонце, і місяць не дасть свого світла, (25) і зірки впадуть з неба, і небозвід схитнеться. (26) Тоді побачать сина людського, що зближується на оболоках зі славою, і численним воїнством. (27) Тоді надішле він янголів і збере обраних своїх з чотирьох вітрів, від краю землі до небокраю.

(28) Візьміть, наприклад, смокву: коли гілки її вже м'якшають і виростає листя,— ви знаєте, що незабаром літо. (29) Так і ви: коли побачите, що це звершується, знайте, що вже близько, біля дверей. (30) Запевняю вас: ще і вік цей не мине, як усе це звершиться, (31) бо зминеться небо й земля, і лишень слова мої не зминяться ніколи.

(32) А про день той або годину не знає ніхто: ні янголи небесні, ні син,— тільки отець. (33) А як не знаєте, коли прийде цей час, ждіть, чувайте й моліться. (34) Як ото чоловік, їдучи, лишає дім свій під опікування рабів своїх, розподіливши кожному обов'язки його, а брамнику звелівши чувати, (35) так і ви не знаєте, коли прийде господар дому: увечері, опівночі, як піятимуть півні або вранці. Отож чувайте, (36) аби, прийшовши раптово, він не спіймав вас не зацокав. (37) А що мовлю вам — кажу усім: чувайте».

(14)

(1) За два дні було свято пасхи й опрісноків. Архієреї тим часом і граматики шукали нагоди, аби підступом захопити його і вбити. (2) Тільки-но не на свята, казали вони, аби не виникло розруху серед народу. (3) А Ісус був у Ветанії, у домі Симона лепруватого. І от, коли він узлежав біля столу, увійшла жінка, котра принесла алебастр з дуже дорогим, справжнім нардовим миром, і, відіткнувши слоїк, почала зливати миро на голову йому. (4) Проте дехто з учнів його з обуренням перемовлялися між собою: нащо так марнувати миро? (5) Адже можна було продати його більш ніж за триста динаріїв і роздати злидарям. І почали докоряти їй. (6) Ісус у відповідь сказав: «Дайте їй спокій: нащо ви засмучуєте її? Вона добру справу зробила для мене. (7) Адже злидарі завжди будуть з вами, і ви, коли схочете, зможете їм добродіяти; а я не завжди буду з вами. (8) Натомість вона повершила те, що могла: завчасу змастила тіло моє до поховання. (9) Запевняю вас: у всьому світі, де лише проповідуватиметься євангеліє, сказано буде про те, що повершила вона». (10) Тоді Юда Іскаріот, один з дванадцятьох, подався до архієреїв, аби зрадити його. (11) Вислухав-

[11] Довге шатво вбрання, що відрізнялось від коротших гіматіїв.

[12] Точніше: «перед гегемонами та василевсами»

ши його, вони зраділи й обіцяли дати йому срібників, а він почав шукати нагоди, як би зручніше зрадити його.

(12) І от учні його першого дня опрісноків, коли офірувалося пасха[10], питають Ісуса: «Куди звелиш нам піти, щоб тобі приготувати пасхальну трапезу?» (13) І він послав двох учнів своїх, сказавши їм: «Рушайте до міста, і, коли перестрінете чоловіка, котрий несе глек з водою, ідіть за ним. (14) А коли він увійде до дому, скажіть господареві його: «Вчитель питає: де покій, що в ньому я святкуватиму пасху разом з учнями моїми?» (15) Тоді він покаже вам чималу приготовану світлицю, вистелену килимами; там приготуйте нам. (16) І рушили учні його; прийшовши до міста, вони вчинили за словом його і приготували пасхальну трапезу.

(17) І коли звечоріло, він прийшов туди з дванадцятьма. (18) І ось, коли трапезували вони, Ісус мовив: «Запевняю вас: один з вас, котрий їсть зі мною, зрадить мене». (19) Вони засмутились і взялись питати його один за одним: «Чи не я?» (20) А він їм на те: «Один з дванадцятьох, котрий опускає разом зі мною руку в миску. (21) Втім, син людський іде так, як написано про нього; але біда тій людині, котра зраджує сина людського; краще було б тій людині не народжуватись».

(22) І от під час трапези, узявши хліб та благословивши, він поділив його та, передавши їм, сказав: «Візьміть, споживайте, це тіло моє». (23) А потім, узявши потир з вином і, склавши подяку Богу, передав їм, і всі пили з нього. (24) Тоді він сказав їм: «Це кров моя нового заповіту, що за багатьох виточується. (25) Запевняю вас, що більше вже не питиму плоду лози виноградної до того дня, коли питиму нове вино у царстві Божому».

(26) І, проспівавши, вони вийшли до гори Оливної. (27) І каже їм Ісус: «Усі ви кинете мене, бо написано: вражу пастиря і порозбігаються вівці. (28) Але після воскресіння мого я зустріну вас у Галілеї». (29) Тоді Петро сказав йому: «Як хтось і кине тебе, то тільки не я». (30) І відказує йому Ісус: «Запевняю тебе: ти вже нині, цієї ж ночі тричі зречешся мене, перш ніж двічі пропіє півень». (31) А той присягався: «Навіть коли судилось мені померти з тобою, ні за віщо не зречусь тебе». Те саме твердили й усі.

(32) І от приходять вони у місцину, що називалася Гетсиман, і каже Ісус учням своїм: «Посидьте тут, доки я помолюсь». (33) І, узявши з собою Петра, Якова та Івана, він з тугою і смутком (34) сказав їм: «Душа моя сповита скорботою у передчутті смерті. Побудьте тут і чувайте». (35) А сам, трохи відійшовши, впав на землю й молився, щоб, коли можна, доля ця його оминула. (36) І покликав: «Авва[11], отче! Усе для тебе можливе; пронеси ж повз мене чашу цю! Проте нехай повершиться не те, що я хочу, але що ти хочеш.» (37) Повернувшись, Ісус побачив, що вони сплять, і каже Петру: «Симоне[12], ти спиш? Не міг і однієї години чувати? (38) Чувайте й моліться, щоб не спокуситись, бо дух бадьорий, а тіло немічне». (39) І, відійшовши, Ісус знову молився, повторюючи ті самі слова. (40) Повернувшись, він знову побачив, що вони сплять, бо сон зморив їх, а вони й не знали, що сказати йому. (41) Повернувшись утретє, він каже їм: «Ви усе спите та спочиваєте? Годі! Оце ближчає година, коли сина людського віддадуть до рук грішників. (42) Підводьтесь, ходімо. Ось іде той, хто зрадив мене».

(43) Тільки-но устиг він це сказати, як з'явився Юда, один з дванадцятьох, а з ним сила людей з мечами та кийками, котрих послали архієреї, граматики та пресвітери. (44) А той, хто зрадив його, домовився з ними про умовний знак, сказавши: «Кого я поцілую, той він і є. Хапайте його та надійно охороняйте». (45) Підійшовши, він одразу підступив до нього й каже: «Раббі! Раббі!» І поцілував його. (46) А ті кинулись до нього і схопили його. (47) Тут один з тих, хто був з ним, вихопив меча, вдарив раба архієрея і відтяв йому вухо. (48) Звернувшись до прибульців, Ісус мовив: «Щоб схопити мене, ви, ніби на розбійника, вийшли з мечами та кийками, (49) хоч я щодня у вас на видноті проповідував у храмі і ви не стримували мене. Проте нехай повершиться сказане у писанні». (50) А усі втекли, залишивши його, (51) і тільки один юнак ішов за ним, отуливши голе тіло серпанком, але воїни схопили його. (52) А він, кинувши серпанок, голий утік від них.

(53) І привели Ісуса до архієрея, а в того зібрались усі архієреї, пресвітери та граматики. (54) Петро здаля йшов за ним до самого двору архієрея і, сівши зі слугами, почав грітись біля вогню. (55) Тим часом архієреї та всі члени синедріону намагались знайти звинувачення проти Ісуса, аби скарати його на смерть, і не знаходили. (56) Бо хоч багато хто неправдиво звинувачував його, звинувачення ці не були достатні. (57) І, підвівшись, дехто почав неправдиво звинувачувати його, кажучи: (58) «Ми чули, як він казав: «Я зруйную храм цей рукотворний, а за три дні споруджу інший, нерукотворний». (59) Але й це звинувачення їхнє не було достатнє. (60) Тоді архієрей, ставши посередині, спитав його: «Чом ти не відповідаєш на те, у чому вони звинувачують тебе?» (61) Проте він мовчав і не відповідав нічого. Архієрей знову звернувся до нього з питанням: «Ти Христос, син благословенного?» (62) А Ісус відповів: «Ти сам твердиш, що я; ви побачите сина людського, що сидить праворуч від могуті та зближається на оболоках небесних». (63) Враз архієрей роздер хітон свій та вигукнув: «Нащо нам ще звинувачувачі? (64) Ви чули блюзнірство з вуст його? Яка ваша думка?» І усі вони визнали його винним та засудили на смерть. (65) А дехто почали плювати на нього і, зав'язавши йому очі, бити по щоках, приказуючи: «Звістуй-бо!» І слуги взялися побивати його.

(66) Аж от одна зі служниць архієрея минала Петра, котрий сидів унизу, у дворі. (67) Побачивши Петра, що гріється, та придивившись до нього, вона й каже: «І ти був з Ісусом Назарянином». (68) Але він відмовився, сказавши: «Відати не відаю, про віщо ти говориш». І вийшов звідти на надвір'я. Тут пропів півень. (69) А служниця знову побачила його й почала говорити тим, що стояли поруч: «Цей один з них». (70) Але він знову взявся відмовлятись. А трохи згодом

[10] Жертовне ягня.

[11] Ісус до свого Бога звертається рідною мовою — арамейською.

[12] Тут, як і в інших місцях, Ісус, коли висловлює своє невдоволення, звертається до Петра: «Симоне»

ті, що стояли поруч з Петром, кажуть йому: «Ти й справді один з них: adже ти галілеянин, ти й говірка твоя схожа». (71) Проте він почав заперечувати й присягатись: «Не знаю я цієї людини, про котру ви кажете». (72) І враз півень проспівав удруге. Тут згадав Петро слова, що говорив йому Ісус: «Перш ніж півень проспіває двічі, ти тричі зречешся мене». І, вийшовши, заплакав.

(15)

(1) Рано-вранці архієреї разом з пресвітерами, граматиками та всіма членами синедріону скликали раду, а потім, зв'язавши Ісуса, повели й передали його Пілатові. (2) І спитав його Пілат: «Тож ти — цар юдейський?» А він йому на те: «Це ти стверджуєш». (3) А архієреї багато в чому звинувачували його. (4) Тоді Пілат знову спитав його: «Чом ти нічого не відповідаєш? Бачиш, скільки звинувачень проти тебе?» (5) Але, на подив йому, Ісус так нічого й не відповів.
(6) А з нагоди свята Пілат відпускав одного в'язня, про котрого народ просив його. (7) В кайданах-бо тоді перебував такий собі Варавва зі спільниками, що під час заколоту вчинили убивство. (8) І люди, зійшовшись, почали просити Пілата про те, що він завжди робив для них. (9) Тоді він спитав, звернувшись до них: «Хочете, я звільню вам царя юдейського?» (10) Бо знав, що архієреї зі заздрості видали його. (11) А архієреї переконали юрбу, що краще, аби він відпустив їм Варавву. (12) Тоді Пілат знов спитав, звертаючись до людей: то що ж мені робити з тим, кого ви звете царем юдейським? (13) А ті знов зарепетували: «Розіпни його!» (14) Пілат спитав їх: «Який же злочин він скоїв?» А вони ще дужче зарепетували: «Розіпни його!» (15) Тоді Пілат, бажаючи догодити народу, відпустив Варавву, а Ісуса звелів бичувати та стратити, віддавши на розп'яття.
(16) Звідтим воїни повели його до внутрішнього двору резиденції, тобто до преторію[15], та, скликавши усіх охоронників, (17) надягли на нього багряницю і, сплівши терновий вінок, поклали йому на голову, (18) і почали вітати його: «Хай живе цар юдейський!» (19) Потім почали шмагати його тростиною по голові та плювати на нього. І, навколішки, вклонилися йому. (20) Назбиткувавшись над ним, стягли з нього багряницю і, надягши на нього власний одяг його, повели на розп'яття.
(21) Перестрівши такого собі Симона Киринейця, батька Олександра й Руфа, котрий вертав з поля,— примусили нести хрест Ісусові.
(22) І привели Ісуса на Голготу, що означає «черепне місце». (23) І запропонували йому вина, змішаного зі смирною, але він відмовився. (24) Тим часом розпиначі його ділили вбрання його, кидаючи жереб, що кому припаде. (25) Була третя година, коли розіп'яли його. (26) І на хресті був напис, що зазначав провину його: «ЦАР ЮДЕЙСЬКИЙ». (27) Поруч з ним розіп'яли двох розбійників: одного — праворуч, а другого — ліворуч від нього. (28) Цим повершилося сказане у писанні: ти до злодіїв зарахований. (29) А перехожі похитували головами та кепкували з нього, вигукуючи: «Гей, руйнівнику храму та споруджувачу його за три дні! (30) Порятуй себе самого та зійди з хреста!» (31) Саме так і архієреї з граматиками, глузуючи, говорили одне одному: «Інших рятував, а себе самого не може врятувати. (32) Тож нехай Христос, цар Ізраїлю, зійде зараз із хреста, а ми побачимо й повіримо». І розіп'яті з ним лихословили його. (33) А з шостої та до дев'ятої аж години по всій землі залягла пітьма. (34) А о дев'ятій годині скричав Ісус на весь голос: «Елої, Елої, ламá сабахтані»[18], що означає: Боже мій! Боже мій! Чому ти покинув мене? (35) Почувши це, декотрі з тих, хто стояв поруч, сказали: «Гляди, він Іллю[19] кличе». (36) А один побіг і, наситивши губку оцтом, настромив її на списа і подав йому пити, сказавши: «Подивімось, чи прийде Ілля зняти його».
(37) Натомість Ісус, знову гучно скрикнувши, віддав дух. (38) І завіса у храмі розідралась навпіл, згори додолу. (39) А центуріон, котрий стояв просто нього, побачивши, як він скрикнув і віддав дух, сказав: «Справді, цей чоловік був син Божий». (40) Були там і жінки, котрі дивилися здаля; і серед них Марія Магдалена, Марія, мати Якова-молодшого та Йосії, та Соломія, (41) що йшли за ним і слугували йому, коли він був ще у Галілеї, та багато інших, що прийшли разом з ним до Єрусалима.
(42) А що була параскева[20], цебто переддень сабату, то, коли звечоріло, (43) прийшов Йосип з Ариматеї, поважаний усіма член синедріону, котрий також чекав на царство Боже, і, зважившись увійти до Пілата, попрохав тіло Ісуса. (44) Пілат здивувався, що Ісус уже мертвий, і, гукнувши центуріона, поцікавився у нього, коли ж бо Ісус помер. (45) Довідавшись про це від центуріона, він дозволив Йосипові узяти мертве тіло. (46) Тоді той, придбавши плащаницю, зняв його з хреста і, сповивши плащаницею, поклав його до домовини, що була вирубана у скелі, та пішов, приваливши каменем вхід до домовини. (47) А Марія Магдалена та Марія Йосієва бачили, де його поховали.

(16)

(1) Як минула субота, Марія Магдалена, Марія Яковова та Соломія придбали пахощі, аби піти й намастити його. (2) І от удосвіта першого дня тижня, ледве схопилося сонце, вони рушили до домовини (3) та міркували між собою: хто відсуне нам камінь від входу до домовини? (4) Поглянувши вгору, вони побачили, що камінь уже відсунуто, а він був дуже великий. (5) Увійшовши до домовини,

---

[15] Преторій — римська назва резиденції прокуратора в провінції.

У деяких давніх списках цього вірша немає.

[18] Христос промовив по-арамейському другий вірш 21 (22)-ої псальми.

[19] Ілля по-гебрайському: Еліах, Еліяху.— мій Бог — Яхве.

[20] Час приготування до сабату (у християн — субота), ферального дня в гебрайських ритуалах, дня табу. Система традиційних заборон регламентувала, зокрема, працю та споживання їжі.

Ікона «Спас в силах».
Україна, друга пол. XVI ст.

вони побачили, що праворуч сидить юнак,
вбраний у білу столу, і перелякались. (6) Але
він сказав їм: «Не бійтесь. Ви шукали Ісуса
Назарянина розіп'ятого? Він воскрес, його
тут нема. Ось місце, де поклали його. (7)
Ідіть-но й скажіть учням його та Петрові: він
чекає на вас у Галілеї. Там його й побачите,
як він сказав вам». (8) Вийшовши, вони
кинулись притьма від домовини, тремтячи
від страху, і нікому нічого не сказали, бо
боялись.
(9) Воскреснувши удосвіта у перший день
тижня, він з'явився спочатку Марії Магдале-
ні, з котрої вигнав сімох демонів. (10) Та
пішла й звістувала про це тих, хто був з ним,
котрі сумували й ридали. (11) А вони,
почувши, що він живий та що вона бачила
його, не повірили їй. (12) Після цього він
з'явився в іншій подобі двом з них, коли ті,
бесідуючи, простували у селище. (13) І ті,
повернувшись, звістували про це решту, але
вони їм не повірили. (14) Нарешті він
з'явився одинадцятьом, коли вони обідали,
і почав дорікати їм за невір'я та жорстоко-
серди, що вони не повірили тим, хто бачив
його воскреслим з мертвих. (15) І мовив їм:
«Рушайте по всьому світі та проповідайте
євангеліє усім людям. (16) Хто повірить
і охреститься — врятується, а хто не пові-
рить — засуджений буде. (17) Віруючих-бо
пізнаватимуть за такими ознаками: вони
ім'ям моїм виганятимуть демонів, розмовля-
тимуть новими мовами. (18) якщо їх вкусить
змія або вип'ють вони щось отруйне, не
зашкодить їм; на хворих покладатимуть
руки, і ті одужають».
(19) І от після бесіди з ними Господь
піднісся на небо та сів праворуч від Бога. (20)
А вони пішли та з допомогою Господа
почали проповідати скрізь, підтверджуючи
слова свої супровідними ознаками. Амінь[21].

[21] Вірші 9—20 у найдавніших списках нема.

«Боже мій, Боже мій,
нащо мене ти покинув?
Далекі слова мого зойку
від спасіння мого!..»

(Пер. Огієнка)

ПЕРЕКЛАД З ГРЕЦЬКОЇ
ЗДІЙСНЕНО
ЗА ВИДАННЯМ

THE
ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ
ATLANTA

Переклав Лесь Герасимчук
за участю
отця Леоніда (Л. М. Лутковського)

ВАСИЛЬ СКУРАТІВСЬКИЙ

НАРОДНИЙ АГРОКАЛЕНДАР

ТРАВНЕВА РОСА КРАЩА ОД ВІВСА

Якому б місяцеві ми не співали осанну,— а кожен з них заслуговує на те,— останній брат весни все-таки має особливі заслуги: саме в травні природа постає в усій своїй красі — довколишній світ святкує свою молодість буйним цвітінням дерев і трав, багатоголоссям пташиного хору.

Нашому сучасникові може здатися, що назва місяця «май» для української мови не характерна. Насправді це не так. Наймення ця відома і широковживана ще давніми русичами. Наші вітчизняні пам'ятки XII століття фіксують її лише в цьому звученні. Навіть у таких поважних виданнях, як «Російсько-український словник» 1918 року, аналогічне академічне видання за редакцією А. Кримського (1924), «Словарі російсько-українському» М. Уманця та А. Спілки (1925) чи «Практичному російсько-українському словнику» Г. Свєболдира (1926) на першому місці значиться слово «май». Я. Головацький стверджував, що назва походить «від маю, котрим луни покрившися зеленіют, мают».

Та це й зрозуміло. Всі наші дореволюційні класики — Т. Шевченко, Панас Мирний, Леся Українка, І. Франко, М. Коцюбинський та інші — вживали лише це слово. Ним користувалися й сучасники — М. Рильський, В. Сосюра, А. Малишко...

Родовідна назва «май» найімовірніше походить од латинського «мійюс», тобто від імені давньоримської богині весни Майї — дочки Фавна, котрий був покровителем гір, лісів, пасовиськ та луків, а також захисником стад. Щоправда, дехто вважає, начебто назва пішла від римського царя Тарквінія, котрий віддавав данину шани старійшинам. Справді-бо: латинське «майор» означає «старший, вищий». До речі, останній місяць весни в Стародавньому Римі присвячувався мудрості довгожителів.

Що б там було, але назва «май» міцно закріпилася і в нашій мові. Сучасне поняття маївок також іде з давнини. Колись обряди, які організовували серед природи язичники, так і називалися — маївками, що ідентифікувалися з однойменним місяцем.

Оскільки на Україні відбулася «націоналізація» місяців, то найбуйніший весняний період назвали травнем. До речі, близькі за походженням назви і в багатьох інших слов'янських народів. Скажімо, в болгар та чехів це «травен», сербохорватів — «травень», словацьке «травен» означає «червень», а словенське «малі травен» стосується квітня, а «великі травен» — власне травня.

Поруч з назвами «травень» і «май» у деяких регіонах України були й свої місцеві наймення — «пісенник», «місяць-громовик», «травник» тощо. Стосовно до діалектичного «травник», що здебільшого побутував на Поліссі, цьому передував давній звичай наших предків, які вважали, що лише травневі рослини мають чудодійні лікувальні властивості. Їх заготовляли, а подекуди й досі дотримуються цього правила, лише 10 травня за старим стилем. Зривали цілюще зело лише вдосвіта, до схід сонця.

На травень припадає і чимало обрядових дійств, які так чи так пов'язані з поетичним вшануванням природи. Одне з таких свято русалії. Воно переважно припадає на кінець травня і початок червня. В обрядах, що входили до так званого «русальського» або «мавського тижня», простежуються міфологічно-фантастичні уявлення, позначені високим пошануванням до природи, її незвіданості. Серед багатьох дійств, що дійшли і до недавнього часу, особливо поетичний обряд дівчини-русалки. Юнаки зодягали в красиві й пишні шати одну з перевесниць і водили її селом, співаючи русальських пісень.

На горі церковка стояла.
— З ким ти, Марійко, шлюб брала?

— З тобою, Васильку, з тобою,
Як із ясною зорьою.
— По чим же ти, Марійно, пізнала,
Що ти мене зорьою назвала?
— По мові, Васильку, по мові,
Оксамитна шапочка на голові,
А чорнії осьмушечки —
Пристав мені та до душечки.

З русальським або маавським тижнем пов'язані й численні повір'я. Вважалося, що русальськими стають діти, які нехрещеними померли на навський тиждень. Відтак навський тиждень — це своєрідне асевладда русалок, тому батьки забороняли дітям ходити в цей час по квіти і прошкувати через жита, бо «русалки залоскочуть». У цій засторозі простежується господарський практицизм: саме в цю пору густилися трави, колосилося жито, в птахи і звірі вигодовували потомство. З огляду на це народна мораль намагалася убезпечити тишу (згадаймо сучасний захід — «місячник тиші»).

На початку місяця (6 травня) відзначали день святого Юрія. Це одне з найпоетичніших весняних свят. Юрій, на думку наших предків, був оберігачем домашніх тварин. Тому селяни намагалися до цього свята не виганяти на нічні пасовиська коней, а дехто і корів на толоки. На Юрія, як правило, підрізали гриви й хвости лошатам, а ввечері, зібравшись у ватаги, вирушали тварин на нічний попас. Цілу ніч батьки й діти сиділи біля ватри, розповідаючи забавні історії.

З Юрієм пов'язане ще одне дійство. В народі воно називалося «збирання роси». Як відомо, роса в повсякденному побуті досить широко використовувалася. Батьки змушували дітей ходити по ній босоніж, щоб «не нападали парші» і «не боліли ноги». Дівчата ж вмивали нею обличча, аби воно було «красним та рум'яним». Господарі ретельно стежили за тим, чи качаються в росі коні. Якщо тварина, котру виганяли зі стайні, не робила цього — ознака старіння або хвороби, бо казали: «Коли кінь у росу — ти його в шлею, а коли без роси — фельдшера проси». Це стосувалося й корів: «Хочеш масла — треба, щоб корова з росою паслась»,— а отже, намагалися виганяти череду якомога раніше, доки на травах густі роси.

Логічно, що даний обряд «збирання роси» також тісно пов'язаний з народною практикою. Деінде в глибинних поліських селах він дожив до середини 70-х років. Цей обряд нам пощастило записати нещодавно на Ровенщині.

Кілька родин, городи яких сусідили, домовлялися про збирання роси на Юрія. Зодягшись по-святковому і прихопивши із собою їстки, до схід сонця сходилися в одній з осель. Як тільки прокидався досвіт, господиня казала: «Пора вже йти, сонце дає відтінки!»

У поле йшли лише попарно — чоловік і жінка, хлопчик і дівчинка. Дорогою намагалися не розмовляти. Коли ж траплялися зустрічні, то віталися з ними лише кивком голови.

На межі городів розстеляли білі скатертини, виставляли сніданок, а господар, прилаштувавши на рушникові хліб-сіль, запрошував присутніх тричі обійти його. Після цього батьки долонями збирали росу з озимини в спеціальні пляшечки, якою потім змащували рани, бо «вельми помічна», і скроплювали нею дітей, бажаючи міцного здоров'я та щастя. Після цього всі роззувалися, ходили босоніж, оббризкували один одного і вмивалися, примовляючи: «З роси вам!» Очевидно, звідси й народилося побажання ювілярам: «З роси та з води!»

Як тільки сходило сонце, гуртом сідали снідати. Залишки од їжі додому не брали, а закопували в землю. Згодом діти, як підсихала роса, качалися рулями, приказуючи: «Хай густим і повнозерним вродить жито та пшениця!» Цей обряд відзначали ще кілька років тому.

Переважно на травень припадає і «переплавна середа». В цей день, а він припадає на четвертий тиждень після Великодня, вже можна було купатися в річках та ставках. Батьки знімали всі заборони, і діти з нетерпінням чекали, коли настане «переплавна середа». У деяких селах у цей день селяни переганяли через річку своїх корів.

Як бачимо, нашим пращурам не доводилося сумувати. Досвід попередніх поколінь нагромадив чимало форм урочистого дозвілля, які тісно перепліталися з живою природою, її біологічним станом. До таких варто віднести найпоетичніше молодіжне обрядодійство — веснянки та гаївки, котрі нерідко припадали на травень. Сформовані в глибині віків і освячені добрим Ярилом — богом весни, вони частково дійшли і до нашого сучасника.

На Україні не було жодного села, де б не відзначали це напрочуд поетичне свято краси й молодості. Своєю багатосюжетністю, неповторністю танків і хороводів, пісенних мелодій, пошанівком хліборобській тематиці, українські веснянки посіли особливе місце серед календарної обрядовості не тільки слов'янських, а й інших народів. І якщо грозовий липень утверджується святом Купала, січневі морози — колядками і щедрівками чи забавою Меланкою, то травень — останній місяць весни — озвучується хороводами давніх і вічно молодих веснянок та гаївок.

НАРОДНИЙ ПРОГНОСТИК

Івана Стропечерника (2). Раннє травневе сонце особливо парке, сприятливе для вибілювання полотна. Зготовлені за зиму сувої жінки виносили до річок чи ставків, мочили їх у воді, збивали праниками і сушили («білили») на сонці, час од часу скроплюючи водою. Починали цю роботу переважно на Івана Стропечерника. Тому й казали: «Прачі б'ють — Івана чуть».

Лука (5). У цей день садять цибулю. Крім Луки весняного, був іще Лука осінній (13. XI).

Дочекалась Луки: ні хліба, ні муки.

До весняного Луки нема хліба й муки, прийшов осінній Лука — з'явилися хліб і мука.

Георгій, Юрій (6). Один з найпошанованіших весняних свят, що залишило найбільший відгомін у народній міфології. Юрія шанували насамперед як захисника свійських тварин, особливо корів. У цей день відбувався масовий вигін худоби на пасовиська з різноманітними обрядами. Не виключено, що християнський Юрій «замінив» язичницького Ярила.

Крім весняного Юрія («теплого»), був ще Юрій осінній («холодний» — 9. XII). Якщо весняний символізував тепло, то осінній уособлював настання морозів. Тому казали:

У кожному році два Юрії, і обидва дурні: один голодний, а другий холодний.

Коли на Юра дощ і грім, то буде радість людям всім.

На святого Юра високе багнюра.

На Юрія роса — не треба коням і вівса.

На Юрка сховається в житі курка.

Якщо на Юрія ворона в житі сховається, то буде врожайне літо, а коли воно горобцю по колінà, то буде лихе літо.

Юрій з теплом, а Микола (22. V) з кормом.

Як піде дощ на Юря, то буде хліб і в дурня.

Рання сівба ярих з Юрія, середня — з Миколи, а пізня — з Івана (7. VII).

Марко (8). Якщо яблуні не зацвіли — на неврожай. Крім того, казали: «На Марка небо ярке — на вулиці парко, а бабі в хаті жарко».

Яків (13). До цього дня дозволялося пасти худобу на всіх полях. Тому й приповідкували: «На Якова трава неякова».

Ясний схід сонця — на погоже літо.

Теплий вечір і зоряна ніч — сухе літо.

Єрема (14). Коли на Єрему погоже, то й жниво буде пригоже. Бориса і Гліба (15). У народі його ще називали «солов'їним днем».

Доки не співає соловейко — не сій гречки і не стрижи овечки.

На Бориса й Гліба — найпізніша сівба.

На Гліба-Бориса за хліб не берися, бо овес микольський не наш, а конський.

Микити (16). Якщо сонечко й тепло, то така погода буде і в кінці місяця.

Ярини (18). Висаджували розсаду капусти.

Прийшли Ярини — не прикривай сіни.

День Йови (19). У цей день сіяли боби та горох і називали «огірковим днем».

Вранці роси, а вдень ясна погода, то на добрий їх урожай.

Микола (22). Був ще зимовий (19. XII).

В кожнім році два Миколи: на першого Миколи не буває холодно ніколи, а на другого Миколи не буває тепла ніколи.

Два Миколи: один з травою, а другий з морозом.

По Миколі не сій вівса ніколи.

Як не побачиш до Миколи колосу — буде плачу й голосу.

Не хвались на Юрія посівом, а хвались на Миколи травою.

Мокій (24). Мокіїв день мокрий — все літо буде мокрим.

Схід сонця багровий — все літо буде грозове.

Єпіфанія (25). Якщо Єпіфан вранці зодяг червоний жупан, то все літо буде сухе й жарке.

Лукерія (Олександра) — (26). З цього часу ночі стали паркими, а відтак починають з'являтися комарі. Тому казали: «Лукерія прилетіла й припала до тіла».

Ісидора (27). Теплий Сидор — тепле літо.

Пархом теплогрій (28). «Прийшов Пархом — тішся теплом».

Федот (Теодора) — (31). На дубі листя з'явилося — врожайне літо.

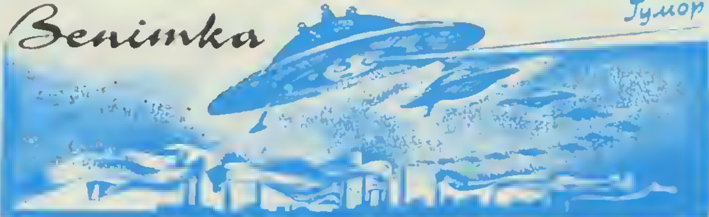

ЄВГЕН КОЛОДІЙЧУК

ПЕРШЕ МІСЦЕ,
або МИСЛИВСЬКІ УСМІШКИ

Після полювання вирішили мисливці відпочити. Вибрали місце, розпалили вогнище, повсідалися навколо. І давай, як ведеться, розповідати одне одному історії.

— Поїхав якось у Карпати. Вийшов на полонину, дивлюсь — суне із лісу на мене... мамонт,— не моргнувши оком, каже Іван Петрович.

Старші мисливці поблажливо посміхаються та іронічно кивають головами. А один молодий, гарячий, не оперений ще стрілець Васько одразу став цапки:

— Та де ви, Іване Петровичу, у наш час знайшли мамонта! Ви що! Та вони вимерли ще в кам'яному віці!

— А ми хіба з тобою не в кам'яному віці? Теж мила не бачимо. Як неандертальці. А черга у гастрономі за пляшкою пива — це що, по-твоєму, цивілізація?

Іван Петрович вдоволено обводить поглядом слухачів.

— Мамонт не така вже й дивина,— веде він далі. — Чув я, що на Закарпатті цілу ферму мамонтів розвели.

— А я у тролейбусі вчора зустрів снігову людину,— не скривившись, шпарить височенький, як ретранслятор, Кость із бакенбардами, вухами-локаторами, у спортивній плетеній шапочці та глибоких гумових чоботах.

Бувалі у бувальцях звіробої не подають і знаку. Тільки кашкет Івана Петровича та капелюх Васька зацікавлено заворушилися. Решта мовчки та незрушно слухають.

— Це на якому маршруті? — уточнюють. Кость зручніше вмощується, ставить свою «тулку» до дерева, видобуває з кишені м'ятну карамельку і смокче її замість цигарки.

— Сідаю вранці на одинадцятий десь о пів на шосту. Як до мене на Хрещатику підсідає. Ну, точно таке, як ото в газетах та журналах про нього пишуть. Здорове, мордате, кудлате. Моститься поруч та й каже:

— Салют, кореш.

— Привіт,— кажу. — Звідки,— питаю,— їдеш? З Тянь-Шаню?

— Та ні,— відповідає. — З кабака.

Хлопці-звіролови лиш покрутили головами — мовляв, нічого дивного, сучасний дикун, продукт нашого часу. І хоч би на грам хто засумнівався! Бо снігова людина — це ж вам навіть не мамонт. То факт. Наука. А проти науки не попреш. Навіть із дубельтівкою.

— Заходжу якось до центрального універмагу,— поправив кашкета Іван Петрович. — Підскакують до мене аж п'ятеро. Думав — якісь гангстери, мафіозі у спідницях. Аж то продавці.

— Що бажаєте? — заглядають в очі, як сорока у кістку.

Васько пирснув у кулак, та досвідчене товариство згідливо закивало головами:

— А чого ж, на гнилому Заході давно так...

Заохочений підтримкою, Іван Петрович націлив кашкета козирком у космос і спокійно глаголить далі:

— Ви, кажуть, сьогодні тисячний у черзі за дефіцитом. Вибирайте у підсобці, чого душа бажає...

Не встиг я розкрити рота, як нап'яли на мене імпортний кобеняк, загорнули в папір шикарні труси, пошиті за французькою ліцензією, посадили в запряжений кіньми кабріолет, ще й помахали руками. А навздогін шлють поцілунки — навантаження до покупок.

Васько налив собі з термоса гарячої настоянки з ромашки та звіробою, сьорбнув, щоб не розреготатися. Й мало не захлинувся.

— Чого ти пирскаєш? — накинулися на нього. — Може, це кооперативний магазин, може, сьогодні в них день покупця чи телефільм знімають, може, імпортних продавців придбали в Японії за валюту. Все може бути.

— А в мене оце, прийшов я після роботи додому,— Васько рішуче зачерпнув рукою повітря — мовляв, де наше не пропадало! — коли дзвінок у двері. Відчиняю, наче знайомий чоловік... Добридень, я ваш міністр, каже, прийшов оце в гості. На склянку чаю. Побачити, як наш простий трудівник живе. Що він їсть, п'є, у що вдягається.

Тут усі насторожилися.

— І говорить до мене чистою українською мовою. Без словника.

— Ну, це ти вже загнув,— не втерпів бувалий у бувальцях Іван Петрович. — Бреши, та знай міру...

ЛЕОНІД СУХОРУКОВ

ВЕРЕДЛИВІ ДУМКИ

- Найлегше сурмити у ріг достатку, якщо він порожній.
- Сатира — це наболілий гумор.
- І цілу епоху, виявляється, можна проплескати в долоні.
- Кар'єрв, дарують безліч потрібних знайомств, відбирає справжніх друзів.
- Шлюб — вічний двигун плюралізму думок.
- Пам'ятка: «Роблячи з мухи слона, ми підрізаємо їй крила».
- Вибити будь-що з голови легше, якщо по ній вчасно погладжувати.
- Скільки заповідних зон перетворилися на злочинні!
- Так довго намагався бути обтічним, що поступово став круглим.
- Застій — це броунівський рух загальмованих згори мас.
- Телефонне право — зіпсований зв'язок закону.
- Найгірша критика — овації неуків.

ЯКІВ ТАКСЮР

ПІДСЛУХАНА РОЗМОВА

— Найкращий відпочинок — це постійна зміна діяльності,— казав лікар.

— Цілком з вами згодний! — відгукнувся пацієнт. — Саме тому вранці я лежу на дивані, після обіду сиджу біля телевізора, а ввечері гойдаюся у гамаку.

РАНКОВІ СПОГАДИ

— Вчора у гостях мені вказали на двері.

— Уявляю, як ви образились!

— Анітрохи! Кажуть, я збирався вийти через вікно дев'ятого поверху.

ПЕРЕРВАНА ПРОМОВА

«Дорогі випускники! Ви одержали чудову професію! Що може бути романтичніше?! Відкривати і підкорювати ресурси планети! Воду! Руду! Метали! І хоча на рідній планеті нам вже нема чого робити, сьогодні ми вирушимо до далеких світів, щоб продовжити почату справу!

В ім'я прогресу! В ім'я цивілізації! В ім'я...»

Мужчина у скафандрі несподівано закашлявся від чорного диму, що стелився навкруги. Потім він махнув рукою, і група випускників швидко сіла у корабель. Через хвилину ракета злетіла у небо, залишивши за собою неживу, прокопчену та спустошену поверхню.

І лише у кораблі, віддихавшись і знявши протигаз, керівник групи зміг закінчити свою промову: «В ім'я щастя народів інших планет!»

ВОЛОДИМИР РУДОВ

СЮРПРИЗ

Від побаченого Ганну охопила паніка.

— Я зараз, зараз.— заметушилась вона.

Та спочатку треба було одягти кофту. Ганна похапцем засунула руки в рукава. Застібатися не стало. За звичаєм до кофти вона приколювала брошку,— цього разу кинула її в сумку. Потім на роботі причепить. Слідом за брошкою полетіли гребінець, туш для вій...

Ганна майже бігала по передпокою. Проґавити такий шанс? Ні в якому разі! Проте не провести помадою по губах вона просто не могла. Кваплячись, не так підфарбувала, як розмазала. Метнулась до шафки — перекинула флакон з улюбленими парфумами. Дурниці! Те, що її чекало, в сто разів дорожче! Щоб хоч на мить відчути себе жінкою, Ганна згодна було й не на такі жертви.

Нарешті вона зупинилась біля чоловіка, що, тримаючи її плащ, поблажливо чекав, коли збентежена та розгублена дружина підставить плечі.

ТУР КАРИКАТУР

ОЛЕКСАНДР ДЗЯТКО

КРИТИК ЗОЗУЛЯ

Маститих хвалить,
Визнає, читає.
А початківців
Іншим підкидає...

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ МІНІСТЕРСТВУ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Вельмишановні добродії лікарі!

У той час, коли до всіх наших дефіцитів додався ще й імунодефіцит, усіх нас і мене особисто хвилює проблема одноразових шприців. Адже кожному бодай раз у житті випадає вколотися.

Розумію, що нашій супердержаві купувати шприци у слаборозвинутих не з руки, та й з валютою теж валютодефіцит. Тому поділюся передовим досвідом нашого підприємства. Чимало років змарнували ми, намагаючись налагодити випуск довговічних запальничок. Аж ось прочитали про появу на Заході одноразових запальничок і збагнули, що ми давно працюємо на вістрі науково-технічного прогресу, адже більше одного разу наші запальнички й не діяли. І прийшла слава і фінансове благополуччя.

Гадаю, ознайомившись із нашим виробництвом, і ви в себе теж зможете робити шприци таким чином, щоб після першого уколу в них розколювалася колба, заклинювало поршень і т. д., тобто щоб шприц тут же можна було викинути. Скажу більше, якщо провести конверсію нашого підприємства на випуск шприців, ми могли б добитися їхньої одноразовості, не зупиняючи конвейєр.

Ти й огляньтеся довкола: хіба мало у нас підприємств, що випускають одноразові товари широкого вжитку? Усіх їх можна з успіхом перекинути на виготовлення медтехніки. І якщо поперваx, може, й виходитимуть шприци дво- і триразового використання, то із збільшенням плану і нарощуванням обсягів виробництва проблему одноразових шприців буде остаточно вирішено.

З привітом ПЕТРО ВАКЦИНА,
резус негативний.

Лист розпечатали ГЕННАДІЙ КОСТОВЕЦЬКИЙ та ОЛЕГ ПОПОВ.

ВЗАЄМНІСТЬ Байка

ІВАН ЧЕРНЕЦЬКИЙ

Попалась Рибка золота
У ятір дідові старому.
Мазутом бризка та й пита:
— Ти понесеш мене додому?
— А то ж куди? — їй каже дід. —
Від нафти вмию, від сажі
Й на сковорідці на обід
Тебе з цибулею засмажу.
— Ой, діду, діду, несмачне
У тебе вийде з мене блюдо:
Ген, ваш завод жене й жене
У нашу річку тонни бруду...
Ти віднеси мене до моря
Та й кинь у хвилі голубі...
За те, що визволиш од горя,
Півцарства бабі і тобі.
— Якого царства? — дід питає.
А Рибка тихо, мов у сні:
— Земного, діду, вже немає,
Є лиш підводне, аж на дні...

ТУР КАРИКАТУР

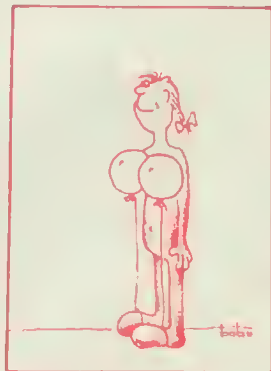

Мал. С. Боборикіна

ЙОСИП ТЕПЛИЦЬКИЙ

КОНКУРС ДУМОК

- Обманювати себе можуть лише ті, котрі впевнені, що це їм вигідно.
- Одні бронюють місце в поїзді, другі — в готелі, треті — машини й жилети.
- Шкода, що закопані таланти не дають дружних сходів.
- Коли йдеш на роботу, як на свято, — це ще не означає, що буде подвійна оплата.

Дружній шарж А. Арутюнянца

АНДРІЙ КРИЖАНІВСЬКИЙ

ПИСЬМЕННИКИ ПОДОРОЖЧАЛИ

З рукописної спадщини

З сердечним болем переглядали ми папери в осиротілому письмовому столі Андрія Крижанівського. На кількох аркушиках стояв напис його дрібним, трохи кострубатим почерком: «Для «Зенітки».

Він так і не встиг їх передрукувати...

СПОСІБ ЗЕКОНОМИТИ

З усного виступу

Письменники подорожчали. Гумористи — найменше. Купили роман нецікавий — уже збиток. А гуморески на копійках, не сподобається, обкладинка м'яка,— загорнути огірки чи кульок насіння «всігда пожалуста». Скільки, приміром, моя книжка? Двадцять п'ять копійок. Що на ці гроші купиш? Нічого. Куплю «Андрушу», щоб не валявся. Тому ви нам такі рідні, а ми вам. Не так, як хлопець дядькові: «Невже, дядьку, я вам такий поганий, як ви мені?»

Сатира — меч, а не бізе.
В дугу згинає панегірик!
Хто там зігнутий в позі зе
І весь у шрамах? То сатирик...

ВИДНО ОДРАЗУ

Провідавши півсвіту,
Приїхав у село.
І лисиною світить,
Мов чуба не було.

А мати в плач за чубом,
А мати «ох» та «ах»;
— Макітра в чи бубон
У тебе на плечах?

Захмарився синаша
І з виглядом пісним:
— Що краще вам, мамашо:
Чи лисий, чи дурний?

— Мабуть, дурник, милий сину,—
Чує віщу фразу...
— Дурня видно не одразу,
Лисого — одразу.

НОВІ АФОРИЗМИ

- «Наміри прийнято».
- Що таке експеримент? Або вийде, або не вийде. А ми побачимо!
- Друга не можна купити. Його можна продати.
- Коханці приходять і йдуть, а чоловіки лишаються.
- Неправда, що соцреалізм відкидає еротику: ми не раз відкривали бюсти дояркам.
- Позитивна характеристика: «Не п'є. Наркоман».
- Інтелігенція розпорошена серед робітників і селян і певною мірою серед інтелігенції.
- Чому у нас доплачують за знання англійської, а не української?

Публікація МАЇ САХАРОВОЇ.

БОРИС СТАРЧЕВСЬКИЙ

ДЕЩО АКТУАЛЬНЕЄ

ГЕЙ ТИ, ДНІПРЕ...

Гей тк, Дніпре, Дніпре скакй,
Перероджеккй,
Чи ж ти нині є щвслнвкй,
Ногороджекий?
Чк не сниш, бува, часамк
Неповторними,
Запорозькими човнами
Безмоторними,
Колк мчаа-гуляв по аолі —
Кінь запінений!
А тепер течеш поволі,
Звтурбіненкй...
Колк грав ясккй твій гребінь
Диво-піснею,
А тепер гниєш між гребель
В зелен-плісниві...
Чи не мриш ти гвями,
Що, спотворені,
Звхлинулися морями
Рукотворними?
Чи не жаль шляхів чумвцьких,
Кіньми втоптвних,
Ще й могкл святих козацькнх,
Геть затоплених?
Чи не тяжко, батьку Дніпре,
Під «ракетами»,
Котрі з диким ревом-вітром
Рвуть хребет тобі?
Чи не страшно
першим в світі
Буть кепрошеним
Радіоактивним сміттям
Запорошеним?
І — чк знаєш, щ о ж т о д а л і,
Ч и м запліднений,
Дніпре мій многостраждальний,
Зануклідненнй?..

ЯКІ МИ, ВИБАЧТЕ, ПОЕТИ?..

Які ви поети, коли вам не болить!
Григір Тютюннк

Які ми, вибвчте, поети,
Коли ніщо нвм не болить,
Коли, брехні апологети,
Співаєм так,
як х т о с ь велить?
Коли перо у нвс мов флюгер,
І ніс посннів нв вітрвх,
І так нам любий власний фюрер —
Щоб перед ним і дрож, і страх...
Хвй ми нв троні, нв вмвоні,—
Які поети ми, які.
Коли лнш гасла пустодзвонні
Клвдем в римовані рядки,
Коли нам все давно аідоме —
Кого хвалить, кого хулить,
І не болить нам, що від того
Ще більш народові болить?
Які ж ми, вибвчте, поети,
Коли нас тягне до перв,
Щоб а найцентральнішій газеті
Всіх заглушить с в о ї м «ура!»
Коли й ке думаєм об тім мк,
Що лиш гвньбв чека і гнів
Тнх, котрі ткцялнся в тім'я
Твких же блазнів-лизукіа?!

1982

ВІКОПОМНА ПОДІЯ

У місті Чернігові відкрито
першу школу
з українською мовою викладання.
З газет

Ой, що ж воно сталось? Ой, чом твк рвдію?
Вітвють усі аікопомну подію:
На сімдесят першому році радянськім
У слаанім Чернігові, в краї деснянськім,
Що даа Україні Довженка, Тичину
І де Коцюбккський кувва будучкку
(Ніхто б з них у те не повірив ніколи!),—
П е р ш а
в к р а ї н с ь к а
аідкрилася школа!
Рвдійте, співайте — гучна перемога!
З'явилась укршколв — відкрилась дорогв,
Відкрилась дорога укрмові буять
В Черкігові! Як тут, ну, як не спіавть!
Ну що ж, поспіваймо, та тільки не доаго,
Бо що одна школа? То є а ж н і ч о г о
В руїні суцільній, що ренко звелк
Застійники вірні нв рідній землі.
І що той Чернігів? Щв ж є а нвшім краї
Донецьк, Сімферополь, Херсон, Мкколаїа,
І Харків, і Дніпропетровськ, і Одеса...
Байдужі вони до т в к о г о «прогресу».
И колк вже Чернігів стояв сімдесят,
То ці надфортеці стійкіші стокрвт!
І щоб материнську збудити в них мову,
Добрячу потрібно твм перебудову!

♦ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТ — українець, якнй не знає української мовк.
♦ ПЕРЕКОНАНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТ — українець, якнй не знає і не хоче знати української мови.

НАПРИКІНЦІ МИНУЛОГО РОКУ У «ВІТЧИЗНІ» (№ 11) БУВ ОПУБЛІКОВАНИЙ СУДОВИЙ НАРИС АНАТОЛІЯ БОЛАБОЛЬЧЕНКА «СВУ»: СУД НАД ПЕРЕКОНАННЯМИ» ПРО ПРОВОКАЦІЮ СТАЛІНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ПОЧАТКУ ТРИДЦЯТИХ РОКІВ. ЦЕ БУВ ОДИН З ПЕРШИХ ГУЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У КРАЇНІ, ЖЕРТВАМИ ЯКОГО СТАЛИ ВІДОМІ ВЧЕНІ, ПЕДАГОГИ, ЛІКАРІ, ЛІТЕРАТОРИ. ЯК ТЕПЕР НЕЗАПЕРЕЧНО ДОВЕДЕНО, СПРАВА ЦЯ БУЛА З ПОЧАТКУ ДО КІНЦЯ СФАБРИКОВАНА ОРГАНАМИ ДПУ. НА ЦЮ ПУБЛІКАЦІЮ РЕДАКЦІЯ ОДЕРЖАЛА БАГАТО ВІДГУКІВ. ДЕЯКІ З НИХ ДРУКУЄМО НИЖЧЕ.

ЩО ПЕРЕДУВАЛО ПРОЦЕСОВІ

Отже, нарешті офіційно визнано, що процес у так званій справі «СВУ» був сталінською фальшивкою.

Цей процес став продовженням генерального наступу на Україну, котрий здійснював Сталін та його оточення. Сумнозвісна кампанія хлібозаготівель, що особливо жорстоко прокотилася по республіці в 1928—1929 роках, розгортання наступу на так званого куркуля, фактично ж на трудові традиції хлібороба, примусова колективізація — усе це мало на меті зламати господарську самостійність українського селянства, щоб урешті-решт зробити його слухняним. Процес «СВУ» був наступною частиною сталінського геноциду. Йшлося про те, щоб винищити розум нації, засадивши за грати її гуманітарну інтелігенцію. С. Єфремов, В. Отамановський, Л. Старицька-Черняхівська, М. Слабченко — усього 45 осіб — вчені, вчителі, письменники, пройшли крізь це диявольське судилище.

Різні строки ув'язнення, різні долі, хоча пили з однієї гіркої чаші приниження, знущань, допитів. Трималися вони на процесі по-різному. Впадає у вічі позиція В. Отамановського. Валентин Дмитрович до арешту (25 серпня 1929 р.) був завідуючим Вінницькою філією бібліотеки ВУАН. Очолюваний ним кабінет вивчення Поділля за кілька років зумів видати двадцять шість окремих випусків досліджень з історії, природознавства, літератури тощо. Вони мають неабияку наукову вартість і сьогодні, це справді енциклопедія поділлєзнавства. Так от, на процесі його волю зламати не вдалося. За тих умов це важило чимало.

Крім значення самого процесу, описаного в судовому нарисі Анатолія Болабольченка, важливо знати також обставини його підготовки, саму, так би мовити, кухню, оскільки вона дає змогу оцінити важливі грані тодішніх суспільних відносин. Хоча арешти почалися навесні 1929-го, фактично підготовка до цієї репресивної акції провадилася задовго до того. Про це виразно засвідчують документи, пов'язані, зокрема, з діяльністю В. Отамановського та його колег з Вінницької філії. Ідеться насамперед про ставлення до них сталінської адміністрації.

Передумови репресій проти інтелігенції вбачаються в загальній обстановці підозр, яка у другій половині 20-х років фактично вже була сформована. В нашому розпорядженні є фрагмент доповідної записки Вінницького управління ДПУ, адресованої секретареві окружного комітету КП(б)У «по українській контрреволюції» (за станом на 1 жовтня 1926 р.). Але в ній ідеться про те, як оцінювала політичну ситуацію в країні українська інтелігенція. Зокрема, зазначається, що українська громадськість із задоволенням відзначала існування опозиції в країні і те, що «опозиція сильна і впливова». Хоча при цьому підкреслюється, що наукова інтелігенція утримується від оцінки лінії ЦК й опозиції «з метою збереження принципу невтручання наукової думки в політику», але тут же міститься твердження, що професор Морейніс та його колеги (Троцюк, Доброграй) поділяють надто небажаний погляд («Західна Європа має колосальний політичний досвід, країна багата, і вона собі не дозволить такої «розкоші», як радянський лад, у Росії ж — і поготів не слід було робити такого експерименту, як диктатура пролетаріату, причому зараз ЦК це розуміє і поступово відходить від радянського ладу». Що ж, як на сучасний погляд, це вияв плюралізму думок, за що репресії не належать.

На карб ставиться й те, що українська громадськість приділяла значну увагу відзначенню ювілею академіка М. Грушевського. «Відомий вам Отамановський,— зазначається в донесенні,— і вчитель Кондрачук Юльян Гаврилович за тиждень до ювілею поширювали чутки в колах української інтелігенції м. Вінниці, що в Робосі (профспілка працівників освіти й науки. — А. З.) є директива уряду відсвяткувати цей ювілей з великою урочистістю». На жаль, у справі зберігся лише цей фрагмент документа, який ми знайшли в партархіві Вінницького обкому партії. Але вже навіть з цієї частини видно загальний недоброзичливий його тон, особливо ж трактування позиції інтелігенції в контексті «української контрреволюції».

Ще більш разюче впадає в вічі тенденційність інформації «Про Вінницьку філію ВУАН», адресованої секретареві окрпартному та голові контрольних органів (КК — РКІ), яку підписав начальник окружного відділу ДПУ Коренєв. Документ цей датований 4 червня 1929 р. Штат філії Всеукраїнської Академії наук трактується як такий, що «залишає бажати кращого», більшість її працівників складається з «колишніх людей — попівни, попаді (дружини автокефального попа Голода)». На думку складачів записки, «ніякої цінності для філії, а тим більше для радянської громадськості працівники філії не мають». Голова ж секції наукових працівників Робосу професор Мо-

рейніс був щодо цього іншої думки і, як видно з тексту документа, неодноразово боронив своїх колег від брутальних поліцейських наскоків. У документі підкреслюється, що Морейніс — колишній член партії есерів. Праця філії ВУАН в цілому красномовно оцінюється як «далека від радянської роботи».

Докази? Мовляв, за ініціативою проф. Ярошевича (тут же підкреслюється, що він колишній поміщик) складено біографії п'ятисот (!) подільських діячів, «переважно єпископів, губернаторів, поміщиків і т. д., і т. д. (Грохольські, Холоневські, Потоцькі та ін.)». На думку Коренєва, така робота нікому не потрібна і свідчить про тенденцію керівників затушовувати класову сутність суспільних наук. Цур йому, тому класовому підходу!

Звернімося до свідчення одного з активних діячів кабінету вивчення Поділля М. Білінського: «Коли з доручення Академії наук проф. А. Ярошевич заснував біографічний гурток для складання біографій діячів Поділля, мене обрано було за секретаря гуртка... За три роки гурток виготував біографії 41 діячів Поділля, прізвища яких починалися на літери А, Б, В і Г, і відіслано було їх до комісії для складення Біографічного словника при ВУАН до Києва». Наскільки відомо, у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР ці рукописні матеріали, як і чимала кількість інших, підготовлених кабінетом, зберігається й тепер. Очевидно, що їх доопрацювання та опублікування сьогодні становило б неабиякий науковий і практичний інтерес.

Складач записки-доносу крізь зуби зауважує, що робота Комісії наукового вивчення української мови зосереджується довкола вивчення рукописних евангелій, його слід негайно облишити і зайнятися тим, що більше до вподоби Коренєву. Це войовниче неуцтво, однак, не виглядає смішним, зважаючи на реалії,— керівну роль таких і подібних їм відомства у житті науки й науковців.

Та спитаймо себе: де та колекція рукописів, в тому числі рукописних евангелій (у Вінницькій філії бібліотеки ВУАН існував відділ рукописів і стародруків, серед яких були дві інкунабули й рукописи XVI і XVII ст. Ця колекція поповнювалася новими надходженнями, серед яких були рукописні евангелія з мініатюрами тощо). І де ті дослідники (або їхні учні), яким би було у сьогоднішній Вінниці до снаги з погляду наукового рівня таке філігранне вивчення української мови? Згадаємо Павличкове:

> На мене віє іскрами здалека,
> Пергаментів згорілих чую дим
> Людей питаюсь голосом сідим:
> Де Ярославова бібліотека?!

Намагаючись підкреслити практичну непотрібність діяльності кабінету вивчення Поділля, начальник окружного відділу ДПУ Коренєв наголошує, що «економіка Поділля також не відбита в працях філії». Далі він пропонує пояснення: «Так сталося тому, що не залучаються наукові сили в цій галузі (взяти хоча б представників партшколи), керівник філії Отамановський Валентин Дмитрович має їх за неуків».

Всі обставини спілкування української наукової громадськості (рецензії, святкування ювілеїв вчених, закордонні поїздки та виступи в тамтешній пресі, словом, звичне для науковця життя) викликають у автора записки-доносу неприховане роздратування.

У такому ж негативному плані згадуються імена відомих учених проф. Зерова, проф. Єфремова, проф. Филиповича: «Все це люди, ідеологія яких давним-давно засушена». Підозру викликає навіть те, що В. Отамановський як керівник філії робить часті поїздки до Києва. Цілком у дусі сталінських процесів звучить фраза про те, що «діячі філії ВУАН неофіціально зв'язок з Києвом підтримують через якогось Кондрачука, який два роки тому виїхав з Вінниці і зараз працює аспірантом з української мови при Академії наук». До речі, і про згаданого проф. Ярошевича сказано, що він живе у Києві, але «підтримує зв'язок» з місцевою секцією наукових працівників. Нагадаємо, що ці поїздки розглядалися як факт певної значущості й на самому процесі «СВУ».

Хоча Отамановський характеризується як «дуже стриманий», але підкреслюється, що його розмови «завжди наповнені новинами про гноблення радвладою Грушевського, Єфремова, про нещире й навіть підозріле ставлення до української науки з боку радвлади». Цілком у дусі майбутнього процесу «СВУ» звучить твердження про те, що Отамановський є «носієм і натхненником ідеї про «самостійність» України», що він особа «правих переконань, особа антирадянська». У тому ж контексті нетерпимості характеризуються й інші працівники філії ВУАН (Доброграй, Троцюк, Рахинський). Вивідувачі з ДПУ фіксували кожну необережну фразу, навіть незнану. Зате в них не знайшлося часу та вміння оцінити науковий внесок філії в розвиток науки та значення її діяльності для невеликої довоєнної Вінниці.

Неважко здогадатися, що загальний висновок, зроблений Коренєвим, був вкрай недоброзичливий. «З усього вищесказаного зрозуміло, що переконання керівника Отамановського передаються і його підлеглим, що склад філії у своїй більшості — люди минулого. І теперішнє для них огидне». Лише тому, що її науковці «мають серед вченого світу не лише Вінниці, а й усього Поділля певний авторитет,— зазначав Коренєв,— нами, як органами ДПУ, ніяких заходів не вживається у вигляді репресій». Але він наполягає на виділенні спеціальної комісії «з компетентних осіб» для обстеження роботи «цієї філії» та для усунення «антирадянського» елемента з рядів секції наукових працівників і філії ВУАН».

Таким чином, загальна спрямованість цих двох документів дає підставу говорити про те, що вони відігравали певну роль у підготовці процесу «СВУ», хоча в усій повноті ці обставини поки що з'ясувати важко через недоступність основного масиву документів.

Отже, справа «СВУ» розпочалася, власне, не того дня, коли було вчинено перший арешт чи відкрилися судові слухання, початок її треба шукати тоді, коли окреслилося вороже ставлення до української інтелігенції та культури.

Арсен ЗІНЧЕНКО,
доцент кафедри загальної історії Вінницького педінституту, голова правління обласного краєзнавчого товариства «Поділля»

«МИСЛИВЦІ ЗА ВОРОГАМИ»

Стаття «СВУ»: суд над переконаннями» змістовна, цінна, аргументована, дуже потрібна, бо вона розглядає один з найжахливіших епізодів історії українського народу, кидає один з перших променів світла на чорну криваву пляму цієї історії — фізичне знищення, починаючи з верхніх шарів інтелігенції, кращих сил народу. І тому я звертаюсь до Вас з пропозицією продовжити цю тему (якщо це, звичайно, можливо), тему знекровлення нашої Вітчизни, ім'ям якої наречений Ваш місячник. Процес 1930 р. був тільки початком, краплиною в морі з часом пролитої крові.

Ще є останні свідки, котрі пережили ту чорну епоху. (Я, наприклад, вважаю, що опубліковані в № 5 «Вітчизни» спогади А. Лиснець про 33-й рік цінніші від багатьох історичних робіт про «роки перелому». Щира Вам дяка за це! Я Настин однолітон, як і вона, голодував у сусідній області). Наслідком публікацій і відповідних досліджень міг би стати меморіал, цінніший від гранітного чи бронзового, особливо якби він увінчався книгою пам'яті, куди занесені були б імена і дії страчених.

Я сам родом з Чернігівщини, з Сосниці, де народився О. П. Довженко. Мені не довелось бачити Олександра Петровича, бо він у той час не відвідував свою батьківщину, батьківську хату, бо, цілком, можливо, тут на нього чатувало сосницьке ДПУ. Адже у Сосниці він «офіційно» вважався «гайдамакою», а його батько, Тарасович (під цим ім'ям він був у нас відомий),— «недобитим куркулем».

Уже в 60-ті роки секретар райвиконкому відмовився допомогти транспортом, щоб добратись із залізничної станції до Сосниці делегації київських діячів культури: «Якщо ви приїхали шанувати гайдамаку, то самі й добирайтесь».

Мабуть, і Олександр Петрович довго числився в членах «СВУ», мобілізуючи пильність сосницьких «мисливців за ворогами» народу. Врятувало московське заслання.

Гадаю також, що безпосередньо за «членство» в «СВУ» був 25 квітня 1938 року засуджений «трійкою» на 10 років мій батько. Є тому неофіційні підтвердження, хоч на свої запити до ДПУ я відповіді не дістав.

За таке саме «членство», мабуть, засуджені були тоді жителі Сосниці Кріт Онисис, Сизоненко Яків, Пономаренко Харлампій, Кузьменко Никифір та багато інших, прізвищ яких я не запам'ятав. Ніхто з них не повернувся.

У Сосниці (а може, й в інших місцях) ДПУ застосувало досить «дотепний» метод залучення до контрреволюційних «угрупувань». У церковному приході, де ми жили, серед віруючих з'явились бажаючі слухати службу божу українською мовою. Місцеве духовенство заперечувало. Тоді ініціатори звернулись до влади — їм запропонували подати відповідну заяву з підписами всіх зацікавлених осіб. Така заява була написана, підписана і задоволена — в правому боковому вівтарі церкви зазвучала українська служба. А через кілька років уже НКВС стало «брати» тих, хто відвідував правий вівтар.

Я наводжу ці факти як доказ широкого розгалуження сфальсифікованих справ не лише по великих містах України, серед верхівки інтелігенції, а й по глухих районах, серед широких мас населення. Ось цей процес я і пропоную висвітлити в пресі, бо це жахлива частина нашої історії.

Я житель Києва, колишній науковий працівник, фізик, нині пенсіонер. Якщо потрібно, пропоную свою посильну допомогу в пам'ять про мого батька і тисяч-тисяч його співмучеників.

Київ **МИКОЛА КАРЕТА**

●

Шановний пане Болабольченко!

З великою цікавістю читаючи Ваше грунтовне й чесне дослідження про «СВУ» на сторінках «Вітчизни», дійшов я до другої шпальти 178-ї сторінки, де сказано:

«Безумовно, ще живі люди, котрі тою чи іншою мірою можуть доповнити ці відомості про долю засуджених у справі «СВУ».

Мені здається, що, як дослідник українського письменства, я міг би дати Вам деякі більш чи менш істотні доповнення.

1. Всеволод Ганцов, відбувши майже двадцятирічне ув'язнення, вийшов на волю наприкінці 50-х років. У примітках до кн. «Набої для розстрілу» Гелія Снєгірьова (Нью-Йорк — Торонто, 1983) сказано, що його звільнено 1956 р. Усі його наукові праці перебували під забороною і не підпали тоді під реабілітацію. Матеріали про нього — у згаданій книжці Снєгірьова. Помер В. Ганцов у середині 80-х рр. (точної дати не маю).

2. Григорій Голоскевич. Жив на засланні в Тобольську. Його,— за відомостями, котрі кількаразово фігурували в українській еміграційній пресі,— знайдено повішеним у міському парку. Дати його загибелі з'ясувати дотепер не вдалось. Так само не знаємо, чи це було самогубство, чи, може, вбивство. Його «Правописний словник» перевидано в Нью-Йорку.

3. Михайло Івченко помер 1939 р. в Орджонікідзе. Дружина, письменниця й перекладачка Людмила Коваленко, з ним розійшлася (вона померла в еміграції), тому невідомо, чи він добровільно туди виїхав, а чи був адміністративно висланий з України (була й така форма покарання). Як причину смерті українські емігрантські дослідники називали сибірку. З творів Івченка на Заході опубліковано невеличку повість «Напосні дні» (про Григорія Сковороду), Зальцбург, 1947.

4. Кость Туркало, засуджений до трьох років умовно, був двічі заарештований ще 1930 та 1931 року. Звинувачено його в приналежності до військової організації. Після звільнення К. Туркало жив у різних містах, а 1939 р. дістав працю за фахом у Києві, де проживав аж до війни напівлегально: прописки йому не давали. Наприкінці війни К. Туркало з родиною виїхав на Захід, де свідчив у пресі, що жодної «СВУ» не існувало. 1963 р. у видавництві «Наша Батьківщина» в Нью-Йорку вийшла його книжка «Тортури». Видавець — мій давній знайомий, і якщо Вам потрібно, я можу звернутися до нього, щоб вислав Вам цю

книжку. Помер К. Турнало 1979 року в Сполучених Штатах.

5. На процесі згадувалося ім'я Папаса Феденка як представника еміграції, з яким буцімто мали зв'язок діячі «СВУ». Феденко належав до наших добрих приятелів, і на мій запит про цей зв'язок лише сміявся — такою фантастичною здавалася йому ця вигадка.

6. Ольга Косач-Кривинюк, молодша сестра Лесі Українки і авторка монументальної монографії «Леся Українка. Хронологія життя і творчості» (Нью-Йорк, 1970), даних про час і місце загибелі свого чоловіка, проф. М. Кривинюка, не мала. Ольга Петрівна померла в Аугсбурзі восени 1945 р.

7. За свідченням Семена Підгайного (кн. «Українська інтелігенція на Соловках», 1947 р., без місця публікації), Микола Павлушков, Гермайзе, акад. Слабченко перебували в Соловецькому концтаборі. Сам Підгайний потрапив туди як член вигаданого «Союзу України й Кубані».

З пошаною

Мюнхен ІГОР КАЧУРОВСЬКИЙ

«ВИРОК НА ПАСКУ ЗАЧИТУВАЛИ!»

У статті «СВУ»: суд над переконаннями» Анатолія Болабольченка («Вітчизна», 1989, № 11) на с. 178 читаємо: «Ганцов В. М. — на вісім років позбавлення волі... ...Подальша доля невідома».

Можу дещо додати. Я бачив В. М. Ганцова у 1975 чи 1976 році. У ті роки я працював у Музеї історичних коштовностей УРСР, що на території Києво-Печерського заповідника, завідуючим відділом нумізматики. Було це влітку, я саме заступав завідуючого. До кабінету зайшов невисокий чоловік і спитав: «Чи можу я побачити громадянина Мурашова?» Я здивувався спершу, але він сказав, що моє прізвище він дізнався від співробітників музею. Справа у нього була ось яка. У м. Сосниці Чернігівської області ще до революції знайдено скарб золотих монет, який тут же розійшовся по руках. Це був скарб нідерландських золотих дукатів, т. зв. лобанчиків. Одна з цих монет потрапила до Ганцова. Під час арешту й ув'язнення монета якимось дивом збереглася. (Здається, вона збереглася у його сестри). Монета ця була в неї під час війни, руїн, бідувань. Він до цієї монети ставився як до частки історичного минулого українського народу. Важко у це повірити, але вона справді збереглася. Відчуваючи старість, він вирішив подарувати цю монету музею (саме подарувати, а не продати!).

Точну дату передачі монети можна встановити: 1) за актом прийому-передачі; 2) за книгою надходжень; 3) за інвентарною книгою нумізматики шифру «А — золото» Музею історичних коштовностей УРСР.

В. М. Ганцов розповів, що був засуджений у справі процесу «СВУ»: «СВУ» не існувало, це був вигаданий процес. Так комусь було треба. А вирок нам зачитували на великдень дуже свято. Це було велике свято. Нам вирок на паску зачитували».

Я чую й досі чую його голос. Невисокий, але кремезний чоловік, з дуже інтелігентною мовою.

Після звільнення у 1956 (?) році він оселився на Чернігівщині. Останні свої роки жив, якщо мене пам'ять не зраджує, у Чернігові. В акті прийому-передачі монети наведено його домашню адресу.

Я запам'ятав цю зустріч, бо мені здавалося, що це сама історія прийшла до мене і глянула у вічі.

Київ ЮРІЙ МУРАШОВ

РОЗВАЖАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ЧИ МЕМОРІАЛ?

До президії правління Київського міського відділення Українського фонду культури надходять запити від рідних та близьких працівників мистецтва і літератури, закатованих у 30-ті роки в будинку НКВС, де зараз міститься Жовтневий палац культури в Києві.

Наших співвітчизників об'єднує біль за долю репресованих, пам'ять і турбота про нашу історію. І це зрозуміло, бо сьогодні вже назріла потреба виконати повелін часу. Громадськість міста, республіки вважає за справедливе зняти з фасаду згаданої будівлі, политої кров'ю жертв сталінізму, назву «Жовтневий палац культури» і встановити назву «Меморіал», що відповідає справжній історії цієї споруди.

У залах музею мають бути розгорнуті експозиції життєвого та творчого шляху митців — жертв сталінських репресій. До експозицій увійдуть твори, котрі ще належить звільнити з спецсховищ та особових кримінальних справ репресованих митців.

Зали для глядачів, студії Меморіалу мають використовуватися для показу кінофільмів та кінодокументів, виконання драматичних і музичних творів, влаштування виставок картин, що стали в сумнозвісні часи «речовими доказами», «підставою» для арештів і смертних вироків.

У приміщенні Меморіалу мають бути також експоновані документи з державних архівів. На превеликий жаль, сьогодні споруда палацу здебільшого використовується в антивиховному напрямі: підвали, в яких віддавали тортурам людей, закидано сміттям, а в наземних приміщеннях демонструються розважальні «відики». Час зупинити цей тотальний наступ на молоду генерацію і повернути нашим дітям пам'ять.

Свої підписи під цим листом виявили готовність поставити й інші митці республіки.

Голова Київського міського відділення
Українського фонду культури
народний артист СРСР
АНАТОЛІЙ АВДІЄВСЬКИЙ

...ДАРУЙТЕ В ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ... ПАМ'ЯТЬ

Торік, одного з останніх у грудні ранку, здається, все було так, як і завжди до того,— рипливу, ніколи не замкнену хвіртку до затишного, зведеного ще в перші повоєнні роки будинку колись на окраю Києва, а зараз мало не в центрі міста — на Совських Ставках,— один за одним минали, бережно притискаючи до грудей сховані від морозу живі квіти, його численні друзі: сиві і ще молоді, лікарі і письменники, художники-колеги.

Все було наче так, як завжди, та не так: на порозі, у великій дерев'яній рамі відчинених дверей, цього разу не стояв завше усміхнений і приязний, як бог, з памороззю на голові, ніби німбом, про з'яву якої вже й не добереш: ця паморозь від пари хатнього тепла а чи й справді мітина років,— отож там цього разу не стрічав гостей добрий Даня...

Така гірка правда — не обійти її, не об'їхати, все було так і не так цього дня. Вперше численні друзі талановитого художника і не менш наділеної талантом людяності людини Данила Пантелійовича Біднощия вітали з днем народження у порожній хаті: частина квітів лягала на мольберт біля його побільшеної фотографії; частина — на закоцюблу землю скромного пагорбна недалекого цвинтаря. Лише кілька місяців перед тим там навіки знайшов притулок невтомний трудівник, вічно зачарований світом непосида-мандрівник, великий життєлюб і людинолюб.

А потім...

Ні, аби був живий Данило Пантелійович, він би в це ніколи не повірив.

Той же грудневий ранок за тридцять кілометрів від Києва. Село Великі Дмитровичі. Середня школа. Актовий зал, переповнений учителями й школярами. На сцені гості з Києва: художники, письменники, артисти. Великий стенд із написом: «Сьогодні у нашого земляка — Данила Пантелійовича Біднощия — день народження». Хліб-сіль, вишивані рушники, квіти. Десятки його картин на стінах зали. Виступи, спогади... І несподівано — звернення сьогорічних випускників школи до всіх випускників прийдешніх років:

«...Завжди пам'ятайте, що член Спілки художників України Біднощий Данило Пантелійович народився у нашому селі Великі Дмитровичі 24 грудня 1924 року — мине рік, два, три... десять... п'ятдесят: ніколи не забувайте зібратися цього дня, щоб вшанувати пам'ять художника-земляка, нехай у нашій школі це буде день його пам'яті.

...27 квітня 1989 року Данило Пантелійович приїхав до нашої школи, щоб власноруч посадити Тарасові вербички, привезені ним з Мангишлаку. Не забудьте того дня вийти на шкільне подвір'я вклонитися Шевченковим вербичкам і посадити біля них чорнобривці.

...Пам'ятайте траурний день 13 вересня 1989 року, в який перестало битися невтомне серце нашого земляка-художника. Нехай у цей день кожен, у кого ще не зачерствіло, не збайдужіло серце до рідної землі, до її слави і гордості, принесе до школи гілочку червоної калини і мовчки покладе її біля портрета художника, біля його картин, подарованих школі, біля вербичок, ним посаджених.

...Ніколи не забувайте стежку до могили

Данила Пантелійовича Бідношия. Пам'ятайте, що вона у Московському районі міста Києва на Совському цвинтарі...»

За життя він не встиг бути гідно вшанованим, не мав високих почестей за свою роботу — премій, звань, орденів чи медалей. І персональних виставок у нього було нерясно: щоб домогтися їх проведення, у нас, як відомо, часто-густо треба мати неабиякої міці лікті, пробивних родичів, частку нахабства, талант або, в крайньому разі, хоч би задатки настирливості перескочити (частіше перейти) через голови конкурентів... Усього цього, окрім художницького таланту, у Данила Пантелійовича, на щастя (чи на жаль?), не було. А тому, хто не кричить, не пнеться наперед, мало із шкури не лізе, аби явити себе начальству і світові, добре відомо, у нас майже нічого не перепадає.

І газети та журнали, радіо й телебачення здебільшого мовчали про Бідношия. Десь, колись прохоплювалися на сторінках галузевих газет короткі інформації про те, що художник подарував серію своїх полотен музею міста Форт-Шевченко в Казахстані чи школі міста Братіслави в Словаччині. Скупо, в переліку імен, сповіщалося, між іншим, що його картини також закуплені в Японію, Індію... Час від часу інформувалося, що він з групою колег-художників завершив створення гідних подиву діорам у Черкасах, Києві, Букрині, Обухові...

Та ще років з п'ятнадцять тому я опублікував у «Молоді України» єдину поки що замальовку-нарис про нього... Оце наче й усе...

Д. Бідноший. Далеко від України

Вмираюче село

Мене з Григором Тютюнником привів у цю гостинну садибу серед квітуючих садів і познайомив з її господарем Григорій Булах. Диво дивне: тільки побачились, сказали один одному кілька слів, подивились на його нові, ще не висохлі роботи, випили по філіжанці кави, а враження — ніби і господаря, і його милу родину — так само митців дружину Антоніну Пантеліївну і сина Олексія — знали віддавна, бачилися мало не щодня. Не пригадати тепер усіх тих бесід, жартів, неймовірних історій, які велись того дня мало не до ранку у художницькій майстерні. Прийшли з Григором похмурі, злі мало не на весь світ після якогось там чергового зібрання у Спілці письменників України, де, ясна річ, Тютюннику знову добряче перепало, а відходили з Бідношиєвої робітні ніби освітлені зсередини, урівноважені, із жагучим бажанням і собі негайно робити людям щось добре, красиве, вартісне. Зрозуміло, що відкланялися кожен з роботою Данила під пахвою: не пам'ятаю випадку й опісля, аби хтось при будь-якій нагоді приходив у його дім і йшов без його дарунку, його талановитого твору. Закарбувалося у пам'яті, як тоді, за перших наших відвідин, Григір Тютюнник на прохання господаря самому собі вибрати роботу, що припала до душі, довго, дуже довго перебирав мало не півтисячі прекрасних весняних, осінніх, зимових пейзажів, зарамованих у просте дерево, в яких так кохався господар, і витяг нарешті на світло маленьке, зовсім непримітне, на перший погляд, полотно, на котрому владарювало одне-єдине дерево. Найімовірніше, це був дуб: чорний, розкарячкуватий, без листя, із обпаленими громами бурями руками-вітами, із шкарубким, покрученим, сухуватим стовбуром та ще й з грубим корінням, що випиналось-дибилось з-під землі...

Данило тільки на мить, лише на одну мить, кинув поглядом на ту свою роботу, вподобану з бозна яких закапелків, яка, треба чесно сказати, не пасувала, надто вже контрастувала з тим, що нас оточувало зусібіч: квітучі сади; лелеки над своїми гніздами у селі; пожовклі, безпорадні у своїй незахищеності гаї й перелíски; одинока санна дорога серед казкового інею лісу; скута кригою річечка; знову завруненіла весною перша прозелень на межі; дикий і непотрібний серед квіту ще з війни дот; птахи у глибокій високості, які вертають з вирію... Мовчки підійшов і обняв, як брата. Коли підписував нам свої роботи, йому так і підписав: «Братові по духу...»

Що іще запам'яталося із того вечора-ночі? Мабуть, найглибші спомини, найдужчі враження від того, як десь опівночі тихо зайшла у кімнату в темному очіпку з густо помережаним зморшками лицем його дев'яносторічна мати і скрушно похитала головою. І як йому радісно зблиснули очі, як він обняв її і почав розповідати нам історію, яка більше схожа на легенду, ніж на справдешній випадок.

То було у війну. Після чергового поранення і одужання танкіст, механік-водій Бідноший, отримав нову «тридцятьчетвірку» замість спаленої у попередніх тяжких боях і рушив наздоганяти частину, яка вже визволяла Україну. Його село, його Київщина уже були очищені від окупантів, але ж до мами й рідні він не зміг заїхати й на часину. Відписав листа додому уже з кіровоградських степів: так і так, живий-здоровий, б'ю німчуру, скоро чекайте додому. І яка то була

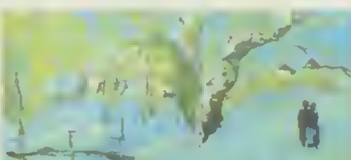

Д. Віднощий. Березневе сонце

несподіванка,— та що там несподіванка — диво з див! — коли у сльотавий надвечірок його покликано у бліндаж командира частини, а там він побачив у кутку, впізнав зодягнену у куфайчину злякано-тривожну, сухоньку-дрібоньку свою матір! Це ж треба: мало не через пів-України, пішки, нехтуючи суворими приписами, заборонами, зонами, фронтами, тилами, артобстрілами, бомбардуваннями добиралась вона — неписьменна, хвороблива, яка трусилася від грому і падала ниць, хрестячись до неба, так от, його боязка і кесміслива мати знайшла Данила на передовій! Неймовірно! Фантастика! І всі ті три дні, які відпустило йому командування частини на зустріч з матір'ю, він так і не міг прийти до тями від того, що така зустріч можлива на фронті.

Може, її благословення, її любов берегли його від куль, від каліцтва, від смерті?..

Горіли танки, мов свічки; стоячи, як дерева, гинули його побратими, а він, молодий, та вже із памороззю сивини, яка заплуталася у чорне волосся, таки вернув неушкоджений і цілий із тих кривавих бойовиськ, із того страшного пекла.

Він не любив війни. Коли просили зробити і виставити роботу до виставки ветеранів, приносив, як правило, пейзаж із восннними рубцями на святій землі: то серед зеленого пасовиська зміяться окопи; то на краю лісу безглуздо випнув жилаві, із залізними прутами і товстезними бетонними стінами, дот; то у відчаї простягли до неба свої обтяті руки-віти напівусохлі дерева...

І до роботи над діарамами битв у різних — малих і великих музеях — брався неохоча.

Його любов'ю, його невичерпним джерелом завжди була природа. Неминлива, вічна; найхарактерніші українські поля, ліси, річки, озера, гори, моря... В усі пори року. А ще — села. Непримітні на перший погляд, із солом'яними стріхами...

А ще портрети літераторів, з якими він був у добрій дружбі: Павло Загребельний, Володимир Кашка, Григорій Булах...

А ще місця, пов'язані з геніальним Тарасом. Здається, на Україні нема такого місця, в якому побував Шевченко і яке б не явив світові на своїх полотнах Данило Віднощий. Та хіба тільки на Україні?! Дорога повела його в далеке Приаралля, в Ленінград...

Ой, а як він тішився натюрмортами свого сина Олексія: «Так написати квіти, соняшники, фрукти, непримітний терен чи будяк я б не зумів».

Як він радів, коли поміг комусь із численних колег-друзів одним-двома мазками поліпшити роботу! (Правда, часто, дуже часто траплялося, що якась робота була чи не повністю переписана Віднощим — пропонувалося вже й співавторство, але він тільки недбало махав рукою).

Згадати б, як він любив подорожувати... Кермувати автомобілем... Щепити дички... Копати город... Чути веселе слово...

Багато про що можна спом'янути, коли це чесне, талановите, сумлінне і надзвичайно роботяще ім'я — Данило Віднощий...

І я вірю, що так воно й буде: з віддалі років усі подробиці, усі сказані слова, вчинки, наміри і задуми бачаться і чуються мовби рельєфніше, опукліше, вагоміше.

Вірю, бо в добра пам'ять про цю людину в усіх його друзів.

Є, зрештою, звернення-клятва його молодих земляків-школярів, котрим нести його мистецтво, слово про нього, пам'ять про художника через усі прийдешні роки.

ФЕДІР ЛЕМКО

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.

Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БІЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Витчызна» («Отчизна») № 5, 1990.
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины. На украинском языке.
Издается с 1933 года.

Издательство «Радянськый пысьменнык», 252054
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216 25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 19.02.90. Підписано до друку 13.04.90. БФ 02637. Формат 70×108/16. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 30,45 умовн. фарбовідб. 24,17 обл. вид. арк. Тираж 53 293 прим. Зам. 029. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад»

Д. Бідноший. Осіннє золото